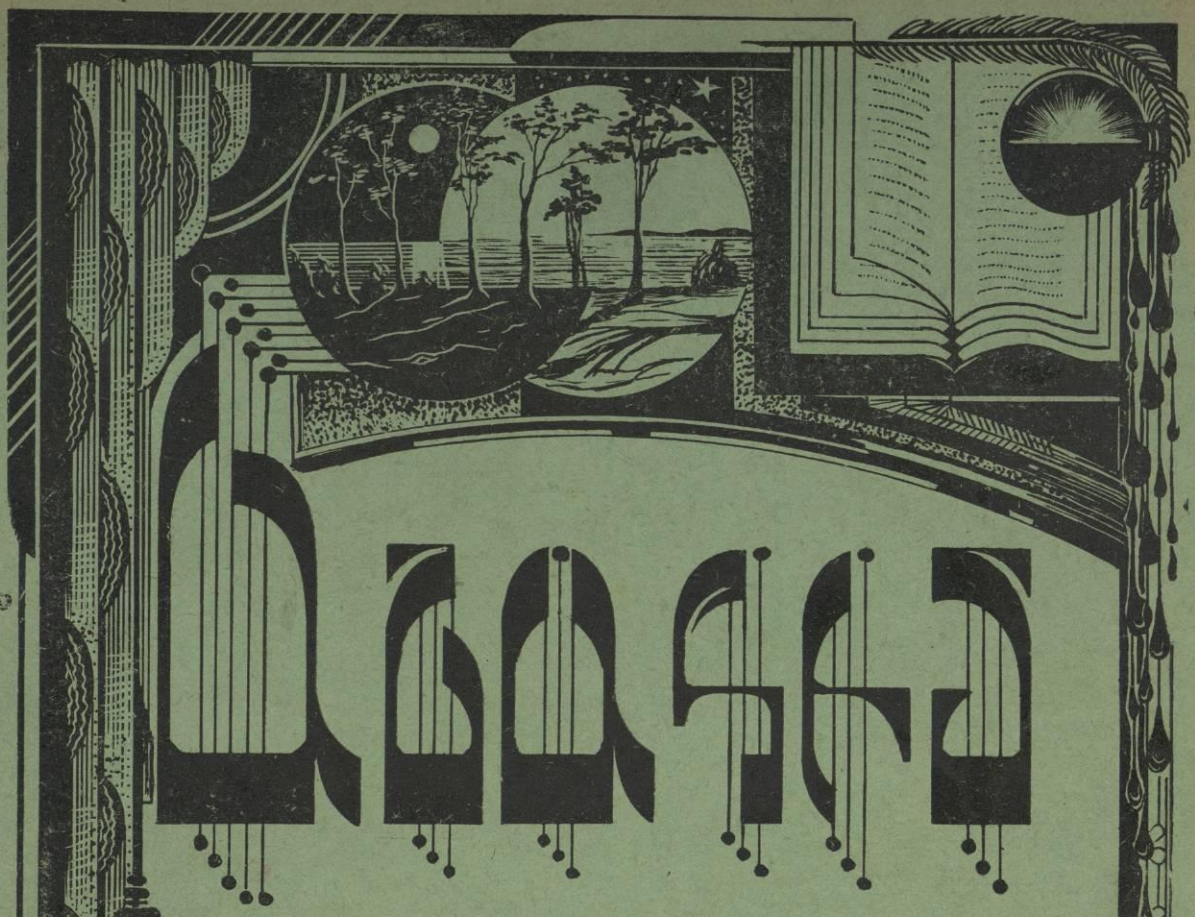

ԱՆԱՀԻՏ

ՀԱՆԴԷՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

Գ. ՏԱՐԻ ԹԻՒ 1-2 1931 ՄԱՅԻՍ-ՕԳՈՍՏՈՍ

ANAHIT

Revue Littéraire, Artistique et Scientifique

Paraissant tous les deux mois

ՓԱՐԻԶ

Fonds A.R.A.M

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ինքնակենսագրութիւն	ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ	1
Խորհ· Հայաստանի նկարիչները·— Յակոբ Կոջոյեան	ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ	7
Քուչակեան անտիպ տաղեր		8
Նարվերն ու իր ինձէն	ԳԷՈՐԳ ԱՐՔԵՊ· ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ	17
Վիրգիլիոսի վեցհազարամեակին առթիւ	Մ·Ս·ԴԱՒԻԹ-ԲԷԿ	26
Արիւնի ճանապարհին —Ա·	ԿԻՒՐԵՂ ԽՐԱՅԵԱՆ	35
Արցունքներու ծիծաղը	ՅԱԿՈԲ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ	41
Խմայիլիները	ՏՕՔԹ· Յ· ՏԷՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ	43
Թափառում, բանաստ·	ՍԱՐԳԻՍ ՄԵՀԵԱՆ	51
Երուանդ Լալայեան	ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ	53
Լոյսը կը հանգչի	ԱՍԱՏՈՒՐ ՍՈՓՈԿԼԵԱՆ	54
Կոքիւն եւ Խորենացի, Գ·	ԳԱՌՆԻԿ ՖՆՏՂԼԵԱՆ	58
Սիկարէթս, բանաստ·	ՅՈՎՍԷՓ ՇԱՀԷՆ	69
Անիի Մայր Եկեղեցւոյ գլխաւոր արձանագրութիւնը	Կ· Յ· ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ	70
Արձակ էերթուածներ	Գ· ԳԵՂԱՐՈՒՆԻ	75
Օրիորդ Տիւֆոօ	ԷԼԻԶ ՄԵՀՏԷՐԵԱՆ	76
Երմտական աշխարհի մակընթացութիւնները	Զ· ՋՕՐԱՅԵԱՆ	80
Վերացում, բանաստ·	Մ· ՄԱՆՈՒՇԵԱՆ	91
Բարձր աշխատավարձերու բաղաքականութիւնը Ամերիկայի մէջ	ԳՐԻԳՈՐ ԽԵՐԵԱՆ	92
Տրտմութիւն, բանաստ·	Ա· ՍԵՄԱ	102
Կոմիտաս Վարդապետ եւ հայ երաժշտութիւնը	Ա· ՋՕՊԱՆԵԱՆ	103
Գիշերային երկիւղ, բանաստ·	ՍՈՐԻ — ՏՐԱՄ	127
Տնտեսական պատերազմը 1914էն առաջ եւ վերջը	ՋՕՐԻԿ	128
Նիւթեր Կ· Պոլսոյ աշխարհաբարի պատմութեան համար — գրական գոհեհիկ սեռի մը սկիզբը, զարգացումը եւ վերջաւորութիւնը	ՀՆԱՍԷՐ	137
Հող, Ուժ, Մի հին երգ, Լսեցէք, բանաստ·	Յ· ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ	146
Եօհան Սեպասթիան Պախ	ՎՐՈՅՐ ՄԱԶՄԱՆԵԱՆ	147
Խորհրդածութիւններ երջանկութեան վրայ	ՎԻՒԹՈՐԻԱ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ	151
Հերոսը, հնչեակ	Զ·Մ·ՈՐԲՈՒՆԻ	154
Հաւաքուած էջեր	ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՀՊԱԶ	155
Քրոնիկ	Ա· ՋՕՊԱՆԵԱՆ	158
Յաղթական սիրոյ երգը	ԻՎԱՆ ՏՈՒՐԳԵՆԵՎ Թարգմ· Պ·ՇԻՒՐՃԵԱՆԻ	176
Արդի աշխարհի մտածումներն ու շարժումները	ԲԻՒԶԱՆԴ ԵՂԻԱԵԱՆ	181
Լրատու գրականութեան եւ արուեստի, Ս· Հայաստանից եւ Կովկասից	ԹՂԹԱԿԻՑ	185
Ստացուած գրքեր		
Երկու խօսք մեր ընթերցողներուն		

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

Լուսանկարներ Կոմիտաս Վարդապետի, Երուանդ Լալայեանի, Կարապետ Ամիրայ Պալեանի, Խաչատուր Միսաքեանի, Ս. Պարտիզպանեանի, Ե. Ս. Պախի, Շահպազ Գագրուեանի, Անիի Մայր Եկեղեցւոյ եւ ասոր գլխաւոր արձանագրութեանց, նկարներ Յակոբ Կոջոյեանի:

Fonds A.R.A.M

ՀԱՍԿԻՆ

ՀԱՆԴԷՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Գ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 1 - 2 ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ ՄԱՅԻՍ - ՕԳՈՍՏՈՍ 1931

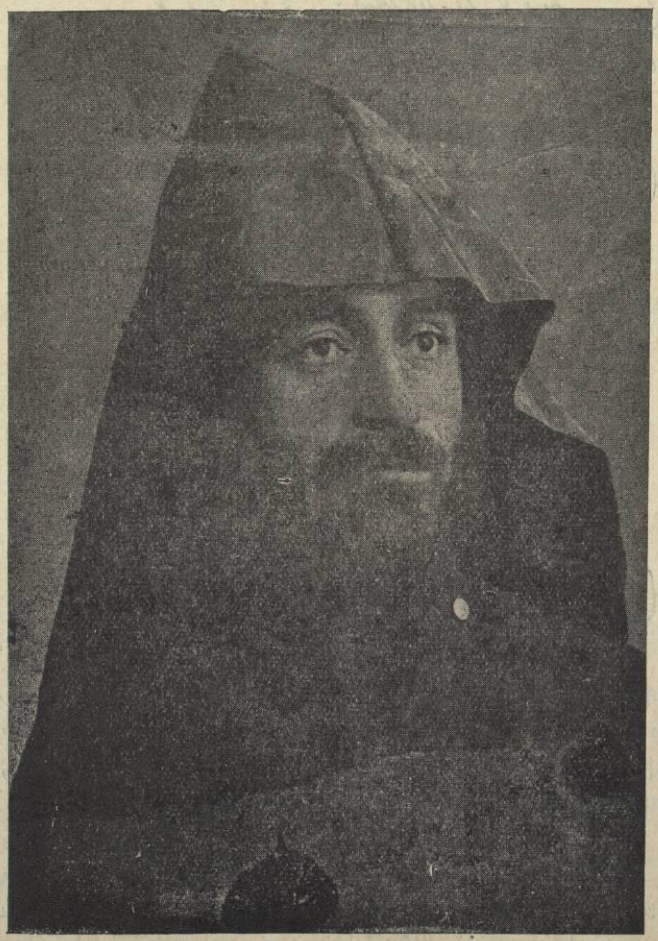

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Fonds A.R.A.M

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

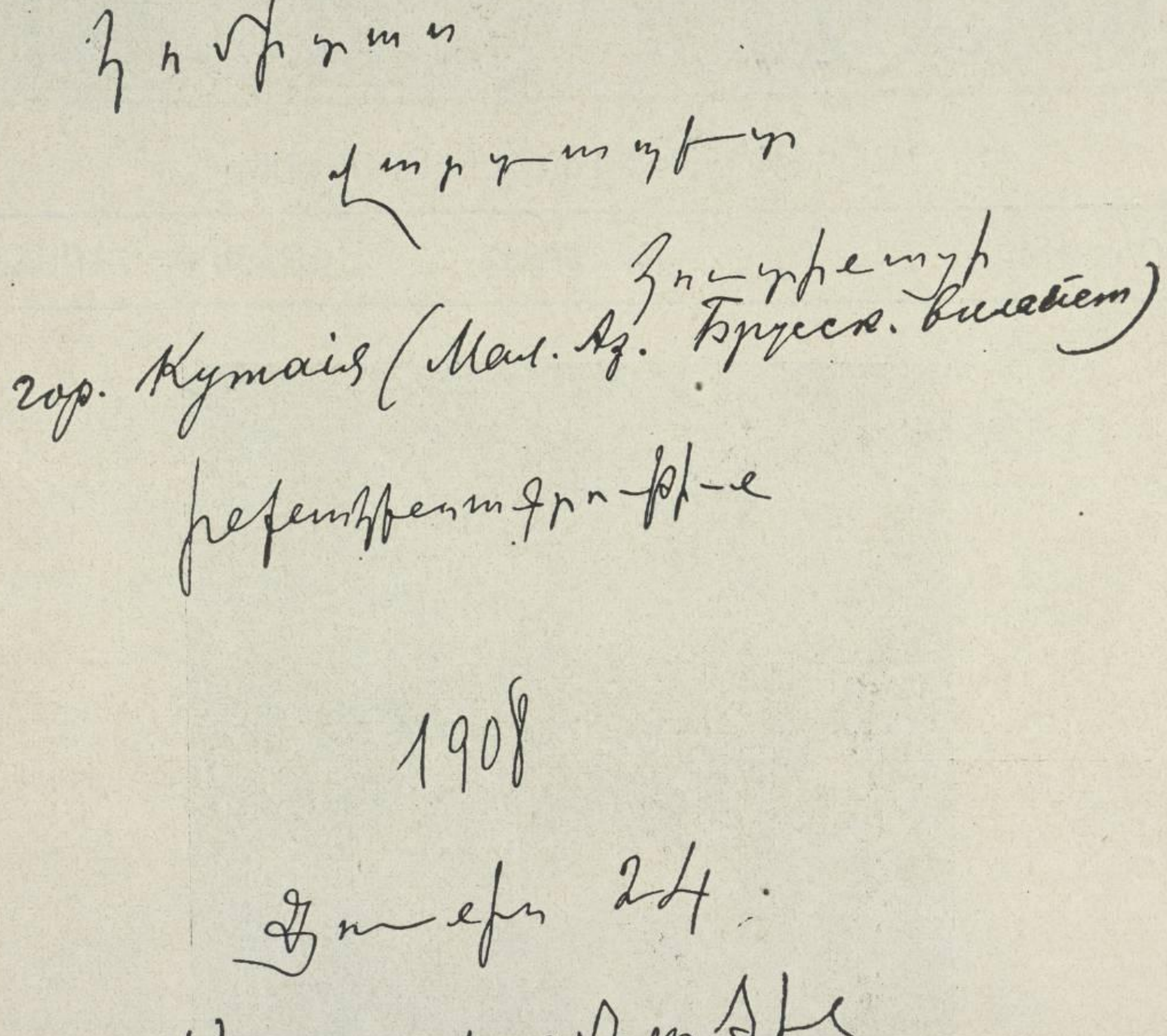

Ծնողներս: Ուսմանս ընթացքը:
Սուրբ Էջմիածնի միաբան:
Երգիչ եւ ուսուցիչ Մայր Աթոռում:
Համերգներս եւ դասախօսութիւններս:
Գրուածքներս:

Ծնուել եմ 1869 թուին, Սեպտեմբերի 26ին, Փոքր-Ասիայի Կուտինա կամ Քիւթահիա քաղաքում: Երրորդ օրն ինձ մկրտել են եւ անունս դրել Սողոմոն:

Հայրս Գէորգ Սողոմոնեան (1) Քիւթա-

---

(1) Սողոմոնեաններն ու Քիւթահիայի Հայ հին ընտանիքները հայկական Ջոք ցեղից են եւ գաղթել են ԺԷ. դարու վերջում Գողթն գաւառի Ցղնայ գիւղից:

Fonds A.R.A.M

հիացի է. իսկ մայրս՝ Թագուհի Յովհաննիսեանը Բուրսացի: Երկուսն էլ Հայ են:

Հօրս ու մօրս ազգատոհմն ի բնէ ձայնեղ է: Հայրս եւ հօրեղբայրս՝ Յարութիւն Սողոմոնեանը յայտնի դպիր են եղել մեր քաղաքի Ս. Թէոդորոս եկեղեցում: Մօրս եւ հօրս տաճիկ լեզուով եւ եղանակներով յօրինած երգերը, որոնցից մի քանիսն արդէն գրել եմ 1893 թուին հայրենիքումս, դեռ երգում են մեծ հիացմունքով մեր քաղաքի ծերերը:

Մայրս վախճանուել է 1870 թուին, իսկ հայրս 1880 թուին: Ծնողներիս մահից յետոյ ինձ՝ միամօր զաւակիս դաստիարակել եւ ուսմանս մասին մեծ հոգ է տարել հօրական տատս Մարիամը:

1876 թուին էր, երբ առաջին անգամ ոտքս դրի դպրոցի շէմքը: Մեր քաղաքի վարժարանը մի չորս բաժանմունք ունեցող դըպրոց էր: 1880 թուին աւարտեցի այդ վարժարանը եւ հայրս, իր մահից չորս ամիս առաջ, ինձ ուղարկեց Բուրսայի վարժարանը: Դեռ տարին չը բոլորած, հօրս մահուան պատճառով, մեր քաղաքը վերադարձայ:

1881 թուին մեր վիճակի առաջնորդը Գէորգ վարդապետ Դերձակեանը պէտք է գըներ Սուրբ Էջմիածին եպիսկոպոս ձեռնադրուելու: Գէորգ Դ. Ամենայն Հայոց Կաթուղիկոսը հրամանագրել էր, որ առաջնորդը հետը բերէ եւ մի որբ աշակերտ, իր Ս. Էջմիածնում հիմնած Մայր Աթոռի Գէորգեան ճեմարանի համար: Բաւն որբի մէջ վիճակն ինձ ընկաւ եւ առաջնորդն ինձ Ս. Էջմիածին բերաւ:

1881 — 82 ուսումնական տարեշրջանին՝ Սեպտեմբեր 15ին մտայ Գէորգեան Հոգեւոր ճեմարանն իբրեւ դիշերօթիկ սան եւ աւար

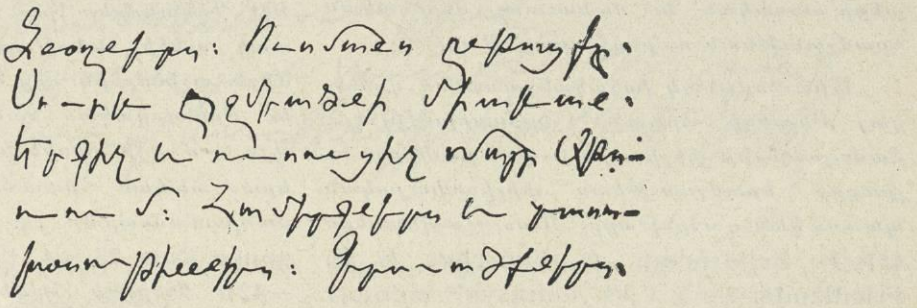

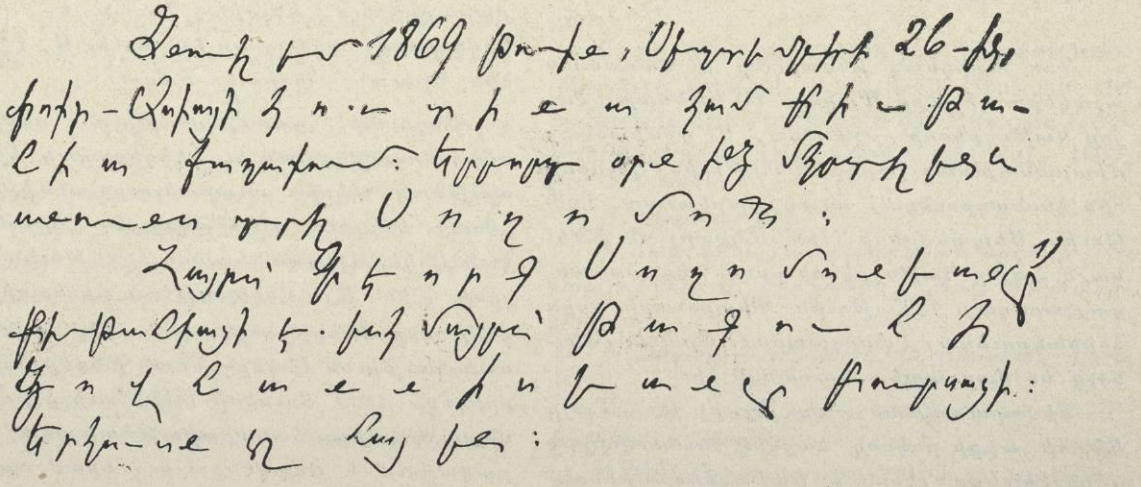

---

1) Սաղմոսերգութիւն ու փիլիսոփայի հայ հին գրուածքների հայերէնի դարձնելը եւ գործերի մէջ դարս-փոքր գործը գաւառի Կիլիկիոյ վերջին:

Fonds A.R.A.M

տեղի դպրոցական եւ լսարանական բաժինը 1892—93 ուսումնական տարեշրջանին։

1896 թուին, հայ յայտնի բարեգործ Աղեքսանդր Մանթաշեանի օժանդակութեամբ գնացի Բերլին երաժշտական ուսումս կատարելագործելու։ Դիմեցի աշխարհահռչակ ջութակահար Յովսէփ Յովակիմին, որ Բերլինի արքունի երաժշտանոցի տեսուչն էր։ Խորհուրդ տուաւ մտնել Ռիխարդ Շմիտթի մասնաւոր երաժշտանոցը։ Ուսուցչապետ եւ արքունի երաժշտագէտ տեսուչ Ռիխարդ Շմիտթը յանձն առաւ ինձ հետ պարապել առանձնապէս։

Թէեւ ծանօթ էր ինձ դաշնակի ուսումը մինչեւ կեղծ յաջորդութիւնները, բայց սկըզբից սկսեցինք, որ հիմնաւոր լինի։ Շմիտթի մօտ մնացի ուղիղ երեք տարի՝ 1896 թուի Յունիսից մինչեւ 1899 թուի Յունիսը։ Աւարտեցի տեսական եւ մանաւանդ գործնական երաժշտութեան ամբողջ դասընթացը։

Միաժամանակ իսկական ուսանող գրուեցայ Բերլինի արքունի Ֆրիտրիխ-Վիլհէլմ Համալսարանի փիլիսոփայական բաժնում եւ լրացրի երաժշտութեան փիլիսոփայական պատմական դասընթացը։ Ուսուցչապետներս էին F. Bellermann, O. Fleischer եւ G. Friedländer։

1899 թուին, Սեպտեմբերին վերադարձայ Ս. Էջմիածին։

Դեռ Գէորգեան Ճեմարանի Զ. դասատան աշակերտ էի, երբ Մակար Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրով մտայ Ս. Էջմիածնայ միաբանութեան շարքը։ 1890 թուին, Յունիսի 8ին ձեռնադրուեցայ աւագ սարկաւագ։ 1893 թուին, Սեպտեմբերի 11ին, Մկրտիչ Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրով ձեռնադրուեցայ աբեղայ։ 1895 թուին, Փետրուարի 26ին ձեռնադրուեցայ վարդապետ։ Արտասահմանում ես վարդապետ—ուսանող էի։

Ճեմարան մտած օրից երգիչ եւ Մայր Աթոռի աչքի ընկնող ձայնեղ մանուկներից մէկն էի։ Երբ Գէորգ Դ. Կաթողիկոսն իջնում էր Վեհարանից Մայր Տաճար, ես եւ իմ մի ձայնեղ ընկերս կանգնում էինք նորա Աթոռի մօտ եւ այնպէս երգում միայնակները։ Մեր երգելու ժամանակ ծերունի Հայրապետի արցունքները գլորւում էին եւ թաւալուելով երկար ու ճերմակ մօրուսի վրայով թափւում էին փիլոնի ծալքերի մէջ։

Մակար Ա.ի օրով արդէն գլխաւոր դասապետ էի Մայր Աթոռում Դ. դասարանից սկսած։ Մկրտիչ Ա.ի օրով 1893ի Սեպտեմբերի սկզբին նշանակուեցի Ճեմարանի երաժշտութեան ուսուցիչ։ Դաս էի տալիս հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը հայ նորագոյն եւ եւրոպական ձայնանիշերով մինչեւ արտասահման գնալս։ Երաժշտանոցն ու Համալսարանն աւարտելուցս յետոյ, 1899ի Սեպտեմբերին վերսկսեցի Ճեմարանի դասերս. նշանակուեցայ Մայր-Աթոռի երաժշտապետ եւ վարում եմ Մայր Տաճարի բազմաձայն խումբը։

Առաջին համերգը միացած էր Բերլինի Բ. դասախօսութեան հետ։ Եւրոպայում մեծ համերգս տեղի ունեցաւ Փարիզում, «Փարիզի Հայկական Միութեան» ձեռներէցութեամբ, 1906 Դեկտեմբեր 1ին։ Այս համերգով նպատակ ունէի ծանօթացնել Ֆրանսայի երաժիշտ աշխարհին հայ ժողովրդի եկեղեցական եւ ժողովրդական ստեղծագործութիւններին։ Այս համերգի մասին խօսեցին գրեթէ բոլոր երաժշտական հրատարակութիւնները. իսկ մանրամասնաբար Le Mercure Musical, 2e année, Nos. 23—24, 15 Décembre, pp. 422—424։ Փարիզի համերգից յետոյ հրաւէր ստացայ Զուիցերիայի հայ ուսանողութիւններից համերգներ տալու համար հետեւեալ քաղաքներում՝ Ցիւրիխ, Լօզան եւ Ժընեւ։ Կովկասում համերգներ եմ տուել Ս. Էջմիածին, Երեւան, Տփղիս եւ Բագու։

Անդրանիկ դասախօսութիւնն արել եմ «Հայ ժողովրդական եւ եկեղեցական երաժշտութեան» մասին՝ աւարտելուցս անմիջապէս յետոյ Բերլինի «Միջազգային Երաժշտական Ընկերութեան» համար 1899 թուին, Մայիսի 10ին։ Այս Ընկերութեան հիմնադիր ժողովի անդամներից մէկն էլ ես էի։ Նոյն դասախօսութիւնն Ընկերութեան խնդիրքով երկրորդեցի 1899 Յունիսի 14ին, աւելի բազմամարդ երաժիշտ հասարակութեան առաջ նոյն քաղաքում՝ Շարվէնքայի երաժշտանոցի սրահում։

Այս դասախօսութեան մասին գրուեցան թերթերի մէջ հիացմունքով եւ «Միջազգային երաժշտական Ընկերութեան» ամսագրի մէջ (Zeitschrift der Internationalen Musik-

Fonds A.R.A.M

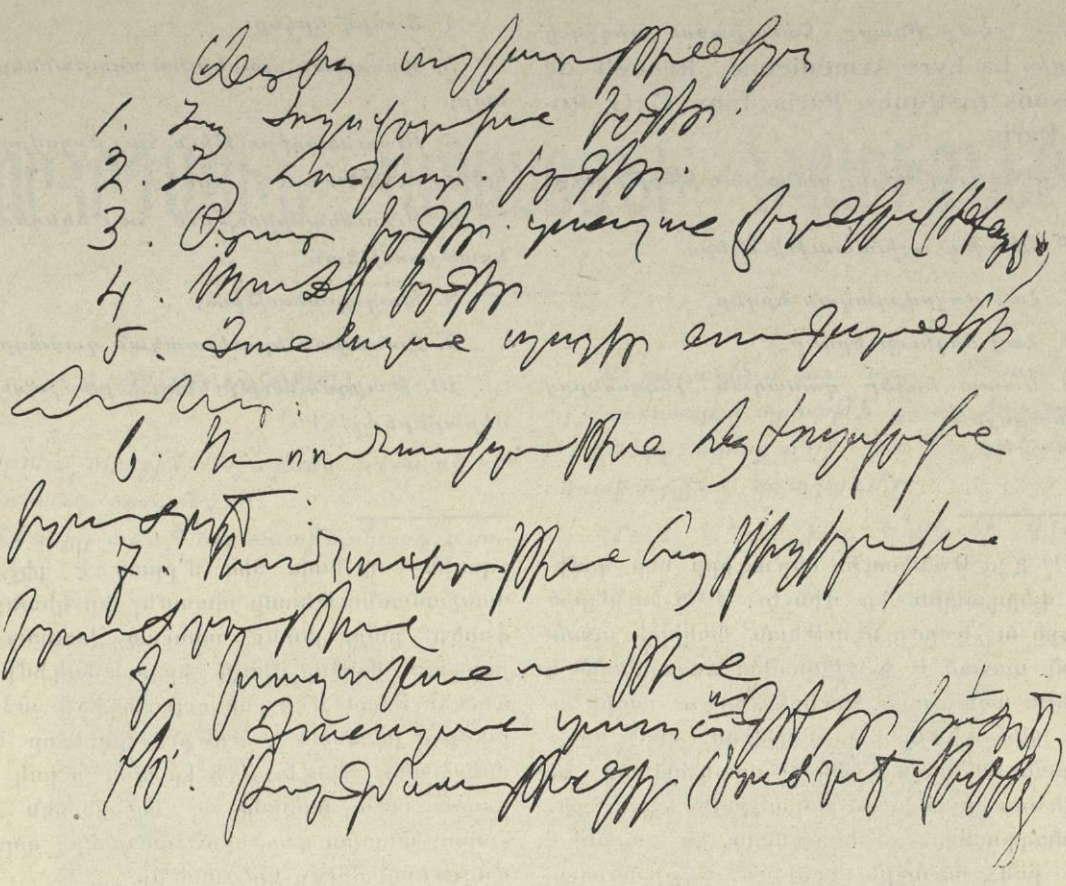

Gesellschaft, Jahrgang I. Heft 1 եւ 2, October—November, 1899, Zeite 46—47)։

Երրորդ դասախօսութեան հրաւէրն ստացայ, նոյն նիւթի մասին, Փարիզի համերգից յետոյ, École des Hautes Études*ի վարչութիւնից, եւ կարդացի՝ մի փոքրիկ համերգ կցելով, 1907 Յունուարի 13ին։*

Միւս դասախօսութիւնները նոյն նիւթի մասին արել եմ Սուրբ Էջմիածնայ Գէորգեան ճեմարանում, Իգիր գիւղում, Տփխուսում, Բագու, Փարիզ, Բերն, Լօզան, Ժընեւ, վենետիկ քաղաքներում հայերէն լեզուով հայ հասարակութեան համար։

Իմ աշխատութիւններս են՝

Ա. Տպուած

ա. Յօդուածներ

1. Հայոց եկեղեցական եղանակները. Ա-րարատ.

2. Նիւթեր ժթ. դարու Հայոց երաժշտութեան պատմութեան. Ա.րարատ։

3. Քննադատական յօդուածներ. Ա.րարատ։

4. Das Interpunctionsystem der Armenier (Sammelbände der Internationalen Musik- Gesellschaft, Jahrgang I, Heft 1, October-November, 18.9, Zeite *54—64*։

5. Armeniens Volfstümliche Reizentänze (Zeitschrif der Armenischen Philologie.

6. La Musique rustique arménienne. (Mercure Musical et Bulletin français de la Société Internationale de Musique (section de Paris) IIIe Année, 15 Mai, 1907, pp. *472—490*)։

Բ. Երգարաններ

1. Շար Ակնայ ժողովրդական երգերի (25 հատ). 1895, Ս. Էջմիածին, (հայ ձայնանիշերով)։

2. Հազար ու մի խաղ. Ա. Յիսնեակ. 1904։

3. » » » » Բ. » 1905։

Ծանօթ.— «Հազար ու մի խաղ»երը Պ. Մ. Աբեղեանի հետ) (1)։

4, Mélodies Kurdes *(13 հատ).* Imprimerie de P. Jerrgensen de Moscou, 1905 ? *(2)։*

---

(1)։ Ա.յս ծանօթութիւնը կոմիտասի ձեռագրին մէջ է։

(2) Հարցականը կոմիտաս *ինքն իսկ դրած է։*

Fonds A.R.A.M

6.— «Հայ Քնար», հաւաքածու գեղջուկ երգերի. La Lyre Arménienne, Recueil de chansons rustiques, Paris, Imp. C. G. Röder, Paris.

6.— Հատով երգեր դանազան թերթերում։

Բ. Անտիպ աշխատութիւններս՝

1. Հայ ժողովրդական երգեր.

2. Հայ հոգեւոր երգեր.

3. Օտար՝ երգեր դանազան լեզուներով (ինքնուրոյն)։

4. Տաճիկ երգեր։

5. Զանազան պարեր նուագարանների համար.

6. Ուսումնասիրութիւն հայ ժողովրդական երաժշտութեան.

7. Ուսումնասիրութիւն հայ եկեղեցական երաժշտութեան.

8. Խազաբանութիւն.

9. Զանազան երաժշտական դասագրքեր.

10. Թարգմանութիւններ (երաժշտութեան վերաբերեալ) (1)։

---

(1) Այս թանկագին ձեռագիրը ուր կոմիտաս վարդապետ իր մինչեւ *1908* ունեցած կեանքի ու գործունէութեան հակիրճ պատկեր մը տուած է, պ. Լիպարիտ Նազարեանն է որ ինծի ազնուօրէն նուիրեց երկու տարի առաջ։ Ցեմ գիտեր ի՛նչ առիթով, կամ որո՛ւ խնդրանքով, զայն գրած է վարդապետը, որ իր կենսագրութիւնը շարադրելու շատ քիչ տրամադրութիւն ունեցող մարդ էր։ Ցայտնի է գրէն իսկ, առաջին էջերուն մէջ մաքուր, հանդարտ, կոկիկ, ու հետագայ էջերու մեծագոյն մասին մէջ՝ հապճեպ, սեւագրական, ջղային— որ նախ ձիգ մ՚ըրած է քիչ շատ մանրամասնութեամբ պատմել իր կեանքն ու գործը, բայց յետոյ՝ տրուած խոստում մը յարգելու համար միայն՝ իր քազմադիմի գործունէութեան մէկ չոր ուրուագիծը աճապարանքով յանձնած է թղթին։ կարեւոր է հոն մանաւանդ՝ մինչեւ *1908* իր արդէն իսկ պատրաստուած *(մասամբ ալ հաւանօրէն կիսատարած)* անտիպ գործերու ցուցակը, զոր այդ գրութեան վերջը կը գտնենք։

Ա. Չ.

Fonds A.R.A.M

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԿԱՐԻՉՆԵՐԸ

4. ՅԱԿՈԲ ԿՈՋՈՅԵԱՆ

Իբրեւ նկարիչ Կոջոյեան օժտուած է բազմերանգ տաղանդով։

Ամենից առաջ նա առաջնակարգ գրա-

Յիշատակենք եւ նրա մետաղների, գլխաւորապէս արծաթի վրայ փորագրուածքները, որոնց մէջ հին հայկական արուեստի ոգին է զգացւում։

Ծնուել է նա Հիւս. Կովկասի Վլադի-

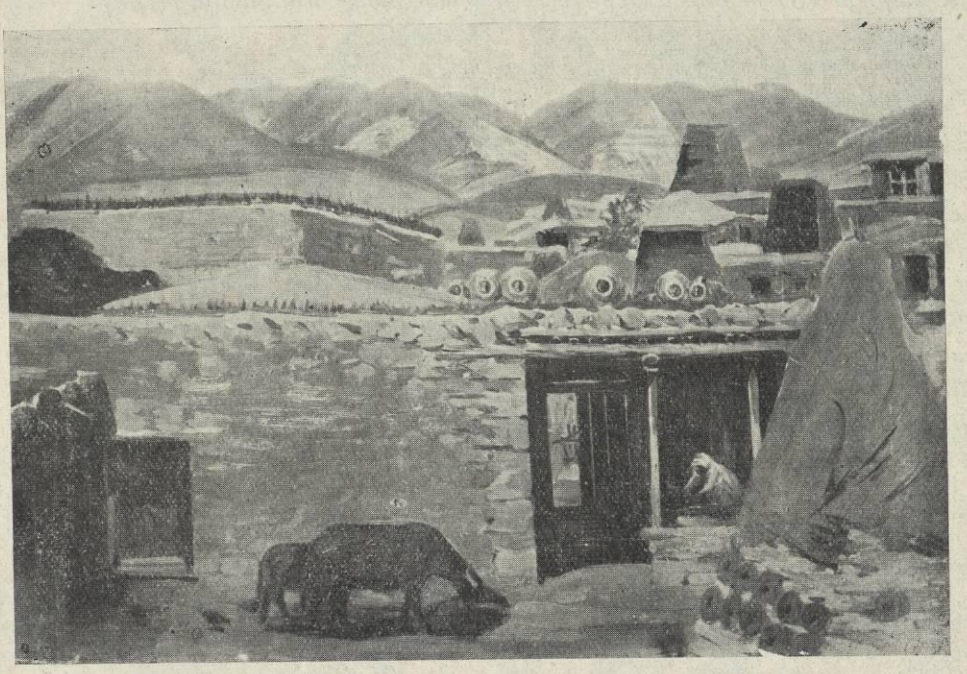

ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՏՆԱԿԸ (ԳԵՂԱՐԴՈՒՄ)

Նկար՝ Յակոբ Կոջոյեանի

ֆիկ է։ Այդ ասպարէզում նա մինչեւ օրս էլ չունի իր մրցակիցը։

Կոջոյեանը նաեւ տաղանդաւոր զարդանկարիչ է։ Ունի նաեւ մի շարք այլ ծաւալուններ, որոնց նիւթը Հայաստանի քնութիւնը եւ հայ գեղջուկ ժողովրդի կեանքն է։

Ուշագրաւ են նաեւ նրա պարսկական տպաւորութիւնները, ուր իսկական Արեւելքն է խշխում։

Կովկաս քաղաքում 1883 թւին։ Միջնակարգ կրթութիւնն ստացել է քաղաքի ըէալական դպրոցում, իսկ բարձրագոյնը՝ Միւնխէնում (Գերմանիա)։ Աւարտել է Միւնխէնի նկարչական ակադեմիան 1907 թւին։

Այսօր ապրում է նա Երեւանում, ուր ուսումնասիրում է նոր կեանքը։

ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՔՈՒՉԱԿԵԱՆ ԱՆՏԻՊ ՏԱՂԵՐ

(Շար.)

Գըրեր է (1) բարակ թղթիկ իմ կիւզէլն ու ինձ է ղրկեր,
Թէ Ա՛ռ (2) կարդա՛ ու տե՛ս, իմ եա՛ր, որ իմ սէրս ի Թոստ ես եկեր (3).
Ես այլ բարակ թղթիկ (4) գրեմ, գրեմ ու իմ եարին ուղարկեմ,
Ա՛ռ կարդա՛ (5) ու տե՛ս, կիւզէ՛լ, ղալատ խօսք են հասկեցուցեր։

Իմ աղուորս բարակ թղթիկ մը գրեր ու ղրկեր է ինծի,
Թէ՝ Առ, կարդա ու տես, սիրելի՛ս, դուն որ իմ սիրոյն վրայ կը տարակուսիս։
Ես ալ բարակ թղթիկ մը պիտի գրեմ, պիտի գրեմ ու եարիս ուղաքկեմ,
Թէ՝ Առ կարդա՛ ու տե՛ս, աղուո՛ր, քեզի սխալ խօսք են հասկցուցեր։

★

Կարա՛ծ (6) դամազին լեզուն ու տըւաճ որ շունն է կերեր (7).
Ղամազն է ի օճ նըմանի, որ զԱդամ է ղալտեցուցեր (8),
Պըտուղն ալ ի կեր տըւեր, ի դրախտէն հաներ ու վարեր (9),
ՁԱդամ ի դրախտէն հաներ, զիս ի քո ծոցուն է վտարեր (10)։

Թող կտրեն բանաստղուին լեզուն ու նետեն շան որ ուտէ.
Բանաստղուն նման է օձին որ Ադամը սխալեցուց,
Պտուղն անոր տուաւ որ ուտեր ու զայն դրախտէն արտաքսել տուաւ.
Ան Ադամը դրախտէն դուրս հանել առաւ, զիս ալ քու ծոցէդ վտարեց։

★

Փո (11) սէրն է անգլին զումաշ, ի վաճառ վասըն քո եկայ (12),
Տըւի զարևուս (13) թարկիին, ի վերայ ծովուն նաւեցայ,

---

(1) Այդ քառեակը կայ միայն Բ. օրինակին մէջ. Ջեռ. Գրեր բարակ...

(2) Թէ առ (Թ'առ) իբր մէկ վանկ կը կարդացուի. Ջեռ. կարդայ:

(3) Ի Թոստ ? այս բառն աղաւաղուած կը Թուի. ենթադրական Թարգմանութիւն մը տուինք:

(4) Շոս եւ Ա. տող Ջեռ. թխթիկ:

(5) Ջեռ. կարդայ:

(6) Այս քառեակը կը գտնուի Ա. եւ Բ. օրինակին մէջ:

(7) Բ. օրին. Ջեռ. Ու ձրգած որ...:

(8) Բ. օր. ի յօճի նըման զրկեցուցեր:

(9) Բ. օրինակին մէջ այս տողը կը պակսի:

(10) Բ. օրինակ. ցաներ,.. է վարեր:

(11) Ա. փո, Բ. փու:

(12) Ա. եկայ, Բ. եկի:

(13) Ա. Զարեւուն, Բ. Զարեւուս:

Fonds A.R.A.M

«ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՒԻԹԸ»

Նկար՝ Յակոբ Կոջոյեանի

Fonds A.R.A.M

Է՛յ եար, ինձ բարիս ամնուս, Նաւս ունի գլս առ քեզ կուգայ (14).
Իմ մէկըն հազար եղաւ այն պահուն որ ըգքեզ տեսայ:

Քու սէրդ է անգին կերպաս, զայն գնելու համար ճամբայ ելայ.
Կեանքս փտանգի դրի ու ծովուն վրայ նաւեցի.
Ո՛վ սիրական, բարի եղիր ինծի, նաւս աչա գլս առեր քեզի կուգայ.
Իմ մէկս հազար եղաւ այն պահուն ուր քեզ տեսայ:

★

Գիշեր ու ցորեկ կուլամ, աճապ իմ եարըն կու լըսէ՞,
Այնչափ ողորմիկ կուլամ, յաչերուս արուն կու կաթէ.
Այն իմ հեռացեալ մարդուն որ ինծի խապար մի բերէ,
Հաշուեմ (15) զիմ ելած հոգիս դարձուցեր ու յիս (16) կու բերէ (17):

Գիշեր ու ցորեկ կուլամ, արդեօք իմ սիրելիս կը լսէ՞.
Այնչափ դառնօրէն կուլամ որ աչքերէս արիւն կը կաթէ.
Ով որ իմ հեռացած մարդէս ինծի լուր մը բերէ,
Պիտի հաշուեմ թէ ելած հոգիս նորէն ինծի կը դարձընէ:

★

Ով որ գլս կտրատէ, մորթէ, քարկոծէ, իմ կէս հալըն չէ.
Աչերս ի՞նչ տեսաւ ի քեզ որ իմ սիրտս ըգքեզ կը սիրէ (18).
Ոչ ունիմ համբերութիւն որ լըռեմ սահաթ մը քենէ,
Հանցեղ եմ ի քո սիրուդ զինչ ամառ ծաղիկն ի ջըրէ (19):

Եթէ գլս կտրատեն, մորթեն, քարկոծեն, կէսն իսկ տուած չեն ըլլար պատժին
որուն արժանի եմ.
Աչքերս ի՞նչ տեսան քու մէջդ որ սիրտս այսպէս քեզ կը սիրէ.
Ես չունիմ համբերութիւն որ գէթ ժամ մը լուռ մնամ քու մասին.
Այնպէս ծարաւ եմ սիրոյդ ինչպէս ամառ առեն ծաղիկը ծարաւ է ջուրին:

★

Դաւիթ մարգարէն հրամէ՝ (20) թէ չարկամ ունես նա սիրէ՛,
Ձեռքըն (21) բռնէ ի տուն տար Աստուծոյ բարովըն պատուէ՛,

---

(14) Ա. գուգայ, Բ. կուգայ:

(15) ձեռ. Հաշուիմ:

(16) ձեռ. ցիս բերէ:

(17) Այս քառեակը, որ տարիներէ ի վեր երկրէն հեռացած պանդուխտի մը կնոջ ողբն է եւ քիչ տարբերութեամբ հրատարակուած է արդէն *Նահապետ Քուչակի Դիւանին* մէջ, կը գտնուի միայն Բ. օրինակին մէջ: Էն ուրիշ քառեակի մը աղաւաղեալ ու պակասաւոր սա տողերը.

Քոնամ? (Քոն ա՛մ?) ի՛նչ պատճառ կու ձգէ,
Թէ քու սիրտըն գլս չուզէ,
Նա պէզար է իմ սիրտն ի քենէ...
Ինչ անեմ կամ ի՛նչ լինիմ, տէր չունիմ որ
գայ գլս ձէնէ:

(18) Բ. օրին. կու սիրէ զ.քեզ:

(19) Բ. օրինակին մէջ՝ այս քառեակին առաջին ու վերջին երկտողերուն միջեւ մտած

(20) Բ. օրինակ, Դաւիթ մարգարէն հրամայեաց:

(21) Բ. օր. Ձձեռքըն բռնէ:

Fonds A.R.A.M

Գաւաթ լ[ից ու ձեռքըն տուր՝ (23) իր լեզուովըն գինքն անիծէ (24),
«Աստուած տունըդ շէն պահէ, քո չարկամըդ գլխիվարէ։»

Դաւիթ Մարգարէն կը պատուիրէ՝ եթէ թշնամի ունիս, սիրէ՛ զայն,
Ձեռքէն բռնէ տունդ տա՛ր, Աստուծոյ բարիքներովը պատուէ՛.
Գաւաթ լեցո՛ւր ձեռքը տո՛ւր, իր բերնովը գինք անիծէ՝
«Աստուած տունդ շէ՛ն պահէ ու թշնամիդ գեսի՛ն զարնէ»։

Ով ճուկ ու գինի ունի ու խումար մարդուն խընայէ,
Թող մուկն իր կարասն ընկնի, կատուն իր ձկնակն (25) աւիրէ։
Կացինն ի մորին ընկեր (26) գճառերուն տակըն կու խուզէ (27),
Ծառերն ալ ի խօսք ելան՝ «Ի՞նչ անենք որ կոթին է մեղնէ (28)։

Ով որ ճուկ ու գինի ունի ու գինեսէր մարդուն կը ղանայ,
Թող մուկն անոր կարասն իյնայ, թող կատուն անոր ճուկը լղճէ։
Կացինը անտառն է ինկեր, ծառերուն արմատը կը կոբէ,
Ծառերն ալ լեզու են ելեր, «Ի՞նչ ընենք, կ'ըսեն, որ կոթը մեզմէ է»։

Քու գունովդ ինձ գինի պիտէր, խըմէի ու հարբեննայի,
Քու ծոցդ (29) Ադամայ դըրախտ, մանէի խնճոր քաղէի,
Քու երկու ծըծաց միջին (30) պառկէի (31) 'ւ ի քուն լինէի.
Այն ժամն ես հոգի պարտի Գըրօղին, լուկ թող գայ տանի (32)։

Ո՛ւր էր որ ունենայի քու գոյնովդ գինի, խմէի ու գինովնայի,
Քու Ադամայ դրախտ ծոցիդ մէջ մանէի խնճոր քաղէի,
Քու երկու ծիծիդ մէջտեղ պառկէի ու քնանայի.
Ու թող ա՛յդ պահուն Գրօղը՝ որուն պարտական եմ հոգիս՝ գար ու տանէր զայն։

---

(23) Ա. օր. Գաւաթ լեցու *(հաւանօրէն լ[ից ու)* ձեռքըն տուր, Բ. օր. Գաւաթ լից ի ձեռքըն տուր։

(24) Ա. օր. Իր բերնովն զգինք անիծէ, Բ. օր. Իւր լեզուովըն գինքն անիծէ՛։

(25) Բ. օր. ի կարասն... գիր ձկնակն։

(26) Բ. օր. կացին ի մորենին ինկեր։

(27) Ա. օր. կու խուզէ, Բ. օր. կու խազէ։

(28) Բ. օր. կոթն ի մենէ։ Այս քառեակին մէջ միացած են երկու երկատողեր որ անջատ իմաստ ունին *(հին առածաձեւ ասացուածքներ կը խտացնեն)* եւ սկզբնաբար իրարու կցուած չեն եղած. երկրորդը արդէն կը գտնուի ուրիշ տաղիկի մը մէջ զոր հրատարակած ենք Նահ. Բուէ. Դիւանին *մէջ։*

(29) Բ. օր. քո ծոցդ։

(30) Ա. օր. քո ծոցիդ մէջ, Բ. օր. քու երկու ծըծաց միջին։

(31) Բ. օր. պարկէի։

(32) Ա. օր. Այն ժամն ես հոգի պարտի Գըրօղն գայ լուք թող տանի, Բ. օր. ցայնժամ ես հոգի պարտի Գըրօղին, լուկ թող գայ տանի։ *(Այս քառեակը քիչ տարբերութեամբ հրատարակուած է Նահ. Բուէ. Դիւանին մէջ, ուր չորրորդ տողը սապէս է՝*

Հոգիս պարտական էի Գրօղին, լօք թող գայ ու առնու տանի։

Fonds A.R.A.M

✶

Աչե՛ր, ծըբարեմ (33) ըզքեզ կըլսակեմ որ մարդ չի հայիս,
Լեզո՛ւ (6), կարատեմ ըզքեզ գուլ դանկով որ այլ չի խօսիս,
Սրտի՛կ, դանկըտեմ ըզքեզ, արիւնին (35) մէջը թաղլուիս։
— Ե՛րբ սապռ ու համբեր չունիս, սիրոյ տէր ա՛մ է՞ր (36) կու լինիս։

Աչքե՛րս, քեզ ծրարե՞մ ու այրեմ որ ա՛լ մարդու չնայիս.
Լեզո՛ւս, քեզ բութ դանակով կտրատեմ որ ա՛լ չխօսիս.
Սրտի՛կս, դանակ զարնեմ քեզի որ արիւնին մէջ թաղլակիս։
— Երբ չունիս համբերութիւն, դուն ինչո՞ւ սիրոյ տէր կ'ըլլաս։

✶

Պիտէր ինձ հազար մաքի, հազարին եաթաղան (37) ապիկի,
Պիտէր ինձ հազար ջորի, ու հազրին բեհնակն ալ ոսկի (38),
Պիտէի ինձ ծովերը գինի ու նաւերդ ինձ դօստօքանի (39),
Իմ եարս ալ իմ քովս ըլնար (40), խըմէ՛ք տարեկ մի քանի։

Ունենայի՛ հազար մաքի, հազարին հանգստավայրն ալ բիւրեղէ,
Ունենայի՛ հազար ջորի, հազարն ալ ոսկիով բեհնաւորուած,
Ծովերն ինձի գինի ըլլային ու նաւերը բաժակ,
Սիրականս ալ քովս ըլլար ու քանի մը տարի խմէինք։

✶

Զիմ (41) եարն չիտնէ (42) զատեցին, Թուամեցայ (43) զէտ վարդի տերեւ,

---

(33) Ա. եւ Բ. Ծարուբեմ։ Նոյն քառեակը հրատարակուած է արդէն քիչ տարբերութեամբ Նահ. Բուչ. Դիւանին մէջ, ուր առաջին տաղն ունի՝ Աչկունք, ծըրարեմ ըզքեզ։

(34) Բ. օր. Լեզուակ։

(35) Բ. օր. Ցարունին մէջըն։

(36) Բ. օր. Ա՛մ չէ՞ր։

(37) Ա. օր. Եաթաղն, Բ. օր. Եաթախն։

(38) Բ. օր. Ու հազրին բեհն ալ ոսկի։

(39) Բ. օր. Ընեղդ ինծի տօստօքանի։

(40) Բ. օր. Իմ եարս այլ ի քովս լինար։ Այս քառեակը հրատարակուած է (մէկ տողը պակաս) Նահ. Բուչ. Դիւանին մէջ. այդ փոփոխակին մէջ կը գտնենք՝ Ու հազրին գոմերն (ձեռագրին մէջ *գամերն*), .. ու նաւերդ տօստօքանի։ Իմ եարս ի մօտիս պիտէր, խըմէ՛ք օրեկ մի քանի։ Այս քառեակով կը վերջանայ Ա. եւ Բ. օրինակի Փուչակեան այս տաղաշարքը։

(41) Այս տաղիկը որ քիչ տարբերութեամբ հրատարակուած է Նահ. Բուչ. Դիւանին մէջ, կը գտնուի Ա. օրինակին մէջ, ինչպէս եւ Պ. Փիւրտեանի ձեռագիր տաղարանին ուրիշ մէկ տեղը օրինակուած առանձին տաղաշարքի մը մէջ (*Տաղ սիրոյ* տիտղոսով) ուր այս տաղիկին առաջին երկու տողերը շարքին սկիզբը դրուած են եւ յաջորդ հինգ տողերը շարքին է՛ն վերը՝ ուրիշ հինգ քառեակներէ յետոյ. երկու օրինակներուն մէջ ալ այս տաղիկին եօթը տողէն յետոյ կը գտնենք նաեւ հետեւեալ տողերը, որ ուրիշ քառեակի մը մասն են՝ հոս կցուած.

Մահալովդ ի վայր կուգայի, ես առջեւ իմ եարս ի յետեւ,
Այլ գայի ու այլ կանգնէի, որ գայր իմ եարս ինձ տայր բարեւ.
Բարեւ ու հազար բարեւ, արեգակ իմ լոյս ու արեւ։

(42) Ա. Ցիմնէ. Բ. բ. (Փիւրտեանի օրինակ) Ցիմէ։

(43) Բ. բ. Թաւմեցայ։

Fonds A.R.A.M

«ԹԱՒՐԻԶԻ ՓՈՂՈՑՈՒՄ» Նկար՝ Յակոբ Կոջոյեանի

Տարին այլ երկիր (44) հանին, չի ցաթեց իմ սիրտս ա՛լ արեւ (45).
Երթամ աղաչեմ զԱստուած որ ինծի տայ աղւընու (46) թեւ,
Թռչիմ ի հաւան ելնում (47), իմ եա՛ր, ձեր երդիցն (48) ի վերեւ,
Աչիչս ալ (49) արցունք թափեմ զէտ թաթաւ ու զէտ անձրեւ (50),
Իմ եարս ալ ի դուրս ելեր (51)՝ կարմըրեր զէտ վարդի տերեւ,
Իջնում ու պագիկ մ'առնում (52) ըզդընչին ներքեւն ու վերեւ։

Սիրականս ինձմէ զատեցին, թառամեցայ ինչպէս վարդի տերեւ.
Զայն ուրիշ երկիր մը տարին, ա՛լ սրտիս մէջ արեւ չծաթեցաւ.
Երթամ Աստուծոյ աղաչեմ որ աղաւնիի թեւ տայ ինծի,
Թռչիմ օդը ելլեմ, քու երդիքիդ վերեւ գամ, ո՛վ սիրականս,
Աչքերէս ալ արցունք թափեմ ինչպէս թաթաւ ու անձրեւ.
Սիրականս ալ դուրս ելլէ, վարդի թերթի պէս կարմրած,
Իջնեմ ու իրմէ համբոյր մ'առնեմ դնչին ներքեւն ու վերեւ։

★

(44) Բ. Բ. Յայլ երկիր:
(45) Չցաթ՛ց յիմ սիրտս այլ արէւ:
(46) Բ. Բ. Աղաւնու թեւ:
(47) Բ. Բ. ելնեմ:
(48) Ա. Երթիցն, Բ. Բ. Իմ եարին երդիցն ի վերեւ:
(49) Բ. Բ. Յաչիչս ա՛լ:
(50) Բ. Բ. Ու զէտ զանձր՛ու:
(51) Բ. Բ. Ի դուրս ելաւ:
(52) Բ. Բ. Պագ՛իկ մը առնում... վերեւն, Ա. պագ՛իկ մը առնում զթնչին:

Fonds A.R.A.M

Իմ հոգուս հոգի, իմ եա՛ր, քանի քու քովէդ գը՛նացի (53),
Հոգիս ի մարմնոյս (54) ելաւ ու մահուան դուռըն գընացի (55).
Վառվըռնէ ինչ որ իրկուն (56) կուլայի ու դքեզ (57) կ'ուզէի,
Գիշերն ինչ որ լուսանար (58), քո սիրուն ես քուն չունէի։

Ո՜վ իմ հոգւոյս հոգին, ո՜վ իմ սիրականս, քանի որ քու քովէդ հեռացայ,
Հոգիս մարմինէս ելաւ ու մահուան դուռը գացի.
Առտուն կանուխէն մինչեւ իրիկուն կուլայի ու քեզ կ'ուզէի,
Գիշերը մինչեւ լոյս՝ քու սիրոյդ ես քուն չունէի։

*

Իմ եար, քո արեւն ասեմ, քեզի սէր կայ ի մէջ սրտիս,
Ասեմ, չամաչեմ այլ ես, կու սիրեմ որ կ'ելնէ հոգիս (59)։
Իմ եարն (60) է հագեր քօթան, երդիցոմն (61) եկեր սուտ ի բան,
Գիտեմ թէ ի բան եկեր, նա եկեր հոգւոյս (62) հոգեհան։
— Ձեր տունն ի բանէ եկի, դքեզ տեսայ բանըս մոռացայ (63),
Ոտկունքս (64) ոչ ի յետ կ'երթայ ոչ յառաջ (65), սերկերատն եղայ։
Ես լինա՛մ քեզի ծառայ (66), ի՞նչ արիր որ հանցեղ եղայ (67),
Շատոց սիրուդ էրէի (68). Թ'ինչ տիժար եղաւ այս տըրպայ (69)։

Սիրելի՛ս, արեւուդ վրայ կ'երդնում, սրտիս մէջ սէր կայ քեզի.
Կ'ըսեմ ու չեմ ամչնար, այնպէս կը սիրեմ որ հոգիս կ'ելլէ։
Սիրականս հագեր է քթան, երդիքս է եկեր որպէս թէ գործի համար,
Կը կարծեմ թէ գործի համար է եկեր, իրապէս՝ հոգիս առնելու է եկեր։
— Ձեր տունը գործի համար եկայ, քեզ տեսայ՝ գործս մոռցայ,
Ոտքերս ո՛չ ետ կ'երթան ո՛չ առաջ, շլմորած մնացեր եմ.
Ես ծառա՜յ ըլլամ քեզի, ի՞նչ ըրիր որ այսպէս եղայ,
Շատոնց է որ սիրովդ կ'այրիմ, եւ ի՞նչ դժնդակ է այս տառապանքը։

---

(53) Ա. ... իմ եար, քանի իմ քովէս գընացիր. Բ. բ. Եարըմ, քանի քու քովէդ գընացի։

(54) Ա. ի մարմնոյ, Բ. բ. ի մարմնոյս։

(55) Բ. բ. ի մահուն դուռըն գընացի։

(56) Ա. վառվըռնէքն ինչ որ իրկուն, Բ. բ. վառվըռնօք մինչվիրիկուն /մինչեւ իրիկուն/

(57) Ա. ըզքեզ, Բ. բ. Ու զքեզ։

(58) Բ. բ. ինչ ուր լուսանայր... Այս քառեակը կը գտնուի Գ. Քիւրտեանի ձեռագրին երկրորդ տաղաշարքին մէջ, եւ կը պակսի Տէվլէթեանի ձեռագրին երկրորդ տաղաշարքին մէջ։ Տէվլէթեանի օրինակին մէջ յաջորդ քառեակներն են՝ 1. *Իմ եար, քո արեւն ասեմ*... 2. *Ձեր տունն ի բանէ եկի.* 3. *Մեռնիմ քո չարին փոխան.* 4. *Յօրէ որ սիրեցաք զիրար*... 5. *Գիշեր ու ցորեկ կուլամ, չի դադրիր աչերս ի լալու։* Նոյն կարգով նոյն հինգ քառեակները կը գտնենք /բաց ի *Իմ եար, քո արեւն ասեմ* երկտողէն, Քիւրտեանի օրինակին մէջ։

(59) Այս առաջին երկու տողը որ կը պակսի Բ. բ. օրինակին մէջ, ուրիշ քառեակի մը մէկ մասն ըլլալու է։ Յաջորդ վեց տողը կը թուի խօսակցութիւն մը սիրողին ու սիրուհւոյն միջեւ, եւ ամբողջ տաղիկ մը կը ձեւացնէ հաւանօրէն։

(60) Ա. բ. իմ եարն, Բ. բ. իմ եարս։

(61) Ա. բ. Երթիցոմն, Բ. բ. Երդիցովս։

(62) Բ. բ. Հոգուս։

(63) Բ. բ. Ջբանըս մոռացայ։

(64) Բ. բ. Ոտքունքս։

(65) Բ. բ. 'ի ոչ յառաջ։

(66) Բ. բ. Ես քեզի հազար ծառայ։

(67) Բ. բ. Հնցկուն եղայ։

(68) Ա. Սիրուդ էրէյի, Բ. բ. Սիրոյ տէր էի։

(69) Թ'ինչ դիժար էր այս տըրպայ։

Fonds A.R.A.M

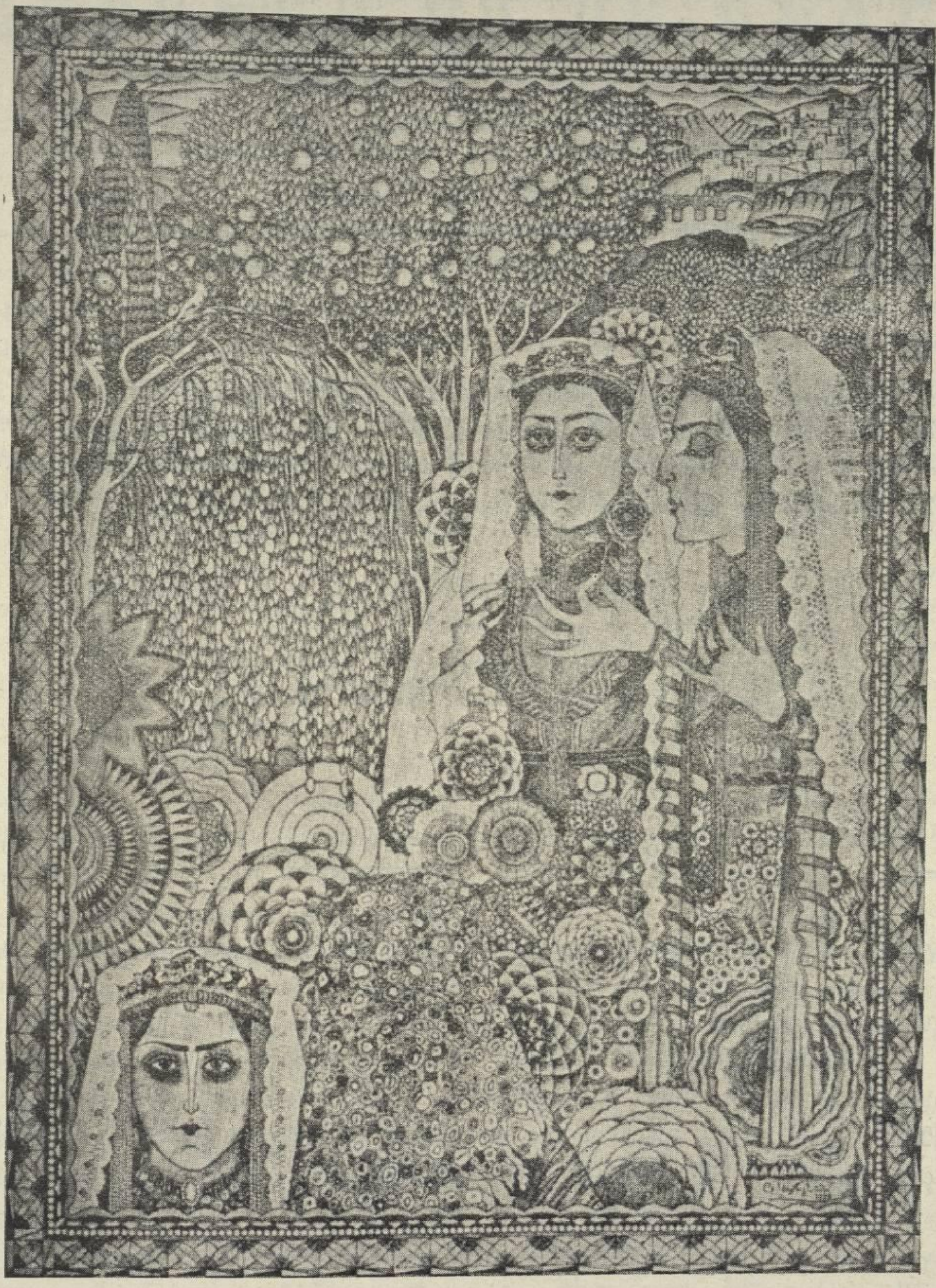

Նկար՝ Յակոբ Կոջոյեանի

« ԱԽԼՑԽԱ »

Fonds A.R.A.M

★

Մեռնիմ քո չարին (70) փոխան, հանց սէպեմ մայր գիս չէ բերեր (71).
Ով քեզի ծանօթ եղեր (72), զարեւուն ըղթարին է տըւեր (73)
Ինծի կուճ ա՛մ է՛ր կ՚անես, յերկընուցըն գեմ (74) չես իջեր,
Հազար մարդ վըկայ ունիմ հողեղէն մարն է զքեզ բերեր (75)։

Թող մեռնի՜մ ինծի ըրած չարիքէդ, թող համարե՜մ թէ մայրս զիս չէ բերեր.
Ով որ քեզ ճանչցեր է, իր կեանքէն ձեռք է քաշեր.
Ինչո՞ւ զիս կը չարչարես. վերջապէս՝ երկինքէն չե՞ս իջած.
Հազար մարդ վկայ ունիմ որ հողեղէն մայր մըն է քեզ բերեր։

★

Յօրէ՛ սիրեցաք գիրար, դու ինձ մեղր ու ես քեզ շաքար (76),
Հիմայ ի՛նչ (77) տեսար դուն յիս որ դարձար գէտ երկաթ ու քար.
Զինչ որ չար աչկունքն (78) արաւ թող կուրնայ եւ դառնայ խաւար (79),
Հիմայ չի սիրե՞նք գիրար (80), գըրուցէ՛, խըռով մի՛ կենար։

Այն օրէն որ զիրար սիրեցինք, դուն ինծի մեղր էիր ու ես քեզի շաքար.
Հիմայ վրաս ի՛նչ տեսար որ դարձար երկաթ ու քար.
Զար աչքը, իր ըրածին համար, թող կուրնայ եւ դառնայ խաւար։
Ա՛լ ուրեմն պիտի չսիրե՞նք զիրար. խօսէ՛, սրդողած մի՛ կենար։

(Ծարուճակեցի)

---

(70) Բ. Բ. Քու չարին։
(71) Հանց հաշուեմ թէ մարըն չէ բերեր։
(72) Բ. Բ. Ծանաւթ է եղեր։
(73) Ա. Բ. եւ Բ. Բ. Տվեր։
(74) Ա. Բ. երկնուցըն գեմ...
(75) Ա. Բ. Մարն ըզքեզ բերեր. Բ. Բ. Մարն է ըզքեզ բերեր։
(76) Ա. Բ. Յօրէ որ սիրեցաք գիրար, դու ինձ մեղր ու ես քեզի շաքար. Բ. Բ. Յուր էր որ սիրեցաք գիրար, դու ինծի մեղր ես ու շաքար։
(77) Բ. Բ. Հիմի ի՞նչ։
(78) Ա. Բ. Աչքունքն... Բ. Բ. Աչկունք։
(79) Թող կուրանայ եւ դառն ու խաւար։
(80) Ա. Բ. Այլ հիմայ չի սիրենք գիրար, Բ. Բ. Հիմի չի սիրենք գիրար։

Fonds A.R.A.M

ՆԱՐՎԵՐՆ ՈՒ ԻՐ ԻՆՃԷՆ

Բինկեանէն երեք քառորդ ժամ տկալաստով, բայց ցամաքի ճամբով 2—3 ժամուան ճանապարհով, Ակնի քաղաքէն տկալաստով մինեւնոյն ժամով, իսկ ցամաքի ճամբով Մոյսանէն Խաչկեառիկով հուշակաւոր Նարվերու քարէն, քարկապաններ՝ կետիկներ պիտի կարէ վիմախոր ձորերէ, ապառաժուտ շերտերէ, անդնդախոր հերձումներէ, սեւ ու սարսափ պատկերներէ ու խորունկէն Եփրատի մռլտուքներէ դողահար ճանապարհորդը, և ինքզինք պիտի գտնէ Շուղուի քար սարերուն եւ Սանուրդի սանդուխ ժայռերու լանջերուն՝ երեք ժամ կտրելով Տանդէի դժոխքը, իսկ Խոթարի ճանապարհովը 9—10 ժամէն Նարվերէն Ակը կամ Ակնէն Նարվեր պիտի կրնայ հասնիլ: Գիւղը լեռներու ծոցին ու ծրարոցին մէջ բունած, այլ հանապազօրէն ալ անուանի Եփրատին սազերէն ու սա՜հ սա՜հ լարերէն արբած նստած է միշտ կոկող ու տոտող՝ այնչափ վիթխարի ժեռուտ կողերով ու կալերով լոլոգ ու քօլոգ. շուրջն իրեն գոտեկուռ ու բերդկուռ, լեցուն ու տքուն շալակով հոս ու հոն տեղ ու տխտիկ ըրած են ամէնով ու ամէնդիով: Հասարակաց առածը կ'ըսէ՝ Աստուած հողերը սաւտեր, հողը ամբողջ Մելիտինէի ու Խարբերդի դաշտերը լեցուցեր է, իսկ քարն ու քարբակն ալ Ակն ու իր շրջակաները դրեր է: Եւ որչափ իրաւամբ, Նարվերու աջին քար ու շար շար լեռներ ժայռ, ձախին քար ու քարբակներ դէզադէզ, ճակտին ժեռուտ ու չէչոտ բլուրներ, ու քամակին ահարկու տխտաններ միշտ ժայռ ու ապալեր. խորափիտ, վիմածին ձորեր այնչափ պատռուածքներով գէշակուլ. ճեղքուածներով ու հերձուածներով, որոնց մէջ ալ քարայծներ ու քօշեր երամ երամ, վոհմակներ քոսոտ ու բորոտ գայլերու, արբած ու կատղած շնագայլերու, հիւսխածին արջերու ու Թժուտներու խումբեր մռուտ մռլտուքներով, սմսեղուկ աղուէսներ ու քլմրիկ սամոյրներ լիուլիքն են: Այս շարքը մօրէմերկ սալարկներով Նարվար Տաղըէն այնչափ կոթող ու խեթկող եղջիւրներովը քարեղէն՝ որ կ'երթայ խեթկելու մինչեւ Խոթար տորբելով ու գլորելով, Սահունի ձորերը բոլորելով, ու նետուելով մինչեւ Վզայի կապաններուն ու աքցաններուն, իսկ պուկին ու վզին չոքիլ ու նստիլ փափաքն է Ագրակու, Խաչմիշի, Խողագրակի, Սօսիքի, Խալտրմթաշիի օդակաւոր կուռ ու բուռ շղթաներուն՝ եթէ մէջ նետուած չըլլար սարսող ամեհի Եփրատը՝ որ բարեկամի մը պէս մէջ նետուած է մէկզմէկէ բաժանելով: Ձախին՝ Ապրանքու բլուրները ու քարբակները, Զիարեթթեփեսին ու Խաչուկ տաղին, Արական ու Կամխուն մինչեւ ոլորած ու բոլորած Սարչիչեկի հուշակաւոր հարուստ լեռը տխտանեան: Եւ ահա ասոնց մէջ է որ բոյն դրած է Նարվերը եւ հունը եղած լեռ ապարներու կիրճերուն ու անցքերուն: Որչափ որ բնակչութիւնով նուազ, թուով աղքատ, բայց բնութեան հարստութիւններով փարթամ իշխանաւորի մը պատկերն ու տեսարանը պարզած է միշտ. քիչ մը սոնք, ու յօնք ցցած ու հպարտ լանջք պարզած է միշտ, եւ սակայն այս ամենուն հետ մէկտեղ վայելուչ գեղ, առքենի հասակ եւ հրահրող կուրծքի մը բոլոր լեցունութիւնները ունի Նարվերը: Հարստութիւնը եթէ չէր բախտաւորած գինքը ոսկու ու Էլմաստի փայլերովը, բնութիւնը հասած էր իրեն՝ ամէն չքնաղ ու արեգնաց, հնագեղ պաճուճանքներովը. մանաւանդ երկու դարաւոր հարստութիւններ, որոնց շուքն ու շուայլը միտիկ ու երկնատիպ, սրտախանդ ու հոգեբախտ, գինքը Նա Վերը դրած էին, դրկիցը Սօսեաց անտառին տաճարներուն, որոնք քան դարերէ առաջուան վեհ պատմութիւնը ու այն դարերու սրբութիւնն ունէին ա՜յնչափ վեհածին ու Վահագնածին, խայտացնող, եռանդաւորող ա՜յնչափ տոհմիկ իրականութիւններով լիալիր, որչափ անյաղթ այնչափ սրտերու թախս հոգիներու բախտ, սօսիքը իր անմատոյց բնակերտ ու հրաշակերտ բերդ պատնէշնե-

Fonds A.R.A.M

րովն ու պարիսպներովը երկնածին, սօս անտառները ծներ ու սնուցեր էին տաճարներն ու խորանները Հայկազն Վաչագնին. Նունազարդ երիզ մը արքայաճանապարհ մը գծած էր, ուրկէց կը ճեմէր ու կը ճեպէր Դշխոն գեղեցկութեան՝ այգուն այգուն ի լուղ Եփրատի անմահածին, դրախտածին ջրերուն անապակ, ուռենեաց սաղարդախիտ պսակաւորումին ընդելոյզ բեւեկնիներու խնկենի բոյրովը քանի՜ ալ օծուն, ու այս տեսարանը հոգեյոյզ ինչե՞ր ալ չի փսփսար այժմս իսկ նոյնինքն խլացած լռութիւններու, ու կճեփած աչերու՝ ի՞նչ վեհիկ ու նշիկ տեսարաններ, եւ քանի լեցուն բարբառներ՝ համրացած շրթներու, կորղացած զգացումներու ու ժանգոտած սրտերու... Ի՞նչ պարգեւներ չպիտի շնորհէր եթէ ուծացումի ու ձուլումի չարագէին: Ինչե՞ր ու ինչե՞ր կան Վաչագնէն ու Անահիտէն, Աստղիկէն ու Իննակեան ակերէն ու աղբիւրներէն, աղուոր ու անմահ մերիններէն:

Դեռ կը ծխին ու կը խնկեն այս բոյրերն անմահունակ ու միշտ փառունակ այդ սօս տաճարներէն ու պուրակներէն՝ Եփրատի բուրվառովը մըշտատիպ, ու այս բուրվառին մէջ ալ ինչքա՜ն հուրքն ու բուրքը Ելեքարին որ լուելեայն կը վառի՜ ու կը վառի՜ անկտուց, ու թող ծխի ու վառի այժմս ալ, եթէ ոչ անոր անցնող բնակչութեանը, գոնէ վայրերուն անմոռաց ու անթեղուած: Սօսիքը աջէն, Արեգն ու Նարեկն ալ ձախէն, մին Վաչեւունիքէն, միւսը Արծրունիքէն, մին եթէ Իննակեան ակներէն ու լոյսերէն, միւսը Արեւներու Արեւէն՝ Աստուածորդիէն, լոյս տաճարներէն ու հրեշտակներէն, հրեշտակակրօն Նարեկացիէն, Երկնազարդ Տաճարներէն ու Տիրոջ Ապարանքներէն: Դաշտակներ նուազ գմբեթարդ բլուրներով, ուր կաղնիներ, գիհիներ, արօտակներ կանգնեղ ու բոլորեղ՝ կանաչի այնչափ վառ հանդերձանքով, ու արօտավայրեր հարուստ թուփերով եւ բազմազգի ծաղիկներով վայրի, որոնք մինչեւ Նարեկայ վանուց ոտքին ու կուրծքին, եւ անկից աջ ու ձախ բազուկ նետած են Մանկասարի, Բաղմաշէնի, Տիլլուի ու Սարըչիչեկի շղթաներուն, համայնագեղ տեսարան մը բնապատում: Նարվերէն մինչեւ Նարեկայ վանք մէկուկէս ժամու ճանապարհ է, ու այս երկայնքին մէջ է Արծրունեաց տան դաստակերտը, զարմանալի բերդը, որուն նուազ մնացորդքը իսկ դեռ իրենց մէջ դարերու տոկունութենէն, գերընտիր հանճարէ մը ու հիանալի ճարտարապետութենէ մը կը խօսին. հոս գտնուած են երբեմն երբեմն քարացած ձուկերու եւ կենդանիներու փոքր նմոյշներ. եւ սակայն ցեց ու մէց վանդալականութիւնը ինչե՞ր ու ինչե՞ր կուլ տուած է անկուշտ կոկորդէն վար ու փախած աւեր ու աւերածութիւն. հոս է նաեւ համբաւաւոր արօտակի (արտուճ) ծառը հաստաբուն ու հնաբուն, ա՛լ խղղուած ազգի ազգի ծուէններով, երբ ամէն ուխտաւոր իր կարգ մը ցաւերուն ու ախտերուն ի բոյժ հանդերձի մը ծուէնով զայն պատուած է. այս անտուն ու աներդիք ուխտատեղիէն հինգ վայրկեան հեռու աւերակ եկեղեցիի մը աւերակ քրքրուած կմախքը կայ, որ կը կոչուի Սենեկներ: Աւանդաբար կ'ըսուի թէ Սենեքերիմ արքային կառուցանել տուած եկեղեցին է եղած: Եւ այս ճանապարհէն ո՜րչափ Հայորդիք փութացած են ուխտի ու երկրպագութեան Սենեկներուն, ու ապարանքին, քանի՜ խինծ ու ցինծ ունեցեր են արքայատօներուն ու հանդէսներուն, որչա՜փ մուրատներով բեռնաւորուած տուն են դարձած Նարվերը. Սենեկներուն քովն է նաեւ Նառ լեռնաբլրակը, որ արքային նոճազարդ ճոխ պարտէզն է եղած, ու արդէն տեղին դիրքը՝ փռուած դաշտակովը երբեմնի, այժմ ալ բնապալատի մը դարաստանը կը ցուցադրէ ա՜յնքան հրդեհող: Ու հապա Նարեկայ վանքին՝ Արեգ Նարեկին քանի՜ բիւրք բիւրոց ուխտաւորներ, որոնք 3—4 օրուան ճամբաներէ եկած անոր տաճարին ու խորանին են երկրպագած, անոր երգերովը վերացած, խնկենի խօսքերովն ու բուրվառներովը աղօթածուխ՝ Անեղին խաչին են ծունկի եկած ի խորոց սրտի, պաշտած հոգեւին, համբուրած սրտովին ոտքերը գահոյից Անոր որ լոյսերէն լոյս ծաթած, տիրած ու բազմած է հաւատաւոր ուխտաւորներու ներաշխարհի կեանքի թախտին վրայ. եւ քանի՜ ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ՝ ոսկեղրուագ ստեղնաշարքերով տաղենականէն անդենականին կամուրջն են ձգած կենսաբախ. ու ո՞ր Հայորդին չէ քալած ու կարօտը քաշած հին դարերէն հին Չաստուածներուն Արեւծին ու նոր դարերէն կենդանի ճշմարիտ Աստուծոյն ու ա՛լ վերացած ու պլլուած Անոր ոտքերուն՝ Անոր ընտրեալներուն ընտանի ու սրբենի հայացի աղօթքներովը ամրակուռ ու սրտաբուռն: Քանինե՞ր Նարեկին արօտին ու նարօտին վարդ պսակովը, անմահերգու այդ հրեշտակին աղօթալար Քնարին արբեցումովն ու յագեցումովը, այո՛, արժանացած են

Fonds A.R.A.M

ու սիրացած բուժումի, կարօտախտէ, հոգեվախտէ առողջութեան եւ հոգենորոգ զուարթութեան ու հարստութեան անցնելով: Երգն ու աղօթքն հազարաձեայ՝ այնչափ ղրկից ու ճօտիկ է պահած ու բարձր հովանաւորած Նարվեր գիւղը այդ:

* * *

Նարվեր գիւղը Հայկէ լեռան գագաթին Մոյտանի սարալանջին վրայ գեղատիպ դիրք գրաւած է: Հայկէ լեռան գագաթը եղած է մերոնց տուն ապաւինի եւ ապաստանարան դարաւոր, երբ անհամեմատ առաւել եւ չար ուժեր ուզեր են դիրենք ալեկոծել ճաքրել, բայց դրկիցներու (Սօսիքի եւ Նարեկի) ներարկած ուժը ու Հայկէը միշտ պահած են դիրենք ամուր ուժով մը: Գիւղի բնակչութիւնը միշտ սակաւաթիւ եղած է՝ անշուշտ դիրքին եւ տեղին մեկուսացեալ քար լեռնոտ վիճակին համար, թէեւ աւանդաբար ալ կ'ըսուի թէ կրօնաւոր մը գինքը անիծած ըլլայ ըսելով՝ «Նարվե՛ր, ո՛չ ի շէն մնաս եւ ո՛չ յաւեր»: Նարվերի բնական գեղջն ու հարբուտութեանը պատճառներէն մին ալ Եփրատն է. սա արքայ մըն է՝ ճոխացնող փարթամացնող իր ոտքերն ու փէշերը համբուրողին. բայց միեւնոյն ատեն ալ խիստ իշխանաւոր մըն է սաստիկ պատժող ու աւերող: Եփրատ հայ տունէն ու բոյնէն բխած, դրախտի ակնէն ու լեռնէն հարուստ, Ս. Գրքի տողերով անմահացած, կը հալի, կը սահի, կը ճորճորայ ու կը գորգռայ. գերելով գերփելով զգացում, սիրտ, արիւն, ու այս գեղունի անկարանի պատմութեանովը աչ ու ճախ պչրանք ու բուրանք տարտղնած ու խնկած՝ դարերով կը ծիծաղի իրեններուն ու վերերէն մինչեւ հոս կ'օրօրի ինքն իր երգերով ու օրօրով մելանոյշ, ափերու գեղերին շուշանաթոյր հովիտներէն եւ բիւրազգի թռչնեկաց ճոռողիւններէն արբեցած ու լիացած Դշխոյի նազելաճեմ ճեպիւ եւ ճեմիւ հոյակապ պատկառանքն ու ապրանքը փառաւորելու, եղրերէն մինչեւ գագաթները վէս: Նարվերը, հաւանական ստուգաբանութիւնով՝ նաւերը, անոր համար որ Եփրատին եղրին ճիշդ իր առջեւը եղած է նաւակայանը, տեսակ մը նաւակներ որ Եփրատի վրայ կը գործածուէին տակաւին մինչեւ վերջին տարիներս երբ շատ տեղ կամուրջներ գոյութիւն չունէին. եւ ասոնցմէ էր նաեւ տեղիս «նաւեր» բառածները, մեկ հաղորդակցութեան ճամբան Մեծ-Հայքէն Փոքրը անցնելու Եփրատովը, եւս պարենաւորմանը Նարվերու ու շրջակայքին ինչպէս մասամբ ալ Ակնայ քաղաքին: Կ'ըսուի նաեւ թէ երբ նաւակայանէն կը հարցնեն եղեր թէ ո՞ւր է իջեւանի գիւղը, ահա նա վերը-նէ կ'ըսեն, որով անունը մնացեր է Նարվեր: Գիւղը որչափ քամակով, աջով ու լանջովը՝ քարով ու գետով, սակայն բաղուկ մըն ալ ունի աղուոր ու ճոխ բուսականութիւնով եւ սուրբերու հոյլերով, գեղեցիկ պարտէզներ առատ ու սառառատ (1) պտղատու ծառերով այնչափ ճոխ, որ դրախտ անունը առած էր. եւ իրաւ ալ դրախտակի մը պատկերն ունէր անառատաշատ բլրակներով շրջապատ, լեռնասարերով գեղազարդ ու զուարթ, ապառաժներու կողերէն ալ վոթկած ու պոռթկած թփերով ու թաւուտներով, նշենիներով ու բեւեկնիներով թեւ առած ու թառած ամէն կուշտի ու գուբի վրայ. հապա զուլալ ու իրաւ հեղալ ջրեր անապատական ուղիներէ վազ ի վազ, որչա՜փ ալ կաթնորակ ու սառնորակ են չորս գետերը Եդեմոտոդ, քառասնաձիր մեղրածորան, հազարաւորներու կեանքը ոռոգելով: Գիւղը ունէր 50—60 տուն բնակչութիւն որուն 40ը Հայ, 20ը հարեւան: Ունէր Ս. Մինաս անունով եկեղեցի մը սրբատաշ քարերով ամրակուռ՝ բաւական զարդարուն նկարներով եւ սրբոց պատկերներով, ճանաւանդ Ս. Մինասի պատկերը՝ խոշոր արծաթեայ ձոյլ պայտերովը սպիտակ նժոյգին, որ կը կոխկռտէր վիշապի մը երախաբաց գլուխը, եւ տէգը սրբոյն՝ որ նիզակն անոր կոկորդն էր մխած. ան աղի ու ցաւոտ իր նայուածքովը՝ ուխտաւորներու ա՜յնքան խնդրափափաք սրտերուն ու հոգիներուն կը խօսէր, թէեւ մանուկներուն վրայ ալ ահագդեցիկ՝ անոր նայուածքը պինուորականի ու օգնութեան հասնողի:

Ունէր Սմբատեան վարժարան մը ծաղկոցի հանգամանքով լուկ. վարժապետ ու քահանայ մըն ալ, երկուքն ալ փոխն ի փոխ պարտականութիւնով: Գիւղին առջեւը քառորդ վայրկեանով հեռի Ս. Աստուածածնայ աւերակը, որուն համար աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ Ս. Թադէոս առաքեալը կառուցած է Գետահայեաց Ս. Աստուածածին անունով այս եկեղեցին, և 200 տարի առաջ ալ գիւղին եկեղեցին դարձած: Այս աւերակը այժմ մատուռ է և դամբարանը քահանայից. հոս կայ նաեւ Ս. Յակոբ անունով գերեզման մը: Կան ուխտատեղիք նաեւ Խաչաղբիւր և

(1) Մաղի լայն հիւսուածք:

Fonds A.R.A.M

Խնդրակատար, որոնք եւս գիւղին անմիջական բոլորտիքն են, ու վարը Եփրատի եզերքին ալ կան Ս. Նիկողայոս եւ Ս. Թէոդորոս, ասոնցմէ 5—10 վայրկեան հեռի ալ կայ Նաւտուն անունով քարայր մը խաչքարերով, ասոր առջեւն է Նարվերի Քար անունով Եփրատի լայնքին ցցուած միապաղաղ ապառաժը, որ նաւավարներուն ու ճամբորդներուն ահն ու սարսափը եղած է, շատ անգամ ալ ճահուան կրուտի պատճառ՝ մանաւանդ անվարժ թիավարներուն: Պարտէզներուն մէջ ալ կան Ս. Խաթունիկ եւ Ս. Շամամ ուխտավայրերը: Հայեկի ոտքերուն տակն ալ սրածայր քար մը կայ որ Շուտոի Քար կ՚ըսեն. Տէրնդասին (Տեառնընդառաջ) շուտոները գիւղ կուգան եղեր եւ փոքրերը կը տանին հոն եւ դազաթին վրայ ըսել կուտան եղեր.— Օգնէ Աստուած, չօգնէ Աստուած, ու այս երեք անգամ կրկնել կուտան, եթէ կրկնողը շուարելով «չօգնէ Աստուած»ը առաջ ըսէ, Շուտոի ծայրէն ուղղակի Եփրատ կը նետեն եղեր...: Մանկիկները փոքրերը զգաստութեան կը հրաւիրեն՝ երկիւղ տալով որ եթէ անառակութիւն ընեն շուտոները գիշերը կուգան ու կը տանին ղիրենք. պէտք է որ Տէրնդասին երեկոյին աղօթեն շնորհ խնդրեն Աստուած պապայէն որ չարութիւն չգործեն:

Նարվերու բնակչութիւնը եւս Անիէն ու վասպուրականէն գաղթած է, եւ արդէն իր հնչիւնը, իր բարբառն է Ակնի ժողովրդեանը նմանակ, ինչպէս իր արդուզարդը, կեանքն ու կենցաղը, սովորութիւնները, բարքն ու վարքը, տուներու շինուածքն ու կահ կարասին, ճաշակն ու սովորութիւնները, տօներն ու տօնակատարութիւնները, երգն ու եղանակը, իր երգողի ու բանաստեղծողի կարողութիւնը, իր պարերը, իր լացերը, իր անուանիները, մանաւանդ իր ղարիպին ուղղած այնքան զգայնիկ ու ջերմիկ խօսքերը որոնց մէջ համակ սէրտ ու հոգի է դրած, ու այս բնածին կարողութիւնը կամ իրերէն միջավայրէն ու պրութիւններէն քաղուած հոգեկան այս վսեմ տուրքը սրտէն ու գրկէն փրթած հաւասար ու բուռն սերմանուած կը գտնես ռամկին թէ մտածչակին, ծակատի հասակին թէ թուլած մանիկին մօտ: Անգամ մը գիւղէն էլմաս անունով աղջիկ մը Բինկեան հարս կուտան ու երբ էլմասը ձին կը դնեն, ահա մանիկը, որ ոչ պղրոց տեսած ոչ հեզարան բացած է, կ՚ըսէ՝

Էլմաս, ա՛յ իմ Նարվերու կեռաս,
Որ կ՚երթաս Բինկին չոր ճար տի կենաս.
Էլմա՛ս, կեռասն որ ալ միտդ բերես,
Զի կենաս ու ելնես գաս:

Այսպէս բերնուդ իր զգացումները յայտնելու մէջ շատ աւելի հարուստ է Ակնեցին: Բնութիւնն ու պրութիւնը պիւրութիւն տուած են յատուկ տիպով երգելու քնարելու, որոշ շեշտով ու կարողութիւնով, որոնք կը ճնան անցնող Ակնեցիին արձանացած յուշ կոթողները: Նարվերցին ամիրայական տուներ չէ ունեցած թէեւ, բայց ունեցեր է համբաւաւոր աչքի ընկնող ընտանիքներ, քաղքին ու շրջակայ գիւղերուն մօտ յարգ ու պատիւ վայելող. նշանաւոր ընտանիքներն եղած են Պօղենք, Զօրապասեանք, Վարդապետեանք, Թամուրեանք, Էֆէենք, Փիլիկեանք եւ Փերվէշեաններն, ասոնք Պէշիկթաշի մէջ նշանաւոր եղած են Պաղտիկ աղայով, Զօրապասեանք տուած են Տէր Թորոս եւ Տէր Գրիգոր քահանաները, տիպար կղերներ կարող ու բարեհամբոյր: Պօղենց Տէլի Ցովակիմը պիրք, ու հարուստութեան տէր, բաւական յանդուգն՝ ու ազդեցիկ, շրջականերն ու Ակը գինքը յարգող ու ճեծարող, Պոլսի մէջ փուռերու տէր, կ՚ունենայ Ցակոբ անունով աղայ մը որ .յետոյ Ինճէ անունով համբաւ ու հռչակ հանած է շատ մը մարզերու մէջ:

★ ★ ★

Տէլի Ցովակիմին մեկ հատիկը՝ Ինճէն, ի ծնէ և ի բնէ անհանդարտ բնաւորութեան տէր, այլ արտասովոր ուշիմ ու խելացի, միշտ յանդուգն, համարձակ ու անվախ, որով շատ մը արկածալից գործերու եւ փորձերու մէջ մտած, սակայն դուրս եկած է անվնաս. գիւղին պղրոցը շարունակած է իր ուսումը, բայց փորձանք եղած պղրոցին ու դասատուին, հապա ընկերներուն հետ ճեճկուած, անանկ որ հայրը կը ստիպուի Պոլիս տանիլ և պղրոց դնել, հոն կը դառնայ փիւսկիւլիւ փորձանք մը, իր այնչափ անառակութեան մէջ ցոյց կուտայ արտակարգ ուշիմութիւն եւ դասերը լուրայնելու մեծ ընդունակութիւն: Բայց Ինճէն չէր սղմուեր չորս պատերու մէջ, ազատ կեանք, համարձակ ապրիլ՝ իր իղձն էր, արիւնը եռ ու եփ կուտար իր մէջ. երազն ու խեհյն էր ղէնքերը կապած կուշտին, տեգը ա-

Fonds A.R.A.M

փին, նժոյգին վրայ թռէր ու ալրէր անուշ կեանքը լեռնորդիներուն։ Հօրը ո՛չ յորդորները եւ ո՛չ խստութիւնները զինքը չէին զգաստացներ, եւ ցորչափ տարիքը կը բոլորէր՝ Քեօր օղլուի կեանքը կ'անրջէր։

ԻՆՃԷՆ ԳՈՐԾԻ ՄԱՐԴ ԵՒ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ

Դպրոցէն հասցուած ամենօրեայ գանգատները Տէլլի Յովակիմը պարտաւորցուցին որ տղան դպրոցէն առնէ եւ իր ճոխ գործերուն մէջ վարժեցնէ։ Սա աւելի դժուար էր Ինճէին, ի՞նչպէս ծկիլ, մեծարել, յարգանօք վարուիլ յաճախորդին հետ. իր աշատասէր սիրտը երբեք չէր հաշտուէր, ու հոգին չէր կրնար սորկանալ ծամոնային ի խնդիր. գործէն փախուստ տալով կ'երթար այն վայրերը ուր ձիախաղութիւն կամ զինավարժութիւն կային, ու իր ընկերները գործէ փախողներէ կազմուած էին. ի զուր Տէլլի Յովակիմ նոր փորձերով զայն զգաստութեան բերել կը ցանկար. ան իր հօրը գործին չէր ուղղուած, այլ Տէլլի ծակլիրին։ Ամէն բան պատրաստած էր, զէնքեր, զգեստներ, քիչ մըն ալ դրամ, ու ահա օրին մէկը իր գործը լրացնելէն վերջ ձին կը թամբէ ու կ'անցնի Սկիւտար. ո՛չ ճամբայ գիտէ եւ ո՛չ ալ ուղեկից ունի, ու կը սկսի Պէյքօզի լեռներովը անցկենալ. դեռ շատ երիտասարդ, բայց քաջ ու յանդուգն, երկիւղ բառը իր քով երբեք չէր հանդիպած. ու օրերով այդ անտառախիտ լեռները կը կտրէ եւ կը հասնի Սամսոն, այն ատեն աննշան աւան մը Սեւ Ծովի եզերքին. դրամը սպառած, կը ծախէ իր ձին բայց ո՛չ զէնքերը, ու սրճարանին անկիւնը քաշուած՝ ծրագիրը կը պատրաստէ. բայց դրամի չգոյութիւնը զինքը կը շուարեցնէ։ Սրճագործը կը հետաքրքրուի, եւ երբ կ'իմանայ, կ'ըսէ՝ «Ինծի ընկերացիր, միասին գործենք։» Ինճէն պատրաստ է, եւ ահա պայմանագրութիւննին կը կնքեն հանդիսաւորապէս՝ երկուքին ալ ունեցած լոկ մէյմէկ ատանցներովը. տուփը մէջտեղ կը դնեն, ատանցները կը ձգեն եւ ամուր մը կը կնքեն ու տեղը կը դնեն. եւ կը սկսին գործի։ Օրուան հացին կարօտ են երկուքն ալ, ի՞նչպէս սպասեն ամսուգլխին սնուտկի հարստութեանը. ահա երբ ընկերը կը բացակայի, Ինճէն եղած դրամները իր պէտքերուն կուտայ, եւ երբ Ինճէն բացակայի՝ սրճեփը այնպէս կը վարուի։ Ամսուգլխուն հանդիսաւոր բացումը կը կատարեն սընտուկին եւ ահա մէջէն միայն երկու ատանցները կ'ելլեն. Ինճէն կ'ըսէ՝ «Ունտան սօնրա (սա իր «մէտար քէլամն» էր, զոր յաճախ կը կրկնէր իր խօսիցը մէջ) սենինքի սենտէ պենիմքի պենտէ». երկու աչքը-բացերու ընկերութեան լուծումը տեղի կ'ունենայ։

ԻՆՃԷՆ ԴԷՊԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Ցանդուգն մտածումներով աներկիւղ տղամարդը ճամբայ կ'ելլէ հետիոտն գոնէ մէկ երկու օրուան համար ու ահա ան գտած է իր նժոյգը եւ Պօյպէյիի իր գեղեցիկ հագուստներովը ամէն տեղ ասպընջականութիւն կը վայելէ, եւ այսպէսով հայրենիք կը հասնի. գիւղացին ու տնեցին ի տես այս կորիճ ձիաւորին ուրախութիւնով կը լցուին երբ իր ուր ըլլալուն ու մնալուն համար մտահոգութեան մէջ էին։ Մեծածախս հարսանիք տեղի կ'ունենայ եւ Տէլլի Յովակիմ իր այս փորձին մէջ յաջողելու ուրախութիւնովը պահ մը կ'երջանկանայ։ Ինճէն այս ժամանակին է որ Ինճէ անունին կը տիրանայ երբ քրդական այս կոշտ հագուստներովը ման կուգայ շրջականներուն մէջ։ Գլուխը քէչէ մը (գլխանոց), շուրջը երբեմն էկիլ արաբական, երբեմն սեւ փուշի մետաքսեայ՝ Քրդաց յատուկ, խուրճի կամ ջիբարի զպուն մը (էնթարի), վրան սրմա բանուած մինթան մը կամ չէփկէն մը թեւերը բաց ու կախ, շալ (ցփսի) գօտի մը մէջքին որուն մէջ մխրճուն խէնջարն ու չիֆթէ թապանճան արծաթակոթ, ոտքերը կարմիր կօշիկները հիթիթեան ու վրան երբեմն լօդիկ մը (քուրդի կապայ), երբեմն ալ հարուստ սրմա թել բանուած մաշլագ մը, ուրը կողքին, հրացանը ուսին, եւ երկար չիպուզը վզին ետեւօքը մխրճած մինչեւ քամակը, ու երբ ձիուն վրայ կը նստի՝ հըսկայ կը դառնայ։ Այս օրերուն Տէլիպաշները բաւական նեղութիւն եւ դժուարութիւն կուտան խաղաղօրէն ապրող բնակիչներուն. մանաւանդ աւելի քաղաքակրթուածներուն եւ ամէն գիւղէ խարաճ (1) կ'առնեն ու այս պատճառաւ աւելի ու անասելի նեղութիւններ կուտան, ու ամբողջ բնակչութիւնը անձկութեան մէջ է։ Լուր կ'առնեն թէ Նարվէր ալ պիտի գան, քաջ տղամարդը իրեն անպատուութիւն կը սեպէ օրինաւոր տուրքէն զատ այս կարգի ապօրէն տուրք տալը. բոլոր գիւղացի, կին, մանուկ, ծեր ու

(1) Տուրք մը։

անկարողներ Հայեկ լեռը կը հանէ ու հոն կ'ապահովէ զանոնք, ու ինքը դիրքը կը բռնէ բլրի մը կողին. իր հետ կ'առնէ կինը իր ռազմամթերքին պահապան ու իրեն հայթայթողը՝ ու երբ կը մօտենան, կը սկսին հրացանաձգութեան, կը զայրանան Տէլիպաշները մինչեւ ցարդ չտեսնուած այս տեսակ դիմադրութենէն, բայց անկարող կ'ըլլան առաջ քայլ առնել. սակայն բլրակողի դիրքն ալ պահ մը կը խախտի, Ինճէ յետս նահանջ մը կ'ընէ ու իր տան մէջ դիրք կ'առնէ աւելի լաւ կռւելու համար. կապարէ գնդակները կը հատնին. կինը ձայն կուտայ. «Հնաբագի'տ մարդ, կ'ըսէ, անմիջապէս կենդինարին թօփը հալեցուր ու ահա գնդակը քիչ մը ես կը բանէ». բայց Տէլիները թուով շատ, իրեն ա'լ ելից ճամբայ չի մնար. կ'ըսէ՝ «Կնի'կ, իջիր վար, ձին թամբէ», կը նետուի ձիուն վրայ. եւ սուրը բացած կը խոյանայ թշնամիին վրայ, այս դեւէն վախնալով ի փախուստ կը դառնան ու անգամ մըն ալ չեն երեւիր այդ Տէլիպաշները։ Ինճէն եւ ու եփ կ'եփի, լեռնական ազատ անկախ եւ կուռի սիրահար կը սիրէ կը փնտռէ. եւ ահա Եգիպտական արշաւանքը ի Թուրքիա, զինուորներ կը հաւաքուին, կամաւորներու գունդեր ալ կը կազմուին. երբ կը լսէ, կը ներկայանայ հրամանատարութեան. հրամանատարը երբ կը տեսնէ անոր տպաւորիչ երեւոյթը, անմիջապէս ջոկատի մը կը յանձնէ, ու կ'ուղարկէ ճակատ. հոն արութեան փորձեր ցոյց կուտայ, կրակի մէջ կը նետուի, բայց կը տեսնէ որ չոր աֆէրիմէն անդին չեն անցնիր. եւ արդէն իր հրամանին տակ եղողները գրեթէ առաւել կամ նուազ իր տիպով մարդիկ, կրակէն կռնակ դարձնելով կը սկսին աւերելու, կողոպտելու, անիրաւելու իրենց կամաւորի անունը շահագործելով. բողոքներ ու փնտռտուքներ՝ ուրկէց խուսափիլ պէտք էր. կը դառնայ հայրենիք ու հոն ալ չի կրնար մնալ. կ'ապաստանի Ակնի իր ջոջ բարեկամներուն, որոնք կը յորդորեն զինքը որ Պոլիս երթայ իր հայրենական գործովը պարապի։

ԻՆՃԷՆ ՄՕՌԹՈՒՃԻ

Պոլսոյ մեծ քօլերան բաւական ահ ու սարսափ մատնած էր ժողովուրդը. խուճապ մը ամէն կողմ, ու մահ անթիւ ու անհաշիւ. մեռելներու թաղելը բաւական ծանր գործ մըն էր, մարդ մօտենալ չէր ուզեր, միայն ստահակներ, զինովներ, անվախ անգործներ էին, որ դիակները շահագործելու այս մահացուցիչ գործին մղուած էին, ու իրենց անհաշիւ շահն ալ մսխողներ էին գինետանց մէջ։ Ինճէն երբ այս կը տեսնէ, ահա կը մօտենայ անոնց ու ինքն ալ կը սկսի այս գործին։ Իր պատմուածքն է՝ «Ուեսան սօնրա կը մտնէինք տուներէն ներս, ամէն ոք փախած, ամէն բան թողուցած բացը, բռնուող հիւանդը դեռ չմեռած ահա շալկելով կը տանէինք կառքերուն վրայ դէզադէզ, մէկը դեռ ոտքը կ'երերցնէր, ուրիշ մը աչքերը կը բանար աղերսանօք. ուեսան սօնրա որո՞ւ հոգը, արդէն խմելով լօլիկ եղած, կատարեալ գազաններ ու մեռել թալլող աւազակներ դարձած էինք. եւ երեկոյին գինետուններուն մէջ կը մսխէինք տասնոց մը վրանիս չմնալու պայմանաւ. ա՛լ ձանձրացայ, ուեսան սօնրա եկեղեցի գացի քէօպէի, եւ մնացած մէկ տասնոցս ալ մոմին տուի...»։ Ու կրկին հայրենիքի ճամբան ձեռք կ'առնէ Ինճէն, որովհետեւ կը փնտռուի եւ օճիքը շուտով կրնար ձեռք տալ Պոլսի մէջ, ու ահա շունչը Նարվեր կ'առնէ։

ԻՆՃԷՆ ՏԱՆՈՒՏԷՐ ՈՒ ԱՂԱ

Այլ եւս Նարվերու մէջ ապրիլը հարկեցուցիչ էր, իր համբաւը չորս կողմով տարածուած էր, ամէն աշիրէթ կ'ուզէր Ինճէին հետ բարեկամանալ ու զայն իրենց քիվրան (1) ընել. տղաքը հետզհետէ կը հասնէին. հօրենական հարստութիւն մը Պոլսէն կուգար. ամէն օր անպակաս էին տունէն ու սեղանէն Հայ, Քուրդ և Թիւրք. ամէն ժամանակ կը հրաւիրուէր Ակնի իր ջոջ բարեկամներէն ու մտերիմներէն. հարուստները՝ անոր ներկայութենէն հաճոյք կը զգային, մանաւանդ անոր կորիճութենէն ալ հպարտութիւն, համբաւը մինչեւ Սվազ ու Խարբերդ գացած էր, ու այս օրերուն էր որ Քուռմանչցի աշիրէթէն մէկ քանի հարուստ Քուրդեր կուգան և կ'ուզեն Նարվերու արօտավայրերուն մէջ բնակութիւն հաստատել, բայց չեն կրնար, վասն զի Ինճէին իրենց տուած վնասներն ու նեղութիւնները խոշոր արգելք էին։

ԻՆՃԷՆ ՖԱՔԻՐ

Բնականէն ու արկածալից իր կեանքէն, եւ կամ զուցէ վարպետէ մըն ալ նախնական բաներ մը

(1) կնքահայր:

Fonds A.R.A.M

ուսած լինելու էր, որ կրցած էր կարգ մը խաղեր ու փորձեր ընել, որոնք այժմուս ահագնադղորդ լուրերու ու գրուածքներու տուն տուին. Շրջականերուն մէջ համբաւեալ էր սաով եւս, եւ ամէն խրախճանքներու, տօնակատարութիւններու մէջ Ինճէն կը փնտռուէր. փորձեր, որոնց պատմութիւնը մեզ եւս փոքրերս զարմացուցած էր երբ կը լսէինք, որովհետեւ Բինկեանի մէկ քանի տուներու հետ բարեկամութիւն ու ազգականութիւն ու խնամութիւն ունէր և իր ծեր օրերուն տեսած ու լսած ենք զինքը: Ակնի իր շատ մտերիմ բարեկամներէն Թոգաթլեան Ճիվան էֆէնտին, ականատես վկան իր գործերուն ու քաջագործութիւններուն, ա՛յնչափ զուարթանօք կը խօսէր այդ բնածին հանճարին ու արտակարգ յանդգնութեանը մասին՝ Դեւերու (1) յատուկ. Թոգաթլեանները Շէհիր Վէքիլի անունով կը յորջորջուէին Ակնի մէջ եւ է՛ն ազդեցիկ գերդաստանը եղած էին պահ մը ու Ինճէն ալ իրենց հովանաւորութիւնը միշտ վայելած, և աներկիւղ կառավարութենէն՝ պահ մը շրջակայից սարսափն էր եղած: Օր մը Ճիվան էֆէնտիին կ'ըսէ թէ՝ «Եկուր ես մեռնիմ ու դուք ինծի տարէք թաղելու». կը համաձայնին. ու ահա երեկոյ մըն ալ լուր կը տարածայնուի թէ Ինճէն մեռեր է Շէհիր Վէքիլենց տունը. լալները ամէնքն ալ կը տրտմին ու սուգը կը մտնեն, բաց ի անոնցմէ, որոնց ահն ու սարսափը եղած էր, եւ կառավարութենէն, զոր շարունակ կը զբաղեցնէր: Մեռելական ամէն արարողութիւն եղած, լուացուած, պատնուած, դագաղին մէջ պառկեցուցուած, գլխին աշտանակ մը մոմով ու խնկամանով խունկի ծխում. առաւօտուն քաղքէն ու բոլոր գիւղերէն կը հասնին Արեգի՝ Շէհիր Վէքիլի տունը, նմանապէս Առաջնորդ, տէրտէրներ, դպիրներ. տան կարգը կը կատարուի. եւ ահա մեռելական թափօրը կը կազմուի եւ տխրաղդեցիկ երգերը կը սկսին «աշխարհ ամենայն»ով. դագաղը ուսամբարձ կը տանին, ալա ու աղբար կը մասնակցին. շատեր կ'արտասուեն. այսպէսով կը հասնին Ս. Կողմոս. կը կատարեն եկեղեցիի կարգն ալ ու «Սիրեցի»ն ըսելով երբ գերեզմանին կը մօտենան ու դագաղը վար կը դնեն եւ յուղիչ ձայնով մը կը սկսին «Դարձ անձն իմն» ալ, Ինճէն չի կրնար համբերել ու ուժով մը ցնցուելով դագաղը կը շրջի եւ ահա ամէն ոք կը սկսի վախէն փախիլ. Ճիվան էֆէնտին քովն է ու անմի-

(1) Հսկայ:

ջապէս պատանքը քակել կը սկսի — Ունsան սօնռա ճաթեցայ, ծօ՛ Ճիվան, ա՛լ երկնցուցիք, Աստուա՛ծ, Աստուա՛ծ...»: Ահա իրարու աւետիս, Ինճէն յարութիւն առեր է, եւ չեն զարմանար, վասն զի Ինճէին ո՛ր մէկ խաղերը...:

ԻՆՃԷՆ ՃԱՐՊԻԿ ՁԻԱՎԱՐԺ, ՍՐԱՎԱՐԺ

Ինճէն մեծ համբաւ ունէր՝ եւ իրաւամբ շահած էր՝ նշանաւոր ճիրիտ խաղացողի. այս խաղին աւելի վարժ ու վարպետները որ Քուրդերն էին, սարսափ կը զգային երբ Ինճէն, այդ ձիավարիկը, ձիուն կռնակին՝ չեօկեճը (1) ձեռքին՝ խաղին մէջ կը մտնէր. պարտուելնին յայտնի՝ միշտ կը ջանան եղեր որ զինքը չգրգուեն աւելի, որովհետեւ տուած հարուածները սոսկալի կը լինին եղեր, եւ արդէն շատերն ալ համն առած եղեր են սուրին ու հրացանին. այնչափ սրավարժ եղած է որ մետաքս թել մը կախուած առենը սուրովը մէջտեղէն կը կտրէ եղեր մէկ հարուածովը:

ԻՆՃԷՆ ԱՇՈՒՂ, ՆԿԱՐԻՉ, ՎԱՐՊԵՏ ՁԵՌԱԳՈՐԾ

Ինճէն ամէն ճիւղերու, մանաւանդ արուեստի այս ճիւղերուն մէջ ալ վարժ հմուտ, ու ամենքը ուսած է առանց վարպետի ու վարժապետի, բնածին, ընդոծին յատկութիւնները զինքը ըրած են բանաստեղծ մը, նկարիչ մը եւ հնարագէտ վարպետ մը: Սազը ձեռք առնելուն յանպատրաստից անձի, դիրքի ու հանդէսի յատուկ ու յարմար գեղեցիկ կտորներ երգած է եւ ունեցած է վերացած պահեր, որոնց մասին ա՛յնչափ սքանչանօք կը խօսէին. դժբաղդաբար իր այդ երգածներէն ոչ մէկ պատառիկ մնացած է: Աշուղական կեանքը Ինճէին, կըրկին անգամ սիրելին ըրած էր զինքը Ակնի եւ Բինկու ջոջերուն, եւ իրենց խրախճանքներուն անբաժան ընկերը ու սիրական հիւրը, Ինճէն փայլ ու քայլ կուտար իրենց զգացումներուն ու եռանդին: Ինճէն որովհետեւ ապրուստի ու շահու համար չէր որ ի գործ կը դնէր իր աշուղութիւնը, չէր կրնար տանիլ փոքրիկ ակնարկ մը կամ դիտողութիւն մը

(1) Գաւազան մը փայտէ՝ մէկ ծայրին սուր երկաթ մը եւ գլխին կիսապայտ ձեւով օղակ մը երկաթէ, զոր նետուած ճիրիտները գետնէն վեր առնելու համար կը գործածեն:

Fonds A.R.A.M

արժանապատուութիւնը վիրաւորող, եւ կը փոխադարձէր անպատճառ հերոսական արարքով մը կամ ճարպիկ գործով մը։ Երեկոյ մը Ակնի մէջ հարսնիքի մը է՛ն ուրախ մէկ պահուն, որ Ինճէն ալ աւելի արբեցած գինիի ու աշուղի ոգիովը, իր լաւագոյն կտորները կ՚երգէ՝ քիչ մըն ալ աշխարհիկ, Առաջնորդ Նիկողայոս արքեպիսկոպոսն ալ, որ ներկայ էր, կատակի ձեւով կը յանդիմանէ Ինճէն։ Ինճէն սազը ձգած պահ մը դուրս կ՚ելլէ. Առաջնորդարանը հարսնետան դէմն է, շիտակ Առաջնորդին ձիուն յարկը կը մտնէ. ոտքերուն տակը քուրջի կտորներով կը փաթթէ որպէս զի քալելու առեն ձայն չհանեն, եւ թռած ձիուն քամակին՝ ուղղակի Նարվեր կ՚առնէ շունչը։ Առաւօտուն կ՚իմանան որ Առաջնորդին ձին գողցուած է, հոս ու հոն փնտռտուքի կ՚ելլեն. կասկածը ծագում, բայց հետքը չի գտնուիր. միայն հարսնիքի երեկոյին եղած դէպքը պատմողներէն Ինճէին բարեկամները կը հասկնան թէ անոր խաղն է. նամակներ կը ղրկեն, քանի մը հազարեակ ալ լաւ օղի, եւ ահա ձին ետ կուգայ։ Անգամ մըն ալ կրկին Ակնի ջոջերէն մէկուն տունը ուր շատ անգամ հիւր կը մնայ եւ ընտանեցած, երեկոյ մը երգած պահուն՝ քիչ մը գինիին աւելի բոց կուտայ իր երգին ու խօսքին. ահա ջոջը հրաման կ՚ընէ որ գինքը տանին իւքլիւկին (1) մէջ բանտարկեն եւ գինի ալ չտան ի մեծ պատիժ։ Ինճէն չի կրնար հանգիստ մնալ, խմել կ՚ուզէ. երբ կը տեսնէ թէ ա՛լ ամէն ոք անկողին գնաց, կամաց մը անկողինները կը քրքրէ եւ կը տեսնէ որ խաթուններուն թանկագին Լահօրի շալերը կան, մէկ երկու հատ զպուճին տակէն կը կապէ եւ կամացուկ մը կ՚երթայ օղիին ու գինիին դարակին դուռը կը բանայ, մէկ երկու շիշ կ՚առնէ, վար կ՚իջնէ, ձին ալ կը թամբէ եւ ուճտաճ սօճրա մնաք բարով մըն ալ կ՚ուղղէ քնացող աղային եւ շունչը Նարվեր կ՚առնէ։ Եղելութիւնը երբ կ՚իմանան, կը ղրկեն քանի մը հազարեակ գինի, օղի և քանի մը դեղին մետաղ ու նամակ, ետ կուգան ցփսի ու ձի։ Դեռ յիշողութեանս մէջ եւ աչքիս առջեւ պատկերացած են իր մանաւանդ որմանկարները ա՛յնչափ վառ գոյներովը եւ գոյներու բացարձակ յարմարումովը. իսկ նուրբ ծիլե՛րն ու ծղօտները իրական ու խակական՝ իրենց փթթումին պատկերացման մէջ նոյնչափ գեղեցիկ. հապա ծաղկանոթնե՛րը քանդակուն՝ մանրանկարչական արուեստի գլուխ-գործոցներովը, որոնց մէջ տեղաւորած փնջերը գրախտածին՝ մէյմէկ նրբակերտ վառերանգ հրաշակերտներ էին. եւ թաղարէ թաղար փունջերուն վրայէն ծաղկեպսակներ ամենանուրբ գծուածքով ու երանգով այնքան կերտուն ու կիտուն, որքան ալ բնագեղ ու բնատիպիկ, որ խաբկանք կուտար դիտող աչքին ու ձեռքին որ երկարել կ՚ուզեր անկէ հատ մը ունենալու իր լամբակին ի զարդ։ Այս որմանկարները իրենց տան, Զօրապենց եւ Բինկան ալ իրենց ազգականին Հովեաննենց տան մէջ տեսած եմ։ Նշանաւոր էին իր ձեռագործներն ալ փայտի վրայ, հիանալի ու ապշեցուցիչ էին։ Գաւազաններ ու չեօկեճներ որոնց վրայ պատկերներ կենդանիներու ինչպէս եղնիկի, քարայծի, նապաստակի, բարակի, թռչուններու, արծուի, սոխակի, ծիծեռնակի, կաքաւի, սողուններու՝ օձի, վիշապի, վամբի, իւրաքանչիւրին աչքերուն ալ ուլունքի, բուստի, մարգարիտի հատիկներ զետեղած. հապա ծաղիկներու, բոյսերու, ծառերու քնքուշ թերթիկները, ոստերը եւ բուները, նրբօրէն կերտուած, որոնք այսօր իրապէս մեծ արժէքներով ձեռքէ ձեռք պիտի խլուէին։ Ամբողջովին փայտէ բունով ու փայլով բազմահարուածեան հրացան մը որ իբրեւ փամփուշտ խցան կ՚արձակէր՝ շատ ալ հեռու նշան առնելով, իրաւ արհեստի ու արուեստի գլուխ-գործոց մը, մանաւանդ ի՜նչ քանդակ, ի՜նչ բարակ բանուածք, նուէր բերած էր իր ազգականներէն մէկուն զաւկին. հազա՜ր ափսո՜ս որ աոր նման տաղաւին ի՜նչ գործեր աւերի ու աւերածութեան մոխրակոյտ մը եղան։

ԻՆՃԷՆ ԸՄԲՈՍՏ ՈՒ ՀԵՐՈՍ ԲՌՆՈՒԹԵԱՆՑ ԴԷՄ

Գաւառի գիւղերու մէջ սովորութիւն է հերթով հիւր ընդունիլ իր տանը կամ գիւղին մէջ եւ յատուկ պատրաստուած հիւրատան մէջ կերակրել ո՛ր եւ իցէ հիւր՝ որ ծանօթ, ազգական ու բարեկամ չէ, եւ նաեւ կառավարական պաշտօնեաներ։ Հարիւրապետ մը քանի մը ոստիկաններով Նարվեր կուգայ յետնեալ տուրքերը գանձելու համար. խիստ մարդ, կ՚ուզէ Ինճէն ալ նեղել, կամ անոր կամակորութիւնը ճզմել. գիւղին հիւրատունը իջնել չ՚ուզեր. հրաման կ՚ընէ որ Ինճէին տունը երթան. ոստիկանները շատ ուժգնօրէն կը զարնեն տան դուռը եւ կը կրկնեն զարնուածքը. Ինճէն կը հրամայէ տղուն որ

(1) Անկողիններու հաստատուն դարակ։

Fonds A.R.A.M

երթայ նայի թէ ո՞վ է այդքան յանդգնօրէն դուռը զարնողը. երբ դուռը կը բանայ, հարիւրապետը մէկ երկու ապտակ կը զարնէ տղուն, ըսելով թէ «Ինչո՞ւ յամեցար ու յանդգնեցար դուռը ուշ բանալու»։ Ցղան անմիջապէս հօրը կ'լմացնէ ատեկանները արարքը, եւ արդէն տղուն եաեւէն ներս կը մտնեն եւ տմարդօրէն հրամաններ կ'արձակեն։ Ինձէն իր պատարիւնութիւնը չի կորսնցներ, և հրամաններ կուտայ որ ներս հրամցնեն, ձիերը տանին կապեն մսուրներուն, եւ ինք որքան փափկօրէն կը հիւրասիրէ, նոյնչափ խստօրէն վարմունք մը ցոյց կուտայ հարիւրապետը։ Անմիջապէս տղոց հրաման կ'ընէ, Ճիվանին, Ղազարին, Նիկողոսին, Միքայէլին ու Սենեքերիմին, որ տանը դուռը լաւ մը գոցեն ու զէնքերնին առնեն եւ երբ ինք նշան տայ սենեակին մէջ կախուած զէնքերը զրաւեն. ակընթարթի մէջ իր այս հրամանները կը գործադրուին. ու կը ձայնէ՝ «Ցղա՛ք, այնպէս մը տիեզէք որ այլեւս ոտքի վրայ կենալու ոյժ չունենան. որչափ աղաչանք ու խնդրանք՝ այնչափ անգամ ծեծ ու ծեծ. որպէս զի հասկնան թէ Ինձէին հետ կատակ չի լինիր». եւ առանց հայ տալու ու թողնելու որ գիշերեն՝ գիշերանց գիւղէն ալ դուրս կը հանէ ջարդ ու փշուր ոսկորներով ու անարգութիւնով։ Շատ դժուարութիւնով ծօսակայ գիւղ մը կ'երթան ուրկէց քաղաք կը հասնին ամօթահար։

ԻՆՁԷՆ ՄԱՀՈՒԱՆ ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒԱԾ

Ինձէն իր այս յանդգնութեան ծանրութիւնը կշռելով ահա ձիուն վրայ եկած հոս ու հոն իր բարեկամներուն քով ժամանակ կ'անցընէ։ Հարիւրապետը անշուշտ իր գլխուն եկածը կը պատմէ, զէնքերու զրաւուիլն ալ, որով անմիջապէս Ինձէն կալանաւորելու հրաման կ'ելլէ։ Ի գուր ոստիկաններ կը զրկուին, որոնց ամենն ալ ձեռնունայն ետ կը դառնան, և ահա ի բացակայութեան կը դատապարտուի ողջ կամ մեռած բռնուելու, այսինքն հրացանաղարկ ըլլալու։ Այս պաշտօնին հազարապետ մը կը կարգեն յիսուն ձիաւոր զօրքերով, եւ ան կը սկսի հետապնդութեան։ Ինձէն այս հետապնդումէն կը նեղուի, եւ հարեւաններու քով ալ գինքն ապահով չի զգար, որովհետեւ Ինձէն պահողներն ալ յանցաւոր պիտի նկատուին. անվախ մարդ, քաղաք կ'երթայ եւ իր ընտանի բարեկամին Շէհիր վէքիլին կ'ապաստանի։ Շէհիր վէքիլին իբրեւ զղեցիկ մարդ ու բարեկամ կառավարութեանը՝ կ'ուզէ այս անգամ ալ կրկին ազատել Ինձէն, բայց կարելի չի լինիր, ու կ'ըսէ՝ «Յակոբ, այս վերջի կերած ապուրդ սովորական ապուրներուդ չի նմանիր, կ'երեւի թէ բերանդ պիտի այրէ. պէտք է որ երթաս յանձնուիս. եթէ չես ուզեր յանձնուիլ, բան մը չպիտի կրնամ ընել։» Ինձէն յուսահատիլ, վախնալ չի գիտեր ու ինքնիրեն կ'ըսէ՝ «Ուցատա uoճrա՝ soղsուն էօլմէք իչիւն». կը քաշէ օղին, հազարեակ մըն ալ թէրիին մէջ, ձիուն քամակին կը թռի, Խոթարն ու Ռահանտերէսին կ'անցնի, Խղրըն կը կոխկրտէ. սպաներէն կը հասկնայ թէ հազարապետը այս տեղերէն Բինկայ գացեր է, ձիուն գլուխը շիտակը Բինկան կը դարձնէ, թէեւ իր քիվրաները գլխուն գալիքին վրայ կը ցաւին եւ զգուշացնել կ'ուզեն, հա՛ ձիուն կուշտին կուտայ հարուածները։ Հազարեակը դարտկուած է, բայց հուրքը դեռ ի զօրու... եւ ահա ուղիղ հոն կ'երթայ այն տունը ուր իջեւանած է հազարապետը. ջոջ Բինկեանցին ամէն հիւրասիրութիւն ըրած է, պարզապէս խրախճանք մը. հազարապետն ալ իրեններն ալ գլուխնին տաքցուցած, եւ ահա ճիշդ այս բոպէին է որ Ինձէն իր զէնքերովն ու պօյպէյիի զգեստներովը ներս կը մտնէ եւ ուղղակի կ'երթայ սեղանին բոլորտիքը նստած բազմականներուն մօտ, և առանց դեռ բարեւ տալու կ'ըսէ՝ օղիի մը գաւաթն ալ ձեռքը բռնած. «Գուշ չալրեա տիւշմիւշ տիր. ըրէք ինչ որ կ'ուզէք, ես ձեր փնտռած Ինձէն եմ, եւ ահա ձեղի եկած»։ Ինձէին համարձակ այս խօսուածքը, տղամարդու իր կորիճ կեցուածքը հազարապետին ուշադրութիւնը կը գրաւէ, արմանքէ զարմանքէ տարուած. հազարապետն ալ, անուանի կորիճ մերs մարդ, գլուխը տաքցած, Ինձէին կ'ըսէ՝ «Թէպէտեւ ես ձեռքիս հրաման մը ունիմ մինչեւ իսկ հրացանաղարկ ընելու, բայց քու այս մերսութիւնդ ինծի գինաթափ ըրաւ. եւ դուն որ այսչափ անվախ մահուան դէմ քալեցիր, պէտք է որ ապրիս. մահը երկչոտներուն է միայն»։ Ինձէն ալ կը նստի իբր բազմական ու սաղն ալ հայթայթուած է. ու Ինձէն իրօք «Ինձէ» կտորներ կը նուագէ վերացիկ՝ գողթնաշունչ երգով. հազարապետը, արբած՝ աշուղին երգերէն, կը գոչէ՝ «Թող չորնային այն ձեռքերը, որոնք բլթակին պիտի դպնէին քեզ սպաններու»։

Fonds A.R.A.M

ԻՆՁԷՆ ՀԻԻԱՆԴ

Ինձէ նախաշգացումը կ'ունենայ իր մահուան, երկու օր ճնկաչոք աղօթքի կը կենայ, քահանան կանչելով կը խոստովանի, Ս. Հաղորդութիւն կ'առնէ, եւ եօթներորդ օրը Ս. Ջատկի Կիրակին՝ հոգին կ'աւանդէ։

Կ. Պոլիս ԳԷՈՐԳ ԱՐՔ. ԱՐՄԱՆԵԱՆ

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ ԵՐԿՀԱՋԱՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻ

(Շար.)

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ ԳՈՐԾԵՐԸ. — Վիրգիլիոսի բանաստեղծական կոչումը շատ կանուխէն յայտնուած պէտք է ընդունիլ եթէ հաստատուի որ ան իրօք 16 տարեկան հասակին գրեց Culex (Մուն) վերնագրին տակ ճանչցուած փոքրիկ քերթուածը եւ Ciris (ցցունազարդ տաւեղ) անուն կտորը։ Բայց այս երկու գործերը, քննադատներէն ոմանք Վիրգիլիոսի գրչէն ելած չեն համարիր՝ առանց անոնց որոշ յատկութիւններն ուրանալու։ Աւելի հաւանականութեամբ Վիրգիլիոսի վերագրուած են՝ անկեղծ իրապաշտական Moretumը (պրանի) եւ գնացքով աշխոյժ եւ խիստ սրամիտ Copa (կապելապետուհի) երկու փոքրիկ քերթուածները. բայց ասոնց ալ վաւերականութեան վրայ կասկածելու պատճառներ չեն պակսիր։ Ընդհակառակն Catalecta կամ Catalepton (Թեթեւ քերթուածներու հաւաքածոյ) ժողովածուին մէջ. եթէ կտորներէն շատերը լուրջ գրաւականէ զուրկ են, անոնցմէ մէկ քանի հատը —մանաւանդ երկրորդը, որ Բուինտիլիանոսի ծանօթ էր—, ապահովաբար Վիրգիլիոսի գրչէն ելած են։ Վիրգիլիոսի վերագրուած այս անվաւեր թէ վաւերական քերթուածները կ'ապացուցանեն որ սկսնակ բանաստեղծը տակաւին կառչած է կատուղոսին եւ կը փափաքի անոր նմանիլ՝ մեծ հիացում ունենալով անոր տաղանդին և համբաւին վրայ. անոնք կը սորվեցնեն նաեւ —բան մը որ առանց այդ վկայութեան ալ կը կռահուէր արդէն— որ Վիրգիլիոսի ինքնատպութիւնը իր առաջին փորձերուն մէջ իսկ չի ցցուիր։

Բանաստեղծին ինքնատպութիւնը յայտնուիլ կը սկսի միայն —եւ տակաւին անկատար կերպով— Շովուականներու հաւաքածոյով։ Վիրգիլիոս իր ամբողջ կեանքը գիւղի, դաշտի, արտօրայքի սիրոյն ապրեցաւ. այս զգացումը աւելի բուռն եղաւ բանաստեղծին երիտասարդութեան ժամանակ, երբ ան տակաւին թարմ կը պահէր իր առաջին տարիներու յիշատակը. տարիներ զոր ան ապրած էր մարզագետիններու, անտառներու, այգիներու մէջ, ծառերու, սաղարթալից ոստերու, տերեւներու շուքին տակ, Մինկիոյի կանաչագեղ ափերուն վրայ, լսելով գետակի կարկաչիւնը, ոչխարներու մայիւնը, կովերու բաչիւնը, հովիւներու սրինգը, թռչուններու երգը, «Բնութիւական կաղնիներու վրայ պարս եւած մեղուներու բզզիւնը»... Զարմանալի չէ ուրեմն որ բնութեան այս սէրը յաջորդաբար ներշնչած ըլլայ շովուականներն ու մշակականները զգայուն բանաստեղծի մը որ Մանտուայի Սովսակը (Cycnus Mantuae) կոչուեցաւ։

Վիրգիլիոսի ինքնատպութիւնը կատարե-

Fonds A.R.A.M

լապէս երեւան կուգայ Մշակականներու եւ Ենէականի մէջ։ Արտադրութիւններու տեսակներուն համեմատ Վիրգիլիոս եղած է միաժամանակ հովուերգակ բանաստեղծ, վարդապետական բանաստեղծ եւ դիւցազներգակ բանաստեղծ։

* * *

Ա. Վիրգիլիոս հովուերգակ բանաստեղծ.— *Վիրգիլիոս հովուերգակ բանաստեղծներու երկրորդ տեղը կը բռնէ ապահովաբար իր Շովուականներով, այսինքն հովիւներու կեանքը պատկերացնող իր քերթուածներով, որոնք թուով տասն են եւ որոնցմէ իւրաքանչիւրը, մինչեւ հաշուով 83 տողէ բաղկացած է (ամենաերկարն ունի 112 տող, ամենակարճը՝ 63)։ Հովուերգակներու հայրը կամ նախատիպը կը համարուի, արդարեւ, յոյն բանաստեղծ Թէոկրիտոսը, որ Սիկիլիոյ Սիրակոսա քաղաքը ծնաւ ու ծաղկեցաւ (Գ. դար ն. ք. Ք.) և որ ուրիշ զանազան տեսակի բանաստեղծական երկերու հետ, թողուց նաեւ բազմաթիւ հովուականներ որոնք այս սեռի արտադրութիւններու օրինակ կը նկատուին։ Վիրգիլիոս ուրեմն, իր Շովուականներու գրելու ժամանակ, սքանչելի օրինակ մ'ունէր, որ կրնար զինքն առաջնորդել, որուն կրնար ինք հետեւիլ եւ նմանիլ։ Այսպէս ալ եղաւ։ Լատին բանաստեղծի հովուականներէն անոնք որ ամենահինները կը թուին ըլլալ, ինչպէս Բ.ը (Կորիդոն հովուին անյոյս սէրը) եւ Գ.ը (Մենալկաս եւ Դամիտաս, երկու հովիւներու մրցումը) եւ որոնք սերտ առնչութիւն ցոյց կուտան Թէոկրիտոսի հանդոյն երկերու հետ, ճարտար փոխադրութիւններ են, ուր, փոխանակ միայն մէկ բնագիրէ օգտուելու, Վիրգիլիոս իր նախորդին մէկ քանի կտորները վարժ արուեստով մ'իրար խառնելով եւ զանազան կտորներէ փոխառութիւններ ընելով, կառուցած է իր հովուականները։ Այս վարուելակերպով Վիրգիլիոս կ'ընթանար այն ճամբով, որմէ քալած էր ժամանակին ուրիշ լատին բանաստեղծ մը, Տերենտիոս (190—159 ն. ք. Ք.), հետեւելով եւ նմանելով, գէթ որոշ չափով, աթենացի բանաստեղծ Մենանդրոսին (342—290 ն. ք. Ք.)։ Նման արտադրութիւններու մէջ, սեփական հնարագիտութիւնները բաւական սահմանափակ են Թէոկրիտոսի աշակերտին մօտ. սակայն թէ՛ ամբողջութիւնը եւ թէ՛ կերտուածքը փոխուած են. ձեւն ու ոճը նոյնը չեն, նոյնը չէ նաեւ ընդհանուր երանգը։ Հակառակ այս ձգտումներուն եւ գնահատելի ջանքերուն, յոյն եւ լատին բանաստեղծներու արտադրութիւններու մէջ՝ տարբերութիւնը ի նպաստ Վիրգիլիոսի չէ։*

Թէոկրիտոս, ժողովրդական բարքերու սքանչելի նկարիչ, ճշգրիտ և նկարագեղ մանրամասնութիւնները նկատելու ձիրքով օժտուած, համարձակեր է նոյն իսկ իրապաշտութեան գիրկը նետուիլ՝ ինքնայատուկ ճաշակով մը։ Ունենալով հոգեյոյզ հազուագիւտ յատկութիւններ, ան կրցեր է կեանքը հաւատարմօրէն օրինակել և անոր տպաւորութիւնները տալ։ Ան բնութիւնը տեսած է արուեստագէտի աչքերով՝ վարժ ամենանուրբ գոյներու աստիճանները կամ խառնուրդը նկատելու, ինչպէս և ամենափայլուն ու սաստիկ գոյները նշանակելու։ Սիկիլիոյ մէջ տարածուած ո՛ և է ժողովրդական բանաստեղծութիւն կամ աւանդութիւն իրեն կը ծառայէր իբր բնաբան եւ միեւնոյն ժամանակ կը ներշնչէր իր ոճն ու գոյները։ Վիրգիլիոս ո՛չ միեւնոյն ապաւէններն եւ ոչ ալ միեւնոյն յատկութիւնները ունենալով, անոր գրչին տակ ամէն ինչ գլանաներկած եւ նուաղուն հանդամանք կ'առնեն. տրամախօսութիւնը նուազ կենդանի եւ կրակոտ, անձնաւորութիւնները նուազ յատկանշական գծերով նշանակուած կը թուին։ Բայց այս բոլորին փոխարէն, ոճը, ձեւը յաճախ կը բարձրանայ ու կ'ազնուանայ Վիրգիլիոսի մօտ։ Եթէ հոգեյոյզ յատկութիւններու տեսակէտով լատին բանաստեղծը Թէոկրիտոսէն վար է, բնութեան զգացումը, անոր ըմբռնումը սակայն աւելի լայն է եւ աւելի մտերիմ, աւելի սերտ եւ աւելի բնական դրոշմ մը կը կրէ Վիրգիլիոսի մէջ։ Թէոկրիտոս նշանակալից մանրամասնութիւնը կը սիրէ, Վիրգիլիոս՝ լայն, ընդարձակ հորիզոնները. Թէոկրիտոս կը հմայուի գեղեցիկ օրերէն, պարարտ աշունէն, Վիրգիլիոս կը նախադասէ մելամաղձոտ իրիկուններն երբ՝

Այրէն, ճեռուն, բուխրիկներէն ագարակին
կ'ելլէ ծուխ,
Երկարելով՝ վեհ լեռներէն աիւ կ'իջնեն շուքեր Թուխ (1)։

(1) Շով. Ա. 83-84։

Fonds A.R.A.M

Կ'երեւայ թէ Վիրգիլիոս բաւական կանուխէն զգաց թէ ի՛նչ կը պակսէր իրեն հաւասարելու համար Թէոկրիտոսին. ան զգալով նաեւ իր երեւակայութեան բարձրութիւնը, հովուական քերթուածներու աւանդական շրջանակը նեղ կը գտնէ եւ կ'ուզէ զայն ընդլայնել: Արդարեւ Դ. Հովուականին մէջ, որ Պոլլիոնի ձօնուած է, բանաստեղծը, փափաքելով որ ան արժանի ըլլայ այդ մեծ հիւպատին, կը ձգտի արդէն, փոխանակ միշտ անտառներն երգելու, իր քերթուածին նիւթը թէ՛ պէսպիսել եւ թէ՛ լայնել: Ան հոն կը տարփողէ նոր Դարու մը սկզբնաւորութիւնը, Ոսկեդարի մը գալը, եղելութիւն մը որ, Հռոմի մէջ խիստ տարածուած աւանդավէպի մը համաձայն, տեղի պիտի ունենար Պոլլիոնի մանչ զաւակին ծննդեան շնորհիւ. բայց այդ անհամբեր սպասուած մանչ զաւակը... աղջի՛կ ծնաւ:

Ահա այդ Դ. Հովուականի թարգմանութիւնը.—

ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ Դ.

ՊՈԼԼԻՈՆ

Օ՜ն, Սիկիլեան (1) Մուսայք, եկէք երգենք տաղ մեծ ու վըսեմ.
Ախորժելի չեն ամենուն խոնարհ պըրակ, ցախ նըսեմ,
Թ'երգենք անտառ, անտառն ըլլայ թոդ Հիւպատին (2) արժանի:
Կիւմեան (3) վերջին պատգամն արդէն հասած է եւ կը բանի.
Ըսկիզբն ահա արդէն կ'առնէ մեծ դարերու թըւական:
Դարձն է կոյսի (4) եւ Կրոնիոսի արքայութեան (5) սիրական.
Երկինքի արդ բարձունքէն մեզ կը ղրկըւի ցեղ մը նոր:
Հսկէ՛ վըրան գալիք Մանկան —որով երկաթ դարն ըստոր
Դադար առած, տիրելու է համայն աշխարհ ոսկեդար—,
Լուկինէ՛ զգաստ. արդէն կ'իշխէ Ապողոնըդ մեզ արդար:
Հիւպատութեանդ ատեն, այո՛, պիտի սկըսի դարուս փառք,
Պոլլիո՛ն, եւ պիտի հոսին ամիսներու պայծառ շարք:
Դու առաջնորդ ըլլալով մեզ, մըը եղեռնի (7) հետքեր հին
Պիտի ջնջուին՝ ու վերջ գտնէ ե՛ւ մշտական ահն երկրին:
Ան (8) աստուածի ստացած կեանք՝ դի՛ք պիտի տեսնէ միասին
Դիւցազանց հետ, ինքն ալ մէջը բազմած անոնց վեհ դասին,
Պիտի վարէ տիեզերքն հաշտ՝ ուղղութիւնով իսկ իր հօր:

---

(1) *Սիկիլեան Մուսայք* (Sicelides Musae), այսինքն մուսաներ որ ներշնչեցիք սիկիլիացի բանաստեղծ Թէոկրիտոսը:

(2) *Պոլլիոն* հիւպատութեան աստիճանին բարձրացաւ Հռոմի 714 թուականին, այսինքն Քրիստոսէ 38 տարի առաջ:

(3) *Սիբիլլեանները* տասն էին, որոնցմէ երկուքը *Կումեան* կը կոչուէին: Ասոնցմէ մին եւոլիոյ մէջ էր, միւսը Իտալիոյ Կումա քաղաքը:

(4) *Կոյսը*, այսինքն *Աստրէա*, Արամազդայ աղջիկն էր եւ արդարութեան դիցուհին:

(5) *Կրոնիոսի արքայութիւնը* ոսկեդարն է, որով հետեւ Կրոնիոս հայրն էր Դիոսի:

(6) *Լուկինէ*, ծննդաբերութեան խնամակալ դիցուհի:

(7) Քաղաքական պատերազմներուն կ'ակնարկէ եղեռն (sceleris) բառով:

(8) *Ան*, այսինքն ծնելիք մանուկը:

Fonds A.R.A.M

Այլ քեզ, իբրեւ նախընծայ ձօն, Մանո՛ւկ (9), երկիրն ինքնյօրդօր
Պիտի սփռէ ամենուրեք վայրի բաղեղ, ժատնեսունկ,
կասեմոնի հետ միասին ե՛ւ ականթի թա՛րմ թլփունք:
Այծերը տուն պիտի դառնան՝ ուռած ծըծով՝ միմինակ,
Զըպիտի կրէ առիւծէն ահ եւ խաշներու երամակ:
Պիտի պսակուի օրօցդ ինքնին՝ ծաղիկներով խիստ սիրուն:
Պիտի մեռնի օձը, նոյնպէս դըրուժան խոտ չարաթոյն,
Ասուրական պիտի բուսնի ամենուրեք խունկ հոտուն:
Դիւցազներու պատմութեան հետ, երբ որ հօրըդ կարենաս
Քաջ գործերը կարդալ եւ, ի՛նչ է արութիւն՝ իմանաս,
Դաշտերն արդէն պիտի դեղնին տակաւ՝ հասկով ծփծըփուն,
Եւ ողկոյզներ մացառներէն պիտի կախուին, ոսկեգոյն.
Պինդ կաղնիէն իսկ, իբրեւ ցօղ, մեղըր պիտի կաթէ ցած:
Սակայն դեռ հետք պիտի մընան խօլ դաւերէն մեր անցած.
Որ ծովերէն լաստով անցնիլ, պարըսպել մեր աւաններ
Պիտի դըրդեն մեզ, եւ երկրիս ծոցը փորել ակօսներ:
Ուրիշ Տիփիս (10) մ'այն ժամանակ. պիտի ընտրէ եւ քաջ մարդ
Տանի մէկ նոր Արգոյով (11), եւ պիտի ըլլայ ուրիշ մարդ:
Աքիլլէս (12) մ'ալ նորէն պիտի ղրկըւի դէպ ի Տրովա:
Յետոյ, այնինչ տարիքդ առած, երբոր դառնաս մարդ, այլ
Նաւազն արդէն պիտի ծովէն քաշուի. չըպիտի շոճեայ լաստ
Ապրանք փոխէ (13). բերք պիտի տայ ամէն երկիր՝ բարեբաստ.
Զըպիտի բրչին հանդուրժէ արտ, ոչ ալ այգին՝ մանգաղին.
Լուծէն ազատ պիտի թողուին եզներն հուժկու հօտաղին.
Ալ չըպիտի ներկեն բուրդը գոյներով կեղծ եւ պէսպէս,
Մարգերու մէջ խոյն ինքնիրեն պիտի փոխէ իր իսկ գէս՝
Մերթ քրքումի երանգին, մերթ ծիրանեգոյն, կարմըրիկ.
Պիտ՛ ինքնիրեն շառագոյն թույր, արծող գառին, տայ գառիկ:
Պարկաները (14), միաբերան՝ Բախտի անշարժ կամքին հետ,
Օ՛ն մանեցէ՛ք, ըսին իլին, նըման դարեր այսուհետ:
Ձեռք ա՛ռ վերին իշխանութիւնն, կը հասնի քու ժամանակ,
Ո՛վ սիրելի ցեղդ աստուածոց, Արամազդի վե՛հ որդեակ:
Տե՛ս թինդ ու խինդ արդ եղած է ողջ աշխարհի կամար կոր,
Նոյնպէս երկիր, ծովն ընդարձակ եւ երկնքի անդունդ խոր,
Տե՛ս ամէն ինչ մեծ ցնծութեամբ կ'ողջունէ նոր գալիք դար:

---

(9) *Մանուկ* (puer). Վիրգիլիոս Ոսկեդարին երեք շրջան կը յատկացնէ՝ *մանկութիւն, պատանեկութիւն, հասունութիւն*:

(10) *Տիփիս* իբրեւ նաւապետի նշանակութեամբ գործածուած է:

(11) *Արգօ* իբրեւ գործածած է բանաստեղծը նաւի կամ նաւատորմի մտքով:

(12) *Աքիլլէս* գործածուած է, պատերազմի մարդ՝ ընդհանուր մտքով:

(13) Դրամի հնարումէն առաջ առեւտուրը պարզապէս ապրանքներու փոխանակութեամբ կ'ըլլար:

(14) *Պարկաները* (Parca) երեք քոյր էին: Անոնք մահկանացուներու բախտը կը մանէին զանազան գոյնի բրդերով, որոնց երջանիկ եւ ապերջանիկ օրերը կը նշանակէին: Կլոթոյ ալեկատը կը բռնէր, Լաքիսիսը մարդոց կեանքի թելը կը մանէր իլով, իսկ Ատրոպոս կեանքի թելը կը կտրէր:

Fonds A.R.A.M

Ա՛խ, էջի՛ր թէ ըլլար վերջին մասը կեանքիս բաւ երկար,
Ունենայի եւ դեռ աւիւն վարքդ երգելու մեծ քաջի։
Չէի տաղով ես տեղի տար ո՛չ Որփէին (15) թրակացի,
Ո՛չ Լինոսին. թէպէտ սա մայր, նա ունի հայր թելադիր,
Որփէոսի՝ կալլիոպէ (16), իսկ Լինոսի՝ Միհրն (17) ընտիր.
Եթէ Պանն (18) իսկ Արկադիոյ առջեւ ինձ հետ գար դուպար,
Պանին իսկ ինքզինք Արկադիոյ առջեւ պարտաւած պիտի զգար։
Օն ըսկըսէ՛ իր ժըպիտէն ճանչնալ մայրդ, ո՛վ դու Մանուկ,
Մայրըդ, որ տասն (19) ամիս քաշեց շատ չարչարանք անշըշուկ.
Օ՛ն ըսկըսէ՛. այն որուն իր ծընողք, Մանո՛ւկ, չեն ժպտեր,
Դիք գայն ճաշի (20), դիցուհին իր մահճին արժան չեն դատեր։

Ինչպէս այս հովուականէն կը տեսնուի, Վիրգիլիոս արդէն մօտեցած է դիւցազներգական ձեւին. բայց ան այդ ուղղութեամբ աւելի մեծ յաջողութիւններ ցոյց կուտայ Ջ. հովուականին մէջ, ուր Սիլենոսի բերանը կը դնէ փիլիսոփայական բանաստեղծութեան աքանչելի կտոր մը, որ ներշնչուած է Լուկրետիոսէն եւ որ կատարելապէս արժանի է իր նախատիպին։ Հոս Վիրգիլիոս եպիկուրեան իմաստասիրութեան հակացողութիւնը կը նկարագրէ Լուկրետիոսի De natura rerum *(իրերու բնութեան մասին) անուն քերթուածէն օգտուելով։ Հովուականիս առաջին կէսը գրեթէ տիեզերածնութեան մասին կը ճառէ, իսկ միւս մասը նուիրուած է դիցաբանական-առասպելական աւանդութիւններու։ Ահա այդ հովուականին առաջին կէսը.*

ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ Զ.

ՍԻԼԵՆՈՍ

Ի սկզբան մեր Մուսան փորձեց սիրակուսեան երգել տաղ,
Զըքաշուեցաւ նոյն իսկ վարել անտառներու մէջ կենցաղ։
Մինչ թագաւոր եւ պատերազմ կ՛երգէի, վեհն Ապողոն,
Քաշելով իմ ականջս, ըսաւ՝ «Ո՛վ Տիտիրոս, յիշէ օ՛ն
Թէ հովիւը պարտի արծել խաշն եւ երգել տաղ թեթեւ։»
Արդ, քանի որ շատեր պիտի ցանկան, Վարո՛ւս, արդարեւ
Երգել գովեստը քու եւ կամ պատմել տըխուր մարտի գոռ,
Ես, սըրինգովըս դաշտային կ՛ուզեմ ընել փորձ մը նոր։
Անհըրաման ես չեմ երգեր։ Բայց եթէ ոք, ո՛վ Վարուս,
Կարգայ անունք՝ սիրահարուած վըրան իմ՝ այս տողերուս,

(15) Որփէոս (Orpheus), յունաստանի ամենահին բանաստեղծներէն մին, որ Լինոսի աշակերտն եղած կը կարծուի։

(16) Կալլիոպէ, ինը Մուսաներէն մին, մայր Որփէոսի, դիւցազներգութեան եւ պերճախօսութեան ներշնչողն էր։

(17) Միհր՝ Ապողոն։

(18) Պան (Pan), գիւղական եւ հովուական իրերու վրայ հսկող աստուած, որ անհաւասար եղէգներով սրինգ կազմել սորվեցուց հովիւներուն։ Այս աստուածը մանաւանդ յարգանքի առարկայ էր Արկադիոյ մէջ։

(19) Այսինքն ինն ամիս, որովհետեւ հռոմէացիք լուսնի վրայ կը հաշուէին իրենց տոմարը։

(20) Հեփեստոս (Vulcanus) աստուածներու սեղանակից ըլլալու չարժանացաւ իր ոգեղութեան համար եւ Աթենաս (Minerva) անոր հետ չուզեց պսակուիլ։

Fonds A.R.A.M

Հաւամրգին եւ անտառը քեզ պիտ՝ երգեն։ Փեքուսին
Հաճոյապոյն չիք էլ քան ա՛յն որ ճմնուած է վարուսին։
Օ՛ն ըսկըսէ, Մուսա՛։ Քրմին եւ Մընասիլ մանուկներ
Գըտան այրի մ՛ՄԷՋ Սիլենոսն, որ երկընցած կը քընէր.
Իր երակներն, ըստ սովորին, ուռած գինւով իրիկուան,
Շամիըրակն ալ գլխէն կնկած՝ վռուած հեռուն բաւական.
Ծանըր քաժակ մ՛իր ձեռքէն դեռ կախ էր՝ մաշած իր կանթէն։
Յարճակելով — գի երկուքն ալ, երգի յուսով. ճերն արդէն
Շատ խաբած էր—, շամիըրակովն իր կը կապեն զայն փութով։
Նայադներէն գեղեցկագոյնն՝ հասաւ եգլէն ալ շուտով
Երկչոտ տըղոց օգնութեանը։ Սիլենոս երբ իր աչկունք
Բացաւ, եգլէն կարմիր թըթով ներկեց անոր ճակատ, քունք։
Ան ժպտելով խաղին վըրայ՝ «Ինչո՞ւ կապանք կնճռ, ըսաւ,
Կը հիւսէք. դէ՛հ տըղաք. թողէք, ըրածնիդ է արդէն բաւ։
Ե՛րգ կ՛ուզէք դուք. օ՛ն լըսեցէ՛ք. երգն երկուքիդ է միայն,
Իսկ ասոր տամ պիտի այլ վարձք։» Եւ ըսկըսաւ նոյնհետայն։
Իսկոյն փաւնոս եւ գազաններ ըսկըսան դա՛շըն մէկ պար,
Բարձըր կաղնին ալ գագաթն իր կը տատանէր յամրաքար։
Պառնասական իսկ ժայռեր ա՛յնքան չեն քերկրիր փեքուսով,
Ոչ ալ իսմար եւ Հրոդոպ Որփէոսի պարզ տեսով։
Հիմայ կ՛երգէր ան թէ ի՛նչպէս, պարապին մէջ ահագին,
Սերմերն երկրի, օդի, ծովու նոյնպէս եւ լոյծ կըրակին
Հաւաքուեցան, եւ թէ ի՛նչպէս տարրըրներէն այս բոլոր
Արարածներ ծընան։ Նախ մեղմ երկիրն առաւ ձեւ կըլոր,
Յետոյ տակաւ պնդացաւ, իսկ ծովեր սահման ըստացան.
Արարածներ կամաց կամաց շօշափուն ձեւ ըզգեցան.
Եւ երկիրը. մեծ զարմանքով, տեսաւ վայրիկ նոր արեւ,
Ամպերն ալ, վե՛ր քաշուած երկրէն, կը թափէին յորդ անձրեւ.
Անտառնե՛րը կը սկըսէին եւ բարձրանալ եւ ածիլ.
Անասուններն ալ անծանօթ լերանց վրայ խառնը չիլ։
Յետոյ պատմեց Պիռայի քարն եւ Կռնոսեան տիրութիւն,
Յիշեց Հաւե՛րը կովկասեան եւ Պրոմեթեայ գողութիւն.
Կորած Հիլասն ո՞ր աղբիւրի մօտ կանչեցին նաւաստիք,
Պատմեց, ի՛նչպէս «Հիլա՜ս, Հիլա՜ս» կրկնեց ծովու բոլորտիք.
Եթէ երբեք չըլլար նախիր, երջանիկըն Պասիփէ
Զիւնանման երընչի մը սիրովը զայն կը սիրփէ։

. . . . . .

Որոշ վերապահումներ ներելի կը դառնան սակայն երբ Վիրգիլիոս հովուական կեանքի իր սիրուն պատկերներուն կը խառնէ այլաբանութիւններ եւ ժամանակակից անցքերու ակնարկութիւններ. երբ Տիտիրոսի մը կամ Մելիբէոսի մը, Լիկիդասի մը կամ Միրիսի մը բերնով կ՛արտայայտէ իր երախտագիտութիւնը դէպ ի Ոկտաւիանոս եւ կամ իր դրական նախապատուութիւնն ու հակառակութիւնը։ Այս վարուելակերպը դոր ժամանակին գործածած էր ինքը Թէոկրիտոս ալ, մեծապէս նպաստեց Հովուականներու յաջողութեան։ Այսօր կարելի չէ այդ վարուելակերպին մէջ յաճախ արուեստական եւ կեղծ բաներ չտեսնել։ Այսպէս ժ.դդ Հովուականը, որ ամենէն նորն ու ամենէն շատ մեծ գեղեցկութիւններ

Fonds A.R.A.M

պարունակողներէն մին է, կը զարմացնէ երբ քանաստեղծը, հովուի ծպտուած, սիրոյ մասին ամենանուրբ գաղափարներ յայտնելէ յետոյ, կ'ըսէ թէ՝

«Dum sedet, et gracili fiscellam texit hibeseo».

Մինչ ինք նստած, ոզորիի ոստով կ'ֆիւսէ նուրբ սակառ:

Առաջին Հովուականին մէջ, ընդհակառակն, Տիտիրոսի եւ Մելիբէոսի միջեւ եղած խօսակցութիւնը շատ աւելի խայթախարժ է, այն ակնարկութիւններով հողերու բաժանման, որու զոհերէն մին եղած էր նոյն ինքն Վիրգիլիոս: Այս Հովուականին ներածութիւնը փոքրիկ եղերերգութեան մը պատկերն է, իսկ յաջորդ մասերը զգացմունքի եւ շնորհքի գողտրիկ օրինակներ: Կարելի՞ է Մելիբէոսէն աւելի տխուր կերպով ուրագծել երթի, տարագրութեան թախիծը, անցեալ անդորրը կեանքի մը ափսոսանքը եւ անհաստատ ապագայի մը անձկութիւնները: Ակէ գատ, ո՞վ չի զգար թէ դժբախտութեան այս կենդանի նկարին մէջ, Վիրգիլիոսի վրձինը այնպիսի պատշաճ տեղ մը յատկացուցած է երջանկութեան, որ ո՛չ դժբախտութիւնը Մելիբէոսին նախանձը կը գրգռէ եւ ո՛չ ալ յաջողութիւնը եսամոլ եւ անզգայ կը դարձնէ Տիտիրոսը, որ իր տխրասիրտ բարեկամին կ'առաջարկէ գիշեր մը իր մօտ մնալ: Վերադարձին, տառապողին համար, մէկ գիշերը դաղար մ'է իր ցաւերուն ու կսկիծներուն. յոյսերով լեցուն է այդ գիշերը. գուցէ Ոկտաւիանոս ետ առնէ իր անողորմ հրամանը՝ այդ փոքրիկ դաղարի ընթացքին...

Ահա այդ Հովուականին թարգմանութիւնը.

ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ Ա.

ՄԵԼԻԲԷՈՍ, ՏԻՏԻՐՈՍ

Մելիբէոս.— *Տիտիրո՛ս, գուն՝ փռուած տակը փիճուկն լայն եւ ոստախիտ՝*
Գեղջուկ Մուսադ կ'եղանակես վըրան քու նուրբ եղէգիդ.
Մենք կը թողունք հայրենի հողն ու ազաստան թանկագին,
Հայրենիքէն կը փախչինք (1). դո՛ւն, Տիտիր, ստուեր մէջ շուքին,
Անտառներուն կ'ուսցնես անունն Ամարիլլին քու չքնաղ:

Տիտիրոս.— *Աստուած (2) մը մեզ, ո՛վ Մելիբէ, տըւաւ խաղաղ այս կենցաղ,*
Զի միշտ աստուած մ'ան ինձ համար սլէտք է ըլլայ 'ւ իր բագինն
Պիտ 'արիւնովն ամիկներուն գոմիս ցօղեմ սրտագին:
Ան թոյլ տըւաւ արջառներուս արձիլ այսպէս, տե՛ս, արձակ,
Ինձ ալ սուլել իմ գեղջկական սըրինգովըս համարձակ:

Մելիբէոս.— *Չեմ՝ նախանձիր բախտիդ, միայն կը զարմանամ. մանաւանդ*
Որ դաշտերն ողջ յուզման մէջ են: Ահա կ'քըշեմ, ես հիւանդ,
Այծերս ի բաց: Այլ Տիտի՛ր, այս այծը դժուար կը տանիմ,
Զի քիչ մ'առաջ, կաղնիին տակ, զոյգ մը ուլ՝ յոյս հօտին իմ,
Ծընաւ վըրան ժայռի մը լերկ. բայց, աւա՛ղ, հոն մընացին:

---

(1) ... dulcia linquimus arva. Nos patriam fugimus: Դասական լեզուներով զարգացած եւրոպական ազգերու մէջ, այս երկու տողերն առածի տեղ կը գործածուին՝ տարագիրներու, աքսորեալներու եւ գաղթականներու սրտի ցաւը նկարագրելու համար:

(2) Տիտիրոսի *(այսինքն Վիրգիլիոսի)* համար Ոկտաւիանոս, իր բարերարութեամբ, արդէն Deus, *աստուած* մըն է *(տիտղոս մը որ միայն աստուածներուն կը տրուէր)*, մինչ այդ կայսեր divus, *աստուածային*, տիտղոսը տըրուեցաւ այս *Հովուականէն* հինգ տարի յետոյ միայն:

Fonds A.R.A.M

Այս աղէտնե՛րը, կը յիշեմ, գուժեց մեզ հուրն երկնածին՝
Հրկիզելով մեր կաղնիները, —ա՜խ ինչո՞ւ կոյր ենք մտքով—
(Նոյնպէս ըստէպ կոճղէ մ'որին գուժեց ձախող իր երգով։)
Բայց ո՛վ է քու այդ աստուածըդ, Տիտիրո՛ս, մեզ ըսէ դուն։
Տիտիրոս.— Այն քաղաքը, ո՜վ Մելիբէ, որուն կուտան Հռոմ անուն,
Կը կարծէի —անմի՜տ— նըման մեր քաղքին ուր երբեմըն
Հովիւներըս կը տանինք մեր գառնուկներու երամըն։
Կը տեսնէի սըկունդը շան եւ ուլը իր մօր նըման,
Սովոր էի մեծը դընել փոքրիկին հետ բաղդատման։
Քաղաքներու մէջ բայց ա՜յնչափ վեր կը բռնէ սա իր գլուխ
Որչափ նոճին տիրել սովոր է եղէգին հեզ, կակուղ։
Մելիբէոս.— Ի՞նչ այնքան մեծ ունէիր դու պատճառ Հռոմը տեսնելու,
Տիտիրոս.— Ազատութեան ի՛ղձն, որ, քի՜չ մ'ուշ, գիջաւ ծոյլ իս նայելու.
—Երբ մօրուքիս, արդէն անտէր, կ'իյնար խուզած ճերմակ մազ (3),—
Նայեցաւ բայց։ Իսկ ես անոր տէրը դարձայ հազիւ հազ
Երբ սիրեցի Ամարիլլիսն, Գալատէան (4) լըքելով։
Մինչ Գալատէն գիս կը բռնէր, խոստովանի՛մ անվրդով,
Ազատութեան, ինձ համար, կամ խընայութեան չըկար յոյս,
Թէպէտ զոհեր, խիստ բազմաթիւ. իմ որմածէս տային լոյս.
Կը տանէի եւ նըզովեալ քաղաքդ իւղոտ պանիր թարմ,
Բայց ոչ երբեք, աջըս փողով լիք կը դառնար դէպ իմ զարմ։
Մելիբէոս.— Զարմանք էր ինձ, Ամարիլլի՜ս, թէ՞ր կ'ուղղէիր դիոց կոծ,
Եւ ո՞ւմ համար, ծառին վըրայ, կը թողէիր մըգեր հոծ՝
— Չի բացակա՛յ էր Տիտիրոս։ Նոճիները, Տիտիրո՛ս.
Աղբիւրները եւ թուփերը իսկ կուտային քեզ ափսոս։
Տիտիրոս.— Ի՞նչ ընէի, կարելի չէր գերութենէ այլ կերպով
Եւ ազատիլ եւ հանդիպիլ այլուր դիոց՝ հաշտ աչքով։
Այնտեղ տեսայ, ո՜վ Մելիբէ՛, այն Պատանին (5) ոյր համար
Ամէն տարի, երկու-վեց օր, խունկ կը ծըխենք անհամար։
Այնտեղ ինքը, աղերսողիս պատասխանեց՝ «Արծեցէ՛ք
Առաջուան պէս, տըղաք (6), նախիր արծեցէ՛ք, ցուլ լըծեցէ՛ք։»
Մելիբէոս.— Երջանի՜կ ծեր, պիտի մընան ուրեմըն քեզ քու արտեր
Որ բաւ են քեզ. թէպէտ անոնք ըլլան մերկ ու քարոտ դեռ
Եւ կընիւնն ալ տղմաթաթախ ծածկէ ամբողջ քու արօտ։
Քու հիւանդ եւ յըղի խաշներ ճարակելով նոր մէկ խոտ,
Պիտի չառուժեն կամ վարակուին ախտէն մօտիկ հօտերու։

---

(3) Տիտիրոս (Վիրգիլիոս), թէպէտ շատ երիտասարդ, ինքզինք ծեր կը ներկայացնէ, որովհետեւ Հռոմի ստրուկները խիստ երկար ծառայութենէ յետոյ, ծերութեան հասակին, ազատ կ'ըլլային։

(4) Ամարիլլիս եւ Գալատէ բանաստեղծէն յօրինուած անուններ են։

(5) *Պատանին* (Juvenem) Օկտաւիանոս կայսրն է։ Իսկ *այնտեղ* (hic) ըսելով կը հասկընայ Հռոմը։

(6) Pueri, *տղաք, մանկունք, զաւակներս,* — գգուանքի եւ պաշտպանութեան յարմար ըլլալուն, Վիրգիլիոս կայսեր բերանը կը դնէ այս բառը։ Շնորհք մը տալու առթիւ, իբր առած կը գործածուի 46րդ տողը՝ «Pascite, ut ante, boves, pueri; submittite tauros.»

Fonds A.R.A.M

Երջանի՛կ ծեր, դուն հո՛ս, քովը քեզի ծանօթ գետերու (7),
Դուն, մէջտեղը սուրբ ակերու, պիտի շուքի զով վայլե՛ս,
Եւ ուռիէ ցանկն որ այգետեղ կ'առանձնացնէ արդէն քեզ
— Ուր Հիբլայի (8) մեղուները միշտ կուգան ծաղիկ հաւաքել—,
Իր բզզիւնով մեղմիկ՝ յաճախ պիտի դրդէ քեզ նիրհել։
Հեռուն որթատն ալ պիտ'երգէ՝ ժայռին տակէն ձայնով պլինդ,
Մինչ ճնչիւնով աղաւնիներդ առթեն պիտի խուլ մէկ թինդ,
Ու տատրակն ալ պիտի հեծէ կնճռնիլ մը կատարին։

Տիտիրոս.— *Երբ եղջերուն թեթեւաշարժ սրածի մէջ ելթերին,*
Ծովն ալ վըրան իր եզերքին թողու ձկներն իր անկուր,
Կամ երբ երկու ազգեր փոխած հայրենիք ու իրենց դուռ՝
Սօնի (9) ջրէն խըմէ Պարթեւն ու Գերմանն ալ Տիգրիսէն,
Բարերարիս յայնժամ դէմքը պիտի ջնջուի իմ սրտէն։

Մելիբէոս.— *Իսկ մենք ասկէ ոմանք երթանք պիտ'Աֆրիկէ ծարաւուտ,*
Ալլք Սկիւթիա կամ կըրետէ՝ Ովաքս (10) գետի մօտ տղմուտ,
Ալլք Բրիտանիա՝ տիեզերքէն բոլորովին զատ, օսար։
Պիտի կրնա՞մ արդեօք, երբեք տարիներէ յետ երկար,
Հայրենիքըս տեսնել եւ խեղճ հիւղըս սլատած խոզանօք,
Կամ քանի մը հունձքէ յետ՝ տեղն ուր իշխեցի ես անհո՛գ։
Լաւ մըշակուած այս արտերն, ա՛հ, պիտ' ունենայ զօրք մ'անգո՛ւթ,
Այս հունձքերն ալ՝ բարբարո՛ս մը։ Էհ՛գ քաղքըցիք, ինչ օգուտ
Ահա բերաւ մեզ վէճն ու կապ։ Որո՞նց համար ցանեցիք (11)...։
Դէ՛հ, Մելիբէ՛, շարէ՛ որթերդ, պատուաստէ՛ քու տանձենիք։
Յառա՛ջ, այծեր, երբեմնի իմ հօտ երջանիկ, օ՛ն յառաջ.
Յետ այսու ես, գալարագեղ մէջը այրիս երկնցած,
Զեզ չըպիտի դիտեմ՝ կառչած մացառապատ ժայռն ի վեր.
Այլեւս, այծե՛ր, դուք չըլըսէք պիտի երգը հովուին ձեր,
Ոչ ալ պիտի կուշտ ճաշակէք ծաղկած սինձն ու դառն ուռին։

Տիտիրոս.— *Այստեղ սակայն, կրնաս լինճ հետ, այս գիշեր, մէջըն իմ խուղին,*
Հանգչիլ կանաչ խոտի վըրայ։ Ունիմ խնձոր խիստ ընտիր,
Կայ եւ մօտը թխամ շագանակ, նոյնպէս համեղ շատ պանիր։
Արդէն հեռուն բուխրիկներէն ագարակին կ'ելլէ ծուխ,
Երկարելով՝ վեհ լեռներէն ահա՛ կ'իջնեն շուքեր թուխ։

Հովուականները շատ մեծ յաջողութիւն ունեցան ընթերցասէր հասարակութեան մէջ. անոնք նոյն իսկ յաճախ ներկայացուեցան թատրոններու բեմին վրայ, որով նախանձը գրգռեցին անկարող եւ միջակ գրչակներու, որոնք չվարանեցան այդ գեղեցիկ կատրները

(7) «Ծանօթ գետ»ը *Մինկիո* կամ *Պօ* է։

(8) Հիբլա՝ սիկիլիոյ մէջ գաւառ մը եւ լեռ մը, որ շատ մեղր կ'արտադրէր։ Հիբլան նոր ժամանակներու *Պատերնօ* է։

(9) Aut Ararim Parthus bibet aut Germania Tigrim։ Ոտանաւորս իբր առած կը գործածուի *անկարելին* հասկցնելու համար։ Ararisը Ֆրանսայի Սօն (Saône) գետն է։ Լատինները յաճախ Գերմանիան (Germania), *Գաղղիայի* (Gallia, ֆր. Gaule, որ յետոյ *Ֆրանսա* եղաւ) հետ կը շփոթէին. բանաստեղծն ալ այդ շփոթութենէն զերծ չէ մնացեր։

(10) Ովաքս անունով գետ մը եւ քաղաք մը կար Կրետէի մէջ։

(11) Insère nunc, Meliboee, piros! pone ordine vites! Հեգնական առած, երբ մէկին աշխատանքէն ուրիշ մը կ'օգտուի։

Fonds A.R.A.M

ծաղրելու եւ նոյն իսկ անոնցմէ խեղկատակ նմանութիւններ հանելու. այս վերջին երեւոյթը ցոյց կուտայ որ Հովուականներու հրատարակութիւնը գրական մեծ պատահար մը եղաւ Հռոմի մէջ: Եթէ արդարև անոնք ունին կարգ մը նկատելի թերութիւններ, անոնք մատնացոյց կ'ընեն արդէն Վիրգիլիոսի հանճարին բոլոր կողմերը, կը պարունակեն տեղ տեղ, խոստումը Մշակականներու և նոյն իսկ ենէականի որոշ մասերուն: Ասոնցմէ զատ անոնք իրենց զմայլելի եւ նրբազգայիկ յօրինուածքով կը յայտնեն ոճի եւ տաղաչափութեան հզօր վարպետ մը:

փարիզ Մ. Ս. ԴԱՒԻԹ-ԲԷԿ

/Շարունակելի/

ԱՐԻՒՆԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Մեր ազգային վերջի Մեծ Ադեէն վերապրող սերունդ մ'ունինք, որ երկար եւ ընդարձակ արեան ճանապարհ մը կտրելուն համար աւելի շատ կը հաւատանք թէ կրնայ մեր վաղուան յոյսերն ու ակնկալութիւնները ոգեւորել: Գիտեմ որ շատեր եղան որոնք ինձմէ աւելի չարչարանք ու խաչելութիւն տեսան, ինձմէ աւելի սոսկում ու սարսափ քաշեցին, բայց ինձի չափ խորունկ լացող ու յուզուած մնացողներ շատ եղա՞ն:

Չեմ գիտեր:

Տիեզերական պատմութիւն մը սարսափեցնող այս ոճրագործութեան դիմագրելու անզօրութեան ցաւէն լացը սրտիս տակ ծովացաւ եւ յուզումը թանձր մառախուղի մը պէս բարձրացաւ: Մէկը վկայութեան մը խօսքն զգացումներով ցամքեցնելու, իսկ միւսը բողոքի մը արդար աղաղակներով ցրելու յոյսով չորս տարի առաջ փորձեցի հրատարակել առանձին հատոր մը: Սակայն տարիներուս երկանքն ի վեր ընկերացող ցասումը մեղմացա՞ւ, թէ ոչ սրտմտութիւնս նորոգուեցաւ:

Չեմ գիտեր:

«Քանի որ ամէն գիշեր հալածանքներու երագներով կը տանջուիս ու կը ցնցուիս դեռ՝ հարկաւոր է գերագոյն մոռացումին մէկ ճիգը շնորհող գթութիւն մը գտնել», կ'ըսէր ինձ բարեկամ բժիշկ մը: Բայց այդ գթութեան գտնէ մէկ շառաւիղը կրցա՞նք տեսնել այս աշխարհի վրայ:

Չեմ գիտեր:

Սակայն գիտեմ որ կամքի անհնարին լարումով մը կը վերագտնամ այսօր այն սոսկալի էջերուն՝ որոնց վերյիշումներով իմ ցաւատանջ սրտիս խշխշուքը կը բորբոքի ու կը բարձրանայ:

Անողոք կոչո՞ւմ մըն է որ կը հարկադրէ զիս, թէ ոչ ուրիշ անգութ բան մըն է որ կը սոխակէ հոգիս:

Չեմ գիտեր:

ՔԱՂԱՔԻՆ ԴՐԱՆ ԱՌՋԵԻ

Ախոռը, հինցած ու անպէտ գարձած

Fonds A.R.A.M

շորերու մէջ անճար տղու մը ուժերով կը չափչփէի հոգեկան մղձաւանջներու երկայնքն ու լայնքը։

Կենդանիները կը շնչէին արագ արագ, տաքը կ'ուռէր եւ գոլը կը բարձրանար ախոռին ամէն կողմերը. սակայն սրտիս մսուքը չէր վերջանար, դողը չէր դադրեր։

Երէկ, տեղի մանուկ օրերուս, իմ գիւղիս մէջ, ոսկի շղթաներով կախուած աշխարհ մը երեւակայեր էի քաղաքը, ուր ամէն բան գեղեցիկ է, փողոցները լուսաւոր, տուները պայծառ եւ ամենէն ցած պատն անգամ ճառագայթ ունի։ Կը կարծէի թէ քաղաքը բնակող մարդիկ կազմով մեզի պէս են բայց սրտով շատ աւելի խորունկ ու ազնիւ, մտքով շատ աւելի բարձր ու զօրեղ են։ Կը կարծէի թէ հոն մարդիկ չեն պժգար, որովհետեւ տգիտութիւն չկայ, չեն վախնար, որովհետեւ չարութիւն չկայ, չեն բարկանար, որովհետեւ ամենէն թեթեւ յանցաւորն անգամ պատիժ ունի։ Համակ լոյս մը կ'երեւակայէի քաղաքը, ուր ծնող ու ապրող մարդիկ սահմանուած են որքան գիտուն նոյնքան մաքուր եւ գեղեցիկ ըլլալ ու մեր կեանքի ուղիները գծել։ Որքան կը նախանձէի այն մէկ ընկերոջս որ քաղաք տեսնելու բախտ ունեցած էր։ Որքան մեծ հիացումով կը նայէի գիւղ եկող այն մէկին՝ որուն համար կը վկայէին թէ քաղաքացի է։ Կոտորածներու եւ արիւններու սարսափելի արհաւիրքները սակայն ուժգնօրէն յեղաշրջած էին տղայական միտքս եւ համոզուածներս դարձուցած էին բոլորովին հակառակ կողմին վրայ։ Նորէն չէի տեսած քաղաքը, բայց այլեւս ո՛չ միայն չէի ուզեր տեսնել զայն, այլ ի խորոց կը բաղձայի հասնիլ ու ապրիլ տեղ մը՝ ուր քաղաքի անունն իսկ չէր լսուեր։ Որովհետեւ քաղաքը հիմայ կը ճանչնայի չար դեւերու գլուխներուն վրայ կեցած գժոխք մը, գժոխք մը այնքան սարսափելի՝ որ աշխարհ մը հրդեհելու չափ կրակ կրնայ ծառել. ուր ապրող գազան մարդիկ ամէն ժամ նոր գազանները կը ծնին։ Համոզուեր էի թէ անկէ եկող ոեւէ պաշտօնեայ եւ գինուոր գթութեան սիրտ չի կրնար ունենալ, որովհետեւ անոնք ամէն խիղճ ու բարի զգացում սպանած եւ նետած են իրենց սրտէն՝ քաղաք մտնելէ առաջ։

Քաղաք գացող ոեւէ Հայ մը այլեւս կրնա՞ր վերադառնալ, կրնա՞ր ժահուան հնոցէն դուրս ելլել, անկարելի էր հաւատալ, եթէ հրաշք մը չըլլար։ Ատոր համար առաւօտեան լոյսի բարութիւնը զգալու տեղ՝ կուրծքս մահուան վախի ծանրութեան առջեւ կը չարչարուէր։

Ախտեղ ուր ոճիրը սանձարձակ խրախճանք կ'ընէ, ուր համատարած մահը մինչեւ երկինք բարձրանալու թեւեր ունի, ախտեղ ո՞վ կրնայ բարի բան երեւակայել, ո՞վ կրնայ շարժում մը տեսնել կամ լսել ու չսոսկալ։ Ախոռին դուռը ճռաց՝ սիրտս ճչաց։ Առտուան մթնշաղին՝ չարութիւն որոնող չարագործ մը սուեր ըրաւ ու ներս անցաւ։ Պէքոշն էր, Օսման աղային քիւրտ ծառան, որ իր մութ գէմքը վտանգաւոր նայուածքներու հետ կը թաղէր սեւ ու խոիւ ընչացքի մը մէջ։

— Վա՛յ կեավուռի զաւակ, տակաւին չե՞ս պատրաստուեր գործի։

Ո՞վ կը համարձակի դէմ խօսիլ։ Թուրքի ծառային ծառան անգամ ամբողջ Հայութենէն աւելի թանկ է, աւելի արժէք ունի։ Անոր ճիւաղի ձայնին արձագանգն անգամ Հայը մահացնող թոյն ունի։

Զարագործը որ կարող էր մէկ հարուածով չարդ ու փշուր ընել մեր դէմքը, մեր սիրտը՝ առանց վախի և ւ:ատասխանատուութեան, բաժին մը հացի հետ առջեւս շուռտռնեց երկու սոխ եւ կաւոր մը պանիր։

Շուռտռնելը ճաճանչարեցնելու անգութ նշանն էր։

Զգիտցայ թէ ի՛նչպէս կերայ ու մէկ սոխն ալ ծոցս թաղելով կենդանիները պատրաստելու գործին սկսայ իրեն հետ, այնքան որ կ'ուզէի միշտ կրկնուած հեռեւեալ ծանր խօսքը գտնէ մոռցուի՝ «Աշխատանքներուդ արժէքը կերած հացիդ գինը չի վճարեր»։

Fonds A.R.A.M

* * *

Եւ հիմա ճամբորդ ենք Դժոխքին մէջ։ Դժոխքէն դուրս։ Խարբերդի հին քաղաքէն գիւղ կը վերադառնանք։ Կրնա՞մ ազատուիլ կրակէն ու գազաններէն, բանտը գիտէ, որ անծանօթ է, ու զայն քաշելու, ճանչնալու սիրտ չկայ։

Օսման աղան էշ մ'ունի ճանապարհին յոգնութեան առեն հեծնելու համար։ Իր քոյրը որ իմ հանըմն է, կարմիր ձիու վրայ նստած է։ Ան, զինք ծածկող կանանչ չարշաֆին մէջէն ձեռաց մէկ մասն անգամ ցոյց չի տար եւ ոչ ալ խօսակցութեան իր ձայնը շատ լսելի կ'ընէ։ Որովհետեւ քաղաքի մարգարէ եւ «հրաշագործ» Իմամին օրհնութիւնն առած է։

Ես իր ձիուն սանձը կը քաշեմ։ Պէքոշը. ուրիշ երեք գիւղացիներու հետ, բեռնաւորուած մէկ մէկ էշ կը քշեն։

Քաղաքի արեւմտեան ներքին դռնէն դուրս կ'ելլենք ու կը կենանք արտաքին դրան սեմին վրայ։ Բարձունք մըն է այս սեմը, որ նոր քաղաքին հետ ընդարձակ գիւղեր ու տեսարաններ իր ոտքերուն տակ առնելու հզօրութիւնն ունի։ Բնութիւնը ծով մը կ'ընէ հոն որ վերջ չունի։ Պատմութեան տարածութիւնը կը թուի թէ կը մաղուի այս սեմին առջեւ, շեշտը կը ճանկռտուի, յոյսը կը թաւալի, սիրտը կ'արիւնի։

Մեր սպասելը խարխլած երկու բեռներ կարգաւորելու չափ տեւեց, որ առեն մեզի միացաւ ոստիկան տասնապետ մը։

Այս վերջինը որ տձեւ դիմագիծ մ'ունէր եւ կը ցուցնէր թէ ամէն ճիգ կը կնճռոտէ իր ճակատը, Օսման աղային անցուցած զինուորութեան կեանքի մէկ ընկերն էր։ Անիկա անմիտ մարդու հաճոյք պատճառող եղանակով չափազանցեց իր բարեւը եւ յետոյ դառնալով իր դեղնած բիժերով վարակուած աչքերը լայնցուց, որպէս թէ զոհի մը խարոյկը վառելու հաճելի պատրաստականութիւնն ունենար։

կասկած չկար որ տասնապետը իր առաջին նայուածքով կռահեց հայ տղայ մ'ըլլալս։ Որովհետեւ ոչ միայն հագուստիս ողբալի խեղճութիւնը այդ յայտնութիւնը կատարելու կ'օգնէր, այլ եւ իր չարաշուք ներկայութեան մէկ բիրտ նայուածքը միայն բաւ էր որ դէմքս այլափոխէր, տժգունէր եւ աչքերս յոգնէին ու կախուէին։ Անիկա զիս ճանչնալուն պէս իր տափակ ու աղտոտ ակռաները բացաւ, շարժեց ու նորէն իրարու սեղմելով խեղդեց այլանդակ մռլտուք մը։

— Ո՞ր տեղացի է այս տղան, Օսման աղա։

— Ծովեցի է։

— Ծովեցի՜...

Ու այլայլող ստուեր մը հեծկլտաց։

Տասնապետի կոկորդին մէջ քաշկռտուք մը կար։ Կրակի երեւակայութիւն մը կը բորբոքէր, կայծ կայծի կը զարնուէր, բայց չէր փակեր, չէր վառեր։

— Ուրեմն կը ճանչնա՞յ Ծովեցի այն յեղափոխականը որ էկինէն առաջին անգամ քարոզեց թէ «Քեռին» (Ռուսը) շուտով Խարբերդ պիտի գայ։ Ուրեմն գիտէ՞ թէ ինչ եղան քարոզն ու քարոզողները։

Վերջին խօսքը ծաղրող ծիծաղէ մը կախեց եւ հարցականը արհամարհանքի մը հեգնութեան մէջ նետեց։

Ջանացի սեղմել ռունգերս եւ խածնել յուզումս, որ զիս իր կողմ դարձնելու ուժ չունենայ, որպէս թէ չէի ճանչնար, չէի գիտեր։ Մինչդեռ կարելի չէր երբեք չգիտնալ ծնունդով իմ գիւղացի Շահպազ Գագըռեանի պարագան, որ այնքա՜ն մեծ աղմուկ հանեց։

Յիշեալը իբրեւ որբ մեծցած էր Մեզրէի գերման որբանոցին մէջ եւ լրացուցած էր նոյն վարժարանի շրջանը։ 1914ին առաջին անգամ ըլլալով ուսուցչական պաշտօն ստանձնած էր Էկինի մէջ։ Այնտեղէն իր Խարբերդի ընկերոջ ղրկած մէկ նամակը՝ որ վերջինին անհոգութեան պատճառաւ կառավարութեան ձեռք անցած էր, կը պարունակէր մէկ երկու նախադասու-

Fonds A.R.A.M

թիւններ Քեսիին (Ռուսին) շուտ գալու ցանկութիւնը յայտնող։

Այսքանը բաւ էր եղած որ Շահպազը իր տեղին վրայ անմիջապէս ձերբակալուելով Մեզրէ փոխադրուի եւ յանձնուի պատերազմական ատեանին։

Որուն պատճառաւ խիստ քննութիւն մը կատարուեցաւ նաեւ Ծովքի մէջ, դեռ Հայոց զէնքերը հաւաքելու գործին պաշտօնապէս չսկսուած։

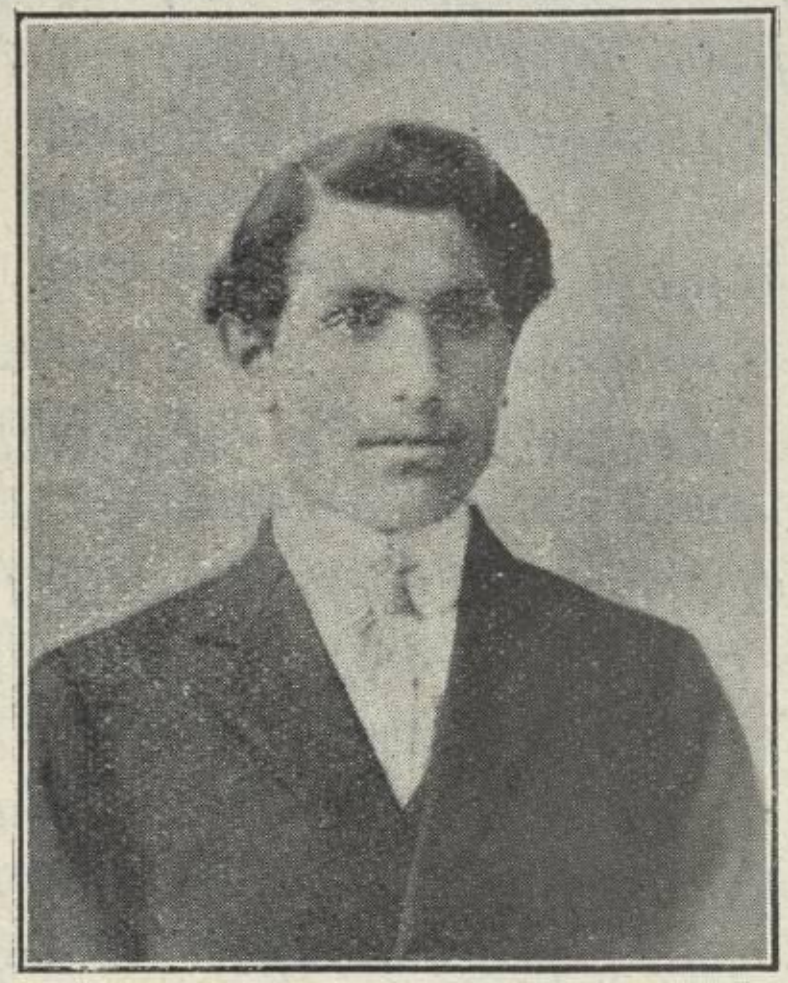

ՇԱՀՊԱԶ ԳԱԴԸՌԵԱՆ
որ առաջին նահատակը եղաւ
Խարբերդի Հայութեան

— Ո՛չ, չի ճանչնար անիկա այլեւս ոեւէ Հայ եւ ոեւէ Հայ միտք։ Այդ ցնորքները գիտցաւ մոռնալ այն ատենը՝ երբ ճեմալ անունին մտաւ,— պատասխանեց Օսման աղան։

Անկերպարան մտածումներու ծանրութենէն քիչ մը թեթեւցայ, երբ տեսայ որ տասնապետը իր հարցումներուն ետեւ անցնելու եւ անոնց խորը մտնելու տեղ ընչաքաղցութիւն մը ցոյց տուաւ։ Անշուշտ ո՛չ թէ գիս մեղքնալու միտք մըն էր որ ունեցաւ, այլ չկրցաւ Օսման աղային հանդէպ ունեցած իր բարեկամական չափանիշը խզտել, որքան որ ալ ուզեց կեղծել։

* * *

Մեր ձախ կողմը՝ քարաժայռերու երկարութեան մը վրայ բարձրացող տուներ անխորտակելի ամբարտակներու երեւոյթն ունին, այնքան որ հաստատուն ու ձեւաւոր շինուած են։ Իսկ աջ կողմը՝ քաղաքին արեւմտեան թաղն է։ Շէնքերը հոն այնքան ներդաշնակ ագուցուած են իրարու որ քով քովի շարուած ուլունքներու գունաւառ պատկեր մը կը ներկայացնէ այս ճակատը։

Մինչ ես կը մտածեմ թէ՝ այսքան պերճ տուներու վրայ սեւ հոգիները ի՞նչպէս կրնան ճախրել, այսքան հարուստ շինութեանց մէջ գազանները ի՞նչպէս կըրնան աւերածի պար բռնել, տասնապետը չի լսեր, այլ իր ծանօթութիւններով կը գոռոզանայ ու կը շարժէ լպիրշ լեզուն.

— «Ամերիկացիներն են շինած այս շէնքերը, որ իրենց արտաքին փայլունութեամբ դեռ կը յամառին կանգուն մնալ։ Բայց պիտի փլչին բոլորն ալ, քանի որ կեավուրներու ամբարտաւանութեանը միայն ծառայեցին։ Օսմանեան վեհապանծ կառավարութիւնը փճացնելու ձգտող դարշելի «Եփրատ»ը այս շէնքերուն մէջն է։

«Անոր կողքին այլ եւս կը խարխլայ Հայերու ազատութիւնը երազող ուրիշ վարժարան մը, որ իր տնօրէն «Թոլգասին»ի անունով կը կոչուէր։ Այս տնօրէնը որ իրապէս մէկ թէմպէլ (ծոյլ) գասին (կին) մըն էր, յիմար ժողովուրդէն կը պաշտուէր, որովհետեւ շատ կը բաղձար Թուրքերու կորուստը տեսնել։

«Մենք ներսէն ամայացուցինք ամէնը, բայց այդ բաւական չէ, պէտք է քար քարի վրայ չթողել, քանդել այն բոլորը ինչ որ կեավուրներէն շունչ ունի, դրոշմ կը կրէ։»

Ես, այս ամէնը լսելով՝ գաղտագողի կը նայէի տասնապետին ցուցուցած կողմը։ Իմ նայուածքներս անհամարձակութեան մը վախին մէջ կը շեղէին և կը ճեղքուէին ամէն անգամին որ կը ջանայի Եփրատի եւ Թիլկասինի շէնքերը ճանչնալ. որոնց անունները հմայքոտ քաղցրու-

Fonds A.R.A.M

թեամբ մը լսած էի գիւղիս ուսուցիչներէն եւ հոն այցելող սամներէն: Սակայն անոնց տեղ ինծի հնար եղաւ նշմարել շարժուած գմբէթ մը գլխիվար շրջուած խաչով: Մտածեցի թէ անպատճառ եկեղեցիի մը գագաթն ըլլալու էր: Բայց չկրցայ երկրորդ անգամ նայիլ անոր՝ հակառակ բուռն ցանկութեանս, վասն զի մեր ճամբան արեւելեան զառիթափին դարձաւ:

Հոգիս կը մռմռար՝ որպէս թէ արեան ճապաղիքներու մէջ թաւալէր: Երեւակայութիւնս երբեք չէր բաժնուեր ցնցուած գմբէթէն եւ կործանուած խաչէն: Կը յիշէի տեղեր, անուններ, երազներ, թռիչքներ, որոնց թարմ յիշատակները կը պայծառանային, և սակայն այդ բոլորն ալ միեւնոյն գմբէթով ու խաչով կը բարձրանար: Ներքին կեանք մը կը մղմղար, խօսուն բնազդ մը ծայր կուտար: Ներսիդիս սուր ճաղերով կը ծակծկուէր, անողոք նախազգացումը կը զօրանար: Կ՚ուզեմ դէմ կենալ, զօրութիւն չունիմ, սիրտս է ընկեր, փլեր: Կ՚աղաչեմ, կը պաղատիմ, գթութի՛ւն մը. աչքերս կը դարձնեմ, ականջներս կը փակեմ: Եւ սակայն բոլոր իմ տեսած և լսած բարբարոսութեանցս մանրամասն պատկերները ներկայացնող ուրուականը չի կորսուիր երբեք եւ չի կարեր իր արձագանգը. «Դեռ բաւական չէ այդ ամենը: Դեռ պիտի տեսնես ու պիտի լսես շատ սարսափելի պատմութիւններ: Դեռ պիտի լսես թէ ի՛նչպէս նահատակուեցան Թլկատինցին, Փրօֆ. Պուճիգանեան, Փրօֆ. Գազանճեան, իրենց ընկերներուն հետ: Դեռ օր մը պիտի գաս, այդ խաչն ու գմբէթը բոլորովին ջախջախուած՝ իր առջեւ մնացող Թլկատինի վարժարանին աւերակներուն մէջ ինկած տեսնելու:»

— Եւ ի՛նչ սեւ ճակատագիր: Նոյն օրուան յաջորդող գիշերին ես աւելի դըժբախտ կ՚ըլլայի մտիկ ընելու անոնց նահատակութեանց ահաւոր տանջանքներու պատմութիւնը: Եւ երկու տարի վերջ, բոպիկ ոտքերով, մաշուած աչքերով քաղաք կ՚երթայի, Ս. Յակոբայ թաղը կ՚անցնէի ու հոն, նեղ անցքի մ՚առջեւ, աւերակաց պատերուն տակ, քանի մը ծունկ յիշատակի աղօթք կ՚ընէի:

* * *

Մեր զառիթափի ճամբան անկիւն մ՚ըրաւ, ուրկէ կ՚երեւէին փէշերը գիւղաքաղաքի մը, որ կը տարածուէր աւատական ճորտերու յիշատակները պահող մաս մը կալուածներու ետեւ:

Տասնապետն էր նորէն որ ցուցուց զայն՝ գայրոյթ մ՚արձակելով իր չարչարուած աչքերուն մէջէն: Թերեւս մէկը խօսէր, բայց ան չսպասեց եւ շարունակեց պատմութիւն մը, որ կը գունաւորուէր իր տըգէտ ու անգութ զգացումներուն մէջ.

— «Այդ գիւղաքաղաքը ծանօթ Հիւսէյնիկն է, ուր բնակող Հայերէն մէկը Ընկեր Կարօ կը կոչուէր: Ընկեր Կարօ յեղափոխական մարդ մըն էր եւ պարագլուխն էր ահաւոր փլան մը կազմակերպող դահիճներուն:

«Օր մը, երբ ես Մեզրէի կեդրոնական պահականոցի գրասենեակիս մէջ զբաղուած էի Հայոց Ջարդի խնդիրներով, տեսայ որ պատուհանիս առջեւ չարշաֆով ծածկուած կին մը սենեակիս կը նայէր և կը ցուցնէր թէ շատ կարեւոր գաղտնիք մը ունէր ըսելիք: Պատուհանը բանալս գիտցայ, տեսայ որ ձեռքի շարժումներով կը հասկցնէր թէ չէի սխալած:

«Անմիջապէս երկու ուրիշ տասնապետներու եւ պատրաստ եղող խումբ մը զինուորներու հետ դուրս նետուեցանք ու հետեւեցանք իրեն: Կինը մեզ առաջնորդեց քաղաքին հարաւ-արեւմտեան բաժնին պատկանող թաղ մը, եւ անկիւնէ մը դիմացի տուներէն մէկը ցուցնելով յայտնեց թէ հոն զէնքեր կան պահուած:

«Շքեղ տուն մըն էր մասնանշածը, որու բնակիչներուն մէջ այր մարդ չկար:

«Անոնք ժամանակին արդէն ձերբակալուած եւ ջարդուած էին: Մնացեալներուն մէջ նոր սոսկում մը ծայր տուաւ,

Fonds A.R.A.M

երբ զինուորներէն ոմանք մեր հրամանին վրայ պաշարեցին տունը եւ ոմանք ալ մեզի հետ ներս մտան։

«Մենք տան ամբողջ անկիւններն ու կարասիները վերիվայր շրջեցինք։ Պատերուն, գետնին եւ առաստաղներուն վրայ ոեւէ կասկածի տեղի տուող ամենէն պզտիկ շերտն անգամ խուզարկեցինք եւ սակայն բան մը չգտանք։

«Պատուհանէ մը դուրս նայեցայ։

«Կինը սեւ չարշաֆին մէջ դեռ անկիւնն էր, ու զիս տեսնելուն պէս մեր ձախ կողմի սենեակը մատնանիշ ըրաւ։ Մենք մտանք, վերստին քննեցինք եւ նորէն գտանք որ անկասկածելի էր այդ սենեակը։ Բայց անծանօթ Թուրք կնոջ նշանացի սնդուկներուն վրայ զէնքս ձեռք առի եւ անոր կոթին հարուածներովը սկսայ չորս պատերը վերէն վար ծեծել։ Քննութեան այս եղանակը գտաւ որ ներքին պատը իր յատակէն թրթռացող արձագանգ մը կու-տայ։ Մենք փլցուցինք պատին թրթռացող մասը եւ երեւան հանեցինք շատ վարպետութեամբ գոցուած ծակ մը որ պատէն վար կ'երկարէր։

«Ընկերներս վարանեցան, աւելի ճիշդը չհամարձակեցան վար իջնել, խորհելով թէ գաղտնի զսպանակ մը կայ լարուած, որ կրնայ փորձանք մը յարուցանել։ Որովհետեւ ես խորէն ըմբռնած էի Հայերու դաւադրական նպատակներուն վատ իմաստը եւ ատոր համար հոգւով սրտով նուիրուած էի զանոնք փճացնելու սուրբ գործին, շփոթելու պատճառ մը չունեցի տեսնել։ Ծակը լայնցուցի ու ներս անցայ։ Իմ այս յանդգնութիւնս քաջալերութիւն մը եղաւ ընկերներուս, որոնք իրարու ետեւէ հետեւեցան ինծի։ Ոլորուն սանդուղի մը իրարմէ շատ հեռու եւ խորտուբորտ քանի մը մասերը շուտով նեղ միջոց մը տարին մեզ, որ թուեցաւ թէ տան գետնայարկէն վեր կը մնար։ Հոն, իրարու քով շարուած գտանք փամփուշտներու եւ ռումբերու քանի մը սնտուկներ հաստ թիթեղներով պատուած։ Անոնց կարգին ուրիշ սնտուկ մը, որուն կէսը պատին մէջ թաղուած էր, զանազան տոքիւմաններով լեցուն էր։ Անոնք բոլորն ալ անմիջապէս կառավարչատուն փոխադրուեցան եւ քննութեան տակ ինկան։ Քննութիւնը այդ ռումբերէն եւ տոքիւմաններէն ճշդեց դժոխային դաւադրութիւն մը եւ լուծեց անոր գործադրութեան համար պատրաստուած փլանը։ Ըստ այդ սղագիր ու սեւագիր փլանին, կարգ մը յիմար վեթերաններ, առաջնորդութեամբ Ընկեր Կարօյին — որ Մեզրէէն չհեռանալու պատրուակ մը ունենալու համար գրատուն մը բացած էր — քանի չորս ժամուան մէջ պիտի կրնային օդը հանել զինատան եւ զօրանոցներուն հետ կառավարութեան բոլոր հեղինակաւոր պաշտօնատուները, երբ յեղափոխութիւնը սկսելու որոշում տրուէր։»

Հանըմս անուղղակի նայուածքներով ինծի հասկցուց որ առաջ քաշեմ իր ձին և անջատեմ զինք միւսներէն։ Ատիկա նշան էր թէ ախորժելու տեղ կը զզուէր տասնապետին շատախօսութենէն։

Ատոր այդ պատմութիւնը կրնար Թուրքի գրգիռ մը հրահրել, կրնար ներքին ատելութիւն մը զօրացնել, բայց «Նեմահրամ» կնոջ մը, եսասիրութեան մէջ չափազանց ցուցամոլ Հանըմի մը հոգեկան ախորժակը չէր կրնար պարտկել։

Ես կատարեցի Հանըմիս կամքը, մինչ տասնապետը կատղեցուցեր էր իր վայրագ զգացումները, մտիկ ընել չախորժող ոեւէ տրամադրութիւն չէր նկատեր և կը շարունակէր իր պատմութիւնը, որուն շատ քիչ իրական եղող բաժնին մէջ ալ թերեւս ինքը երբեք գործ չէր ունեցած։

Օսման աղան կոշտ գիւղացիի մը տափակցած համակրութեամբ մը դիմաւորեց տասնապետին ախորժակը։ Ոչ-անկեղծ եղանակ մը որ ոեւէ տհաճութիւն չպատճառեց, թերեւս իրեն շատ ծանօթ ըլլալուն համար։

— Այս խային ազգը այսպէս զինքը ի սրտանց սիրող տէրութեան մը հանդէպ յեղափոխելու այսքան սարսին նպատակներ

Fonds A.R.A.M

հետապնդեց։ Բայց պէտք է մոռնալ որ բարեկամին հորը փորողը ինքը մէջը կ'իյնայ։

Օսման աղան իր մաքերու կերպարանքը խեղդող խնդուք մը փրցուց եւ իրաւունք տուաւ տանտպետին այս վերջին խօսքերուն։

Պէքոշը կռնակ առաւ և բացագանչեց.

— Խիզիր ֆեաֆիրի՛ր...

* * *

Քաղաքէն դեռ շատ չենք հեռացած։ Տանտպետը մեզմէ պիտի բաժնուի։ Բայց որովհետեւ իր պատմուքիւնը ամենէն աւելի գինքն է գրգռեր, իր գազանացած սրտի կիրքն է հրահրեր, չի զսպուիր։ Արեան հոտէն վերադարձած գինովութիւն մը կարծես բռներ է իր գլուխը։

Բաժնուելէ առաջ կ'ուզէ իր պատմութիւնը վերջացնել սա անսահման աղտոտութեան մէջ զոր վրէժխնդրական մաքի ամենէն խաթարուած բնազդը միայն կրնայ երեւակայել.

— Երանի՛ թէ կարելի ըլլար այս ապրելու անարժան աղգին պարագլուխները քանի մը ժամ վերակենդանացնել եւ այս քաղաքին դրան առջեւ բարձրացնել՝ որպէս զի տեսնեն թէ ինչպէս կը քանդուին իրենց ազգին ամբողջ ճիգերն ու աշխատանքները մեր արդար ու հզօր բազուկներով։

Լիոն ԿԻՒՐԵՂ ԽՐԱՅԵԱՆ

(Շարունակելի)

ԱՐՑՈՒՆՔՆԵՐՈՒ ԾԻԾԱՂԸ

Կը նայի ան ինծի ու իր աչքերուն կապոյտին աստղերու անձրեւ մը կը վազէ հոգիիս մութին վրայ։

Չեմ գիտեր ինչո՞ւ այնքան չարաճճիօրէն կը խնդայ ու իր շրթներէն հեգնանքի օղակներ կ'իյնան։

Երբեմն յանկարծ կը լռէ ու իր խորունկ աչքերը իրենց խորութեան մէջ կը սուզուին. կարծես թէ երկինքը անհունին մէջ կը հալի։

Կը նայի ինծի վարանումով ու դողով։

Ծուզումներս հարսանիք կ'ընեն։ Կը ծիծաղի՞մ... կուլա՞մ...։

Թերեւս մենք լռելու համար եկած չէինք հոս։

Բայց իմ լեզուս հազար կապանքներով է կապուեր ու ականջ կուտամ։

Ու կը լսեմ իր յոյզերուն ծայնը, ձեւերուն հնչիւնը, եւ հոգիին երաժշտութիւնը։

Հիմայ քովս, ահաւասիկ հոս, ու իրարու մէջ լուծուող ջրվէժներու պէս ենք։

Կը փրփրի ներսս ու կ'ուռին հոգիիս աւիքները։ Անոր շունչը Մայիսեան զեփիւռի մը պէս կը շոյէ զիս ու կը տանի երազին ափերը։

Կը ծգէ իր փոքրիկ գլուխը ափերուս մէջ։

Իր բարակ մատներուն դողը կը հասնի էութեանս երբ ինքն ալ մազերուս վրան կը սփռէ փափկութիւնն անոնց։

Fonds A.R.A.M

Կը հարցնեմ. «Ինչո՞ւ կը ծիծաղիս այսպէս, չէ՞ որ վերջալոյսը հորիզոնին վրայ կը լուծուի ու մենք մեր սէրը հրաժեշտի աստուածներուն պիտի մատուցանենք։»

«Կը ծիծաղիմ», կը շշնչայ, «ցաւերուս վրան»։ «Եւ ինչո՞ւ չծիծաղիմ» կ'աւելցնէ ու յիմարական խնդուք մը կը ծգէ որ հեղեղի մը պէս վրաս կը խուժէ ու զիս շնչահեղձ կ'ընէ։

Կը մտածեմ. «Այո՛, մեռելներուն վրան ալ կը խնդան երբեմն»։

Բայց ինչո՞ւ։

Ո՜հ ո՛չ, ան չի կրնար ատել իմ յոյզերս որոնք իրն ալ են։

Մենք օր մը միեւնոյն տաճարին մէջ ծունկի եկանք ու մեր գոհը մատուցինք միեւնոյն սիրոյն։

Հիմայ անոր կուրծքը կ'ելեւէջէ ըմբոստ անկանոնութեամբ ու խելագար արագութեամբ։

Կը փակի վզիս ու տարօրինակ խօսքեր կ'ըսէ ականջիս։

Ա՜հ, են գիտեմ սիրոյ լեզուն եւ սիրոյ կախարդանքները, ես գիտեմ սիրոյ անպատում գեղեցկութիւնները եւ անոր վարդեղէն յափշտակութիւնները։

Ի՞նչ պէտք կայ այս բոլորին։

Ան գիտէ թէ բաղդը իր ճամբան օր մը իմ արեւմուտքս նետեց երբ ես դէպ ի արշալոյսը կը քալէի։

Ու գիտէ թէ ան պիտի համակերպի այն օրէնքին զոր դժոխքի արքաները կուտան երջանկութեան իշխանութիւնը փշրելու համար։

Ու կը ծիծաղի՛... կը ծիծաղի՛ մանկան մը պէս որ երազին մէջ տարօրինակ ոգիներ կը տեսնէ։

«Իմ սի՛րոս», կ'ըսէ ու կուլ կուտայ իր շունչը, «պիտի թռի՛, ա՜հ, երբեք այսքան թեթեւ չեմ զգացած, իմ սիրոս»։

Ու իր վճիտ աչքերը ինծի կը նային զարմանքով ու հիացումով։

Ի՞նչ կ'ըսեն։

Մէկդի կը ձգեմ իր գլուխը ու ոտքի կ'ելլեմ առանց մտածումի, առանց որոշումի, յիմարական բնազդէ մը կճուած։

Աւելի լաւ չէ՞ ժամ առաջ վճարել գոհողութեան այն տուրքը որ պէտք է տրուի չարակամ կեանքին։ Եւ այս մեր անմեղ հոգիներուն մէկ տղայութեան համար։

Աւելի շատ ժամանակ կ'ունենանք բուժելու մեր վէրքերը երբ ցաւը շուտ կը պատահի։

Բայց ի՞նչ։

Ու կը սկսիմ արագ արագ դէպ ի դուռը քալել։ Կանգ կ'առնեմ հոն։

Կը վազէ ետեւէս։ Ու ձեռքերուս կը փակի։

Լուռ է, ու դէմքին վրայ անգոյն ծիծաղ մը կայ որ ինծի ալ կը փոխանցուի ու բռնի խնդալ կ'ուզեմ։ Շրթներս չեն բացուիր։

Կը բռնէ ձեռքս ու կը կառչի վզիս։ Չ'ուզեր ձգել զիս։

Կը ձգեմ զինքը ետիս։

Ի՞նչպէս։

Կը տեսնեմ իր վճիտ աչքերուն մէջ արցունքներու հեղեղ մը որ երկինքի անյատակ մէկ ակէն կը վազէ։

Ցետոյ յանկարծ կը փոխէ իր դէմքը, ու կրկին նոյն խորհրդաւոր ծիծաղը, նոյն տըխուր ու հեգնական ծիծաղը, որ յետոյ բարձրաձայն, խորունկ, հնչուն ու ճանկռտող խնդուքի մը կը փոխուի։

Երբ այլեւս հետս չէ ան ու քայլերս մահուան յանկերգով կը շտապեն, կը մտածեմ. «Է՜հ մեռելներուն վրան ալ կը խնդան, երկրի մէջ»։

Ց. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ

Ֆիլատելֆիա

Fonds A.R.A.M

ԻՄՄԱՅԻԼԻՆԵՐԸ

Մահմետականութիւնը իր սկիզբի օրերուն իսկ երկու մեծ հատուածներու բաժնուած էր, Սիւննի եւ Շիի անուններու տակ։ Սիւննիները՝ մարգարէին մահէն վերջ՝ իբր օրինաւոր խալիֆաներ կը ճանչնային Ապուպէքիրը, Օմարը, Օսմանը եւ Ալին, որոնք յաջորդաբար գրաւած էին խալիֆայական աթոռը։ Շիիները, առաջին երեք խալիֆաները բռնակալ յափրշտակիչներ նկատելով, միայն Ալին կ'ընդունին իբրեւ առաջին եւ օրինաւոր խալիֆա, Մուհամմէտի յաջորդ։ Մուհամմէտի մահէն վերջ՝ Ապուպէքիր, Օմար եւ Օսման շարունակելով իսլամական կրօնքը զինու զօրութեամբ տարածելու գաղափարը, իրենց յաղթական բանակները յառաջ խաղացուցին Պարսկաստան, Եգիպտոս եւ Սուրիա, գրաւելով բազմամարդ քաղաքներ եւ ահաւոր տալով բազմապիսի թանկարժէք հարստութիւններ։ Իսկ Ալիի գործունէութեան կեդրոնները Իրագի եւ Պարսկաստանի հարաւային շրջաններուն մէջ պարփակուած ըլլալով, անոր հետեւողները ինքնաբերաբար այդ երկիրներու ժողովուրդները եղած են։ Հետեւաբար՝ Շիի են Պարսիկները եւ Միջագետքի ժողովուրդէն ալ մաս մը. իսկ Սիւննի, բայց ի Պարսիկներէն, բովանդակ մահմետական աշխարհի իսլամ հաւատացեալները։

Գալով Իսմայիլականութեան, այս ալ Շիի հատուածին մէկ բաժանումն է. ասոնք ալ Ալին կ'ընդունին՝ իբր մեծ իմամ, եւ կը հաւատան որ ան իր մէջ կը մարմնացնէ աստուածային զօրութեան եւ կատարեալ գիտակցութեան բոլոր թաքուն գաղտնիքները։ Ալիէն սկսեալ Իսմայիլականներու ընդունած եօթը մեծ իմամներն են, Ալի-խան-Ապու Թալէպ, Հասան, Հիւսէյն- Ալի-ղէյն-էլ-Ապէտին, Մուհամմէտ-էլ-Պագր եւ Ճաֆէր-էլ-Սատըգ։ Ճաֆէր՝ իր կենդանութեան ժամանակ՝ իմամութեան կը բարձրացնէ անդրանիկ որդին Իսմայիլը, Իսմայիլ ալ, իր որդին՝ Մուհամմէտ-էլ-Մէքթումը մարգարէ (Նէպի) կը հռչակէ, այսպէս՝ հիմը դնելով Իսմայիլականութեան։ Մուհամմէտ-էլ-Մէքթումի կը յաջորդէ Ճաֆէր-էլ-Մուսատտագ եւ անոր ալ՝ Մուհամմէտ-էլ-Հապիպ։ Մուհամմէտ-էլ-Հապիպ, Համայի մօտ Սէլիմիյէի մէջ կ'ապրէր եւ գաղտնապէս կ'աշխատէր Իսմայիլականութիւնը տարածել։ Ան ճանչցուած էր որպէս հեռատես քաղաքագէտ մը եւ խորթաթափանց մտքի տէր մէկը։ Քրիստոնէութիւնը ինչ որ կը պարտի Պօղոս Առաքեալի, Իսմայիլականութիւնն ալ նոյնը կը պարտի Մուհամմէտ-էլ-Հապիպի։ Իր իմամութեան երկարատեւ շրջանին, Օմմեան խալիֆաներու իշխած բոլոր երկիրները քարոզիչներ ղրկեցան, որոնք ճարպիկ միջոցներով իսլամ խաւերու մէջ մտնելով Իսմայիլականութեան տարածման համար աշխատեցան։

Իրագի մէջ՝ Ալիի նահատակուած որդւոյն՝ Հասանի դամբանին պահապանը, Ապուլլահ Պինի Մէյմունն-էլ-Գատտահ Պարսիկը, իրականին մէջ զրադաշտական էր, բայց առ երեւոյթս Շիի ըլլալով, իբր ազգայնական ոգիով սնած անձնաւորութիւն մը՝ իր որդին Ապուլլահը կը կրթէ զրադաշտական կրօնի ոգւոյն համաձայն, ազգայնական ոգի մըն ալ ներշնչելով անոր երիտասարդ և խանդոտ սրտին։

Մուհամմէտ-էլ-Հապիպ՝ Սելիմիյէէն՝ Ապուլլահ Գատտահը գործիչ կամ առաքեալ կը նշանակէ Իրագի և Պարսկաստանի մէջ, Իսմայիլականութեան տարածման համար։ Այս նշանակումը՝ Ապուլլահի կողմէ իբրեւ հզօր ազդակ մը կ'ընդունուէր, իր սնուցած ապագայ երազներուն իրականացման տեսակէտով, որովհետեւ՝ նկատի ունենալով ցեղակից Պարսիկներու Շիի ըլլալու պարագան և Իսմայիլականութեան ալ միեւնոյն դաւանանքին պատկանիլը, կը խորհէր որ խիստ դիւրութեամբ կրնար գործի ձեռնարկել Պարսիկներու մէջ, աւելի լայնցնելու համար այն իրաւասութը, որ արդէն գոյութիւն ունէր Շիի և Սիւննի իսլամներու միջև։

Իր հետապնդած քաղաքականութիւնը ազգայ-

Fonds A.R.A.M

նական էր քան կրօնական։ Ան իսլամութեան Պարսկաստանի և Իրաքի մէջ տարած յաղթանակը կ'ընդունէր՝ ո՛չ թէ իբրև կրօնական յաղթութիւն մը, այլ արաբ ցեղին գերիշխանութիւնը Պարսկաստանի վրայ, որովհետեւ, մարգարէին քարոզած կրօնին մէջ իրանական ցեղերու համար ազգային ոգիի տկարացում մը կը գուշակէր։

Ապտուլլահ-էլ-Գատտահ, առանց վարանումի ընդունելով Մուհամմէտ-էլ-Հալիպի իրեն յանձնած առաքելութիւնը, 814ին (Ք. Ե.), Իրաքէն կ'անցնի Պարսկաստան։ Նախ Ահվազ և ապա Սպահան այցելելով կը սկսի Իսմայիլի իմամութեան մասին քարոզել, Պաքճիհ անունին տակ. այն միակ յոյսով որ իր ցեղակիցները պիտի կրնար իսլամութենէ ազատել և վերադարձնել իրենց պապերուն հին կրօնքին, Զրադաշտի։ Ապտուլլահ արդէն իր հօրմէն ձեռք ձգած էր հարկ եղած հմտութիւնը, Շիի իսլամութենէ զատ, զրադաշտական, մանիքական, քրիստոնէական և յոյն փիլիսոփայութիւններու մասին։ Ան՝ իր քարոզները համեմեց յիշեալ կրօններու իմաստասիրական սկզբունքներով և իսմայիլականութեան մէջ ներմուծեց խորհրդապաշտական տարր մը։ Ըստ իր դաւանութեան՝ իմամները երկու դասակարգի կը բաժնուին, Զահեր և Մեսթուռ (երեւելի և աներեւոյթ)։ Զահեր իմամները անոնք են, որոնք օրէնքներ և պատգամներ կ'արձակեն և որոնց երկրի վրայ երեւումը մարմնացումն է Տիեզերական Մտքի (Raison Universelle)։ Իսկ Մէսթուռ իմամները անոնք են, որոնք պէտք տեսնուած ատեն աշխարհ կուգան, նոր օրէնքներ և պատգամներ տալու համար մարդկութեան։

Այսպէս՝ ան կ'ընդունէր տեսակ մը շղթայաւորուած հոգեփոխութիւն, որով ցարդ աշխարհ եկած մեծագոյն մարգարէները — Աբրահամ, Մովսէս, Յիսուս, Մուհամմէտ և Ալի — կը համարէր՝ միեւնոյն անձը, զանազան դարերու մէջ մարմին և հոգի առած։ Այդ վարդապետութիւնը Պարսիկներու կողմէ հեշտիւ կ'ըմբռնուէր, նկատելով որ՝ այդ շրջանին՝ այլազան կրօններ գոյութիւն ունէին Պարսկաստանի մէջ։ Սիւննի իսլամները կը սպասէին Մէհտիի, հրեաները՝ Մեսիայի, իսկ քրիստոնեաները՝ Յիսուսի երկրորդ գալստեան։ Ահա այս ձեւով Ապտուլլահ Մէյմուն հիմը դրաւ իր Պաքճիյէ ըսուած աղանդին և կազմեց գաղտնի ընկերակցութիւն մը՝ զուտ ազգային հողի վրայ և ազգայնական ոգիով, նպատակ ունենալով ազատագրել Պարսկաստանը արաբական տիրապետութենէն։ Ապտուլլահ միեւնոյն ատեն քարոզեց ընկերվարական սկզբունքներ, որով՝ հողը, դրամը և ընտանիքը ընդհանուրի սեպհականութիւնը կը դառնէր։ Այս մասամբ մը համայնավարական վարդապետութիւնը՝ գրգռեց պարսիկ խուժանը և պատճառ դարձաւ որ հալածանք մը սկսի իր եւ իր հետեւորդներուն դէմ։ Մէյմուն՝ չկարողանալով պաշտպանել ինքզինքը՝ փախուստ տուաւ Պարսկաստանէն և ապաստանեցաւ Սէլիմիյէ, մեծ իմամ Մուհամմէտ-էլ-Հալիպի մօտ, սակայն եւ այնպէս պէտք եղած սերմը ցանած էր ան արդէն իր հայրենիքին մէջ, ուր քանի մը տարի վերջ Ղըրէմիթ (Քրէմիթ) անունով Պարսիկ մը կրկին արծարծելով Մէյմունի անթեղած կայծերը, կրցաւ իր շուրջը հաւաքել ստուար թիւով Պարսիկներ եւ ամբողջ կազմակերպութեամբ մը՝ Ղրեմեթի անունով ձորապետութիւն (sերեպեյլիf) մը հաստատեց Միջագետքի մէջ, Ահվազ եւ շրջակայքը։

Այս իշխանութիւնը՝ մօտ հարիւր տարուան կեանք մը ունեցաւ։ Նոյն շրջանին կը պատկանի նաեւ Պապիկ անուն Պարսիկի մը հիմնած Պապիկիէ անուն իշխանապետութիւնը։ Պարսկաստանի հիւսիսային մարզերուն վրայ՝ Սելճուք Թուրքերու գրաւման նախօրեակին՝ վերջ կը գտնեն այս երկու պարսիկ իշխանութիւնները։

Ապտուլլահ Մէյմուն Սէլիմիյէ ապաստանելէ վերջ (Ժ. դար), իր երկու որդիները Եէմէն եւ Մարոք կը ղրկէ, որպէս իսմայիլական քարոզիչներ։

ՖԱԹԻՄԱԿԱՆ ԿԱՄ ԱՊԵՏԻՅԷ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Սէլիմիէէնակ Մուհամմէտ-էլ-Հալիպ ինչպէս որ Մէյմունը ղրկած էր Պարսկաստան 864ին (Ք. Ե.), նոյնպէս ալ 910 թուականներուն, իր խոր ծերութեան օրերուն, Ապտուլլահ-էլ-Շիի անունով քարոզիչ մըն ալ Թունուզ եւ Ալճերիա կը ղրկէ։ Ապտուլլահ՝ որ ճարտար եւ հմայիչ ատենաբան մըն էր, կարճ ատենի մէջ կրցաւ իր կողմը շահիլ Ալճերիացիները եւ ինքզինքը իմամ հռչակել տուաւ Գատտէմի կոչուած ցեղէն։ Ան կը քարոզէր, որպէս Սիւննի իսլամներու խոստացուած եւ սպասած Մէհտիին առաքեալը. բայց գաղտնաբար կ'աշխատէր ընդհանուր ապստամբութիւն մը առաջ բերել Ափրիկէի մէջ՝ Ապպասիէ խալիֆաներուն դէմ։ Ժամանակի ընթացքին՝ ան յաջողութիւն գտնելով, կը

Fonds A.R.A.M

գրաւէ Ալճերիոյ մայրաքաղաքը՝ Րէգրատանը եւ աւարէն մեծ բաժիններ կը հանէ իր հետեւորդներուն: Րէգրատանի գրաւումը, մեծ ժողովրդականութիւն շահիլ կուտայ Ապուլլահի, այնպէս որ անոր քարոզած Մէհտիի ծառայուա գալատեան հաւատացողներու թիւը կը սկսի օր ըստ օրէ ստուարանալ:

Այս թուականներուն կը զուգադիպի Մուհամմէտ-էլ-Հապիպի մահը Սելիմիյէի մէջ, և անոր կը յաջորդէ իր որդին Ապիտուլլահ: Մուհամմէտ-էլ-Հապիպ, մեռնելէ քիչ առաջ, Ապիտուլլահը հրաւիրած էր արդէն իբրեւ խոստացուած Մէհտին: Ապտուլլահ, լսելով Ափրիկէի մէջ Ապիտուլլահի Մէհտի անուանումը, առիթէն օգտուելով Սելիմիյէէն Ալճերիա կը հրաւիրէ Մէհտին: Ապիտուլլահ, ընդունելով հրաւէրը, կը մեկնի Ալճերիա, ուր Մէհտիի երեւումը մեծ խանդավառութիւն կը ստեղծէ բովանդակ ափրիկեան Ալճերիոյ մէջ: Պաղտատի Ապպասիյէ խալիֆաներէն էլ - Մութթէվիգ - Պիլլահ Ալճերիոյ մէջ արկածախնդիր Մէհտիի մը երեւման լուրը լսանալով, Եգիպտոսի փոխ-Սուլթանին հրահանգ կուտայ ձերբակալել զայն, որով՝ Ապիտուլլահ՝ Ափրիկէի Պէնի-Մէտար կառավարութեան կեդրոնին մէջ ձերբակալուելով կը բանտարկուի: Ապտուլլահ իր հետեւորդներէն կազմուած ստուարաթիւ խումբով մը Մէտարի վրայ կը յարձակի, կը գրաւէ քաղաքը եւ բանտէն կ'ազատէ Մէհտին: Ա՛լ Ապտուլլահի համար յաջողութիւնը կատարեալ էր: Այսպէս՝ բոլոր ափրիկեան ցեղերու կողմէ իբր իրական Մէհտի ընդունուելով իր ազդեցութեան շրջանակը կ'ընդլայնէ եւ երկրպագուներու ստուար թուով մը կը ճոտենայ իր երազներուն իրականացման, ինչ որ խիստ փայլուն հեռանկար մը եղած էր անոր համար: Կ'ուզէր նոր խալիֆայութիւն մը եւ նոր սուլթանութիւն մը հիմնել Ափրիկէի մէջ եւ այս մտքով, իր ձեռքին մէջ իբրեւ գործիք ծառայեցնել Մէհտի Ապիտուլլահը:

Ապիտուլլահ՝ կռահելով իր շուրջը հիւսուած մեքենայութիւնը, անկէ աւելի ճարպիկ փղրելով՝ խեղդամահ ընել կուտայ Ապտուլլահը, բացարձակ տէրը դառնալով հիւսիսային Ափրիկէի երկիրներուն: Մէհտիի համար յաջողութիւնը բացարձակ էր: Ան, իր հետեւորդներուն գլուխը անցած, կը քալէ Եգիպտոսի վրայ, կը գրաւէ սուլթանական գահը եւ հիմը կը դնէ այսպէս Ֆաթիմական կամ Ապիտական խալիֆայութեան: Իր յաջորդը, Ալու-Թէմիմ, Ֆաթիմական առաջին խալիֆան, 972ին մայրաքաղաք կ'ընտրէ Գահիրէն:

Ֆաթիմականները՝ տէր դառնալով Ափրիկէի, սկսան աշխարհակալութեամբ և քաղաքականութեամբ զբաղիլ, երկրորդական արժէք եւ կարեւորութիւն ընծայելով Հապիպուլլահի եւ Մէհտուն - էլ - Գաատահի հիմնած Իսմայիլական դաւանանքին: Անոնք մոռցան այն առաքելութիւնը, զոր քարոզելու համար Ափրիկէ ղրկուած էին, այնպէս որ անունով մնայն Շիի մնացին, իսկ Իսմայիլականութիւնը մնայն գաղտնիներու մէջ կը դասախօսուէր:

Ֆաթիմական խալիֆաներէն՝ էլ - Ազիզ - Ալու Մանսուր, Գահիրէի մէջ կրօնական ճեմարան մը կը հիմնէ, ուր կը դասաւանդէին յունական փիլիսոփայութիւնը եւ արեւելքի խորհրդավաշտ կրօններու վարդապետութիւնները: Բնական է որ հոն ուսուցուած այս հոդեբանական եւ փիլիսոփայական վերլուծումները՝ Պաթնիյէ աղանդին կ'առաջնորդէին ուսանողութիւնը, այնպէս որ, Ֆաթիմականները բերան ուժով չէր որ կ'ուզէին տարածել Իսմայիլականութիւնը, ինչ որ նոյն դարուն պահանջքն էր, այլ կը փափաքէին ճեմարանի միջոցով թափանցել ժողովուրդի խաւերուն:

Մօտաւորապէս 160 տարի տեւող Ֆաթիմական իշխանութիւնը չկրցաւ Սիւննի հատուածին տալ ծրագրուած հարուածը: Սուլթանական փառքով շլացած, անոնք յաճախ ուղղակի չծառայեցին Իսմայիլական աղանդին, բայց իրենց հիմնած ճեմարանը եւ անոր կից մեծ գրադարանը՝ պատրաստեցին ուսանողութիւն մը որ մեծապէս նպաստեց Իսմայիլականութեան Արեւելքի մէջ տարածման: Արեւելեան Իսմայիլական պետութեան հիմնադիրը, Գահիրէի ճեմարանին ուսանողներէն էր եղած:

Եգիպտոսի Ֆաթիմական տիրապետութիւնը վերջ կը գտնէ Էյուպիներու յարձակման վրայ:

ԻՍՄԱՅԻԼԱԿԱՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Իսմայիլական արեւելեան պետութիւնը կազմուեցաւ Իրանի մէջ 1090ին (Ք. Ե.), Հասան Պինի Սապպահի կողմէ: Սապպահ, Ռէ քաղաքին մէջ ծնած, պատանեկութեան տարիներ դասընկեր եղած էր նշանաւոր քերթող-փիլիսոփայ Օմար Խայեամի եւ Սելճուգ սուլթաններու մեծ վէզիր, յայտնի պետական գէմք՝ Նիզամ-իւլ-Միւլքի: Նիզամ-իւլ-Միւլքի

Fonds A.R.A.M

միջնորդութեամբ՝ Հասան Սապպահ Ալփասլանի մօտ թէեւ բարձր պաշտօններու կը տիրանայ, բայց Ալփասլան Մէլիքշահի կողմէ երկու դար առաջ քարոզուած իսմայիլականութիւնը եւ Պաթինիէ անունը կրող յեղափոխական կազմակերպութիւնը իր փառասիրութիւնը գրգռած ըլլալով, ուզեց Սելճուկներու ձեռքէն խլել գահը եւ ազատագրել Պարսկաստանի մէջ ճնշուող իր ցեղակիցները։

Սապպահ՝ գաղտնապէս իսմայիլականութեան հետեւող ընտանիքի մը զաւակն էր. այդ պատճառի մասին կատարեալ ծանօթութիւն ունէր, բայց ուզելով աւելի ճոխ հմտութեան տիրանալ իսմայիլականութեան մասին, կ'ելլէ տաժանելի ճամբորդութիւն մը կը ստանձնէ եւ կը հասնի Դահիրէ։ Եգիպտական իսմայիլականներու նկատմամբ կը յաճախէ Դահիրէի ճեմարանը, ուրկէ՝ արտակարգ պաշարով եւ եռանդով դուրս կուգայ։ Մէկ քանի տարի վերջ, Եգիպտոսի իսմայիլականներուն մօտ իմաստասէրի եւ գիտնականի համբաւ ստացած ըլլալով, կը յաջողի իսմայիլական պատգին մէջ ներմուծել շատ մը բարեփոխութիւններ, որով արժանի կը դառնայ բոլորի յարգանքին։ Անյարմար գտնելով Եգիպտոսը իր ապագայ գործունէութեան կեդրոնը դարձնել, ծովու ճամբով կը մեկնի անկէ եւ Լաթաքիա ցամաք կ'ելլէ, ուրկէ կ'անցնի Հալէպ, Տիարպէքիր եւ Պաղտատ, շարունակ քարոզելով իսմայիլականութիւնը։ Վերջապէս՝ Պարսկաստանի Ռէյլան նահանգին մէջ, Ալամութ կոչուած բերդին մօտակաները կեղրոն կ'ընտրէ իրեն։

Քիչ ժամանակ վերջ, ան իր հետեւորդներուն թիւը բազմացնելով, օր մըն ալ յանկարծ կը յարձակի բերդին վրայ եւ կը գրաւէ զայն։ Ալամութ Պարսկաստանի առաջին կարգի ամրակուռ բերդերէն մին էր։ Ալփասլանի որդին՝ Մելիքշահ՝ այս նորածագ ապստամբութիւնը զսպելու անկարող՝ խոհեմութիւն կը սեպէ Սապպահը կաշառելով անոր տեղծած այս տագնապը վերցնել մէջտեղէն։ Բայց Սապպահ՝ շլացած իր յաջողութենէն՝ օրէ օր նոր պահանջներու կը ձեռնարկէ եւ իր հետեւորդներուն թիւը կը ստուարացնէ։ Անձնատուութեան եւ հպատակութեան յորդորով Մելիքշահ, Սապպահի մօտ երկրորդ անգամ դեսպաններ կը ղրկէ որոնք անձնապահ բանակի մը տէր դարձած կրօնապետին կը ներկայանան։ Հասան Սապպահ իր հետեւորդներուն անսահման հնազանդութեան եւ անձնուիրութեան մասին գաղափար մը տալու համար, դեսպաններուն ներկայութեան՝ իր առջեւ կը կանչէ երկու բերդապահ զինուորներ եւ անոնցմէ մէկին հրաման կ'ընէ դաշոյնով ինքզինքը սպաննել, ինչ որ անմիջապէս կը կատարէ ան, իսկ երկրորդին կը հրամայէ՝ բերդէն վար, ժայռերու վրայ նետուիլ, ինչ որ՝ ա՛ն ալ կը կատարէ վայրկենապէս եւ կը նետուի անդունդին մէջ, ջարդ ու փշուր ըլլալով հոն։ Այս դէպքէն վերջ՝ Սապպահ դեսպաններուն դառնալով կ'ըսէ. «Դացէ՛ք, ըսէ՛ք ձեր սուլթանին որ հնազանդութեան այս բացառիկ ոգիով մարզուած եօթանասուն հազար հետեւորդներ ունիմ։»

Հասան Սապպահ՝ քաղաքական, զինուորական եւ կրօնական երկաթեայ կազմակերպութեամբ մը 35 տարի իշխեց Ալամութ բերդին մէջ, իր շուրջը հաւաքելով ճիհիլիasական հսկայ բազմութիւն մը, որոնց միջոցով սպաննել կուտար Սելճուկ վէզիրներ, հրամանատարներ եւ քաղաքական բարձր պաշտօնատարներ։ Ինքը խստակեաց մէկը ըլլալով, իր սեպհական յարկաբաժինէն երբէք դուրս չէր ելլեր եւ 35 տարուան մէջ հազիւ երեք անգամ երեւցած է բերդի պարտէզին մէջ։ Օրէնքի տեսակէտով շատ խիստ էր։ Իր երեք որդիներէն երկուքը սպաննել տուաւ, օրինազանց գտնուելնուն համար։ Իր դասընկերը եւ պաշտպանը եղող Նիզամ-իւլ-Միւլքը անկողնին մէջ խեղդել տուաւ։

1120ին մեռաւ Սապպահ, 90 տարեկան հասակին։ Իսլամական աշխարհի մէջ մեծ աղէտ մը կամ պատուհաս մը հանդիսացող այս հզօր կազմակերպիչը, ահ ու սարսափ տարածեց Պարսկաստանի, Իրագի, Սուրիոյ եւ Ափրիկէի հիւսիսային երկիրներուն մէջ։ Իսմայիլական աղանդը՝ տեսակ մը գաղտնի առաքելութեան կամ գործակալութեան վերածելով, իսլամական աշխարհի մէջ մանաւանդ հիմնեց եւ զանոնք իր քմահաճոյքներուն ծառայեցուց կուրօրէն։ Այս կազմակերպութիւնները արաբ պատմութեան մէջ ծանօթ են Հաշիշեան անունով, իսկ Խաչակիրները Հաշիշեան բառը Assassin կը հնչէին, որ աւելի կը պատշաճէր կարծես անոնց կազմակերպութեան իրական ոգիին։

Հասան Սապպահէ վերջ՝ Ալամութ բերդին իշխեցին ութը իսմայիլական պետեր, որոնց վերջինը, Ռուքէտտին, Եավէր Պինի Ալէտտին, Թաթար Հալուքի Խանի կողմէ գերի բռնուելով, կախաղանի

Fonds A.R.A.M

վրայ փչեց իր շունչը եւ այս կերպով Իսմայիլական Արեւելեան (շարգիյէ) պետութիւնը վերջ գտաւ 1256ին։

ՀԱՍԱՆ ՍԱԲԲԱՀԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

Ինչպէս տեսանք, Հասան Սապպահ կրօնական դիմակի տակ կազմած էր գաղտնի ընկերակցութիւն մը, Ապտուլլահ-Մէյմուն-էլ-Գատտահի երկու դար առաջ գծած ծրագրին նման, նպատակ ունենալով ջնջել բոլոր արգելքները, որոնք կրնային խոչընդոտ հանդիսանալ Պարսկաստանի մէջ սուլթանական գահի մը հաստատման եւ հին պարսկական կրօնի վերագարթումին։ Մէյմուն եւ Սապպահ՝ պարսիկ ազգին ազատագրումը՝ անոր իսլամական կրօնքէն ձերբազատման մէջ կը տեսնէին, որով երկուքն ալ իսմայիլական խորհրդապաշտ աղանդին կրթնած՝ գաղտնի կազմակերպութիւններու միջոցով ոգի ի բռին կ'աշխատէին այդ գաղափարականին հասնելու։ Առաւելապէս փարսի զրադաշտականները եւ մանիքականները յարած էին իսմայիլականութեան եւ Պարսիկներէն ալ անոնք, որոնց երակներուն մէջ տակաւին կ'եռար հնդեւրոպական արիւնը։

Հասան Սապպահ՝ յեղափոխական ծրագրով մը մէջտեղ ելած եւ իր հետեւորդները երեք դասակարգի բաժնած էր, — Տաիներ, Րէֆիգներ եւ Ֆէտավիյէներ, կամ մեր մէջ տարածուած բառով՝ Ֆէտայիներ։

Տաիները պաշտօն ունէին ժողովուրդը հրաւիրել իսմայիլական աղանդին եւ սորվեցնել կրօնական սկզբունքները։ Րէֆիգները, որ Շէյխ-իւլ-Ճէպէլ ալ կը կոչուին, իսկական կրօնաւորներ են, որոնք le Vieux de la Montagneին կամ րէիսի էֆպէրին հետեւորդներն են. իսկ Ֆէտայիները՝ րէիսի էքպէրի ձեռքին տակ կրթուած ոչնչականներ (nihiliste) էին, որոնք իսմայիլական կրօնի հակառակորդները սպաննելու պաշտօնը ունէին եւ իրենց կատարած ոճիրներուն կարեւորութեան համեմատ պարգեւներ կը ստանային։

Այս երեք կարգի մէջ ֆէտայիները ամենէն կարեւորներն ու կարգապահներն եղած են։ Տակաւին անչափահաս տարիքի մէջ, ապագային ֆէտայի արձանագրուելիք տղաք, Տաիներու տան մէջ, խիստ աչալուրջ հսկողութեան մը տակ կը կըրթուէին եւ կը մարզուէին, այն հաւատքով եւ թելադրութեամբ որ, եթէ իրենց պետին հնազանդին, երկրաւոր եւ երկնային հաճոյքի կը տիրանան, իսկ եթէ հակառակին, յաւիտենական զղջման եւ դժոխքի տանջանքներուն կ'ենթարկուին։ Այս ուղղութեամբ եղած դաստիարակութեան ընթացքին, շատ անգամներ, փոքրիկ հնազանդութեան մը առթիւ եւ կամ անոնց հաճոյք պատճառելու համար, մասնաւոր պարտէզներ կը յարդարուէին։ Այս պարտէզները, գեղատեսիլ վայրերու մէջ, ջրարբի գետնի վըրայ մշակուած գոյնզգոյն ծաղիկներով ու ցայտուն շատրուաններով, ակնապարար տեսարան մը կը պարզէին։ Բնական այս գեղեցկութեանց կողքին՝ հանգստաւէտ աթոռներ, ծառախիտ խորշերու մէջ՝ մարգագետիններէ կազմուած թաւշեայ անկողիններ, գիշերուան ընթացքին ամէն կողմէ պլպլացող ճըրագներ, այդ եդեմավայել պարտէզներու դիւթական երեւոյթը աւելցնելով, ֆէտայիներու աչքին իրական արքայութեան մը պատրանքը կուտային։ Պարտէզներու մէջ կը գտնուէին նաեւ քէօշկեր, դղեակներ եւ պալատներ, որոնց ներքին զարդարանքին համար, ո՛չ դրամ, ո՛չ ալ աշխատանք կը խընայուէր։ Արաբական եւ բիւզանդական գեղօրներ, սեղաններու վրայ շռայլօրէն դիզուած պարսկական ընտիր գորգեր այդ դրախտին հմայքը կ'աւելցնէին։ Պարտէզին մէջ՝ մետաքսեայ թափանցիկ զգեստներու մէջ փաթթուած մանկամարդուհիներ եւ պարմանիներ, ֆէտայիներու ծառայութեան կը շտապէին։

Այս բոլոր ճոխութիւնք եւ շռայլանք մի՛կ նպատակ մը ունէին, գրգռել զգայարանքները, արծարծել կիրքերը եւ այդ կերպով արթնցնել՝ ֆէտայիին մէջ՝ կեանքը ապրելու խորունկ մարմաջ մը, շէյխին հրամանները գործադրելով այս բոլորին տիրանալու բուռն զգացում մը։

Այս դրախտանման պարտէզին մէջ, գոնէ մէկ քանի օրուան կեանք մը վայելելու համար, ֆէտայի մը պարտաւոր էր իր պետին հրամանը կատարել, առանց ընկրկելու տրուելիք ժամանակին կամ պայմաններու դժնէութեան առջեւ։ Եղած են շատ մը ֆէտայիներ որ, օտար երկրի մը մէջ գըտնուող վտանգաւոր հակառակորդ մը սպաննելու համար՝ տարիներ վատնած են, ամենայետին թշուառութեանց եւ զրկանքներու տոկալով։

Տաիները՝ երբ ուզէին ֆէտայի մը ոճրագոր-

Fonds A.R.A.M

ծութեան մղել, ճաշի պահուն հաշիշեայ սիկարէթներ կուտային անոր, որոնց ազդեցութեան տակ փէտայիին կը փոխադրուէր եղեմական պարտէզ մը, ուր դիմով փէտայիին անկուշտ ու ապուշ կը դիտէր իր շուրջի հոգեմայլ տեսարանները եւ կը կարծէր որ, իրական դրախտի մը մէջ կը գտնուի, որով այդ հեշտագրգիռ վայրէն բաժնուիլ չէր ուզեր: Շէյխ-իւլ-ճէպելը կամ տաին՝ այդ պահուն կ'ըսէր անոր. «Կ'ուզե՞ս արքայութիւնը եւ յաւիտենական կեանքը վայելել, գնա՛ եւ մեռցո՛ւր այսինչ թշնամին...:» Փէտայիի՝ իր տեսածներէն շլացած՝ կը նետուէր արկածալից պայքարին մէջ:

Հասան Սապպահ, քաղաքական - ընկերական կազմակերպութենէ մը զատ, կրօնական գետնի վրայ ալ ունեցած է որոշ գործունէութիւն որ մեծապէս նպաստած է իսմայիլականութեան ուժեղացման: Սապպահի 35 տարուան իշխանապետութիւնը՝ իսմայիլականութեան ամենէն փայլուն շրջանը եղած է:

Ալփասլանի յաջորդները, թոյլ ու տկար սուլթաններ, չկրցան ուժգնապէս դիմադրել Սապպահի հետեւորդներուն սանձարձակ գրաւումներուն եւ արշաւանքներուն: Ներքին երկպառակութիւնք եւ սուլթանական գահը խլելու համար մղուած եղբայրասպան կռիւներ, նպաստաւոր դետին մը պատրաստեր էին իսմայիլականներու համար, որոնք յաջորդաբար տասնէ աւելի բերդեր եւ քաղաքներ գրաւած եւ 70,000 փէտայիներու ահագնու ոյժ մը կազմակերպած էին. այնպէս որ իսմայիլականութիւնը սանձակոտոր տարածուած էր Պասրայէն Սիւրիա եւ Պաղտատէն մինչեւ Հիճազ եւ Եգիպտոս:

Սելճուգեան ԺԱ. Սուլթանը՝ Մուհամմէտ Բ. 1160ին ուզեց մխանգամ ընդ միշտ վերջ մը տալ իսմայիլական մղձաւանջին եւ մեծ ուժով մը սկսաւ անխնայ ջարդել զանոնք: Մուհամմէտ Բ. եթէ չկրցաւ արմատախիլ ընել զանոնք, գէթ կրցաւ մեծապէս տկարացնել եւ ցրուել անոնց կարեւոր ու զօրաւոր կեդրոնները:

ԻՍՄԱՅԻԼՆԵՐԸ ՍԻՒՐԻՈՅ ՄԷՋ

Իսմայիլական աղանդին մեծապէս նպաստող, նոյնիսկ կրնանք ըսել՝ հիմնադիր հանդիսացող Մուհամմէտ-էլ-Հապիպին Համայի մօտ, Սելիմիյէ գաւառակին մէջ բնակիլը նախապէս յիշեցինք արդէն: Ըսենք նաեւ որ ան Սելիմիյէէն Պարսկաստան եւ Ափրիկէ առաքելութիւններ կը ղրկէր, որոնք յաջորդաբար իշխանութիւններ հաստատեր էին այդ երկու երկիրներուն մէջ: Անշուշտ էլ Հալիպին Սելիմիյէ բնակիլը ենթադրել կուտայ մեզ որ, իսմայիլական աղանդի հետեւողներ կը գտնուէին նաեւ Համայի, Հօմսի, Դամասկոսի եւ Հալէպի շրջակաները: Բայց՝ Իրանի եւ Եգիպտոսի մէջ եղածին նման՝ Սիւրիոյ իսմայիլականները չէին կրցած լինքնամփոփուիլ եւ ուրոյն իշխանապետութիւն մը հիմնել, նոյնիսկ ձորապետութեան մը ձեւով: Այս եղելութիւնը պէտք է վերագրել ո՛րքան Սիւրիոյ կլիմային, նո՛յնքան ալ տեղացի ժողովուրդի ցեղային նկարագրին: 1120ին Պարսկաստանի Սելճուգեան սուլթաններէն Մուհամմէտ Բ.ի, նոյնպէս Պերկիեարուգի եւ թաթար իշխաններու հալածանքներէն փախուստ տալով, շատ մը իսմայիլականներ՝ Դամասկոս եւ շրջանները ապաստաներ էին: Այս փախստականներէն՝ Իսկի Պէհրամ հեռատեսութիւնը ունեցաւ Դամասկոսի մէջ կազմակերպելու իր աղանդակիցները, որոնք ցրուած էին հոս ու հոն: Ան Հալէպի մէջ ալ նոյն ուղղութեամբ գործի ձեռնարկելով, յաջողեցաւ կուսակից շահիլ Սուլթան-էլ-Ղազի Արթըզը եւ քաղքին ճօտակաները իսմայիլականներու յատուկ հաճոյքի պարտէզ մը շինել տուաւ: Էլ Ղազի՝ նոյնիսկ իսմայիլականներէն վախնալով, սախալուեցաւ գաղտնապէս ընդունիլ անոնց կրօնը, եւ այս՝ իբր դիւանագիտութիւն մը, իր հպատակները վերջ պահել կարենալու համար փէտայիներու սարսափէն եւ ահարեկութենէն:

Դամասկոսի սուլթանն ալ՝ Հալէպի սուլթանին քաղաքականութեան հետեւելով, իբր բարեկամութեան դաշինք՝ Պէհրամի նուիրեց Պանեասի բերդը, որ կը գտնուէր Դամասկոսէ 60 քիլոմէթր հարաւ, պատմութեան մէջ ծանօթ՝ Փիլիպոսի Կեսարիան:

Էլ Պէհրամ՝ քաջալերուած այս յաջողութիւններէն, հետզհետէ բռնի ուժով գրաւեց Լիբանանի բերդերը եւ յառաջացաւ մինչեւ Գարմոս, ճէպել Նուսէյրիի մէջ, որով ճօտէն շփման մտաւ խաչակիրներու հետ, որոնք այդ թուականներուն արդէն տէր էին Անտիոքէն Տրիպոլիս (սիւրիական) երկարող Պարկիլոս լերան եւ անոր մէջ գտնուող բերդերուն:

Խաչակիրները՝ նախ ընդդիմացան եւ բախումներ ունեցան իսմայիլականներու հետ, բայց տեսնելով անոնց գաղտնի կազմակերպութեան հզօր ոյժը,

Fonds A.R.A.M

ստիպուեցան բարեկամութիւն մշակել անոնց հետ եւ շատ անգամ զանոնք իբր վէնք գործածել արաբ սուլթաններու դէմ։

Պատմութեան մէջ արձանագրուած հետեւեալ երկու դէպքերը պէտք է յիշատակել եւ անցնիլ։ Տիւրոսի իշխան Օնորատ՝ սպաննուած է իսմայիլական ֆէտայիներու կողմէ, ինչպէս նաեւ Անտիոքի իշխան Պէմոնդի որդին Բէմոն Դ. միականին՝ անոնց ձեռքով ինկած է Անտիոքի մայր-եկեղեցւոյն մէջ։

Այսպէս՝ հարկադրութեան տակ բարեկամութիւն մշակելով իսմայիլականներու հետ, խաչակիրները անոնց փոխանցեցին Գալէթ-էլ-Մըսրզ եւ Մասեաֆ բերդերը, փոխարէնը ստանալով Դամասկոսի մօտ Պընեասի բերդը։

Երբ Եգիպտոսի ֆաթիմական խալիֆայութիւնը 1171ին տապալուեցաւ Էյուպիներու ձեռամբ, Սալահէտտին Էյուպիի Պաղեստինի եւ Սուրիոյ վրայ յաղթական յառաջխաղացումը վերջ տուաւ ինչպէս խաչակիրներու, նոյնպէս իսմայիլական ձորապետութեան։ Սալահէտտին՝ նախ խաչակիրները չարաչար պարտութեան մատնեց Պաղեստինի մէջ եւ յետոյ դանդաղ, բայց վճռական յաղթանակներով հասաւ մինչեւ Դամմոս եւ Լաթաքիա, քանդեց իսմայիլական կեդրոնները եւ մէկիկ մէկիկ անոնց ձեռքէն խլեց բոլոր բերդերը։ Իսմայիլականները՝ տեսնելով իրենց վինակից խաչակիրներու պարտութիւնը, խոհեմութիւն համարեցին հաշտացողութեան մը գալ Սալահէտտինի հետ եւ իրենց կողմը շահելով անոր ծօրեղբայրը՝ Համայի սուլթան՝ Շահանշահը, անոր միջնորդութեամբ կրկին ստացան Դամմոսի եւ Մասեաֆի բերդերը։

Սալահէտտին, ինչպէս նաեւ Շահանշահտին իրականին մէջ անձնապէս կը սարսափեին Assassinներու գաղտնի գործակալներէն, եւ արդէն մէկէ աւելի անգամներ ճաշակեր էին ֆէտայիներու մահացու հարուածները։ Բայց քիչ ետքը վերջ դուաւ իսմայիլական կրօնապետութիւնը Սիւրիոյ մէջ, որ աւելի չեքեական կազմակերպութիւն մը եղած էր քան օրինաւոր տիրապետութիւն մը։

Իսմայիլականներ, երկար դարեր կրցան այդ բերդերէն մէկ քանիները իրենց ձեռքերուն մէջ պահել, որոնց մէջ մեծ բազմութեամբ կը բնակէին, մինչեւ մեր օրերը։

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑՔՆԵՐ

Իսմայիլական աղանդին յարիլ ուզող ոեւէ անհատ առնուազն մէկ քանի տարի տաքի մը առաջնորդութեամբ կրթուելու է կրօնական ուսմանց մէջ։ Ուսման այս շրջանը «հրաւէր» կը կոչուի, որ կը բաժնուի ինը աստիճաններու։ Իւրաքանչիւր «հրաւէր» սեպհական կրօնական ծանօթութիւն մը կը պարունակէ, որու մէջ քաջ հմտութեան տիրանալու է ոեւէ խնդրարկու։ Նախ՝ հարց եւ պատասխանի ձեւով ղրախտի, դժոխքի, գուբանի, մարդկային մարմնի ձեւերուն եւ աստղերու, Աղամի, Եւայի ևայլնի մասին համառօտ տեղեկութիւններ կը տրուին, որոնցմէ վերջ Ալին իբրեւ աստուածային էակ մը կը ներկայացուի։

Երբ խնդրարկուն կը սորվի այս դիտելիքները, այն ատեն ուխտագիր մը ստորագրել կուտան զոր տաին իր քովը կը պահէ։ Այդ ուխտագրին մէջ բացարձակ խոստումներ կան, երդումով նուիրակատացած, ի մասին անձնազոհութեան, կատարեալ գաղտնապահութեան, առանց մեծին հաւանութեան խօսք կամ գործ չընելու, իր մեծին բոլոր հրամաններուն անվերապահօրէն հնազանդելու եւայլն։ Այս թուղթը ստորագրելէ վերջ, խնդրարկուն կ'ընդունի երկրորդ «հրաւէրը» եւ այսպէս շարունակաբար մինչեւ իններորդը։ Իններորդ «հրաւէրին» հասնողը ա՛լ Սահիպ-իլ-էմր կ'ըլլայ և էմիր կամ Շեյխ կը կոչուի։ Այս աստիճանին հասնողներ գրեթէ հազուագիւտ են եւ իւրաքանչիւր գիւղի մէջ հազիւ հատ մը կը գտնուի։

Հասան Սապպահ՝ իր կողմէն տաիներու մասին ութը օրէնքներ հաստատած է։ Այդ օրէնքներուն համաձայն, տաի մը պարտի փորձել խնդրարկուն և քննել անոր ֆիզիքական ու մտաւոր կարողութիւնը. այսպէս՝ առաջին օրէնքով, տաին պարտի լաւ մը հասկնալ խնդրարկուին գաղտնապահութեան ոյժը եւ մտային կարողութիւնը։ Երկրորդով՝ տաին հասկնալու է խնդրարկուին մարմնական հաճոյքներու մասին ունեցած հակամիտութիւնները։ Երրորդով՝ Գուրանի մէջ գտնուող հակասութիւնները ցոյց տալով, տաին պղտորելու է խնդրարկուին կրօնական ըմբռնումները իսլամութեան մասին։ Չորրորդով՝ սորվեցնելու է որ, ոչ մէկ գաղտնիք պուրս տրուելու չէ եւ նեղ պարագաներու տակ իմամի խորհուրդին դիմելու է, և այսպէս մինչեւ ութերորդ, որուն մէջ խնդրարկուին կը բացատրուի թէ՝ ամէն տեսակ վայելքներ արդարանալի են, թէ՝ արդարութիւնը արդիւնքն է երկրպագութեան եւ աղօթքի,

Fonds A.R.A.M

իսկ գժոխքը՝ ընդհակառակն մարմնական տաժանքն է յաւիտենական տեւողութեամբ: Մոմասլահութիւնը՝ իմամին տուած գաղտնի քերուն տէր ըլլալ ըսել է, եւ դեռ ասոնց նման ուրիշ կրօնական գիտելիքներ, որոնք Մէյմուն-էլ-Գատտահի զրադաշտական կրօնէն առնուելով, մանիքական եւ իսլամական օրէնքներով շաղախուած վարդապետութիւններ էին:

Իսմայիլականները կը հաւատան որ, բոլոր երեւոյթները պատճառէ մը առաջ կուգան եւ այդ սկզբնական պատճառը անոնք Աստուած կ'անուանեն: Ըստ իսմայիլական վարդապետութեան, անհատը անկարող է Աստուածը ըմբռնել եւ պարփակել զայն իր սահմանափակ մտքին մէջ: Որով, Աստուծոյ համար ո՛չ գոյ է կրնան ըսել եւ ո՛չ ալ անգոյ, ո՛չ իմաստուն, ո՛չ ալ տգէտ, ո՛չ կարող, ո՛չ ալ անկարող քանի որ, այս բոլորը փաստօրէն ներկայացնելու համար ուրիշ երկրորդ գոյութեան մը ներկայութեան կը կարօտինք՝ կը կարծեն, իսկ այդ երկրորդ էակը Աստուծոյ յատկութիւնները ունենալու է՝ կ'ըսեն:

Այս վարկածը կը նմանի Պղատոնի Բարիի եւ Աստուծոյ գաղափարին, որ ամէն բացատրութենէ վեր է եւ տրամաբանութիւնով ո՛չ կրնայ ապացուցուիլ, ո՛չ ալ լուսաբանուիլ: Արիստոտէլ եւս կ'ընդունէր Աստուծոյ բոլորէն գերիվեր էակ մը ըլլալը, իսկ նոր պղատոնեան (Neo-Platonisme) վարդապետութիւնը կը դաւանէր նոյնպէս որ մեր մտային կարողութիւնով ըմբռնուած ոեւէ բան չի կրնար Աստուծոյ պատկանիլ, թէ՝ արարածներու յատուկ ստորոգելիները Աստուծոյ մէջ որոնելը պատուաբեր չէր: Ահա այս վարկածներով իսմայիլականութիւնը մտած կ'ըլլար յոյն փիլիսոփայութեան ուղիներուն մէջ:

Իսմայիլականութիւնը չ'ընդունիր որ աշխարհ Աստուծոյ կողմէն ստեղծուեցաւ. նոր պղատոնականներու նման, իսմայիլականները կը դաւանին որ՝ Աստուած աշխարհը ո՛չ պէտքի մը, ո՛չ ալ փափաքի մը վրայ ստեղծեց, քանի որ պէտք ու փափաք յառաջ կուգան չգոյութենէ եւ կարօտ, ինչ որ Աստուծոյ մը վերագրել յարմար չպիտի ըլլար:

Իսմայիլականները երրորդութեան վարդապետութիւնը հետեւեալ կերպով կ'ընդունին:

Աստուած՝ ամենէն առաջ տիեզերական միտքը արտաբերեց (Raison Universelle) եւ այս արտաբերումին մէջ շաղախուելով մարդոց համար երկրպագելի Աստուած մը սրբագործեց եւ այսպէս՝ այդ երկրորդ անձը ստեղծած եղաւ պարզապէս ծիեզերական Մտքի միջոցով: Այս եւ ասոր նման արեւելեան եւ արեւմտեան փիլիսոփայութենց հատաքական մէկ ամբողջութենէն կազմուած է, ահա, իսմայիլական դաւանանքը, որուն հիմնադիրները՝ Մէյմուն-էլ- Գատտահ, Սապահ եւ Զրէմիթ, Գահիրէի եւ Պաղտատի գրադարաններէն մեծապէս օգտուելով, հոգեբանական եւ փիլիսոփայական վարդապետութեան մը ձեւը տուին իրենց մշակած ապանդին:

Մենք հոս՝ հաղիւ այսքան կրնանք արտայայտիլ իսմայիլական հայեացքներու մասին, որովհետեւ, ինչպէս յաճախ յիշեցինք, բացարձակ գաղտնապահութիւնը հիմնական մասը կը կազմէ իրենց վարդապետութեանց, որով եւ ցարդ եղած պրպտումները եւ հետազօտութիւնները որոշ արդիւնք մը տուած չեն: Ինչ որ ըսինք անոնց դաւանանքի մասին, հատուկտոր տեղեկութիւններ են, որոնք դարերու ընթացքին հոս հոն լսուած են եւ գրի առնուած:

Արդ, փակելէ առաջ աւելցնենք որ, ներկայիս իսմայիլականները կը գտնուին Պարսկաստան, Հընդկաստան, Աֆղանիստան, Սմման, Մասգաթ, Զանզիպար, Արեւելեան Ափրիկէ եւ Սիւրիա: Սիւրիոյ մէջ իսմայիլականները աւելի հոծ համայնք մը կը կազմեն եւ կը բնակին Գաթմոս, Մասիաֆ եւ Մարքաս բերդաքաղաքները, ինչպէս նաեւ Սէլիմիյէ: Փոքր թիւով մը իսմայիլականներ կան նաեւ Դամասկոս և շրջակայքը:

1869ին սիւրիաբնակ իսմայիլականները յանձնախումբ մը կազմելով Հնդկաստանի Պոմպէ քաղաքը կը ղրկեն և հոն իմամութեան յարմար անձ մը կը գտնեն յանձին Մուհամմէտ Հասան Հիւսէյնի, որմէ իմամութիւնը յաջորդաբար կը փոխանցուի իր որդւոյն Ալի Շահի, անկէ ալ Մուհամմեդ Ալի Շահի, կամ ուրիշ անուամբ Աղախանի, որ տակաւին ողջ է:

Իսմայիլական օրէնքին համաձայն՝ անհատի մը բոլոր եկամուտներուն մէկ հինգերորդը իմամին կը պատկանի, այնպէս որ Սիւրիայի եւ կամ ուրիշ երկիրներու իսմայիլականները՝ պարտաւոր են այդ տուրքը տարուէ տարի հաւաքելով ղրկել Աղախանի: 1925ի մարտին՝ ականատես եղած եմ Աղախանի կողմէ Հնդկաստանէն ղրկուած տախի մը

Fonds A.R.A.M

Լաթաքիա գալուն, յետնեալ տուրքերը հաւաքելուն եւ անմիջապէս մեկնելուն։ Այսպէս՝ գրեթէ ամէն չորս տարին անգամ մը Աղախան իր տաները կը ղրկէ ուր որ իսմայիլականներ կը գտնուին, որպէս հարկահաւաքներ։

Մուհամմէտ Ալի Շահ, կամ Աղախան, իսմայիլականներու համար Տէվր Զահերի իմամ մըն է, այսինքն աստուածային երկրպագութեան արժանի մէկը, Ալիի սերունդէն եւ Իմամր Էճպէր:

Ներկայիս 60 հազար իսմայիլականներ կան Սիւրիոյ մէջ, 10,000 Պարսկաստան եւ 75,000 Հնդկաստան։ Ասկէ զատ փոքր թիւերով կը գտնուին նաեւ Ամման, Մասգաթ, Զանզիպար եւ Ափրիկեան ուրիշ երկիրներ (1)։

Հալէպ ՏՈՔԹ. Յ. ՏԷՐ-ՂԱԶԱՐԵԱՆ

---

(1) Այս գրութեան պատրաստութեան մէջ օգտուած եմ հետեւեալ գիրքերէն—

Միշօի «Խաչակիրները», պատկերազարդ, երկրորդ հատոր:

«Պատմութիւն Դամասկոսի», երրորդ հատոր, արաբերէն:

«Պատմութիւն Հալէպի», երկրորդ հատոր, արաբերէն:

«Շէմալը Սիւրիա» Թիւրքերէն:

Յ. Տ. Ղ.

ԹԱՓԱՌՈՒՄ

Յաճախ քայլերըս կ'առնեն կը մոլորեն զիս երկա՛ր.
Ո՞ւր, եւ ինչո՞ւ, չըգիտեմ... կը հետեւիմ անվարան...
Բայց հարցումի մը անլուր' կ'իջնէ մուրճը անդադար,
կ'արձագանգէ մութին մէջ — ինքը իրեն պատասխան:

Սըրունգներս ա՛լ յոգնեցան թափառումէն այս ի զուր.
Ըսպառեցայ' նետելէն հոգիէս մաս մ'ամէն տեղ...
Պիտի մընա՞մ ես այսպէս, պատահարին անձնատուր,
ճամբաներու մէջ մըթին, կոյր յոյսն իբրեւ ինձ կանթեղ:

Դեռ չըմարած լոյսն յետին, լոյսը նըւա՛ղ կանթեղիս,
կ'ուզեմ վախճա՛նը գըտնել, վախճանն անվերջ այս ճամբուն:
Բայց անծանօթ ո՞ր ձայնը պիտ'հեռուէն կանչէ զիս,
կամ փարոսը պիտ'ըլլայ մոլար նաւուն այս ծըփուն:

Այդ վախճանին ի խընդիր, կը խոստանամ քեզի, Տէ՛ր,
իմ ուժերուս հաւաքել մընացորդնե՛րը յետին,
Մոռնալ անցեալն ու ներկաս, մոռնալ վէրքեր ու վիշտեր,
Մոռնալ նոյն իսկ թէ ինձմէ մասեր հոս հոն կը փտտին:

Յո՛յց տուր, հոգ չէ' հեռաւոր, լոյս մը ինծի ապաւէն.
ճամբան ըլլայ քարքարուտ, ու փուշեր թող զայն պատեն...
Արիւնելով քալեմ ես, անիծելէն ու լալէն.
Բայց երբ հասնիմ ես անոր, շըրթներըս քեզ թող օրհնեն...:

Պէյրութ, 1930

ՍԱՐԳԻՍ ՄԵՀԵԱՆ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆ

Երեւանում, կարճատեւ հիւանդութիւնից յետոյ, վախճանուեց Երուանդ Լալայեանը:

Զկայ այլ եւս հայ ազգագրութեան ամենավաստակաւոր մարտիկը, կովկասահայ իրականութեան վերջին շրջանի ամենալաւ բանասէր-բանահաւաքը:

Ո՛վ մօտիկից է ճանաչում Լալայեանին, ո՛վ գիտէ նրա կեանքը, ո՛վ ծանօթ է նրա աշխատանքի երկաթէ կամքին, նրա հնագիտական անխոնջ պեղումներին, բանասիրական յամառ հետազօտութիւնների անհուն պայքարին, նա սրտի կսկիծով է համակուում այդ ազգագրագէտի մահուան գուժը լսել իս:

Անհուն, յամառ աշխատանք, մանրակրկիտ հետախուզումներ, պրպտումներ, մոլեռանդ անձնուիրութիւն, — ահա այն բնորոշ եւ առանձնայատուկ գծերը, որ արտայայտում էր Լալայեանն ազգագրական, հնագիտական աշխատանքների ասպարիզում: Այդպէս էլ մնաց նա մինչեւ իր մահը:

Շրջել յետամնաց, խուլ գիւղերը, գաւառները, մտնել ժողովրդի մէջ, հաւաքել նրա մէջ շրջող բանահիւսութեան գոհարները — հէքեաթները, երգերը, հանելուկները, առածները, ասացուածքները,—արձանագրել նրա նահապետական կենցաղի բնորոշ, տիպիկ եւ առանձնայատուկ գծերը, փրկել անյայտացող տարազի մնացորդները. պոկել ժայռերի, քերդերի, գերեզմանաքարերի վրայից պատմական արձանագրութիւնները, հնագոյն գերեզմաններից գուրս քերել բոլոր այն նիւթերը, որոնք ամենասերտ կերպով կապուած են հայ եւ հարեւան ժողովուրդների պատմութեան, կուլտուրայի, արուեստի, կենցաղի, աշխատանքի հետ:

Ահա Լալայեանի դրօշը:

Նա հայ ազգագրութեան վերջին շրջանի հմուտ զեկավարն էր. խորապէս տիրապետում էր ազգագրութեան քարդ տեխնիկային, ունէր գիտական լուրջ պատրաստութիւն:

Ահա թէ ինչու նրա մահը զգալի է եւ ծանր: Ահա ինչու բացառիկ է այդ կորուստը:

Ազգագրական այն ուղին, որ անցել է Լալայեանն անվհանդ պայքարով ու տոկունութեամբ, ազգագրական այն մեծ արձանը, որ կերտել է ազգագրագէտի մուրճով, հոյակապ է, բազմերանգ, խոր եւ ուսանելի:

Կարելի է համարձակ նշել, որ նրա ամբողջ կեանքը, նրա անխոնջ, բեղմնաւոր ստեղծագործական աշխատանքը հիւսուած է Անդրկովկասի հայ ժողովրդի եւ մասամբ էլ թրքահայ ազգագրութեան վերջին շրջանի շարժման ամբողջ պատմութեան հետ, հայ հնագիտութեան, բանասիրութեան հետագայ շրջանի որոնումներին, ձեւակերպումների, զարգացման եւ վերելքի ամբողջ պատմութեան հետ:

Այդ շարժման, պայքարի, ստեղծագործութեան կոթողներն են «Ազգագրական Հանդէս»ի 42 հատորները (1892—1917 թ.), որոնք ուրոյն տեղ են գրաւում հայ ազգագրութեան պատմութեան մէջ:

Այդ շարժման պատմութիւնն է 1905 թուին Թիֆլիսում հիմնուած Ազգագրական Ընկերութիւնը», որ մի նոր շրջան բաց արեց

Fonds A.R.A.M

հայ ազգագրութեան պատմութեան համար: Շնորհիւ այդ Ընկերութեան աւելի ընդարձակուեց հայ ազգագրութեան շրջանակը, աւելի նոր ճեռ, նոր գոյն եւ բովանդակութիւն ստացաւ հայ ազգագրութիւնը, եւ որ գլխաւորն է, ազգագրութիւնը դրուեց գիտական լուրջ հիմքերի վրայ:

Նոյնպէս Լալայեանի անունին չանքերով է, որ Թիֆլիսում Ազգագրական Ընկերութեան կից հիմնուեց Ազգագրական-Պատմական Թանգարանը:

Այդ շարժման արդիւնք են Հայ Առաջնորդները, Հէքեաթների մարգարիտները, Վանայ ճեռագիրների լուրջ ուսումնասիրութիւնները:

Լալայեանի աշխատանքի, պայքարի դարբնոցում ազգագրական-հնագիտական ինչպիսի կուլտուրա ասես չի եղել — ազգագրագէտ, հնագէտ, բանահաւաք, դրամագէտ, ազգագիր-համբագիր, ազգագրական թանգարանի հիմնադիր:

Ազգագրական աշխատանքների բոլոր մօտիւները, տեսակները կարելի է հանդիպել նրա կեանքի ճանապարհին: Սակայն առանձին ուշադրութեան արժանի են նաև Լալայեանի հնագիտական աշխատանքները:

Հերոսական չանքերով եւ պայքարով նա հնագիտական պեղումներ կատարեց Նոր-Բայազիդի, Էջմիածնի, Դարալագեազի, Կոտայքի եւ այլ գաւառներում: Բաւական է արձանագրել, որ նա պեղել է մօտ 1000 դամբան եւ փրկել կորստից նախապատմական շրջանի կուլտուրային վերաբերող խիստ արժէքաւոր նիւթեր, որոնք նշանակութիւն ունին ոչ միայն հայ ժողովրդի այլ եւ Անդրկովկասի ժողովուրդների հին կուլտուրայի եւ պատմութեան համար:

Լալայեանի անխոնջ աշխատանքի, պեղումների արդիւնք են յղկուած քարի, բրոնզէ եւ երկաթէ դարերի վերաբերեալ յայտնաբերած նիւթերը, որոնք ցայտուն գաղափար են տալիս մեզ հնագոյն շրջանի հայ եւ հարեւան ժողովուրդների աշխատանքի գործիքների, տնային իրերի, զարդերի, զէնքերի, հաւատքի եւ այլ առանձնայատուկ գծերի մասին:

Սակայն դրանով էլ չի սահմանափակուում Լալայեանի ազգագրական դերը: Նա առանձին գուրգուրանքով հաւաքել է նաև հին գրաճները, որոնք մեծ նշանակութիւն

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆ

ունին տնտեսական պատմութեան, առեւտրական յարաբերութիւնների եւ ժամանակագրութեան համար: Այդ դրաճների զարդերը, պատկերները ցայտուն գաղափար են տալիս հնագոյն ժամանակաշրջանի արուեստի, զգեստների եւ զէնքերի մասին:

Լալայեանի ուշադրութիւնից չեն վրիպել նաեւ տնտեսագործական, ճեռագործական, նոյն իսկ երաժշտական արժէք ներկայացնող նիւթերը:

Սակայն նրա ազգագրական նիւթերի մէջ առանձնայատուկ տեղ են բռնում հայկական տարազները: Առանձին սիրով հաւաքել է նա Վանի, Պիթլիսի, Կարինի,

Fonds A.R.A.M

Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Թիֆլիսի եւ այլ գաւառների հայկական տարազները:

Այդ բազմերանգ, գունագեղ աշխատանքները նա ո՛չ միայն կերտել է, կառուցել, այլ և կարողացել է տալ իր հաւաքած նիւթերի գիտական վերլուծութիւնը: Եւ դա Լալայեանի բնորոշ գծերից մէկն է:

Նրա կերտած նիւթերը զարդարում են այսօր Երեւանի Պետական Թանգարանը:

Մտէք այդ Թանգարանը, անցէք հնագիտական, ազգագրական, պատմա-գրական լրագրական եւ այլ բաժինները: Այնտեղ դուք կը տեսնէք Լալայեանի պրպտող, հաւաքող, կառուցող, կերտող ձեռքի նուաճումները:

Առհասարակ Լալայեանի հայ ազգագրութեան մատուցած ծառայութիւնը դժուար է հանդէսի սահմանափակ շրջանակում արձանագրել: Դա ազգագրական մի ամբողջ պատմութիւն է: Դա ազգագրական գեղեցիկ մի սիմֆոնիա է, ուր ներդաշնակ հնչիւնները խօսում են ձեր սրտի, հոգու, զգացումների հետ, որի գունագեղ երանգները պատմում են ձեզ ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլ և հարեւան ժողովուրդների հին եւ նոր կուլտուրայի, պատմութեան, արուեստի եւ տեխնիկայի մասին:

Այդ նիւթերը այժմէական եւ խոշոր նշանակութիւն ունին հայ և հարեւան ժողովուրդների պատմութեան եւ գրականութեան ապագայ ծանօթութեան համար: Այդտեղ էլ կայանում է Լալայեանի ազգագրական գործունէութեան մէկ ուրիշ բնորոշ ու կարեւոր արժանիքը:

Չի կարելի այստեղ չյիշատակել նաեւ նրա հաւաքած հազարաւոր հէքեաթների, ժողովրդական երգերի, առածների, հանելուկների, ժողովրդական բարքերի, սովորութիւնների, նիստ ու կացի անտիպ նիւթերը, որոնց լաւագոյն, արժէքաւոր մասերը հրատարակուելու են Երեւանում Մելքոնեան Ֆոնդով:

Դա էլ կը լինի լաւագոյն արձանը նրա թարմ հողակոյտի վրայ:

Թիֆլիս — ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ

ԼՈՅՍԸ ԿԸ ՀԱՆԳՉԻ

Ան, մրրիկի մը նման որ կը գրոհէ անտառներու կոյս ծոցին մէջ ու հաստաբուն ծառերն իր ուսին վրայ նետելով՝ կը խուժէ ծովերու և քաղաքներու վրայ, իբր անհամար անգղերու տարմ մը կը մտնէ ամբոխներու մէջ, կը խուճապէ զանոնք և անոնց յոյսերն ու երազներն իրենց հունէն հանելով՝ կը խեղդէ զանոնք իր մոլուցքին մէջ եւ կը խորասուզուի խաւարներու համայնակուլ նիրվանային մէջ:

Ան, մերթ, գիշերուան մը նման որ վերջալոյսի իր քնքշահայեաց ու մեծաթով նազանքի ա՛յնքան դիւթական պատկերումին ներքեւ անթափանց մթութեան խորունկ զարհուրանքը կը թաքցնէ,— երփներանգ ու մեծազմայլ տեսարանի մը մէջ՝ կը ներկայանայ իբր տիեզերական զորավի ու գեղեցկութեան խտացեալ պայծառացում մը, եւ յափշտակելով մարդը կը նետէ իր քստմնելի մռայլին մէջ, ուր, մարդ՝ ուրիշ բան չի տեսներ եթէ ոչ խաւարի պիրկ ու ջղուտ բուն մը, որ կը պրկուի ու կը քակուի, կը հաւաքուի ու կ՚երկարի, եւ մերթ, ուժգին թափով մը, ինքն իր վրայ ամփոփուելով՝ յանկարծ ա-

Fonds A.R.A.M

հազդեցիկ պոռթկումով մը դէպ ի վեր կը խուժէ իր մէջ ձուլելով իր ընթացքին ենթարկուած մարդն ու ամէն տարր։

Ան, որ, անապատի աւազները փոթորկող քամիին պէս մեր գլուխներուն վրայ կը մրրկի, ճակատագրական դաժանութիւն մը չէ'. այլ ծնունդն է մարդկային գործելակերպին, մտածելաձեւին, ըմբռնումներուն։ Կեանքին մէջ, նախասահմանեալ թշուառութիւն մը նշմարելը՝ անհանդուրժելի թուած է ինծի։ Այդ սարսափելի անվրէպին երեւումը՝ ուրիշ բան չէ բայց եթէ մեր ցանկութեանց, մեր մտաւոր ու հոգեկան տրամադրութեանց այլազան ելեւէջներուն բաղխումը նոյն վիճակներու հակընդդէմ հոսանքին։ Մենք կը հարկադրուինք անոր, կը շնչենք զայն եւ անով կը դժբաղդանանք, մեր դատողութեան վրիպումով, մեր գործելակերպի այլափոխութեամբ, միշտ անգիտակցաբար։ Ան, կեանքի Յոռին է, որ, եթէ շատ ուժեղ դուրս գայ, կը մղէ քեզ Չարիքին ապաստանիլ, որովհետեւ քեզի կորսնցնել տուած է յոյսդ, կորովդ, յատակատեսութիւնդ, նոյն իսկ, կարծես, ապրելու իրաւունքդ։

Ես ալ ճանչցայ զայն, վասն զի Ան կը ստիպէ որ ամէն մարդ ճանչնայ զինք։ Բայց, վստահ եմ, քիչ մարդ զայն ինծի չափ ահաւոր տեսաւ։

Ան ուրուագծուեցաւ աչքերուս առջեւ, ու նշմարեցի այդ ստուերը որ տիեզերական լոյսը խաւարելու չափ սեւ էր։ Անոր աչքերը, միակ փայլուն կէտերը այդ մռայլ երեւոյթին, մթապատ անդունդներու մէջ պայթող կայծակներու կը նմանէին։ Ան իր դառն շունչը փչեց շնչերակիս մէջ, եւ իսկոյն, ինծի թուեցաւ որ մութը՝ տանիքներէն վար կախուած՝ սոսկավիթխար ուրուականի մը նման՝ իր արհաւրալից աչքերը դէս ու դէն կը պտըտցնէ։ Ինծի թուեցաւ որ սառուցիկ հով մը սկսաւ քաղաքին մէջ փոթորկիլ ու կրակէ զուրկ վառարաններ իրենց մոխիրները ճանկըռտելով անոր ողբագին վայիւնը կ՚արձագանգեն խո՛ւլ ու դղրդագին։ Ինծի թուեցաւ որ փողոցները սարսափով ոտքի ելած կը փախին, ու ժամանակը՝ իր փարախին մէջ մակաղող այծի մը նման՝ հրապարակի մը սալայատակին վրայ նստած՝ իր կճղակները կը կրծէ...։

Ողբալի եղաւ դրութիւնս։ Քաղաքը՝ մեքենական սկաւառակի մը պէս սկսաւ շուրջս դառնալ։ Քալելու ձեւս այլափոխուեցաւ, դէմքիս կարմրութիւնն անէացաւ, ու շնչառութիւնս լալահառաչ հեւքի մը փոխուեցաւ։ Ի զուր սկսայ աչքերս փակել որ այս վիճակս երազի մը փոխուի...։ Ձեռքերս՝ վերարկուիս գրպաններուն մէջ. գլուխս՝ կախ, կը խոկայի առանց ուզածս գիտնալու։ Մերթ ընդ մերթ, ինչպէս խաւարին մէջէն ընթացող մը որ երբեմն գլուխը կը բարձրացնէ լուսոյ նշոյլ մը նշմարելու համար, գլուխս աննպատակ կը բարձրացնէի ու կրկին կը հակէի։ Ջուր կը ճզմէի գիտակցութեանս ունելիին ծայրերով սրտիս վրայ ոլորուած անհանգստութիւնս բռնել դուրս քաշել։ Կը քալէի յամրաբար, միշտ ուշադիր ներքին խանգարումներուս, յուսալով որ հոն գերընական ոյժ մը պիտի ծնէր՝ կարգը վերահաստատելու համար։ Չեմ գիտեր որքան քալեցի այս դրութեան մէջ, երբ սոսկումով նկատեցի որ հալած երկաթի հոսանքի պէս բան մը ժայթքեց սրտէս ու երակներուս մէջէն սողոսկելով մարմնոյս ամբողջ շրջանն ըրաւ։ Ջերմը սկսաւ զիս լափել։ Վերջին ճիգը, զոր ուղեղս մղուեցաւ ջիղերուս պարտադրել, յանկարծ խորունկ վհատութեան մը մէջ լուծուեցաւ, եւ ես՝ ուժանակը քակուած մեքենայի մը պէս կանգ առի...։

Տագնապը զիս ովկիանոսի մը նման կ՚ալեկոծէր։ Նայուածքս ուժգին կը կայծկլտար, բայց հոգեկան լոյսս կը նուաղէր...։ Յանկարծ, հո՞ղը սահեցաւ ոտքերուս տակէն թէ ես հսկայ ոստում մը կատարեցի, ինքզինքս սրճարանի մը դրան առջեւ գտայ։ Ուզելով ինքզինքս բարբարոս խրախճանքի մը խառնել՝ ներս մտայ։ Հազիւ ներս մտած էի, գաւաթ մը գետին իյնալով իր մահուան ճիչն արձակեց։ Խորքէս, վշտի խոշոր ալիք մը բարձրացաւ ու յօնքերուս հասնելով պռստեց զանոնք։ Նստայ աթոռի մը վրայ, ափերովս ճակատս գրկելով՝ բթամատներուս ծայրերով ականջներս խցեցի։ Ջերմը սակայն, իր կորովի ձեռքերով՝ գլուխս ետ մղեց։ Պատահաբար, աչքերս յառեցան դիմացի, ապա կողմնակի պատերուն, որոնք ամպերու պէս իրար կը խառնուէին ու կը զատուէին իրենց վրայ կրելով գոյներ, ձեւեր, երեւոյթներ։ Այդ ընդհանուր շարժողականութեան մէջէն, կամաց կամաց անջատուելով, օդին մէջ առկախ մնացին երկու լայնաբաց աչքեր, որոնք սկսան զիս

Fonds A.R.A.M

դիտել խոր, անքթիթ, վրդովիչ: Արիւնս սկըսաւ աւելի ուժգին պղպջալ. իրր թէ, այդ աչքերը, մարմնոյս էլեկտրականութեան երկու կոճակներն ըլլային, ու այդ նայուածքը, աննշմար ստուերի մը մատը, որ անոնց վրայ դրոշմուելով՝ մարմնոյս էլեկտրականութիւնը կը բռնկցնէ: Այս յաւելեալ հրկիզումին մէջ էի, երբ սպասարկու մը ինձ մօտենալով ըսաւ.

— Երկար ատենէ ի վեր, առանձին, սեղան մը պրաւած էք. կ'ուզէ՞ք խմիչքը նորոգել:

— Գինովնալու տրամադիր չե՛մ, պոռացի ես:

Հարիւրաւոր աչքեր ինծի ուղղուեցան: Շփոթեցայ: Ուզեցի մեկնիլ: Ո՞ւր գնաց սպասարկուն: Կանչե՛մ զայն: Զայն մը փսփսաց ականջիս.

— Մէկուկէս ֆրանք սուրճ, յիսուն սանթիմ կարասօնին. վճարէ՛:

Իսկոյն գրպանս շօշափեցի: Պարպուած էր ան:

Ուրիշի մը գրպանը չէ՞ր որ շօշափեցի: Կրկին կը շօշափեմ... կը շօշափեմ...: Իրօք, գրպանս պարպուած էր: Զարմանքէս, վախէս, անձկութենէս պիտի պայթիմ: Այս երկու ֆրանքը կրնայ բանտ արժել...: Կը խորհիմ... կը փնտռեմ... երկո՛ւ ֆրանք միայն: — Օ՛ն, վճարէ՛,— կ'ըսէ ձայնը նորէն: — Ա՛խ, կեցի՛ր. փնտռեմ...: Գրպաններս ու թուղթերս բոլոր քրքրեցի... բայց ահա՛ հինգ ֆրանքնոց մը յուշատետրիս մէջ: Փրկուեցա՛յ...

Դուրս ելայ: Պաղ օդը՝ քիչ մը կազդուրեց զիս: Ուզեցս նստաւ իր գահոյն վրայ, բանականութիւնս սկսաւ սպասարկել: Զգացի որ շատ անօթի եմ: Աղիքներս փոթորկած՝ կը գալարուին ու կը պրկուին, մերթ վեր կ'ոստնուն՝ կարծես բերնէս դուրս զալ ուզեն: Այս հեղ՝ Զքաւորութիւնը ներկայացաւ աչքերուս: Տեսայ զայն: Շօշափեցի...: Ահա կը լսեմ անոր շնչառութիւնը: Կը տեսնեմ անոր փոսացած այտերն ու խոր ինկած աչքերը՝ որոնք վէրքերու կը նմանին: Կը տեսնեմ անոր եղէգնատիպ մատներն որոնց վրայէն միսը կարծես դանակով է քերուած: Կը տեսնեմ անոր ամբողջ կառուցուածքը, որ իր մէջ ունի համօրէն միքրոպներ խելագարութեան՝ որ ուղեղին աչքերէն լոյսը կը կապտէ. ոճրադործութեան՝ որ հոգին կը սպաննէ առանց միտքը ջնջելու. մղձաւանջին՝ ուր մարդ ինքզինքը մթութեան մէջ կորսուած փոսուռայի վտիտ շողիւնը կը նկատէ. վերջապէս, վհատութեան՝ որուն ներքեւ կը խորտակուին ազնիւ ցանկութիւններ, ջերմիկ տոգորումներ ու պատրանքը մեծաշուք փառքերու: Ի տես այս արհաւիրքին, մարմնոյս կազմածին թելերը քակուեցան: Տրամաբանութիւնս հրաժարեցաւ իր պաշտօնէն. հոգիս՝ մտքիս հետ իր յարաբերութիւնները խզելով՝ մօտեցաւ սրտիս. սիրտս նորեկ ոյժով մը զօրացած՝ բաց դաշտի մէջ արձակուած մրրիկի մը պէս սկսաւ պտուտքիլ: Այսպէս ես ի՛մ մէջս բաժան բաժան եղած, զգացի որ մռայլ շուք մը զիս պարուրեց ու սկսաւ քայլերս վարել:

★ ★ ★

... Առաւօտը մօտեցած էր: Լոյսերը՝ դիշերն ի բուն փաղփղելէ պարտասած՝ աչքերնին փակելու վրայ էին: Շէնքերն ու փողոցները կը քնանային տակաւին, եւ անոնց երկայնքը շարուած ծառերը, առաջին արթնցողներն այդ ընտանիքին, միւսներուն քունը չխանգարելու մտահոգութեամբ, իրարու հետ փսփսուքով կը խօսէին: Պայծառ երկինք մը՝ առաջին ողջոյնի մը պէս բացուած էր քաղաքին վերեւ, ու թեթեւասոյր հովիկ մը՝ օրհնութեան պէս կ'անցնէր փողոցներէն:

Ես, կամուրջի մը պատին վրայէն հանդարտ ու երջանիկ սահող գետին վրայ հակած, կ'արտասուէի դառն ու լիառատ: Ի՛նչ դժբաղդ էի: Ուսկի՞ց կուգար այսքան արցունք. ամբողջ էութիւնս չէ՞ր որ հալելով արցունքի կը վերածուէր: Կր դիտէի գետին մեծ խաղաղութիւնը, եւ ցաւումով կը խորհէի թէ ե՛ս ալ չէի՞ կրնար անոր նման երջանիկ ստեղծուիլ: Վերջապէս, աչքերուս արցունքը, սրտիս տրոփն ու կուրծքիս հեւքը իջեցնելով վճռականութեան վիհին մէջ, պատրաստուեցայ գետը նետուիլ, որպէս զի ձուլուիմ անոր խորունկ անդորրութեան:

— Ի՛նչ տկար ու ապերախտ ես դուն: Ես չկա՞մ. ինչո՞ւ չես մտաբերեր զիս: Ես չէի՞ որ քեզ ապրելու հաճոյքը սորվեցուցի: Դեռ երէկ. ի՛նչ յանդուգն ու մեծախանդ կը բարբառէիր: Դիտէ՛ զիս ու ամչցի՛ր ապիկարու-

Fonds A.R.A.M

թեանդ համար: Որքան ատեն որ ես կամ, դուն պէտք է ըլլաս: Դուն իրաւունք չունիս ինձմէ առաջ մեկնելու...:

Խօսողը՝ տեսիլ մըն էր. ճանչցայ զայն: Դէպ ի կեանք այս ձգողութիւնը, աղջիկ մըն էր: Բայց, իրականին մէջ ո՛րքան տարբեր էր ան սովորական մահկանացուներէն: Ան, արտասովոր երեւոյթ մըն էր, անրջական, տեսլական կէտ մը՝ որ դիս յափշտակած ու կեանքս իրեն նուիրում մը դարձուցած էր: Ան, կեանքին այն կախարդանքն է, որ մարդուն խօսելու, երգելու, տրամաբանելու ու կենաց մէջ ցնծութիւն գտնելու եղանակը կ'ուսուցանէ: Եւ ան, կարծես, դուրս գալով իր թաքստոցէն՝ հրապուրիչ աղջկան մը կերպարանքն առած՝ եկած էր բնակիլ իմ բնակած պանդոկիս երրորդ յարկաբաժնի մէկ համեստ սենեակին մէջ:

Տեսիլը չքացաւ: Բայց ան, իր քնքուշ ու ճապուկ մարմինը յանձնեց յիշողութեանս փայփայանքին: Սկսայ մտքիս մէջ գայն օրօրել ու ես ալ անով օրօրուիլ:

Հանդարտ սրտով պանդոկ դացի՝ հանդչելու: Բարձրացայ սանդուխներէն, երկրորդ յարկի ձախ նրբանցքէն յառաջանալով հասայ խորքի իմ սենեակս: Յաճախ պատահած ըլլալուն՝ չզարմացայ որ սենեակիս դուռը կղպուած չէր: Ներս մտնելով՝ եաեւէս դուռը հրեցի, եւ առանց լոյսը վառելու ու հանդերձներս հանելու, մօտեցայ մահճակալիս: Առանց նոյն իսկ տրամաբանել կարենալու թէ՝ առաջին անգամ ըլլալով անկողինս ինչո՞ւ յարդարուած չէր, նետուեցայ անոր վրայ: Յանկարծ, անկողնիս մէջէն, զարհուրելի ճիչ մ'արձակուեցաւ ու մարեցաւ: Շանթ մը մըխուեցաւ գլխուս մէջ: Ի՞նչ է այս: Տանս մէջ, մեծադոյն ողբերգութի՞ւնը ինծի կը սպասէր...: Ընդհատ, ամէն կողմէ աղմուկ, իրարանցում, ոտքի ձայներ լսելի եղան: Մատ մը կոխուեցաւ ելեկտրական կոճակին ու ներսը լուսաւորուեցաւ: Բայց դրան առջեւ տեսայ ահագին քանակութեամբ դէմքեր, անհամար աչքեր ու անոնց վրայէն, պատին վրայ, «երրորդ յարկ» արձանագրութիւնը: Հասկցայ: Երկրորդ յարկի տեղ, երրորդը բարձրացած էի: Սարսափով ու գերագոյն անյուսութեամբ նշմարեցի ահաւոր իրականութիւնը: Երրորդ յարկի խորքի այդ սենեակին մէջ կը բնակէր իմ դեռատի իտէալս, ժանինը, որուն քիչ առաջուան տեսիլը՝ ուրեմն յաւիտենական հանդիստի համար դիս պանդոկ կանչած էր: Վերջին ապաւէնս կը խորտակուէր այսպէս ողորմելի թիւրիմացութեամբ: Վհատ ու խելակորոյս, փարելով անոր դիակին.

— Ժանի՛ն, Ժանի՛ն, աղաչեցի, տե՛ս, ես եմ. սիրոյդ գերին եղայ ու դահիճդ միանգամայն: Բա՛ց աչքերդ, Ժանի՛ն, ու տես որ իմ ալ դահիճներս ահա ինծի կը սպասեն. ընդհատ պիտի միանամ քեզի: Ժանի՛ն, վերջին անգամ աչքերդ բա՛ց: Եթէ հեղ մ'աչքերդ չբանաս՝ դժոխային հոգեվարք մը պիտի ունենամ: Մտիկ ըրէ՛, Ժանին: Ինչ եաք, այս ցաւալի աշխարհին վրայ, պիտի բացուի արշալոյսը ու մարդիկ նորէն պիտի փոթորկին ու մեր կորուստը ոչինչ պիտի պակսեցնէ անոնց կեանքէն. անշուշտ պիտի գտնուին սիրարբած զոյգեր, որոնք աւելի բաղդաւոր պիտի ըլլան քան մենք. յանուն այդ երջանիկ բաղդերուն, Ժանի՛ն, աչքերդ բա՛ց: Գիտեմ, մեզմէ վերջ՝ ինչպէս մեզմէ առաջ՝ ոմանք սիրոյ, ուրիշներ դինւոյ կամ բերկրանքի մէջ պիտի մոռնան այն բոլոր տառապանքները, բոլոր դառնութիւնները, բոլոր զրկանքները զոր մենք չկրցանք մոռնալ. յանուն այդ երազուած մոռացումին, Ժանի՛ն, աչքերդ բա՛ց: Ապագային, անշուշտ պիտի գտնուի ներշնչեալ մը, որ իր քնարին լարերուն վրայ քաղցր ու մոգականօրէն թախծոտ թրթռացումով պիտի ապրեցնէ մեր այս ողբագին կորուստը. յանուն այդ վերապրումին, Ժանի՛ն, աչքերդ բա՛ց:

Ժանինը չբացաւ իր աչքերը: Բայց արտասուքիս վարագոյրին մէջէն, ինծի թուեցաւ նշմարել, որ անոր աչքերուն կոպերը թրթռմէ անջատուեցան ու անոր սառոյցէ նայուածքը պարուրելով դիս սկսաւ մարմինս սառեցնել...:

1931 Ա. ՍՈՓՈԿԼԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ԿՈՐԻՒՆ ԵՒ ԽՈՐԵՆԱՑԻ

Գ.

Նախորդ յօդուածով ցոյց տուած էինք թէ մեր պատմութեան շատ կարեւոր, բաղդորոշ մէկ շրջանին (384 — 444) դէպքերուն, որոնց մէջ են գրերու գիւտ, Ս. Գրքի եւ ուրիշ եկեղեցական գրքերու թարգմանութիւն, հայ մատենագրութեան սկզբնաւորութիւն, Հայ ազգի ինքնագիտակցութիւն, ունինք երկու մատենագիրներու պատմուածք, առաջին՝ Կորիւն, և երկրորդ՝ Խորենացի: Առանց հետ չենք թուեր Ղազար Փարպեցին, որ Կորիւնէն կէս դար վերջը գրած է, եւ իր տուած տեղեկութիւնները անկէ առած ըլլալը յայտնապէս եւ բարեմտօրէն կը խոստովանի:

Կորիւնի եւ Խորենացիի պատմուածքները զուգահետ կ'ընթանան, եւ կը պարունակեն բազմաթիւ զուգակշիռ հատուածներ, պարբերութիւններու, բառերու (մերթ նոյն, յաճախ համանիշ) նմանութեամբ: Համեմատութիւնը հարկադրիչ է: Անհրաժեշտ է որոշել թէ երկուքն ալ կրնա՞ն հաւասարապէս աղբիւր նկատուիլ, նոյն հաւատարմութիւնն ունենալ, թէ կարելի՞ է երկուքին աւանդածները նոյն աստիճան վստահելի նկատել, եւ մէկին տղորդածը միւսով լրացնել: Թէ ոչ, փոխառութիւն, բանաքաղութիւն, կա՞յ, եւ եթէ հաստատուի առ, որո՞ւն կը պատկանի առաջնութիւնը, աղբիւրի հանգամանքը, հետեւաբար կատարեալ հաւատարմութիւնը: Առաջին ակնարկով, Կորիւնի արժանիքը գերադասելի կ'երեւի: Կորիւն աշակերտն էր Մաշթոցի, զոր իր հայրը կ'անուանէ, ժամանակակից է, «ականատես», «առընթերակաց», «լսող» կը յայտարարէ ինքզինքը: Իր մատենիկը, «Վարք Մաշթոցի»ն, գրեց՝ մեծ Ուսուցողին մահէն 4—5 տարի ետքը միայն երբ ամէն բան իր յիշողութեան մէջ թարմ էր դեռ, երբ մեծաշուք յուղարկաւորութենէն մը ետքը՝ իր աշակերտներէն հազարապետ Վահան Ամատունի աւագ նախարարը, իր ծախքով՝ սքանչելի մատուռ մը կանգնել տուաւ և հոն փոխադրել տուաւ զայն «ի հանդիստ», ու նիւթակերտ յիշատակարանէն ետքը, խորհուեցաւ մեծ վաստակաւորին բարոյական յիշատակարան մը եւս ունենալ, այն է իր կենսագրութիւնը («վարք»ը): Առ այս հրաման եկաւ Կորիւնի՝ Յովսէփ Կաթողիկոսէն (նոյնպէս Մաշթոցի աշակերտ), եւ ուրիշ աշակերտակիցներուն ալ քաջալերանքով Կորիւն ձեռնարկեց գրել: Աշակերտներուն մէջ կը գտնուէին ոչ միայն եկեղեցականներ (որոնցմէ շատեր մեծ դիրք ու անուն ստացան, եւ ոմանք գրական երկեր ձգեցին, ինչպէս Յովսէփ, Յոհան, Եզնիկ, Ղեւոնդ, Սահակ, Անանիա Նայլն) այլ եւ բարձրաստիճան աշխարհականներ, ինչպէս Վահան Ամատունի, Համազասպ Մամիկոնեան նախարարները, ևն.: Այսպիսի յետմահեան կրկնակ պատիւ, որ՝ պէտք է դիտել՝ չտրուեցաւ նոյն իսկ իր խորհրդակից եւ զործակից «Մեծն Սահակ»ի, պայծառ կը ցուցընէ թէ իր ժամանակակիցներուն աչքին ո՛րքան բարձր ու գերակշիռ կ'երեւէր իր կատարած գործը, մինչ Խորենացի կը յամառի Սահակին ստորադաս ներկայացնել զայն: Բայց, Կորիւնի համեմատ, Մաշթոց էր առաջին խորհուրդ յղացողը, գրերուն հնարողը, եւ ուսուցողը (վարդապետ կը նշանակէ ուսուցող, արդեան ժամանակի professeurը):

Կորիւն՝ իր մատենիկին վերջաւորութեան մէջ իրաւացի ինքնավստահութեամբ կը հեշտէ թէ ինք «ոչ թէ հին լուրերէ տեղեկանալով», ինքնիրմէ ճարտարելով՝ իր խօսքերով «սուտապատում» զրած է իր «հօր» վրայ, այլ համառօտ վեր առնելով «նշանաւոր դիտցուածներէ» որոնք «ոչ միայն մեզ, այլ եւ այս մատեանը կարդացողներուն յայտնի են»: Այսքան յստակ եւ բացորոշ հա-

Fonds A.R.A.M

տաստում մը, երբ դեռ ողջ էին Մաշթոցի բազմաթիւ աշակերտները եւ հրամանը տուող Յովսէփ կաթողիկոս՝ որոնց աչքէն, քննութենէն հարկաւ պիտի անցնէր մատենիկը, եւ որ եւ է վրիպածք, դանդաղութիւն, անճշդութիւն (թո՛ղ սուտ, կամ ինքնահնար ճարտարանք) խստիւ պիտի դատափետուէր ու գրողը հրաւիրուէր ուղղելու, ծայր աստիճան դժուարին, եթէ ոչ անկարելի, կը կացուցանէ Կորիւնի աւանդածին հաւատարմութիւնը խընդրոյ տակ ձգել, կամ անոր հետ չմիաբանող որ եւ է կէտ ուրիշ պատմագրէ՝ իբր հաւաստի ընդունիլ։

Տեսանք նախորդ յօդուածով, եւ պիտի տեսնենք շարունակութեանը մէջ այս յօդուածին, թէ Խորենացի համարձակած է կարեւոր կէտերու մէջ Կորիւնի ընդդիմախօսել, եւ իրեն սեփական յաւելուածներ յերիւրել՝ այնքան էական որ, եթէ ատոյգ ըլլային, պատմական հիմք ունենային, կարելի չէր որ Կորիւն զանոնք զանց ըրած ըլլար։

Պէտք է նկատի առնել թէ Խորենացի, իր իսկ յայտարարութեամբ, Մաշթոցի եւ Սահակի մահէն ետքը դարձեր է Հայաստան՝ առնուազն 25 տարեկան՝ իր ուսումնական ուղեւորութենէն, իր պատմութեան ձեռնարկեր է ծերունի հասակին մէջ, այսինքն գոնէ 65-70 տարեկան եղած ատեն, ուրեմն իր դարձէն գոնէ 40 տարի ետքը. իբր 485ին, մինչդեռ Կորիւն ամենէն ուշ 445ին գրած է, (պէտք չունինք քննելու հոս Խորենացիին շատ աւելի ուշ՝ վեցերորդ դարուն վերջերը կամ եօթերորդին՝ գրած ըլլալուն հարցը՝ որ այնքան զօրեղ փաստեր ունի իրեն ի նպաստ)։ Բաւական է մտադիր ընել տալ թէ Խորենացիի պէս բազում գրքեր պրպտած մատենագիր մը այդ 40 տարիներուն մէջ չէր կրնար չհանդիպած ըլլալ Կորիւնի մատենիկին պէս կարեւոր գրքի մը, որ ձեռքէ ձեռք կը պտըտէր, եւ որուն համար Ղազար Փարպեցիի պէս սրամիտ, անկողմնակալ եւ անկեղծ մատենագիր մը կ'ըսէ թէ Կորիւնի «այդ ցանկալի մարդուն» պատմութիւնը «բազում անգամ կարդացեալ» եւ հաւաստեաւ տեղեկացած է անկէ։ Ուրեմն Կորիւնի մատենիկը տակաւին Ե.րդ դարու վերջին քառորդին՝ գոյութեան մէջ, գործածութեան մէջ էր, եւ անծանօթ չէր Խորենացիին ո՛չ մատենիկը և ո՛չ ալ Կորիւնի անձը, որուն անունը կը յիշէ, թէպէտ մէկ անգամ միայն, անոր Ղեւոնդի հետ Բիւզանդիոն երթը պատմած ատեն։ Իսկ անոր մատենիկը գործածելով հանդերձ (այլափոխութիւններով, յաւելուածներով, ըստ իր սովորութեան) անյիշատակ թողուլը՝ Խորենացիի ո՛չ բարեմտութեան և ո՛չ ալ հաւատարմութեան ի նպաստ է։ Թերեւս Ագաթանգեղոսէ ետքը միակ մեծ հաւաստի պատմագիրը հանդիսանալու փառասիրութենէն դրդուելով է որ կ'ընէ այդ անտեսումը, ինչպէս անտես ձգած է նաեւ Փաւստոս Բիւզանդացին որմէ քաղած է նոյնպէս։

Կը մնայ ուրիշ հարց մը քննելու։ Արդեօք կարելի՞ է ենթադրել թէ Խորենացի ուրիշ աղբիւրէ կամ ուրիշ աւանդութենէ առած ըլլայ յաւելուածները,— խօսքը չենք ըներ Կորիւնի հետ չմիաբանող կէտերուն, որովհետեւ, ինչպէս բացատրեցինք, հոն ուր նոյն նիւթին վրայ հակառակող կայ Կորիւնի, հարկ է Կորիւնի հեղինակութիւնը գերակշիռ նկատել անվրէպ, ըլլայ ընդդիմախօսը Խորենացի կամ ուրիշ ո և է պատմագրող։

Հիմա անցնինք երկու պատմագիրներուն զուգակշիռ հատուածներուն համեմատութիւնը շարունակելու, սկսելով Խորենացիի Ծ. Գ. գլխէն որուն մակագիրն է «Յաղագս Մեսրոպեան նշանագրոց ի վերնոյն տուելոց շնորհաց»։

Դանիէլեան գիրերը առնելով Հաբէլէն, Սահակ եւ Մաշթոց թագաւորէն փոքրիկ տղաք կ'ուզեն նորագիւտ գրերով վարժելու։

Կորիւն

Եւ իրրեւ ամս երկու կարդեալ զվարդապետութիւն իւր (ուսուցչութիւն) նովին նշանագրովք առնէր։ Իսկ իբրեւ՝ ի վերայ հասեալ թէ չեն բաւական նշանագրքն ողջ ածել զսիւղոթայս եւ զկապս հայերէն լեզուին, մանաւանդ զի եւ նշանագրքն իսկ յայլոց զպրութեանց թագեալք եւ յարուցեալք դիպեցան, յետ այնորիկ դարձեալ կրկին անգամ՝ ի նոյն հոգս զառնային

Խորենացի

Որոց (Սահակ եւ Մեսրոպ) ուսեալ եւ թեւածելով ընդ նոսա տղայոց զամս սակաւս, տեղեկացեալ գիտացին ոչ լինել բաւական այնու նշանագրովք ատոյգ հոլովել զհեղեհոյ բառից հայկականաց հազնեւզաբար՝ մուրացածոյին այնուիկ զծագրութեամբ

Fonds A.R.A.M

Խորենացիի բանաքաղելը եւ համառօտելով, ձեւափոխելով, հոմանիշներ գործածելով ծպտելու ջանքը ակնյայտ կ'երեւի համեմատութենէն.

ամս երկու = զամս սակաւս

'ի վերայ հասեալ = տեղեկացեալ գիտացին

ողջ ածել զսիւղոբայս = ստոյգ հոլովել

եւ զկապս հայերէն լեզուին = զհեգենայ բառից հայկականաց

նշանագիրքն յայլոց դպրութեանց = մուրացածոյ գծագրութեամբ

Աւելադրութիւն՝ Խորենացիի կողմէ «Թեւածելով» (հռետորական) «հագներգաբար» (ճարտասանօրէն, - այս բառը Պղատոնի Օրինաց Գրքին Թարգմանութեան մէջ կայ գործածուած, հաւանօրէն նոյն Խորենացիէն): Խորենացին շատ կը սիրէ իր հռետորական արուեստին տիրացած ըլլալը ի ցոյց դնել:

Կորիւն կը շարունակէ պատմել թէ կ'որոշուի հրամանաւ արքային եւ միաբանութեամբ Սահակի, այս անյաջող փորձէն ետքը, որ նոր հետախուզութիւններ եւ ջանքեր ընելու համար Մաշթոց վերստին ուղեւորի, եւ ճամբայ կ'ելլէ հետը առնելով կարգ մը աշակերտներ: Կորիւն՝ ժամանակակից ըլլալով՝ կը ճշդէ ժամանակն ու տեղը:

Կորիւն

Խաղայր գնայր 'ի հինգերորդ ամի Վռամշապհոյ արքային Հայոց, եւ երթեալ հասանէր 'ի կողմանս Արամի, 'ի քաղաքս երկուս Ասորւոց, որոց առաջինն Եդեսիա կոչի, եւ երկրորդն՝ Ամիդ անուն· (եւ անմիջապէս կը յարէ) ընդ դէմ լինէր (կը ներկայանար) Սուրբ Եպիսկոպոսացն որոց առաջնոյն Ռաբիլաս անուն (գըրչագիրը Բաբիլաս ունի խանգարուած, Ր եւ Բ տառերուն գիրերին շփոթմամբ) եւ երկրորդին՝ Ակակիոս: Եւ բազում մեծարանս ցուցեալ հասելոցն ընդունէին: Իսկ աշակերտասէրն վարդապետին զտարեալսն ընդ իւր յերկուս բաժանեալ, զոմանս յԱսորի դպրութիւն կարգէր, զոմանս յունական դպրութիւնն (Եդեսիոյ մէջ)· անտի 'ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր (յետոյ 'ի մի վայր կը բերէր):

Խորենացի

Զկնի այսորիկ ինքնին Մեսրոպ իջեալ 'ի Միջագետս հանդերձ աշակերտօք [առ նոյն Դանիէլ, եւ ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն, անցանէ եւ յԵդեսիա առ Պղատոն ոմն՝ ճարտասան հեթանոս՝ իշխան դիւանին: Եւ նորա խնդութեամբ ընկալեալ, եւ զոր ինչ միանգամ 'ի միտ առնոյր բան հայերէն՝ յանձն առեալ, եւ շատ ջանացեալ եւ ոչ օգտեալ, զաղխտութիւն խոստովանեաց հռետորն, եւ զայլ ոմն ասելով յոյժ հասու՝ վարդապետ իւր եղեալ յառաջագոյն, «եւ ապա առեալ զճարտարացն գրեան 'ի նոյն դիւանէն Եդեսիայ, եւ գնացեալ Քրիստոնէութեան հաւատոց, որոյ անուն Եպիփանոս, զոր խնդրեալ գտցես՝ լցուցանել զփափաքդ քո»:]

Յայնժամ Մեսրոպայ օգնականութիւն 'ի Բաբիլաս եպիսկոպոսէ գտեալ: Եւ անցեալ ընդ Փիւնիկէ 'ի Սամոս դիմէ, քանզի Եպիփանու վճարելով զկենցաղս՝ թողեալ լինի աշակերտ մի անուանեալ Հռոփանոս հրաշալի արուեստիւ Հելլէն դպրութեան որ 'ի Սամոս էր միայնացեալ:

Այս երկու հատուածներու համեմատութեան մէջ ուշագրաւ տարբերութիւն կայ -- Կորիւն պարզաբար կը պատմէ Մաշթոցի Միջագետք իջնելը եւ երկու գլխաւոր քաղաքներուն մէջ՝ Ամիտ (Տիարպէքիր) Ակակիոս եպիսկոպոսին ու Եդեսիա (Ուրֆա) մեծանուն Ռաբիլաս (Raboula) եպիսկոպոսին այցելելը, որոնցմէ բազում մեծարանք կը գտնէ. բայց ուրիշ ոչինչ: Իսկ Խորենացի կ'ընդլայնէ օտարոտի դրուագներով. իբր թէ Մաշթոց նախ Դանիէլի մօտ կ'երթայ տեսնելու համար թէ առջի ստացածէն աւելի բան մը կրնա՞յ գտնել, եւ չի յաջողիր, ու կ'երթայ Եդեսիա Պղատոն անուն ճարտասան հեթանոս մը կը գտնէ՝ դիւանին վերակացու, աս ալ հայերէն սորվիլ կը ջանայ, չ'օգտուիր ու չի կրնար օգնել, կը ղրկէ Մաշթոցը իր նախկին ուսուցչին՝ Եպիփանոսի մը, բայց Մաշթոց ասոր մեռած ըլլալը տեսնելով՝ կը հարկադրուի որ Փիւնիկէէն անցնելով Սամոս կղզին դիմէ, Եպիփանոսին ձգած մէկ աշակերտը՝ Հռոփանոս անուն՝ գտնելու որ Սամոս միայնացած է եղեր: Հարկ կա՞յ ըսել թէ շատ կասկածելի է այս ամէնը — երկրորդ այց Դանիէլին, Պղատոն, Եպիփան, Ռաբիլասէն օգնութիւն գտնել (ի՞նչ տեսակ, եւ ի՛նչ բանի մէջ) եւլն., որոնց եւ ոչ մէկուն խօսքը կ'ընէ Կորիւն: Մեր կասկածները ա՛լ աւելի ուժ կը ստանան՝ տեսնելով Խորենացիի այս պատմուածքին մէջ ամենախոշոր սխալ մը, այն է Կորիւնի Սամուսատին տեղ (Samosat Եփրատի վրայ, յայտնի կեդրոններէն մէկը

Fonds A.R.A.M

հելլէն մշակոյթի) հեռու Փիւնիկէէն անցնելով Սամոս կղզին: Սխալը կարելի չէ վերագրել գրչագիրներու անհմտութեան, խանգարման եւայլն, որովհետեւ սխալը բաւեռող փիւնիկէն կայ կից: Անխուսափելի է հետեւութիւնը թէ Խորենացի կարդալով Կորիւնի մատենիկին մէջ «քաղաքն Սամոստացւոց», այս անունին արմատ առեր է Սամոս, փոխանակ ստոյգ արմատին՝ Սամոսատ: Խորենացիի Կորիւնի մատենիկին իր առջեւ ունենալը, բանաքաղելը վճռականօրէն հաստատող ասկէ աւելի զօրաւոր ապացոյց երեւակայել դըժուար է:

Շարունակենք համեմատութիւնը՝ գիրերու գիւտին գալով.

Կորիւն

Եւ նորա՝ իւրովք հաւասարովք՝ զսովորականն առնլի եղեալ զաղօթս եւ զքնութիւնս, եւ զպաղատանս արտասուալից, զխոստմբերութիւնս, զհոգս աշխարհահեծս.... եւ այնպէս բազում աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց ինչ օճան գտանելոյ: Որում պարգեւէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ՝ հայրական չափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ եւ ըստքանչելի՝ սուրբ աչովն իւրով՝ նշանագիրս հայերէն լեզուին: Եւ անդ վազվազակի (յեզեսիա) նշանակեալ՝ անուանեալ եւ կարգեալ յօրինէր սիղոբայիւք եւ կապօք:

Եւ ապա հրաժարեալ յեպիսկոպոսացն սրբոց, հանդերձ օգնականօք իւրովք ի քաղաքն Սամոսատացւոց, յորում մեծապատիւ իսկ յեպիսկոպոսէն եւ յեկեղեցւոյն մեծարեալ լինէր: Եւ անդէն ի նմին քաղաքի գրիչ ոմն Հելլենական դպրութեան Հռոփանոս անուն գտեալ, որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրացն ընդրագոյնսն՝ գկարճն եւ գերկայնն, զառանձինն եւ զկրկնաւորն միանգամայն յօրինեալ եւ յանկուցեալ:

Խորենացի

Առ սա (Հռոփանոս ի Սամոս) երթեալ Մեսրոպայ, և յայսմ եւս անչահ մնացեալ, յաղօթս ապաւինի եւ տառանէ.... (մտքի յափշտակութեան մէջ, ենթադիտակցական վիճակի մէջ) թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ւ, գի որպէս ի ձեռն վերջք գծին կուտեալ ունէր քարն, եւ ո՛չ միայն երեւութացաւ այլ եւ հանգամանք (կերպարանք) ամենայնին՝ որպէս յամառն ինչ ի միտս նորա հաւաքեցաւ: Եւ յարուցեալ յաղօթիցն եստեղծ զնշանագիրս մեր, հանդերձ Հռոփանոսիւ կերպաձեւեալ զիրս Մեսրոպայ առ ձեռն պատրաստ եւն.:

Դարձեալ մեծ տարբերութիւն երկու պատմուածքներուն միջեւ, Կորիւնը բնական, հետեւական, իսկ Խորենացիինը հրաշահիւս, եւ անհաւանական:

Կորիւն կը պատմէ թէ Եղեսիոյ մէջ ոչ ոքէ օգտուելով, (ոչ Բաբուլասէ, եւ ոչ Պղատոնէ, և ոչ ալ Եպիփանի կամ անոր աշակերտ Հռուփանոսի դրկուելով) ինքը կը դիմէ աղօթքի, տքնութեան, խստամբերութեան, եւ բազում յոգնութիւններու տակաւով վերջապէս իրեն բազդ կը պարգեւի Աստուծմէ՝ իր սուրբ աչովը ստեղծել նոր եւ սքանչելի ծնունդ նշանագիրներ հայ լեզուի: Եւ հոն Եղեսիոյ մէջ իսկոյն կը նստի կը նշանակէ, կ'անուանէ, կարգով կը յօրինէ վանկերով ու կապերով: Եւ այս ամէնը ընելէ ետքը Եղեսիայէն կ'երթայ Սամոսատ, ու հոն յոյն գրերու գեղագրիչ մը կը գտնէ Հռոփանոս (1) անուամբ (ոչ թէ ասոր յատուկ յանձնարարուելով) եւ իր հնարած գիրերը ձեւակերպել, գատել, դասաւորել կուտայ: Ուրիշ ոչինչ կը սպասէ կամ կը գտնէ Հռոփանոսէն:

Իսկ Խորենացի կ'ուզէ որ Մաշթոց Հռոփանոսի դիմէ ի Սամոս, անկէ յուսալով հայ գրեր, բայց այս ակնկալութեան մէջն ալ յուսախաբ կը մնայ, օգուտ չի տեսներ («անշահ մնացեալ»), եւ աղօթքի ապաւինելով (տքնութեան, խստամբերութեան, բազում յոգնութեան խօսք չկայ) ոչ արթուն ոչ քուն՝ տեսակ մը յափշտակութեան մէջ, կը տեսնէ աչ ձեռքի թաթ մը որ իբրեւ թէ վէմի վրայ կը գրէ հայ լեզուի եօթը ձայնաւորները, ամբողջը՝ իրենց կերպարանքովը տպաւորուելով Մաշթոցի մտքին մէջ: Եւ այս յափշտակուած աղօթքէն ելլելով կը ստեղծէ մեր գիրերը, Հռոփանոսի ձեռքով կերպաձեւելով զանոնք: Մաշթոցի՝ ի՛ր սուրբ աչը կը դառնայ

---

1) Կորիւնի մէջ «գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան «աննշան ակնարկութիւնը Խորենացի կը չափազանցէ «հրաշալի արուեստիւ հելլէն գրչութեան». ինչո՞ւ միայնացեր է այդպիսի հրաշալի արուեստաւոր մը:

Fonds A.R.A.M

Խորենացւոյն քով հրաշքով երեւութացեալ աջ ձեռքի մը թաթը։ Կորիւնի մէջ Մաշթոց կը բաղդաւորուի ստեղծել՝ իր սուրբ աջով՝ գիրերը, եւ հոն (Եդեսիա) իսկոյն կը նշանակէ, կ'անուանէ, կը յօրինէ, այնպէս որ մնացեալը լոկ գեղագրիչի գործ է, երկայնը կարճը զատել, դասաւորել։ Եւ Եդեսիայէն՝ ուր եղաւ իսկապէս գիւտը, կ'երթայ Սամոսատ, ուր տեղի ունեցաւ կերպաձեւումը, դասաւորումը, եւ որ աւելի նշանաւոր դէպքն է, առաջին թարգմանութիւնը (Առակաց Գիրք) և առաջին հայատառ գրուածը։ Խորենացիի համեմատ, Սամոս կղզիին մէջ եղաւ գիրերու հրաշաւոր գիւտն ալ, թարգմանութիւնն ալ, գրուածն ալ, եւ ինչ որ ամենէն անհաւատալին է, իբր թէ ամբողջ հին կտակարանի գրքերը («գքսան եւ երկու յայտնիս, այսինքն եբրայական այբուբէնքին քսան երկու տառերով ճանչցուած հին կտակարանի քսան երկու գիրքերը) հոն Սամոսի մէջ իր երկու աշակերտներուն հետ կը թարգմանէ, մինչդեռ Կորիւն բացորոշ կ'ըսէ թէ իբր սկրնաւորութիւն Առակաց Գիրքը թարգմանեց եւ նորագիւտ հայ տառերով ի գիր առաւ։ Ամբողջ հին կտակարանի թարգմանութիւնը կը պահանջէր երկար տաժանելի աշխատութիւն, և խորունկ հմտութիւն յունարէնի, զոր միայն Սահակ Կաթողիկոս ունէր, եւ որուն մէջ կը գլէր կ'անցնէր ամէնքը, Ղազար Փարպեցիի վկայութեամբ։ Եւ պէտք է խորհիլ թէ Մաշթոց կը փութար կը ճեպէր բնականաբար իր յաջողուածը առաջին փոքր նմուշով ժամ առաջ տանիլ Հայաստան ներկայացնել Սահակ Կաթողիկոսին, արքունիքին, հրճուանք խնդութիւն բերող աւետիսը տալ։ Կարելի է՞ վայրկեան մը իսկ տարակուսիլ թէ այս երկու պատմուածքներէն ո'րն է արժանահաւատը, եւ ո'րն է մերժելին։

Խորենացիի պատմուածքին մէջ միակ կէտը որ կրնայ քիչ շատ հաւանական համարուիլ, Մաշթոցի հնարած գրերուն՝ հայ լեզուի եօթը ձայնաւորները ըլլալն է, որ հաւանական է միայն եթէ Դանիէլեան գիրերը հայերէնի գրութեան համար ձայնաւորներէ զատ ուրիշ պակաս տառ չունենային։ Ասի խնդրական է։ Կորիւն կ'աւանդէ թէ Մաշթոց «ծընեալ ծնունդս՝ ... սուրբ աջովն իւրով՝ նշանագիրս հայերէն լեզուին» առանց մասնաւոր «նշանագիրներ» որոշելու նշանակելու։ Դանիէլեան գիրերուն համար «ուրիշ լեզուի գիրերէն՝ թաղուած յարութիւն առած» ըսելը կը թուի նշանակել թէ օտար լեզուի պատկանող այդ գիրերը Հայոց մէջ գործածութենէ ինկած (թաղուած) մոռցուած էին, և նորէն երեւան բերուեցան Դանիէլի ձեռամբ։ Ուրեմն ասորական լեզուի (syriaque) գիրերը չեն ատոնք, որոնց չի յարմարիր «թաղուած բառը։ Ատ աւելի կը պատշաճի պահլաւիկ լեզուի գիրերուն։ Եւ պահլաւիկ այբուբէնքի մէջ կան բաղաձայներ ևս որ կը պակսին հայերէնի գրութեան համար և զորս պէտք է նաեւ ստեղծէր (ծնէր) Մաշթոց։ Ուրեմն Խորենացիի տուած այս տեղեկութիւնն ալ ընդունելու մէջ զգոյշ ըլլալու ենք։

Կորիւն կը պատմէ թէ Մաշթոց գրերու գիւտը եւ Առակաց Գրքին թարգմանութիւնը գլուխ հանելուն կը փութայ դառնալ Հայաստան իր աշակերտներով եւ հետն առնելով Սամոսատի (ո'չ Սամոսի) եպիսկոպոսէն նամակներ, կը բերէ Եդեսիա քաղաքին մեծանուն եպիսկոպոսին Րաբիլասի, կը ներկայացնէ իր նորաստեղծ գրերը ասոր եւ միւս նշանաւոր եկեղեցականներուն որոնցմէ ընդունուէր էր առաջ, եւ ամենէն կ'ընդունի մեծ գովեստ, եւ հոգելից ուրախութեամբ կ'աճապարէ դառնալ Հայաստան։ Երբ կը մօտենայ Վաղարշապատ՝ թագաւորական քաղաքը, իմաց կը տրուի թագաւորին և Սահակ Կաթողիկոսին որոնք՝ իրենց հետ առած նախարարական աւագանիին բազմութիւնը՝ կը դիմաւորեն սքանչելին Մաշթոց Երասխի ափին, ցանկալի ողջոյնով, մեծ ցնծութեամբ, բարձրագոյն օրհնութեամբ միասին քաղաք կը դառնան եւ տօնական օրերու պէս ուրախութեամբ կ'անցընեն։ Հօյակապ յաղթողի մը, աշխարհաշէն բարերարի մը (որ էր իսկ ստուգիւ) վայլող այս մուտքը, ընդունելութիւնը լռութեամբ կ'անցընէ Խորենացի, ոչինչ ակնարկութիւն՝ Մաշթոցի եղած պատուին ու հանդէսին, ներբողի բնաւ նշմարանք, բառ, կէս-բառ չունի Խորենացի որ, եթէ ուզէր, կրնար ասպարէզ տալ իր հռետորական արուեստին, կամ գէթ Կորիւնէն ծայրաքաղ ընելով, համառօտ յիշատակութիւն մը ընել ճարտարօրէն, ինչպէս ըրած է ուրիշ տեղեր։ Կորիւն, ընդհակառակն. անչափօրէն ոգեւորուած, խանդավառուած, գովքի բարձրագոյնը կը հիւսէ, ոչ միայն Մաշթոցի զոր հրաշագործ Մովսէսի կը հաւասարացնէ, ու գրերուն գիւտը՝

Fonds A.R.A.M

Սիոնայի բարձունքէն բերուած աստուածային պատուիրաններու տախտակին, այլ և Հայոց աշխարհին, զոր «երանելի, ցանկալի, անպայման սքանչելի» կը հռչակէ, Մաշթոցի գլխով կարելի դառնալով օժտել զայն հայաբարբառ Ս. Գիրքով: Խորենացի յօժար չ'երեւիր այս պատեհով դրուատիք ընծայել, եւ որ աւելի զարմանալի է, օտարազգի, մանաւանդ յոյն եպիսկոպոսներէ (օրինակ, Մելիտինէի Ակակիոս եպիսկոպոսէ) Մաշթոցի ընդունած պատիւն ու գովեստն ալ զանց կ'ընէ յիշել: Բայց այս զանցառութիւնը թերեւս դիտումնաւոր է, զի Խորենացի հաստատ միտքը դրած է պատմել թէ յոյն վերակացուներ (Յունաց բաժնին մէջ) պատուով չեն ընդուներ Սահակը, «այնքան առեցեալ զմեզ մինչեւ զնշանագիրս անգամ ոչ ընկալան զորս եբեր նոյն այր (!) զոր առաքեցի առ Ձեր Բարերարութիւնդ» (ինչպէս կը գանգատի Սահակ իր կարծեցեալ նամակին մէջ առ Թէոդոս): Նշանակելի է Սահակի այս թեթեւ, պատշաճից դէմ և դոյզն շքադիր ակնարկութիւնը Մաշթոցի զոր կ'ընէ օտարազգիի մը եւ մեծ ինքնակալի մը գրած նամակին մէջ, իբրեւ թէ հասարակ սոսկական մը ըլլար «այն մարդը զոր զրկեցի Ձեր Բարերարութեան որ բերեր էր նշանագրեր»: Թշնամանք մը համարելի է մեծահոգի Սահակին վերագրել այսպիսի անշնորհ ակնարկութիւն հայ գրերը խորհողին ու գտողին, որ եթէ ստոյգ ըլլար, ստոր նախանձէ ազդուած միայն կրնար ըսուիլ:

Խորենացի հարեւանցի՝ ամենակարճ եւ ամենապարզ բառերով կը յիշէ Մաշթոցի պատմական մեծահանդէս մուտքը Հայաստան՝ նորագիւտ գրերը ի ձեռին. «ընդ այն ժամանակս եկեալ Մեսրոպայ եւ բերեալ զնշանագիրս մերոյ լեզուիս» միայն կ'ըսէ Խորենացի ու կ'անցնի պատմելու անոր ուսուցչական, առաքելական (missionnaire), աւետարանողական գործունէութիւնը: Սակայն, ասոր մէջ է որ պիտի տեսնենք թէ ո՛րքան թերի, խանգարուած, խառնակ է այս պատմուածքը, որ, Կորիւնէ բանաքաղելուն հակառակ, շնորհիւ իր «կամամտածական» (իր բառով) այլափոխութեանց՝ այնքան պղտոր, անկարգ, աւելաբան, անբնական է որքան Կորիւնի պատմուածքը յստակ, բնական, հետեւական, ուղիղ եւ արժանահաւատ:

Կորիւն

Յայնժամ վաղվաղակի հրաման առեալ (Մաշթոց)'ի թագաւորէն սկիզբն առնելոյ գխուժադուժ կողմանս Մարաց (Ատրպատականի) որք ոչ միայն վասն դիւական սատանայակիր բարուցն ճիւաղութեան, այլ և վասն խեցբեկագոյն եւ խոշորագոյն լեզուին՝ դժուարամատոյցք էին, առ 'ի յարդարել եւ զնոսա հարանց ամանցն ծնունդս առեալ պարզախօս՝ հռետորաբանս, կրթեալս աստուածատուր իմաստութեանն ծանօթս կացուցանէին:

Եւ 'ի ձեռն առեալ այնուհետեւ աստուածագործ մշակութեամբ զաւետարանական արուեստն 'ի թարգմանել, 'ի գրել եւ յուսուցանել. (բազում յօժարութիւն 'ի վարդապետութենէն էր դտեալ)

(Խուժադուժ Մարայ.... խեցբեկագոյն եւ խոշորագոյն լեզուին» գրած է Կորիւն, բայց Մարաց լեզուին համար, մինչ Խորենացի կը գործածէ այս բառերը աւելարանութեամբ Գարգարացւոց կամ Աղուանից լեզուին համար)

Խորենացի

Եւ հրամանաւ Վռամշապհոյ և մեծին Սահակայ (մինչ Սահակը չի մոռնար խառնել գործին) ժողովեալ մանկունս... եւ դպրոցս կարգեաց յամենայն գաւառս, եւ ուսոյց զընաւ կողմանս բաժնոյն Պարսից բայց 'ի Յունաց մասէն, որք ընդ ձեռնադրութեանն տուգանեցան՝ վիճակեալ յաթոռն Կեսարու վարել յունական դպրութեամբ եւ ոչ ասորւով: (Ուրկէ կը հետեւի թէ Հայք՝ մեծն Ներսէսէ ետքը, Կեսարիայէն եկեղեցականօրէն անկախ հռչակելով ինքզինքնին, Յունաց բաժնին մէջ գտնուող Հայերը դատապարտուեցան յոյն գրեր գործածել, եւ ոչ ասորի, ինչպէս առաջ, բայց ասի ի՞նչ գործ ունի հայ գրերու գործածութեան հետ): Կորիւն չի գիտեր բնաւ արգելք հայ գրերու գործածութեան դէմ Յունաց բաժնին մէջ:

Իսկ Մեսրոպայ երթեալ յաշխարհն Վրաց առնէ եւ նոցա նշանագիրս՝ տուեցելովն 'ի վերուստ շնորհաւն (Կորիւնի «ըստ շնորհեցելոյ նմա 'ի Տեառնէ»ին համանիշներով ձեւափոխութիւնը) եւն:

Եւ ինքն յԱղուանս իջեալ առ Արսովաղէն թագաւոր նոցա եւ առ եպիսկոպոսապետն Երեմիա, որոց կամաւ յանձն առեալ զվարդապետութիւն նորա, ետուն մանկունս ընտիրս.... որով առեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս աղխալուր խժական խեցբեկագունին այնորիկ Գարգարացւոց լեզուին: Եւ վերակացու թողեալ զաշակերտ իւր զՅովնաթան, միանգամայն եւ քահանայս կացուցեալ դրանն արքունի, ինքն դառնայ 'ի Հայս, եւ գտանէ

Fonds A.R.A.M

Միջանկեալ կերպով ըսենք հոս որ Խորենացիի տուած վերջի տեղեկութիւնը թէ Մեծն Սահակ ասորերէնէ՝ եւ ո՛չ յունարէնէ՝ թարգմանութեան պարապած դաեր է Մաշթոցը, բոլորովին կը տարբերի Կորիւնի ա-ւանդածէն՝ թէ Դեւոնդի եւ Եզնիկի Բիւզանդիոնէ Ս. Գրքի հաստատուն (վստահելի) օրինակներ բերելէն առաջ «կանխաւ յունական բարբառոյն ի հայերէն դարձուցեալ» էր ոչ միայն Ս. Գիրքը այլ եւ «բազում սուրբ հայրապետաց» մեկնութիւններն, ուրեմն առասպել մըն է Խորենացիի կողմէ թէ յունարէն գիրք չէր մնացած Հայաստան։ Սահակ կը ճանչցուէր իբր յոյն լեզուի մասնագէտ, բայց յիշուած չէ իբր ասորերէնի եւս քաջահմուտ, եւ ասորերէնէ թարգմանութիւններ ընելու համար Սահակի եւ Մեսրոպի Եդեսիա դրկելը Յովսէփն ու Եզնիկը՝ չի թուիր հաստատել քաջ ասորագիտութիւնը Սահակի։ Ասկէ զատ, ունինք Ղազար Փարպեցիի վկայութիւնը թէ Սահակ «անցուցանէր վարժիւք զբազում գիտնովք Յունաց» և «անվեհեր չանալով զցայգ եւ զցերեկ թարգմանեալ զկատակարանս ամենայն՝ զխօսեցեալս մարզարէիւք Ս. Հոգւոյն եւ զնորոյ կատակարանին քարոզութիւնս»։ Աի ըսել չէ թէ Սահակ չունէր ասորերէնի գէթ թեթեւ ծանօթութիւն, որ իրեն թոյլ տար յունարէնէ թարգմանած տեղն՝ աչքէ անցընել նոյն ժամանակ ասորերէն բնագիրը։

Բայց ինչ որ գերազանցօրէն ուշագրաւ է, սա իրողութիւնն է որ Կորիւնի եւ Խորենացիի պատմուածքները՝ գրերու գիւտէն անմիջապէս ետքը («վաղվաղակի») ուսուցման սկզբնաւորութեան վրայ՝ առաջին անգամէն իրարմէ կը շեղին հիմնապէս, — շեղում մը՝ որ կը շեշտուի հետզհետէ, թէ՛ ուսուցման, աւետարանումի վայրերու կարգին, և թէ՛ առնչ մէջ պատահած դէպքերու մասին։ Առնենք սկզբնաւորութիւնը։

Կորիւն բացայայտ կը պատմէ թէ գրերու գիւտին վրայ ուրախութեան տօնական օրեր անցընելէ անմիջապէս ետքը թագաւորը հրաման կուտայ Մաշթոցի «սկիզբ ընել» Մարաց կողմերը երթալ՝ ուսուցանելու, աւետարանելու, կրթելու։ Հայոց թագաւորին այս յատուկ, փութկոտ հոգածութիւնը »կողմանք Մարաց» գաւառին համար կը բացատրուի սա նկատումով որ Մարք (Ատրպատականի) կոչուած երկրին մէկ մասը (հիւսիսային) Հայոց թագաւորին սեփականութիւնը, «ձեռական իշխանութեան տուն» ճանչցուած էր երբեմն, և Բիւզանդ (Ե. Ը.) կ՛ակնարկէ ասոր իբր «տուն թագաւորին Հայոց որ յԱտրպատականին էր», և այս «կողմանք Մարաց»ն ալ ասոր դրակից էր։ Այս «ամուր» (լեռնոտ, անառիկ) աշխարհն Մարաց (Բիւզ. Դ. Ծ.) գժուարամատոյց՝ լեռնոտ ամէն երկրամասերու պէս՝ ամենէն աւելի վայրենի, անտաշ, խժական բարքեր իր մէջ մնացած պահելով, ասիպողական դաւեց թագաւորը անկէ «սկիզբ ընել» Մաշթոցի գործունէութեան։ Այս «կողմանք Մարաց» գաւառը ուրեմն աննշան եւ քիչ ծանօթ տեղ մը չէր։ Բիւզանդ երեք անգամ յիշած ունի զայն. (ա). Դ. ԻԴ. «Վասակ սպարապետն (Մամիկոնեան)... թողոյր զթագաւորն Արշակ յամուր տեղւոջ ուրեմն յերկրին Մարաց (Հայաստանի հարաւ - արեւելեան սահման), (բ). Դ. Ծ. «Յետս եկաց ի թագաւորէն Հայոց ամուր աշխարհն Մարաց», եւ (գ). Ե. ԺԱ. «Եւ զկողմանս Մարաց, քանզի եւ նոքա ապստամբեցին յարքայէն Հայոց (Պապ), հարկանէր Մուշեղ զնոսա մեծապէս»։ Կորիւն եւ Բիւզանդ, երկուքն ալ Ե.րդ դարու առաջին կէսին պատմագրողներ, կը ճանչնան այս «կողմանք Մարաց» գաւառը, սակայն Խորենացի թէպէտ չ՛անդիտանար, և կը յիշէ «Կողմանք ամրութեան Մարաց» (Բ. ԿԳ, եւ Գ. ԽԷ), սակայն Մաշթոցի՝ գրերը ստեղծելէ ետքը առաքելութեան առաջին վայրը հոն ընելը բնաւ չի յիշատակեր, մինչդեռ Մաշթոցի գործունէութեան առաջին քայլն ըլլալով ան՝ եւ թագաւորին յատուկ հրամանովը, կարելի չէր զանց ընել եւ լռութեամբ անցնիլ վրայէն, ինչպէս կ՛ընէ Խորենացի։ Ի՞նչ է բուն պատճառը Խորենացիի այս զանցառութեան, դիւրին չէ հաստատ գտնել, բայց կարելի է ենթադրել թէ Խորենացիի պատմագրութիւնը յետին ժամանակներ գրուած ըլլալով, երբ «Կողմանք Մարաց» վաղուց դադրած էր Հայաստանի մաս կազմելէ, եւ անցած Պարսից, ու թերեւս բնակչութիւնն ալ մեծ մասամբ Պարսիկներէ բաղկացած, այլևս չէր արժեր

Fonds A.R.A.M

զբաղիլ Մաշթոցի հոն կատարած գործերով։ Ի դէպ է հոս մատնանիշ ընել նաեւ թէ նոյնքան եւ ա՛լ աւելի Խորենացիի յետնութեան նշան է իր դիտումնաւոր զանցառութիւնը Սիւնեաց Վասակ իշխանին, եւ ատոր իշխանութեան գլուխ անցնելէն ետքը Մաշթոցի Սիւնեաց աշխարհին մէջ գործունէութեան հանդէպ ցոյց տուած «որդիական հպատակութեան» եւ սատարող օգնականութեան, զոր Կորիւն կը յիշատակէ՝ Վասակի մտաւոր ձիրքերուն բարձր գրուատիքով հանդերձ։ Խորենացի պատշաճ կը համարի կարճ նախադասութեամբ մը միայն անցնիլ այս ամենուն վրայէն, իբր թէ Մաշթոց Բենիամին անուն թարգման մը ուղեր է Աղուանից աշխարհը եղած ատենը, «զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն (երիտասարդ) Վասակ Սիւնեաց տէր», և ուրիշ ոչինչ Վասակի վրայ ! ։

Խորենացիի այս ուշագրաւ զանցառութիւնները մատնանշելէ ետքը, կը դնենք հոս դէմ առ դէմ Մաշթոցի ուսուցողի եւ աւետարանողի գործունէութեան պատկերը՝ ժամանակի եւ վայրերու կարգով՝ ինչպէս Կորիւն եւ Խորենացի կ՚աւանդեն, ցուցնելու համար երկուքին միջեւ անհամաձայնութիւնը։

Կորիւն	Խորենացի
1· Առաքելութիւն «կողմանք Մարաց»։	1· Չանց կ՚ընէ։
2· Աւետարանական արուեստ, թարգմանել, գրել, եւ ուսուցանել թարգմանութիւն Հին եւ Նոր Կտակարանի բովանդակ·	2· Լռութիւն կը պահէ, եւ հարկ էր լռութիւն պահել, որովհետեւ բովանդակ թարգմանութիւնը Ս· Գրքի արդէն Սամոսի (!) մէջ իբր թէ կատարած, գլուխ հանած էին Մաշթոց եւ իր երկու օգնականները։
3· Նորագիւտ ուսուցման աշակերտներ կը խմբէին ուսուցանելու եւ վարժեցնելու եւ ուսուցողներ պատրաստելու։	3· Դպրոցներու բացում։
4· Մասնաւորապէս Մամիկոնեան գերդաստանի մարդիկը վարժեցնել կը ձեռնարկէ Սահակ։	4· Չանց կ՚ընէ յիշել Կորիւնի պատմած այս շատ բնական եւ կարեւոր կէտը (կարեւոր՝ նկատելով Մամիկոնեանց յետոյ ա՛յնքան եռանդուն եւ արտասովոր դերը՝ եկեղեցիի պաշտպան կանգնելու մէջ)։
5· Համաձայնութիւն կը գոյանայ Սահակի եւ Մաշթոցի միջեւ որպէսզի առաջինը Թագաւորանիստ տեղերը քարոզէ, եւ գործէ, իսկ Մաշթոց առաքելութեան երթայ գաւառները եւ սահմանակից երկիրները։	5· Լռութիւն կը պահէ՝ աշխատութեան բաժանման այս կարեւոր որոշման վրայ։
6· Մաշթոց կ՚այցելէ Գողթն՝ իր առաջին գաստակերտը — այս երկրորդ անգամ։	6· Կ՚աւանդէ աս՝ Բիւզանդիոն երթէն յետոյ՝ շատ ուշ պատահած, մինչ Կորիւն անկէ առաջ տեղի ունեցած կը պատմէ։
7· Յետոյ՝ սահմանակից Սիւնեաց աշխարհը կ՚այցելէ ուր կ՚իշխէր Վաղենակ, եւ քիչ յետոյ իշխանութեան գլուխ անցաւ Վասակ Սիւնեաց տէր։	7· Վաղինակի օրով Մաշթոցի Սիւնեաց աշխարհ երթալ քարոզելը շա՜տ առաջ կը դնէ, նոյն իսկ գրերու գիւտէն, Դանիէլեան գրերու գիւտէն իսկ առաջ !!
8· Ժամանակ մը ետքը Վրաստան կ՚այցելէ, Վրաց գրեր կը ստեղծէ, Վրաց Բակուր Թագաւորին կը ներկայանայ, կը վարդապետէ, դպրոցներ կը բանայ։	8· Վրաստան երթը, անոնց գրեր ստեղծելը եւ Բակուր Թագաւորին ձեռնտուութիւնը շա՜տ կանուխ կը դնէ, Մաշթոցի հայ գրերը ստեղծելէ եւ Հայաստան դպրոցներ բանալէ անմիջապէս ետքը, որ հակառակ է Կորիւնի պատմածին։
9· Կը դառնայ Հայաստան՝ աչքէ անցընել քաջալերել, հաստատել աշակերտները եւ վարդապետել։	9· Չի յիշեր բնաւ։
10· Ու յետոյ կը խորհի իր գործունէութիւնը վարել Յունաց բաժնին մէջ՝ հոն գտնուող Հայոց քով («կէս ազգ Հայոց»)։	10· Չի յիշեր բնաւ հոս։ Երբ յետոյ այսպիսի խորհուրդ մը կը պատմէ, Սահակի կը վերագրէ զայն, յղացումը եւ նախաձեռնութիւնը Սահակի կուտայ՝ հակառակ Կորիւնի աւանդածին· իբր թէ Սահակ է որ «Թողու զՄեսրոպ 'ի վերայ վարդապետութեան կողմանն արեւմտից»։

Երբ Բիւզանդիոն	Բիւզանդիոնէ դարձ
1· Կը դառնայ Հայաստան ուր Ատտիկոս Հայրապետէն հրաման առեր էր Հայաստանի մէջ գտնուած	1· Սահակն է որ կը հրամայէ քննել «բոքբոքիտոն» ապանդաւորները, ուղղութեան հրաւիրել, եւ եթէ չգան՝

Fonds A.R.A.M

«բարբարիանոսաց ազանդը» մէջտեղէն վերցնել եւ այս գործին կը ձեռնարկէ, եւ կը պատժէ աղանդաւորները ու երկրէն «կը կորզէ»:	«խայտառակել իրաւացի մահուամբ» հակառակ Կորիւնի որ ամբողջ ձեռնարկը Մաշթոցի կը վերագրէ:
2. Այցելութիւն Աղուանից երկիրը, գիր ստեղծել, վարդապետել:	2. Աղուանից երկիր երթալը եւ անոնց գիր ստեղծելը կը դնէ շա՜տ առաջ, Բիւզանդիոն երթալէն առաջ:
3. Կը դառնայ Վաղարշապատ՝ այս նորագործ յաջողութիւնն ալ իմացնելու:	3. Չի յիշեր, այլ տարբ տեղ կը պատմէ իբր թէ Մաշթոց կ'առանձնանայ Շաղգոմք անապատ տեղ մը, հոն կ'ուսուցանէ իր աշակերտներու առաջին խմբին ! կ'երթայ Գողթն՝ իր առաջին բնիկ գաւառը, հոն հեթանոսական աղանդ մը մէջտեղէն կը վերցնէ. իրեն կ'օգնէ հայրաբարոյ Գիւտ՝ որդի Շարիթայ.— առաջինը բոլորովին անծանօթ Կորիւնի, իսկ երկրորդը՝ շատ առաջ տեղի ունեցած է, (Կորիւնի համեմատ) Բիւզանդիոն երթէն առաջ:
4. Վերստին այց Աղուանից երկիրը եւ Բաղասական գաւառը:	
5. Աղուանքէն՝ Վրաստան Գարդմանական Ձորով — ձեռնտուութիւն Խուրս իշխանի:	5. Այց «Բաղասական կողմանք» գաւառը դարձեալ հեթանոսական աղանդաւորներ ուղղելու կամ հալածելու: Կը դառնայ Գարդմանայ ձորով — հոս ալ նոյն աղանդին ընկերները դանել ուղղելու: Այս աղանդն ու աղանդաւորներու հետապնդումը անծանօթ են Կորիւնի:

Ասկէ ետքը. բաւական զուգընթաց են, բայց Բիւզանդիոն Երթը. Յունաց բաժնին մէջ գտնուող Հայերուն ուսուցանելու խորհուրդը, Յոյներէն գտած ընդունելութիւնը, եւն., բոլորովին տարածայն կ'աւանդեն Կորիւն եւ Խորենացի — ինչ որ առանձին քննութեան առարկայ պիտի ընենք:

Կորիւն

Եւ անդէն վաղվաղակի 'ի միայնակեցութեան կարգ մտանէր: ··· Առեալ այնուհետեւ երանելւոյն զհաւատացեալս իւր՝ դիմեալ իջանէր յանկարգ եւ յանդարման տեղիս Գողթան: Այլ եւ ընդ առաջ ելանէր նմա իշխան Գողթան, այր երկիւղած եւ աստուածասէր, ըստ աշակերտաց հաւատոյն Քրիստոսի: Իսկ երանելւոյն վաղվաղակի զաւետարանական արուեստն 'ի մէջ առեալ՝ ձեռն արկանէր զգուառովն հանդերձ միամիտ սատարութեամբ իշխանին զերեալ զամենեսեան 'ի հայրենեաց աւանդելոց, եւ 'ի սատանայական դիւապաշտ ըսպասաւորութենէն 'ի հնազանդութիւն Քրիստոսի մատուցանէր: Եւ յորժամ 'ի նոսա զբանն կենաց սերմանեալ, յայտնի իսկ բնակչաց գաւառին՝ նշանք մեծամեծք երեւէին, կերպակերպ նմանութեամբ դիւացն փախըստական լինելով անկանէին 'ի կողմանս Մարաց:

Խորենացի

Եւ երթեալ 'ի գաւառն Գողթան բնակէ, զմիայնակեցութեան վարս ստացեալ: Եւ որ 'ի նմա զօղեալ աղանդն հեթանոսական թաքուցեալ յաւուրցն Տրդատայ մինչեւ ցայն ժամանակս եւ ապա յայտնեցաւ 'ի վատթարել թագաւորութեանն Արշակունեաց՝ զայն երարձ օգնականութեամբ իշխանի գաւառին՝ որում անուն էր Շարիթ (Շարաթ՝ ըստ Կորիւնի): Ուր նշանք աստուածայինք ԼԻՆԷԻՆ որպէս առ սրբովն Գրիգորիւ, հալածական լեալ դեւք մարմնաւոր տեսլեամբ՝ անկանէին 'ի կողմանս Մարաց:

Այս երկու հատուածներուն միջեւ նմանութեան կէտերը ակներեւ են: Բայց ուր Խորենացի բանաքաղելով հանդերձ կ'այլափոխէ՝ զանազանուելու համար Կորիւնէ, կ'իյնայ կասկածանքի տակ: Կորիւն Մաշթոցի միայնակեցութեան տեղը չ'որոշեր, բայց յայտնի կը տեսնուի որ ուր որ ալ եղած ըլլար ատ՝ Գողթն չէր կրնար ըլլալ, քանի որ Կորիւն կ'աւանդէ թէ «այնուհետեւ առնելով իր հետեւող հաւատացեալները՝ կը դիմէ կ'իջնէ Գողթն»:

Մինչդեռ Խորենացի բացորոշ կ'ըսէ թէ Գողթն գաւառը կ'երթայ կը բնակի ու միայնակեցութեան կեանք կը վարէ: Ինչ որ Կորիւն բնակիչներու «հայերէն աւանդուած սատանայական դիւապաշտ սպասաւորութիւն» կ'անուանէ՝ Խորենացի «ծածկուած հնուց պահուած հեթանոսական կրօնք» կը կոչէ,

Fonds A.R.A.M

Կորիւնի բառերուն համանիշներ ճարտարելու սովորութեամբ, ինչպէս «կերպակերպ նմանութեամբ դեւք» կը դառնան «մարմնաւոր տեսլեամբ դեւք». այլակերպ դեւերուն փախչիլ հալածիլը, Կորիւնի «նշանք մեծամեծք երեւէին» նկարագրելը արդէն իսկ բաւական հրաշք մուծանել էր. բայց Խորենացի աւելի եւս կը չափազանցէ «աստուածային նշանք»ի հանդամանքը տալով:

Այս դէպքը կը պատահի գրոց գիւտէն առաջ, նոյն իսկ Դանիէլեան անբաւական գրերուն գիւտէն առաջ: Եւ սակայն, ամենամեծ զարմանքով կը տեսնենք Խորենացիի մէջ որ այս դէպքին անմիջապէս հետեւիլ կուտայ Մաշթոցի երթը Սիւնեաց աշխարհը, սապէս՝

Կորիւն

Կորիւն կը կիրարկէ այս բացատրութիւնը «Ոչինչ պակասութեամբ քան զայլոցն գաւառաց անդ ցուցեալ» բայց վերաբերութեամբ Վրաստանի Տաշրաց գաւառին:

Խորենացի

«*Եւ* ոչինչ յայնցանէ պակաս արարեալ գտանի *եւ Սիւնեաց աշխարհին, օգնականութեամբ նորին իշխանին որ կոչէր Վաղինակ*»:

Մինչդեռ հաստատ գիտենք Կորիւնէն թէ Մաշթոցի այս երթը Սիւնեաց աշխարհ՝ լիակատար գրերու ստեղծումէն շատ ետքը, Գողթն երկրորդ անգամ *այցելութենէն ետքը տեղի ունեցաւ: Հաւանօրէն Խորենացի Կորիւնէն գիտէր թէ Սիւնեաց աշխարհ երթը կը յաջորդէ Գողթն գաւառ այցելութեան, բայց յիշողութենէն վրիպեր է թէ* երկրորդ *այցելութեա՛նն է որ կը յաջորդէ, ո՛չ առաջինին:*

Կորիւն կը պատմէ թէ Մաշթոց Բիւզանդիոնէ դառնալէ ետքը, *եւ հոնկէ Ատտիկոս հայրապետէ ընդունած խիստ պատուէրին համեմատ Հայաստան «Բարբարիանոսաց աղանդ»աւորները սաստիկ պատիժներու ենթարկելէ եւ աղանդը երկրէն վերցնելէ ետքը Աղուաններուն գիր կը ստեղծէ: Սակայն Խորենացի թէ՛ Վրաց եւ թէ՛ Աղուաններուն գիր ստեղծելը կը դնէ Բիւզանդիոն երթալէն առաջ, եւ պէտք է համեմատութեան դնել երկուքին պատմուածքները, ակնյայտ ցուցնելու համար Խորենացիի բանաքաղելը հանդերձ այլափոխութեամբ:*

Կորիւն

«Յայնմ ժամանակի եկեալ դիպէր նմա այր մի երէց Աղուան ազգաւ Բենիամէն անուն, եւ նորա (Մաշթոցի) հարցեալ եւ քննեալ զբարբարոս բանս Աղուաներէն լեզուին, առնէր ապա նշանագիրս ըստ վերնապարգեւ կորովի սովորութեան իւրում.... Յետ այնորիկ հրաժարեալ յեպիսկոպոսաց, յիշխանաց աշխարհին եւ յամենայն եկեղեցեաց, առ որս թողեալ վերակացուս զերկուս ոմանս յիւրոց աշակերտացն, որ առաջնոյն Ենովք անուն էր, եւ երկրորդին Դանան:

(Եւ ինքն բազում աշակերտօք գայր անցանէր 'ի կողմանս Հայոց մեծաց, եւ հասեալ 'ի Նոր Քաղաքն — Վաղարշապատ — կը ներկայացնէ կաթուղիկոսին եւ թագաւորին Աղուանից մէջ կատարած գործ մը, եւ քիչ մը ատեն հանգիստ առնելէ ետքը, վերստին կ'երթայ Աղուանից աշխարհը):

«Եւ հասեալ 'ի թագաւորական տեղիսն տեսանէր զսուրբ եպիսկոպոսն Աղուանից որում անուն Երեմիա կոչէին, եւ զնոյին թագաւոր որում Արսվաղէ էր անուն՝ ամենայն ազատօք հանդերձ որոց առաւել հպատակութեամբ ընկալեալ... եւ նոցա երկոցունց... յանձն առեալ զպրութեանն հնազանդելոյ՝ տային եւս հրաման 'ի գաւառաց եւ 'ի տեղեաց իշխանութեանն իւրեանց բազմութիւն մանկանց յարուեստ դպրութեանն ածել եւն:

Եւ յորժամ զայն արարեալ հաւասարութեամբ (մի-

Խորենացի

Խորենացի (*գլուխ ԾԴ*)

«Եւ ինքն յԱղուանս իջեալ, առ Արսվաղէն թագաւոր նոցա եւ առ եպիսկոպոսապետն Երեմիա, որոց կամաւ յանձն առեալ զվարդապետութիւն նորա, ետուն մանկունս ընտիրս:

Եւ կոչեալ զԲենիամին ոմն շնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վասակ Սիւնեաց տէր 'ի ձեռն Անանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ, որով ստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս աղխալուր խժական խեցբեկագունին այնորիկ Գարգարացւոց լեզուին:

Եւ վերակացու թողեալ զաշակերտ իւր զՅովնաթան, *եւ քահանայս կացուցեալ դրանն արքունի ինքն դառնայ 'ի Հայս:*

Հոս կ'ընդհատէ Մաշթոցի գործունէութեան պատմութիւնը եւ հազիւ 6 գլուխ յետոյ *կը դնէ շարունակութիւնը ինչպէս է Կորիւնի մէջ:*

Խորենացի (*Կ. գլուխ*)

«Քանզի մնացեալ արմատ դառնութեան հեթանոսական աղանդոյն 'ի ժամանակի անիշխանութեանն 'ի վեր երեւեալ (!) *'ի բազումս տարածեցաւ: Զորս բնաբարձ արարեալ երանելւոյն՝ հանդերձ օգնականութեամբ հօրաբարոյին Գոտայ՝ որդւոյ Շաբիթայ իշխանին գաւառին: Տեղեկանայր եւս եթէ չարեաց վարդապետացն*

Fonds A.R.A.M

արանութեամբ) եւ լցեալ զվիտոյն իւրեանց եւ զկամացն յօժարութիւն, ձեռնատու եւս եղեալ նմա սրբատաւոյ վարդապետութեանն ի Բաղասական կողմանս սրբոյ եպիսկոպոսին ՈՐՈՒՄ ՄՈՒՇԵՂ ԿՈՉԷԻՆ, հրաժարէր ապա ի թագաւորէն, եւ յեպիսկոպոսացն եւ յամենայն եկեղեցւոյն Աղուանից: Եւ զոմանս յիւրոց աշակերտացն վերակացուս իւրեանց կացուցանէր, հանդերձ արամբ քահանայիւ՝ արքունական դրանն, որում անուն Յովնաթան կոչէին եւն:

Այս երկու հատուածներուն մէջ՝ հակառակ բաղմաթիւ նշաններու մէկուն միւսէն կախման, շատ մը փոքրիկ տարբերութիւններ կան, որոնց մէջ հաւատարմագոյնը Խորենացին չի կրնար ըսուիլ: Աղուաններուն Ներեմիա եպիսկոպոսապետ կ'ընէ Խորենացի, Բենիամին Երէցը (Կորիւն) «ումն շնորհաւոր թարգման» կ'ընէ Խորենացի, Մաշթոցին կոչել կուտայ Բենիամինը, մինչ Կորիւն կ'ըսէ թէ Բենիամին ինք կուգայ գտնել Մաշթոցը:

Բոլորովին անհաւանական կ'երեւի Սիւնեաց տէր երիտասարդ Վասակ իշխանը խառնել Բենիամինը Մաշթոցին դրկելու՝ ձեռամբ Սիւնեաց Անանիա Եպիսկոպոսին, որ արդէն ծանօթ էր Մաշթոցի իրը իր աշակերտը: Աղուաններուն Բաղասական զաւառը իր աշակերտներէն վերակացուներ (անանուն) կը ղրկէ (Կորիւն), բայց Խորենացի միայն մէկ աշակերտը Յովնաթանը կը նշանակէ վերակացու, եւ «քահանաներ» կը կացուցանէ արքունի դրան, մինչ Կորիւն միակ քահանայ մը (Յովնաթան աշակերտը) կուտայ արքունի դրան: Նոյնպէս երկբայական է Խորենացիի աւանդածը թէ հեթանոսական կրօնքի ուսուցողներուն առաջաւորները («նախադոյնք») Բաղասական զաւառին մէջն ըլլալով, Մաշթոց փոյթ կը տանի ուղղութեան բերելու զանոնք, եւ անուղղաները Հոնաց աշխարհ փախստական կ'ընէ: Դժուար է հաւատալ ասոր, որովհետեւ եթէ ստուգութիւն ըլլար ատ՝ Կորիւն զանց չպիտի ընէր Մաշթոցի այս աղանդահալած գործունէութիւն ալ յիշատակել, ինչպէս ըրած է Գողթնի, բարբարիանոսաց աղանդին, եւ Թէոդորոսի «ընդունայնախօս աւանդութեանց» համար:

Դարձեալ՝ Կորիւն կը պատմէ թէ Աղուաններուն գրեր ստեղծելէ ետքը երբ Մաշթոց հրաժեշտ կ'առնէ անոնց եպիսկոպոսներէն, իշխաններէն, եկեղեցիներէն, ասոնց քով վերակացու կը թողու իր աշակերտներէն երկուքը՝ Ենովք եւ Դանան: Բայց ասոնց այս երկու աշակերտները՝ Խորենացիի համեմատ իրը թէ բոլորովին տարբեր տեղ վերակացու թողուց Մաշթոց, «զԵնովք (եւ զԴաւեոնդ) ի Սպեր, եւ զԴանան յԵկեղեաց: Պարզ իրողութեան մը վրայ թէ այս երկու աշակերտները ո՞ւր թողուց՝ այսքան ակնյայտ անհամաձայնութեան առջեւ, որո՞ւ հաւատալ պէտք է, Մաշթոցի գերադաս աշակերտին Կորիւնի՞, թէ տարիներ ետքը պատմագրող Խորենացիին:

Կորիւն

Խաղացեալ գայր ի կողմանց Աղուանից անցանել յաշխարհն Վրաց:

Եւ հասեալ գայր հանդէպ Գարդմանական ձորոյն. ընդ առաջ լինէր նմա իշխանն Գարդմանից որում Մուրս կոչէին: Եւ ասպնջական եղեալ նմա ասուածածասէր. եւ կիւզածութեամբ առաջի դնէր զանձն վարդապետին հանդերձ իշխանութեամբն իւրով, առաւելագոյն իսկ վայելեալ ի հիւթ եւ ի պարարտութիւն վարդապետութեանն, յուղարկէ զերանելին ուր եւ երթեալոյն էր:

Իսկ նորա անցեալ գիմեալ ի կողմանն, առ որով ժամանակաւ Արծիւ անուն թագաւորեալ վրաց պայծառացուցեալ ծաղկեցուցանէր զվարդապետութիւնն, եւ նորա չրջեալ զամենայն աշակերտօք, պատ-

Խորենացի

«Ինքն զառնայ զԳարդմանայ ձորոյն. զի եւ ի նմա լուաւ լինել յընկերաց նորին աղանդոյն (զարձեալ հեթանոսական աղանդին կրօնին հետեւողները գտնել ու հետապնդել տալ կ'ուզէ Մաշթոցի): Զորս գտեալ ածէ եւ զնոսա ի գիտութիւն ճշմարտութեան, հանդերձ վերստին ուղղութեամբ իշխանին Գարդմանայ որում անուն էր Մուրս:

Հրաւիրի անդէն ի Բզեչխէն Գուգարացւոց Աչուշայէ, յաղագս նորին գործոց (նոյն գործքին համար — զարձեալ հեթանոսական աղանդը սրբելու?) զալ յիւր իշխանութիւնն՝ ի գաւառն Տաշրաց, ուր երթեալ՝ լաւագոյնս վարդապետեաց, եւ հաստատագոյնս էած զամենայն աշակերտեալսն (անիմաստ այլաբանութիւն մը

Fonds A.R.A.M

ուիրեալ կալ 'ի ճշմարտութեանն:

Յայնժամ իշխանին Տաշրացւոց՝ առն պատուականի եւ աստուածասիրի որս անուանեալ կոչէր Աչուշայ, 'ի ձեռն տայր նմա զանձն ամենայն զաւառաւն իւրով եւն:

կոչինի «չրջեալ զամենայն աշակերտօք, պատուիրեալ կալ 'ի ճշմարտութեանն» յատակ նախադասութեանն) առ որով ժամանակաւ Արծիլ ոմն էր կացեալ թագաւոր վրաց:

ԴԱՒԻԻԿ ՖՆՏԳԼԵԱՆ

(Շարունակելի)

ՍԻԿԱՐԷԹՍ

——

Սիկարէթիս լոյսն առկայծ
— Խաւարին մէջ սեւեակիս —
Գրքուրիւն մ'է պրկպրկուն,
Քրոջ բիբ մ'է սիրավառ:

Սիկարէթիս կրակին
Երկարօրէն կը ցայիմ,
Երբ չեմ ուզեր կեղծաւոր
Տեսնել երեսը հիւրիս:

Սիկարէթիս շրնորհիւ
Համբերութեամբ կը լրսեմ
Մերուկներուն խրատներն
Ու բամբասանքը կանանց:

Սիկարէթիս մուխին հետ
Մերթ կը սիպտիմ կուլ տալու
Քրսութիւններ, կրճտամբանք
Կեանքիս մասին չարաղետ:

Սիկարէթիս մուխին հետ
Օդին կուտամ փուճ զրոյցումն
Որ տարիներս անցուցի
Երազելով ծուլօրեն:

Օդին կուտամ մրտածումն'
Որ իմ ցաւս է անդարմանն,
Թէ շատ խորունկ ըզգալուս
Միւրիլ եղաւ հետեւանք:

Սիկարէթիս մուխին հետ
Օդին կուտամ բարկութիւնս
Որ չեմ կրնար վրէժ առնել
Ձակատագրէս անողոք:

Ու կը ծրխեմ. կը ծրխեմ
Որովհետեւ պէտք է ես
Մոռնամ ժամերս յուսահատ,
Պէտք է մոռնամ մահուան գալն:

ՅՈՎՍԷՓ ՇԱՀԷՆ

Fonds A.R.A.M

Ա Ն Ի Ի Մ Ա Յ Ր Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ի Ո Յ

ԳԼԽԱՒՈՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Անիի՝ Բագրատունեաց վերջին մայրաքաղաքի՝ Մայր եկեղեցւոյ գլխաւոր արձանագրութիւնն առաջին անգամ քննեց և հրատարակեց Շահխաթունեանց (1), իսկ յետոյ՝ նոր քննութենէ անցուցին եւ հրատարակեցին Ջալալեանց (2) եւ Սարգիսեան (3). բոլորն ալ սխալաշատ։

Գրեթէ այս միջոցներուն լոյս տեսաւ Բրոսէի մէկ գիրքը (4), յարակից պատկերներով, որոնք՝ սակայն՝ գիտութեան համար նոր լոյս մը չէին բերեր Մայր եկեղեցւոյ արձանագրութեան մասին, որովհետեւ Բրոսէ անձամբ չէր այցելած Անի, եւ պատկերներու կարգին դրուած արձանագրութիւնները հրատարակուած էին Յուլիոս Կեստների գծագրած անյայտ պատկերներուն վրայէն։

Կեստներ լաւ գծագրիչ մըն էր, բայց իրեն անծանօթ լեզուի մը արձանագրութիւնները ճշտիւ գծագրելու չափ ընդունակութիւն չունէր. հետեւաբար՝ գծագրած արձանագրութիւնները քնագրին հաւատարիմ ըլլալէ հեռու էին։

Մայր եկեղեցւոյ գլխաւոր արձանագրութեան վերջին հրատարակիչներն եղած են Հ. Ալիշան (5) եւ Կոստանեանց(6). բայց՝ դժբախտաբար՝ ասոնք ալ պակասաւոր եւ սխալ։

Ներկայ հրատարակութիւնս՝ առաջին գիտական արտագրութիւնն եւ ստոյգ ընթերցումն է, որ լոյս կը տեսնէ արձանագրութեանս փորագրուելէն՝ այն է 1001 թուականէն՝ մինչեւ հիմայ։

(Առձանագրութիւնը տեսնել էջ 71)

Արձանագրութեանս ընթերցումն է.

« Ի ՆԾ թուականիս Հայոց, Մժթ թուականին Հոռոմոց, Բենիամին գրէ.— Ի ժամանակս աստուածապատիւ եւ հոգեւոր տեառն Սարգսի, Հայոց կաթողիկոսի, եւ ի մեծափառ թագաւորութեանն Գագկայ, Հայոց եւ Վրաց շահանշահի, եւ՝ կատարնիզէ, Հայոց թագուհի, դուստր Վասակայ, Սիւնեաց թագաւորի, յողորմութիւնն Աստուծոյ ապաւինեցայ, եւ հրամանաւ առն իմոյ՝ Գագկայ շահանշահի՝ շինեցի զսուրբ կաթողիկէս, զոր էր հիմնադրեալ մեծին Սմպատայ. եւ կանգնեցաք տուն Աստուծոյ, նորոգ եւ կենդանի, ճշմունդ հոյգեւոր եւ արձան մշտնջենաւոր. զարդարեցի

---

(1) Յովհ. եպսկ. Շահխաթունեանց, «Պատրագրութիւն կաթուղիկէ էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ», հտ. Բ., երես 353—354։ Էջմիածին, *1842*։

(2) Սարգիս արքեպս. Ջալալեանց, «Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան», հտ. Բ., երես 5։ Տփխիս, *1858*։

(3) Հ. Ղեւոնդ Սարգիսեան, «Տեղագրութիւնք ի փոքր եւ ի մեծ Հայս», երես 117։ Վենետիկ, *1864*։

(4) M. F. Brosset, «Les Ruines d'Ani», հտ. Ա. եւ Բ.։ Պետերբ. *1860* եւ *1861*։

(5) Հ. Ղեւոնդ վ. Մ. Ալիշան, «Շիրակ, տեղագրութիւն պատկերացոյց», երես 67—68։ Վենետիկ, *1881*։

(6) Կ. Կոստանեանց, «Վիմական տարեգիրք. ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց», եր. 13։ Պետերբ. *1913*։

Fonds A.R.A.M

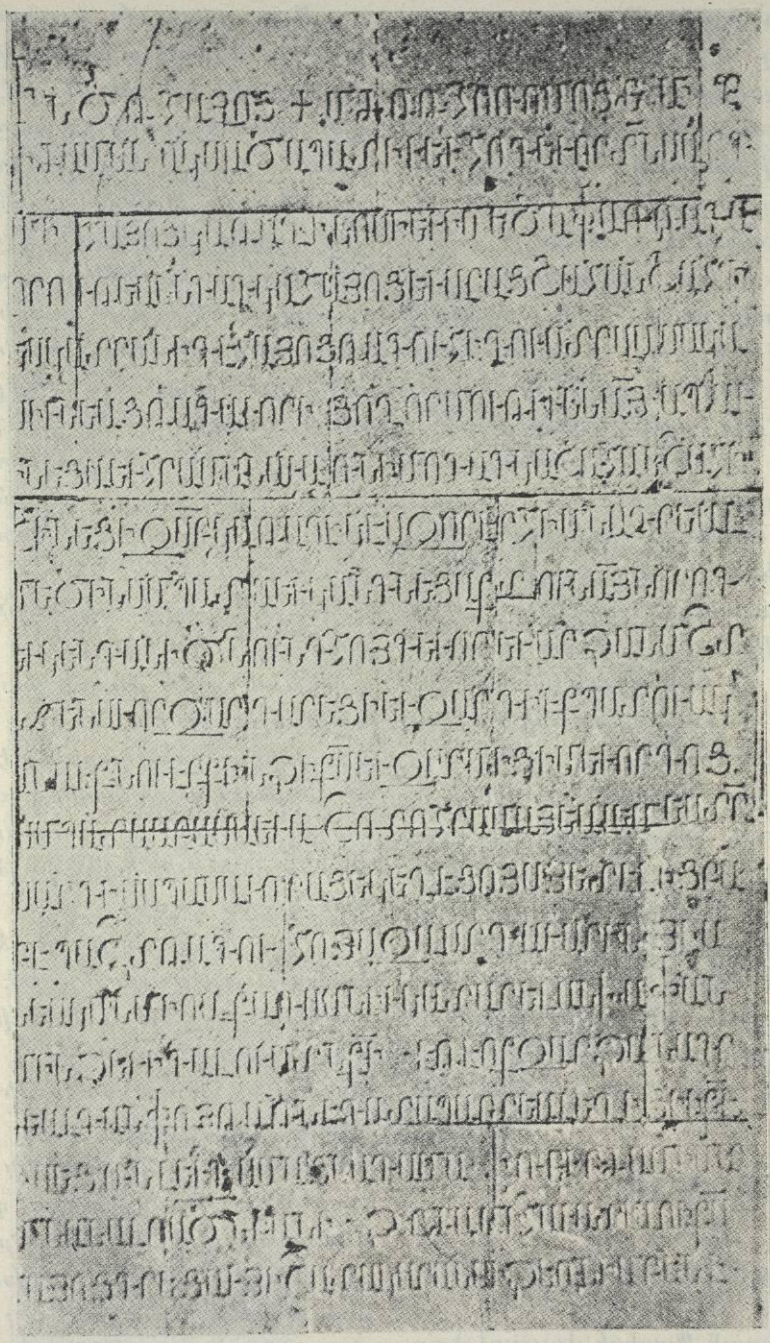

ԱՆԻԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԳԼԽԱՒՈՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Fonds A.R.A.M

եւ զարդիւք պատուականաւք, նուէրք լինէ ի Քրիստոս. եւ զարմից իմ եւ որդւոց՝ Սմպատայ, Աբասայ եւ Աշոտոյ։

«Հրամայեալ եմ, ես՝ տէր Սարգիս, սպասաւորաց եկեղեցւոյս, յետ ելից բարեպաշտ Թագուհւոյս՝ զվարդավարին յիսնեակին միով քառանիւ կատարել անխափան, մինչեւ ի գալուստն Քրիստոսի։ Էթէ ոք զարձանագրեալդ անփոյթ առնէ, դատապարտեալ եղիցի ի Քրիստոսէ։

«Ի վեց հազար չորեք հարիւր երեսուն եւ երեք ամացն Ադամայ, ի հազար և երկոտասան ամի մարմնանալոյ Աստուածն Բանի, ի 2 եւ ԺԱ. ամի հաւատալոյ ի Քրիստոս Հայոց. գրեցաւ յիշատակարանս ի ձեռն իմ՝ Բենիամինէ։»

Ինչպէս կը տեսնուի, եկեղեցին շինել տուող կատրանիդէ (7) Թագուհին՝ Սիւնեաց Վասակ Թագաւորին աղջիկն է։ Վասակ՝ որդին էր Սիւնեաց Սմբատ Թագաւորին, որ մեռած է 998 Թուականէն յառաջ. իսկ ինքը՝ Վասակ՝ կենդանի էր 958 եւ 1019 Թուականներուն։

Գալով Դագիկի, ասիկայ մեր պատմութեան մէջ ծանօթ Գագիկ Ա. Շահնշահ Թագաւորն է, որդին Աշոտ Գ. Ողորմած Թագաւորին (953—977), որ իր եղբօր՝ Սմբատ Բ. Տիեզերակալ Թագաւորին յաջորդած է 989ին, եւ մեռած է 1020ին։

Գագիկ Ա. շինել տուած է Անիի Ս. Գրիգոր եկեղեցին, որուն փլատակներուն տակէն հանուած է իր մեծադիր արձանը։

* * *

Հիմայ գանք ուրիշ կէտի մը քննութեան։

Տարիներ յառաջ Պարիսի Journal Asiatique հանդէսին մէջ կը պնդէի, թէ այն ժամանակ երբ ճարտարապետութեան մէջ «Գոթական» կոչուած ոճը տակաւին ծանօթ չէր Եւրոպայի, Անիի Մայր եկեղեցին նոյն ոճի առաջին օրինակը կը ներկայացնէր Հայոց մէջ (8)։

Այս պարագան Եւրոպացի գիտնականներն ալ նկատի առնելով կ'ըսէին եւ ցարդ յամառօրէն կը պնդեն, թէ Հայերն իրենց հին պատմիչներէն հատուածներ «արտագրած» դրած են համեմատապէս նոր պատմական յիշատակարաններու վրայ, եւ կամ իրենց շէնքերուն վրայէն հնագոյն արձանագրութիւնները քակելով տարած դետեղած են ուրիշ՝ աւելի նոր ժամանակուան շէնքի մը վրայ, օրինակ՝ Անիի Մայր եկեղեցւոյ վրայ, կարենալ ապացուցանելու համար վերջինիս հնութիւնը։ Այս տարօրինակ կարծիքն յայտնած է նոյն իսկ Պրոֆ. Մառ, կ. կոստանեանցի վերոյիշեալ «Վիմական Տարեգիրք»ին ռուսերէն յառաջաբանին մէջ (9)։

Չ. Ներսէս Վ. Ակինեան, որուն հաղորդած էի Մայր եկեղեցւոյ վերի արձանագրութեան մէկ լուսանկարը, 1922ին ինձ կը գրէր այդ մասին. — «Այս արձանագրութիւնը շատ կարեւոր է, վասն զի վրացի, ռուս եւ եւրոպացի գիտունք կը կասկածին եկեղեցւոյ հնութեան վրայ, որ առաջին գոթիկն է իւր հնութեամբ, հայկական հողին վրայ։»

Եւ իրօք՝ այս արձանագրութիւնը կուգայ ապացուցանել, թէ Անիի Մայր եկեղեցին, որ գոթական ոճի առաջին օրինակն է Հայաստանի մէջ, կառուցուած է ճիշդ 1001 Թուականին, եւ արձանագրութիւնը փորագրուած քարը դրսէն երեւած չէ, ինչպէս կը հաստատեն քարերու նոյնութիւնը (տեսակով ու գոյնով), անոնց համաչափութիւնն ու դիրքը (նկատը)։

Մայր եկեղեցւոյ գլխաւոր արձանագրութեան իսկական ըլլալուն աւելի փայլուն ապացոյց է նաեւ այն, որ նոյն եկեղեցւոյ հիւսիսային պատին վրայ, գետնէն գրեթէ մէկուկէս մեար բարձրու-

(7) Ո՛չ Թէ «կատրամիդէ», ինչպէս սխալ կը կարդան ոմանք։

(8) Journal Asiatique, 1908, Mai—Juin, երես 530։

(9) Անդ, երես XVIII, ինչպէս նաեւ ծանօթ. 11։

Fonds A.R.A.M

Անիի Մայր եկեղեցին

Fonds A.R.A.M

թեամբ կը կարդացուի շէնքին բուն հիմնադրին անունը, այսպէս.— ՍՄՊԱՏԱՅ է։

Ասիկայ Բագրատունեաց Հարստութեան թագաւորներէն Սմբատ Բ. Տիեզերակալն է, որ իշխած է 977 թուականէն մինչեւ 989. ուրեմն՝ Գագիկ Ա. Շահնշահի անմիջական նախորդն է։

Արդ, Սմբատ Տիեզերակալ երբ իր հօր՝ Աշոտ Գ.ի յաջորդեց, իր հօր կողմէ մայրաքաղաքի վերածուած Անին ընդարձակեց, հաստաբեստ պարիսպներով ու խոր փոսերով շրջապատեց, եւ «հիմը դրաւ» (արկանէ հիմն) Մայր եկեղեցւոյ շինութեան (10), որուն վրայ փորագրել տուաւ իր անունը. բայց շէնքին աւարտումը չտեսած՝ մեռաւ, եւ իր եղբօր կիւրը (կատրանիդէ Թագուհի) իր անձնական ծախքով աւարտել տուաւ զայն, ինչպէս կարդացինք վերի արձանագրութեան մէջ։

Սմբատի անուան երկու տարբեր տեղեր եւ տարբեր պարագաներու մէջ յիշատակութիւնը, ինչպէս նաեւ միեւնոյն ուղղագրութեամբ (Պ-ով) գրուիլը կ'ապացուցանեն, թէ խնդրոյ առարկայ եղող արձանագրութիւնը կեղծ չէ։

Կայ նաեւ ուրիշ փաստ մը։

Մայր եկեղեցւոյ շինութեան ժամանակակից պատմիչ մը՝ Ստեփանոս Ասողիկ, կ'ըսէ թէ՝ «կատրամիդէ Թագուհի... շինեաց զհիմնարկեալ եկեղեցին Սմբատայ..., որ ի քաղաքին Անւոյ (11)։»

Ուրեմն՝

ա) ճիշդ է որ եկեղեցիս շինել տուած է կատրանիդէ Թագուհին, ինչպէս կ'ըսէ արձանագրութիւնը։

բ) Պատմիչը՝ Թագուհիին անունը գրած է «կատրամիդէ» ձեւով, Մ-ով։ Արդ՝ եթէ արձանագրութիւնս «արտագրուած» է, պիտի ունենայինք նոյնպէս Մ-ով. բայց գրած է Ն.ով՝ կատրանիդէ։

Ասոնք փաստեր են...։

Կ. Յ. ԲԱՄՄԱՋԵԱՆ

---

(10) ժ—ԺԱ դարուց պատմիչ Յտեփ. Ասողիկի բառերով, Գիրք Գ. Գլ. ԺԱ։

(11) Յտեփանոսի ցարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Գիրք Գ, Գլ Լ։

Fonds A.R.A.M

ԱՐՁԱԿ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ

ՍԻՐՈՒՀԻՆԵՐՍ

Ականջներուս քով բզզացող մժեղներ են, որ աչքերուս դէմ կը թղթատեն գիրք մը պատկերներու սրիկայ։

Գոցուած գիրքեր չարութեամբ՝ զոր կը համբեմ, վարդարանի մը հատիկներուն պէս, աղաղակելէն՝ Ներէ՛ ինձ, Տէր։

★

Թափած թերթեր պաղածաղիկներու, զոր ի զուր գուրգուրանքով կը հաւաքեմ։

Եւ կ'անցնին թիթեռներու պէս երփնաթեւ ու կը կապեն աչքերս իրենց բոյրովը պարանցիկ։

ՍՐԻՆԳՍ

Քեզ կարեցի ողնոսկրէս՝ օր մը գարնան, ու ծակերդ զերդ ծաղիկներ արեւին տակ փթթեցան։

Ցեսոյ խնամեցի, մօր մը պէս, անիծեցի յաճախ, պահ մը վերջ ընելով գուրգուրանքիս առարկան, եւ հպարտութիւնս միակ։

Ո՛վ ընկերը պանդխտիս, օրերով հետդ կուլամ ու կը խնդամ, մանուկ մ'ինչպէս՝ եւ բազագին կը նիրհեմ, կը պարեմ թեւանցուկ։

Անապատին մէջ այս, քու շրթներդ են որ աչքերուս դէմ կը բանան ճամբաներ հովասուն, ծաղկաստան մը, ուր սիրուհիներուս հետ կ'երթամ խանդերս ու երազներս որոճալ։

Եւ ծայներդ են դարձեալ, որ մօրս անուշ գգուանքները կուտան ինծի։

Հին ցաւ մը սիրոյ, հրդեհէ մը մնացած մոծիր մը անշէջ՝ որ կը բոցոտի, ամէն հովի հետ, հասակս ի վեր։

ՋԱՒԱԿՍ

Կ'ապրինք դաւելով միշտ իրարու, ինչպէս երգն ու երգիչը լռած։

Եւ չտեսան դեռ մեր աչքերը զիրար, ինչպէս աստուած մը իր արարածը։

★

Հեռուէն, բոյրերու խօշիւնին նման՝ տաղերուս հունչէն, ճիչերդ կը լսեմ։ Ու կը ցընծամ, կարապի մը հանգոյն, անոնց մէջ ծփացող շողովը ժպտիդ։

Թանկագի՛նս, ի՞նչպէս կ'ուշանաս հօրդ. արեւէն լքուած ջուրի պէս՝ կը փոխուիմ սառի, ինչո՞ւ չես գար, զաւա՛կս ապիրատ։

Գ. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ

Փարիզ

Fonds A.R.A.M

ՕՐԻՈՐԴ ՏԻԻՔՈՕ

Մէսաժըրիի չոգենաւը Պոլիսէն ճամբայ պիտի ելլէր. ընկերութեան Արեւելքի գիծին ամենէն հինը եւ ամենէն խոշորը: Այս չոգենաւերը՝ նախկին գերմանական կամ աւստրիական Lloydերուն ոչ հանգստաւէտութիւնը ոչ մաքրութիւնը, ոչ հաճելի սպասարկութիւնը ունին. ամէն ինչ միջակ, տխուր, անգոյն է այստեղ — խցիկ, ծառայ, նաւապետ, նաւասոխ:

Երկրորդ կարգի տեղ մը վարձած էի. չորս հոգինոց խցիկներէն վերին անկողին մը: Մինչ իմիններս ճամբելէ յետոյ, վերջին վայրկեանին կը հասնէի ծրարներովս, վալիզներովս, դրանը առջեւ կանգ կ'առնեմ սոսկումով: Փոքրիկ ծակէն, որուն պատուհանը խնամքով դոց է՝ սիրտխառնուք տաք օդ մը երեսիս կը զարնէ — ալքօլի, եօսի, քրտինքի, դեռ չեմ գիտեր ինչ անբմբռնելի հոտերով լեցուն: Վարի անկողիններէն մէկուն մէջ, մեռելի դէմքով կին մը ամբողջ երկայնութեամբ պառկած է. միւսին վրայ ուրիշ կին մը նստած, չուարած, խեղճուկ, թեւերուն մէջ վիժած երախայով մը՝ որ ամբողջ ուժերովը կը պոռայ. երրորդ կին մը երկու անկողիններուն մէջտեղը կեցած է, կզակը աղտոտ թաշկինակով մը կապած, ձեռքը դեղի չիչերով եւ պիպոնով մը:

Երեք կիները, որոնք իրենց թըշուառութիւնները եւ ցաւերը ընտանիքով պարտկել եւ տանիլ կ'երեւակայէին անշուշտ այդ խցիկին մէջ, եւ ուրիշ ճամբորդի չէին սպասեր, իմինիս չափ դժգոհ ակնարկ մը նետեցին վրաս:

Իսկ ես, չունչս չիտակ քօմիսէրին սենեակը կ'առնեմ: Տեղերը ամբողջ գրաւուած են. Իզմիրէն եւ Բիւզանդիոնէն դեռ ահագին ճամբորդ կայ առնելիք: Բայց քօմիսէրը կնամեծար է. ինձմէ աւելի ուժով կը պնդէ այդ հիւանդ կիներուն հետ ճամբորդելու անկարելիութեան վրայ: Կը բարկանայ ընկերութեան պաշտօնեային դէմ՝ որ իմ նաղելի անձս առանց յարգելու այդ անկարելի անկողինը յատկացուցած է ինծի:

Վերջապէս, երկար մտածումներէ վերջ լուծում մը կը գտնէ. ծառայութեան սենեակը պիտի յատկացնէ ինծի, maître d'hôtelը եւ ծառան ճաշարան փոխադրելով. — երկու անկողինով ընդարձակ եւ օդաւէտ խցիկ մը, ուր առաջին կարգին չափ հանդիստ պիտի ըլլամ— կ'ապահովցնէ:

Եւ արդարեւ քօմիսէրը չէ չափազանցած: Մինչեւ Իզմիր դքսուհիի մը պէս կը ճամբորդեմ: Իզմիրէն, ճամբու ընկեր մը կը մտնէ սենեակս, համակրելի, տարիքոտ կին մը, որ մօտաւորապէս իմ պարագայիս մէջ գտնուած է, եւ զոր քօմիսէրը իմ սենեակս առաջնորդած է նոյն վուէթկոտութեամբ: Բայց այս նոր ընկերէն գանգատելու պատճառ մը չունիմ բան երեւոյթին. մարդամօտ, ժպտերես Ֆրանսուհի մըն է: Արդարեւ երկու ժամ չանցած, ճամբորդութեան ամենալաւ ընկերներ կը

Fonds A.R.A.M

գուշակենք իրարու մէջ փոխադարձաբար։

Յիսունէն յիսունըհինգ տարեկան ծեր աղջիկ մըն է Օրիորդ Տիւքռօ, համակրելի, հաճելի, դեռ բաւական սիրուն մնացած եւ աշխոյժ։ Թառամած փոքրիկ դէմքին վրայ՝ խոշոր բացուած եւ լայն շրթունքներով բերանը՝ գեղեցիկ է դեռ, բարի, սրամիտ։ Հակառակ սեւ աչքերուն խորունկ յոգնութեանը՝ կեանքի, տաքութեան ցոլքեր կ'անցնին երբեմն անոնց մէջէն անսպասելիօրէն։ Ուսերը կքած, կռնակը կլոր, մէջքը բարակ եւ սեւ դասական ամազօնի մը մէջ սեղմուած, փէշը դասական նմանապէս, մաքուր եւ տարիներէն անգոյն, մէկ խօսքով՝ Օրիորդ Տիւքռօ Ֆրանսացի ծեր վարժուհիի տիպարն է, որ շատ մը աշխատած, շատ մը յոգնած, շատ մը սիրած, շատ մը տառապած պէտք է ըլլայ։ Շատ մարդ տեսած է, շատ երկիրներ պտըտած, շատ բարքեր ուսումնասիրած։ Քսանըհինգ տարեկանին՝ մեկնած է Ֆրանսայէն դէպի օտար երկիրներ, իր լեզուն օտար դըպրոցներու կամ տուներու մէջ ուսուցանելու ապերախտ եւ տխուր պաշտօնովը։ Եւ երկրէ երկիր՝ մինչեւ Արեւելք ինկած է, ուր՝ քսան տարուան ամենայոգնեցուցիչ եւ ամենաընկճող ծառայութենէ մը վերջը, այլ եւս իր երկիրը կը վերադառնայ, ծանր ճակատամարտներ մղած ծերունի զօրավարի մը գոհունակութեամբը, սրտի անդորրութեամբը։

— Այո՛, Օրիորդ Տիւքռօ իր կուլիսներէն դուրս կ'ելլայ խրոխտութեամբ, մարդոց եւ կեանքի մասին խորունկ փորձառութեամբ մը եւ քանի մը փոքրիկ խնայողութիւններով... — Ահա թէ ինչպէ՛ս հանգիստի կոչուած է ան։

Ինծի Իտալիայէն, Սպանիայէն, Գերմանիայէն անեքտօթներ կը պատմէր. ժողովուրդներուն կեանքէն եւ սովորութիւններէն գիծեր, իր կեանքէն դրուագներ, որոնց մէջ՝ իր զգացումի աշխարհէն, զոր կը գուշակէի, կը զգուշանար վերյիշումներ ընելու։ Սպանիոյ հողը, պարտէզները, լեռները, արեւը կը սիրէր։ Իտալիան հաճելի եւ գեղեցիկ կիներով լեցուն կը գտնէր։ Եւ՝ Ֆրանսուհիի մը համար զարմանալի երեւոյթ՝ Գերմանիան կը պաշտէր, մանաւանդ outre-Rhinի Գերմանիան եւ Գերմանացիները, որոնց վրայ խօսած ատենը՝ աչքերուն մէջ խոնաւութիւն մը կը զգայիր։ Իտալիոյ եւ Իտալացիներուն համար անտարբեր էր։ Արեւելքը չէր սիրեր, իսկ Յունաստանը՝ ուր տասը տարի կեցեր էր, ամբողջ հոգիովը կ'ատէր։

Ի՞նչ նուաստանքներ, ի՞նչ նախատինքներ կրած էր այդ զգայուն սրտով աղջիկը Աթէնքի մեղալօմանն հարուստներէ ոմանց տուներուն մէջ, ուր իր կեանքին մէկ մասը սպառեր էր, այդ աստիճան ատելու համար այդ երկիրը, այդ ժողովուրդը, այդ ծովը, այդ կղզիները...։

Ահռելի կը գտնէր Ակրօպօլը, զոր կատաղութեան աչքերով պէտք է դիտած ըլլար տասը տարի շարունակ, իր չարչարանքի վայրերէն մէկը եղող հասարակաց պարտէզին մէջէն։

— Ո՜հ, այդ հին Յոյները... Չէ՞ մի որ այսօրուաններուն նախահայրերն էին. անոնք չէ՞ն որ այս քարերուն հետ այս մարդերու մնացորդները ձըգած են այսօր... Որքա՛ն կ'ատեմ զիրենք...։

Շոգենաւը Բիրէայի ծոցին մէջ խարիսխ ձգեց ութը ժամ։ Ես՝ նուազ վըրէժխնդիր հին եւ նոր Յոյներուն հանդէպ, Ակրօպօլը տեսնելու մեկնեցայ —

Fonds A.R.A.M

բայց մեծ զգուշութեամբ, ճամբու ընկերիս զգացումները չվիրաւորելու համար: Գիշերը չոգենաւ կը վերադառնայի յոգնած, այրած, փոշիով ծածկուած, գինովցած: Ախորոյը բոլոր երեւակայութիւններս գերազանցեր էր: Ձեմ գիտեր քանի ժամ մնացեր էի այնտեղ, գլուխս կիպչէ արեւին տակ, կրակէ սիւնի մը կաթնած, այդ գերմարդկային գործին վրայ հիանալու եւ զարմանալու համար — այրող չուքին մէջ այդ ջախջախիչ զանգուածներուն եւ գիծերուն՝ որոնց բացուածքէն, Ա-թէնքի ծովը՝ մեղկ եւ հակասական, կը քնանայ հեռուն: Իրիկունը, քաղաքին մէջէն վերադարձած աեւնս, խոչոր սիւները եւ սանդուխները մաքիս մէջ կը պարէին դեռ, եւ կը զարմանայի թէ ինչո՞ւ երեսս կը նայէին այդ Ախենացիները, որոնք մէյ մէկ զաճաճ կ'երեւային աչքիս:

Շոգենաւը վերսին ճամբայ կ'ելլէր: Իրիկայէն մեծ թիւով ճամբորդ առած էր: Երկու ժամ յետոյ, ճաշի աեւն, դեռ ինքզինքնիս նաւահանգիստին մէջ կը կարծէինք, այնքան աղմուկ, այնքան խճողում կար նրբանցքներուն մէջ: Ժողովուրդը չէր տեղաւորուած դեռ, եւ չոգենաւը պէտք եղածէն աւելի ճամբորդ առած կը թուէր:

Ճաշի աեւն, հասարակաց սեղանին վրայ, ճամբորդներուն սովորական թիւը լրացած էր. աւելի չկար, բայց աղմուկը եւ իրարանցումը սահման չունէր: Երկու ծառաները՝ որոնց օգնական մը տուած էին, դժուարաւ ըսպասարկութեան կը հասնէին: Նոր ճամբորդները, մեծամասնութեամբ տիկիններ եւ երիտասարդներ, դժգոհ էին սպասարկութենէն ամենքն ալ: Կերակուրները գէշ էին, portionները պզտիկ, գինին անըմպելի, ջուրը նեխած: Նոր ճամբորդները կը ձայնակցէին սեղանին մէկ ծայրէն միւսը, այս դիտողութիւնները զանազան լեզուներու մէջ ըսելու, կրկնելու, պնդելու համար:

Օրիորդ Տիւքռօ չէր խօսեր: Երեսին կարմիր արատները մանիչակագոյնի փոխուած էին: Գլուխը ծռած՝ պատառաքաղին ծայրովը իր պնակին մէջի բրինձները կը համբէր ուտելէ առաջ կամ դաւաթին մէջի գինին կը վերլուծէր խոհուն կերպով: Հազիւ ակնարկ մը կը նետէր մերթ ընդ մերթ ինծի, եւ այն աեն կը տեսնէի աչքերուն մէջ վառող փոքրիկ կրակը՝ որ կայծակի մը ուժը ունէր...:

Մեր անկողինները իրարու վրայ էին: Ես տակի couchetteը կը պահէի, Օրիորդ Տիւքռօ իմ վրայինս կը գրաւէր: Չիս երբեք չէր անհանգստացներ: Միշտ ինձմէ առաջ փոքրիկ սանդուխէն մագլցած՝ իր դարակին մէջը տեղաւորուած կ'ըլլար: Իսկ առաւօտները արթնցած աեւնս, ծեր աղջիկը ոտքի վրայ էր արդէն եւ իր արդուզարդը աւարտած:

Իրիկայէն մեկնելէ յետոյ, ես յոգնած, ինքզինքս կանուխ անկողին մտանք: Աղտարներու անվրդով քունի մը եւ երազներուն ամենէն խորունկին եւ անուշին մէջը, կ'արթննամ յանկարծ, կարծես հարիւրաւոր ահագոչ զանգակներու խլացուցիչ ձայնէն: Ինծի կը թուի որ անկողինս կը չարժի, եւ մտանալով ծովի վրայ ըլլալս՝ ահռելի երկրաշարժ մը կը կարծեմ:

Կը ցատկեմ տեղէս: Ելեքտրականութիւնը վառած է եւ Օրիորդ Տիւքռօ հանդարտութեամբ իր անկողինին մէջտեղը նստած — գիտակից եւ համակերպած:

Շոնչոցը կը չարունակէ, խլացու-

Fonds A.R.A.M

ցի՜չ, երկա՜ր…

— Ի՞նչ է, ի՞նչ կայ, Աստուծոյ սիրոյն:

— Մի՛ վախնաք, «Ցոյն մըն է», «Ցոյներ են»…:

— Ի՞նչպէս, ի՞նչ Ցոյն…

— «Ցոյն մըն է», «Ցոյներ են» որ կը կանչեն. չէ՞ք գիտեր որ ծառաներուն սենեակն է այստեղ. սպասարկութեան պէտք ունին. ջուրի պէտք ունին կամ պատուհանին գոցել տալ կ'ուզեն անշուշտ…: Եւ բարձերը ատղին առնելով, ճիշդ իր գլխուն տակը պահուած ելեքտրական զանգակներու երեք զսպանակներ կը ցուցնէ, քով քովի շարուած, որոնք կը շարունակեն խօլաբար զռալ:

Բայց ծառաները ճաշարանն են, իսկ զանգակները անողոք: Օրիորդ Տիւքռօ յանձն կ'առնէ ճաշարան երթալ, բայց ճիշդ դրանը մէջը, ծառաներուն թեւերուն մէջը կ'իյնայ: —Ինչպէ՞ս թէ չեն լսած. լսած են, շոգենաւին անդիի ծայրէն լսած են եւ օգնութեան կը հասնին այդ քաջ Ֆրանսացիները:

Հապա այս ցնցումէն ինքզինքնիս գտած, ծանրացած արտեւանունքներս կը սկսին գոցուիլ, Օրիորդ Տիւքռօի բարձին տակէն՝ զսպանակին մէկը, յետոյ միւսը, յետոյ երրորդը կը սկսին զռալ.

— Զը՜ր՜ր՜ռ…:

Օրիորդ Տիւքռօ նոյն դիրքին մէջ նստած է նորէն, իր անկողնին մէջտեղը, գլուխը քիչ մը քովընտի հակած, առաստաղին երկաթներուն չզարնելու համար զայն.

— Զանգակն է նորէն, մի վախնաք. քնացե՞ր էիք արդէն:

— Ո՜հ այո՛, այնքա՜ն յոգնած եմ…

— Այլ եւս վաղը առաւօտ կամուրջին վրայ կը քնանաք, աղջի՛կս, կ'ըսէ ամենախորունկ համոզումով:

Արդարեւ, չի սխալիր: Զանգակները անկարեկիր են. իրենց զսպանակներէն դուրս նետուած խօլական մեքենաներու պէս, որ այլ եւս չեն կրնար կասիլ, կը զռան բարբարոս տուփերը, անձկալի՜ց, երկա՜ր… կը զռան ամբողջ գիշերը, միաձայն, երկձայն, եռաձայն. կը կանչեն ստիպողաբա՛ր, հրամայողաբա՛ր, հապա հինգ վայրկեան, տասը վայրկեան կամ ամենէն շատ կէս ժամ հանգիստ տալով մեր տանջուած ականջներուն:

Սպասաւորները այլ եւս իրենց որոշումը տուած են. — Նրբանցքներու մէջ շարուած են, այս կամ այն դրանը վրայ նետուելու պատրաստ: Օրիորդ Տիւքռօն ալ իր որոշումը տուած է. նստած է վերջնականապէս իր անկողնին մէջտեղը, անշարժ, կոնակը փոքրիկ շալ մը առած, գլուխը մէկ կողմին ծռած եւ գեղեցիկ սպիտակ ձեռքը անկողնէն վար կախած համակերպութեամբ: Բայց ե՛ս իմ որոշումս չեմ կրցած տալ. օրուան մէջ ըրած սպաննող պտոյտս՝ երկու զռնչոցին մէջտեղը գլուխս բարձին վրայ կը փլցնէ, եւ աչքերս կը գոցեմ հինգ վայրկեան՝ խելագարի պէս յանկարծ ցատկելու համար նորէն:

Եւ Օրիորդ Տիւքռօի ձայնը կը լսեմ, իւրաքանչիւր զռնչոցէն վերջը, որ առանց բացառութեան կը կրկնէ շարունակ, մէկ եղանակի վրայ, մէկ շեշտի վրայ, անխոնջ, անխուսափելիօրէն, քա՜ղցր.

— «Ցոյն մըն է», «դարձեալ Ցոյն մըն է»… Պէտք է որ իր ստակին փոխարէն ծառայութիւն ունենայ. տոմսակին գինը աժան չէ՛…

Fonds A.R.A.M

ես՝ յուսահատութեամբ փիլերուն կը նայիմ, որոնք խոշոր գամերով ամրացած են երկաթէ սիւներուն. եւ կը կատղիմ որ չեմ կրնար զանոնք խլել եւ ծովը նետել, այն ուսանողին պէս, որ իր առաւօտեան անուշ քունին մէջ, յամառ réveilի մը այնչէն խելագար, զայն դոյլ մը ջուրի մէջ կը խեղդէ:

Քօմիսէրը իր բոլոր բարեացակամութեամբ այս անգամ առանց միջոցի է մեր դժբաղդութեան առջեւ: Շատ չատ ճաշարանը կրնայ յատկացնել մեզի, որուն կարծր նստարանները եւ իւղոտ սեղանները աւելի գրաւիչ չեն: Եւ կը հաւատա՞ք երբոր ըսեմ ձեզի թէ դիւերները այսպէս իրարու յաջորդեցին. հինգ հատ երկա՛ր, անվերջանալի՛ դիւերները, որոնց ամբողջ տեւողութեանը ո՛չ զսպանակները աւելի կարեկիր եղան եւ ո՛չ փափուկ Ամենայինեբուն քմահաճոյքները:

Մինչ՝ այլ եւս, ցորեկուան անբաւական քուներէն սպառած, բայց օդը եւ երիտասարդ տարիներս օգնելով՝ վերջին դիւերները կը յաջողէի երբեմն մրափել, Օրիորդ Տիւքսօի հիմայ հեռաւոր, միաթել, անուշ ձայնը, զովացուցիչ առուակի մը պէս կը հոսէր վերեւս հնչուն fօշմառներուս տեղին վրայ եւ կ'օրօրէր զայն...

— «Ցոյն մըն է», «զարձեալ Ցոյներ են»...:

ԷԼԻԶ ՄԷՀՏԷՐԵԱՆ

Եւմտական Աշխարհի Մակընթացութիւնները

Ա Մ Ե Ր Ի Կ Ա

Աշխարհի հարստութիւնը չարժուն է: Այսօր ինծի, վաղը քեզի: Բախտը և պարագաները կը կազմեն այն խաղալիկը որուն մէջէն կ'անցնի իմ գրպանէս ելած դրամը լեցուելու համար քու գրպանդ: Ինչպէս որ Անգլիա Նաբոլէոնեան պատերազմներու ժամանակ Ֆրանսայի չնորհիւ լեցուցած է իր գրպանը, նոյնպէս ալ մեծ պատերազմին Ամերիկա լեցուց իր քսակը Անգլիոյ չնորհիւ, որմէ չատեր կը հետեւցնեն թէ Լոնտոն կորսնցուցած է իր երբեմնի տիրապետող դիրքը: Տգէտ մամուլի մը հայթայթած հատուածական տեղեկութիւններէն շլմորած քերուս անձեր յաճախ ձեր ականջըն ի վար հետեւեալը կը փսփսան. «... ձեզի բան մը ըսե՞մ, ֆինանսապէս Լոնտոն hors combat է, Նիւ Եորքն է որ կը տիրապետէ»: Այս խօսքերը ընդհանրը կը մոռնան տոլարները հինգով բաժնելու: Եթէ Ամերիկայի մէջ 100 հատ միլիոնատէր և Անգլիոյ մէջ ալ 25 միլիոնատէր կան, բաժանում գիտցողը գիտէ թէ երկուքին ո՞րը աւելի հարուստ է:

Մեծ մտքերու մէջ լուսաւոր ճառագայթ մը ներմուծելու համար փութանք տեղեկացնել ընթերցողին թէ ներկայիս Ամերիկայի փոխատուութիւնները կը հասնին $ 15,750,000,000 տոլարի որ կը ներկայացնէ 3,150,900,000 անգլիական ոսկի. իսկ Անգլիոյ փոխատուութիւնները կը յանգին 5,400,000,000 անգլիականի, մինչ Ֆրանսայինը 2,800,000,000 անգլիականի:

Fonds A.R.A.M

Թերեւս ընթերցողը զարմանայ երբ իմանայ թէ մեծ պատերազմէն առաջ Ամերիկա պարտական էր Եւրոպայի։ Իրաւ է թէ 1913ին երբեմն Ամերիկա փոքր échelle ի վրայ փոխատուութիւններ ըրած է զանազանաց, բայց երկրէն դուրս ելած այդ դրամը քանի մը մեծահարուստ Ամերիկացիներու դրամարկղերուն մէջ փոշոտած միլիոններն էին. Ամերիկայի միջին և գործաւոր դասակարգերը գրեթէ սանթիմով մ'իսկ չէին մասնակցած այդ փոխատըւութեանց։ Այսպէս Նիւ Եորքի, Պոսթընի եւ Ֆիլատէլֆիայի քանի մը Փինանսական մեծ հաստատութիւններ որոնց գլուխը կը գտնուէր J. P. Morgan Co, 1914 էն առաջ փոխ տուած են —

Քանատայի	տոլար	759,000,000
Եւրոպայի	,,	350,000,000
Հարաւային Ամերիկայի	,,	1,300,000,000
Ջանազանաց	,,	225,000,000

Դէպ ի 1916 Ամերիկայէ փոխ առնուած դրամները գրեթէ ամբողջովին հատուցուած էին, այնպէս որ սոյն թուականին Նիւ Եորքի պորսան coter կ'ընէր միայն 6 օտար արժէթուղթեր փոխանակ 23 ի։ Պաշտօնական տեղեկութիւններ կը հաստատեն թէ այսօր Ամերիկա փոխ տուած է 120 օտար կառավարութիւններու և ընկերութիւններու։ Ամերիկայի Եւրոպայի հանդէպ ունեցած Փինանսական կացութեան շրջումը հետեւանքն է անշուշտ մեծ պատերազմին։ Համաշխարհային պատերազմը Ամերիկայի հայթայթեց բաղկացուած առիթը Եւրոպայէն ետ գնելու իր արժեթուղթերը որոնք կեդրոնացած էին Լոնտոն և կը ներկայացնէին 285,000,000 անգլիականի ոչ արհամարհելի գումարը։ Այս թուանշանին վրայ աւելցընելով Փարիզի եւ եւրոպական ուրիշ մայրա—քաղաքներու ձեռքը գտնուած արժեթուղթերը, Ամերիկայի միջազգային պարտքը կը բարձրանար 400,000,000 անգլիականի։

Մեծ պատերազմին շնորհիւ Ամերիկա Եւրոպայի ելմտական լուծը թօթուելէ վերջը, անցաւ յարձակողականի և պարտատէրի վիճակէն դուրս գալով պարտապահանջի առաւելութիւնը ապահովեց։ Ահա թէ ինչպէս։

1918 ին Ամերիկայի դրամատէրերը սկսան խոշոր քանակութեամբ անգլիական և Փրանսական պանքնօթ գնել հրապարակ հանման գնով (prix d'émission) եւ պանոնք ծախել մեծ «փոխմ»ով այն ազգերուն որոնց դրամները սկսած էին թաւագլոր երթալ։ Պանքնօթներու այս առեւտուրէն գոյացած հսկայ շահերը սրեցին Ամերիկայի շահադէտներու (spéculateur) ախորժակը, որոնք բնականաբար մըղուեցան դէպ ի օտար արժեթուղթերը։ Հետեւանքը այն եղաւ որ միջազգային հրապարակներու է'ն հռչակաւոր թրըսթներու action ները և օպլիկասիոնները Նիւ Եորքի պորսան մուտ գտան. կա՞յ մէկը որ չճանչնայ Royal Dutchը Աշխարհի ամենահզօր այս քարիւղի ընկերութեան արժեթուղթերը առանձնաշնորհեալ ձեռքերու մէջ կուտակուած էին։ Այդ արժեթուղթերը 1919 ին առաջին անգամ ըլլալով Wall sreet ի մէջ affiché ըլլալու պատւոյն կամ անպատւութեան արժանացան։ Եւ երբ 1921ին Գերմանիոյ և Աւստրիոյ տընտեսական պայմանները հետզհետէ վատթարանալով Պեռլինէն և Վիէննայէն ահագին գումարներ սկսան խոյս տալ դէպ ի Ամերիկա, ահա այդ օրէն սկսեալ Նիւ Եորք դադրեցաւ ազգային հրապարակ մը ըլլալէ և եղաւ միջազգային «Փօնտ»երու ժամադրավայրը։

1921էն մինչեւ 1926 Նիւ Եորք հրապարակը նետուած օտար արժեթուղթերու պատերազմին սաստկութիւնը կրնայ գնահատուիլ հետեւեալ թուանշաններէն :—

1921	Ա. Ո.	110,600,000....
1922	»	146,800,000
1923	,,	79,000,000
1924	,,	175,400,000
1925	,,	206,241,400
1926	,,	233,638,004
	Ա. Ո.	951,679,494

Այս գումարին վրայ աւելցնելով 1,200,-000,000 անգլիականը որ կը ներկայացնէ ամերիկացի անհատներու օտար ընկերութիւններու ըրած փոխատուութիւնները, յետոյ Ա. Ո. 300,220,000 որ կը ներկայացնէ դրամատուներու ըրած «ավանս»ները և վերջապէս Ա. Ո. 699,000,506 պատերազմական պարտքերու պահանջը, Ամերիկայի ազգային մայր—տոմարներուն մէջ օտար երկիրներու պարտքը կը թաւալի Ա. Ո. 3,150,900,000։ Ամերիկացիք կ'ընդունին թէ իրենց ազգային հարստութիւնը Ա. Ո. 17,800,000,000 է։ Արդ եթէ այս երկու թուանշանները երեքի կանոնով համեմատութեան դնէք, պիտի տեսնէք որ Ամերիկա իր քսակին պարունակութեան գրեթէ 17%ը բաշխած է եւրոպական կառավարութիւններու,

Fonds A.R.A.M

ընկերութիւններու, քաղաքապետութիւններու, դրամատուներու, ինչպէս նաեւ կրօնական և բարեգործական հաստատութիւններու:

Մինչեւ 1926 օտար երկիրներու Ամերիկայէ կնքած փոխառութիւններու համեմատութիւնը հետեւեալը եղած է.—

Լատին Ամերիկա	36%
Քանատա	26%
Եւրոպա	29%

1926էն վերջը փոխառութեանց հոսանքը իր ուղղութիւնը կը փոխէ դէպ ի Արեւելք, և Եւրոպա ամերիկեան դրամին 50%ը իւրացընելով մնացեալ 50%ը կը թողու Լատին Ամերիկայի, Քանատայի և Ծայրագոյն արեւելեան հրապարակներուն, ինչպէս ցոյց կուտան հետեւեալ թուանշանները.

Եւրոպական կառավարութիւններու և քաղաքապետութիւններու փոխ տրուած

1921	տոլար	138,270,000
1922	,,	131,725,000
1923	,,	100,000,000
1924	,,	494,250,000
1925	,,	707,191,000
1926	,,	283,685,750
		1,855,121,750

Եւրոպական ընկերութիւններու փոխ տրուած

1921	տոլար	3,275,000
1922	,,	77,270,000
1923	,,	27,567,000
1924	,,	279,378,000
1925	,,	766,405,550
1926	,,	544,920,230
		1,698,815,780

Իսկ եթէ կը փափաքիք ճշդիւ գիտնալ թէ որո՞նք եղած են այն երկիրները որոնք գինադադարէն վերջ վայելեցին Ամերիկայի ելմտական աջակցութիւնը, հաւասիկ անոնց ցանկը.

Գերմանիա	տոլար	652,000,000
Անգլիա	,,	592,000,000
Ֆրանսա	,,	571,000,000
Պելճիա	,,	280,000,000
Հոլանտա	,,	274,000,000
Տալմատիա	,,	143,000,000
Իտալիա	,,	183,000,000
Նորվէկիա	,,	124,000,000
Զուիցերիա	,,	97,000,000
Բոլոնիա	,,	88,500,000
Շուէտ	,,	70,000,000
Չեխոսլովաքիա	,,	67,250,000
Ֆինլանտա	,,	57,000,000
Աւստրիա	,,	54,000,000
Հունգարիա	,,	44,250,000
Սերպիա	,,	18,250,000
Յունաստան	,,	11,000,000
Լիւբէնպուրկ	,,	7,500,000
Ազգ. Դաշնակցութ.	,,	7,000,000
Պուլկարիա	,,	4,500,000
Սպանիա	,,	2,000,000
	տոլար	3,348,150,000.

Անշուշտ վերոյիշեալ բոլոր երկիրները դրամներու արժէքին անկման պատճառաւ չէ որ դրամ փոխ առած են: Ամենքս ալ գիտենք թէ Հոլանտա, Զուիցերիա, Շուէտ, Նորվեկիա եւայլն մեծ պատերազմին չէզոք մնալու խոհեմութիւնը ունեցան և այսօր ելմտական նախանձելի կացութեան մէջ կը գտնուին: Ուրիշ խօսքով այս երկիրներու փոխ առած դրամը յատկացուած է հանրօգուտ շինութեանց և այլ ճարտարարուեստական ձեռնարկներու: Գալով Անգլիոյ, իր փոխառութեան մեծագոյն մասը Անկախ Իրլանտայի անմիջական պէտքերուն ծառայեցուցած է:

Պատերազմէն առաջ եւրոպական պետութիւններու մէջև կնքուած փոխառութիւնները կը հիմնուէին փոխառուին ուղղամտութեան և վայելած վարկին վրայ. փոխառուին և փոխառուին մէջև կնքուած պայմանագիրը քաղաքավար, պարզ և կարուկ ոճով խմբագրուած վաւերաթուղթ մըն էր: Դիտելի է որ պատերազմէն վերջը թէ՛ Լոնտոն և թէ՛ Նիւ-Եորք քրիստոնեայ բոլոր տէրութիւններու հետ կնքուած պայմանագրութիւններուն մէջ «security» բառը գործածած են: Այս անհաճոյ բառը որ կը նշանակէ «ապահովութիւն» մինչեւ 1914 ոչ-քրիստոնեայ տէրութիւններու պայմանագրութեանց մէջ սպրդելու սովորութիւնը ունէր, ըսել կ'ուզենք Թուրքիա, Պարսկաստան, Չինաստան, և այլն: Աւելորդ է բացատրել թէ «ապահովութիւն» կոչուածը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ մաքսատուրքերու, մենաշնորհներու և երկաթուղիներու հասոյթները: Երբեմն փոխատու կառավարութիւնն է որ կը ստանձնէ վճարումները. յաճախ սակայն փո-

Fonds A.R.A.M

խառուն Ազգերու Ընկերութեան մասնաւոր ներկայացուցիչին միջոցաւ կատարած է գանձումները, թէեւ վճարման այս եղանակը ուշ կամ կանուխ դատապարտուած է լքուելու իւոյս տալու համար քաղաքական բարդութիւններէ։

Շատեր տարտամ կերպով ըմբռնած են այն պայմանները որոնց մէջ տեղի կ'ունենան փոխառութիւնները։ Երբ կառավարութիւն մը կամ ընկերութիւն մը օտար հրապարակի վրայ փոխառութիւն մը տարածել կը մտադրէ, ըստիպուած է դիմելու նոյն հրապարակին դրամատերերէն մէյն, որուն կը ծախուին դեղչուած գնով մը հրապարակ ելլելիք արժեթուղթերը։ Ինչպէս կ'երեւի դրամատունը պարտի ծախել այդ արժեթուղթերը իւր գնածէն աւելի բարձր գնով։ Ա՛ռ ու ծախի մէջեւ գտնուած տարբերութիւնը կը ներկայացնէ ուրեմն մէջնորդ դրամատան չահը։ Այսպէս կը կարծուի, բայց տարբեր է իրականութիւնը։ Ենթադրենք օրինակի համար, թէ գերման կառավարութիւնը 100,000,000 տոլարի փոխառութիւն մը կնքելու ձեռնարկէ Նիւ Եորքի հրապարակին վրայ։ Եթէ Guaranty Trust Co. այդ արժեթուղթերը Գերմանիայէն 90,000,000 տոլարի գնելով գանոնք ծախէ հանրութեան 95 միլիոն տոլարի, չկարծուի թէ ամերիկեան պանքան 4·5% չահած կ'ըլլայ· իրականին մէջ այդ 4·5%ը 3% և նոյնիսկ երբեմն 2·5%ի կ'իջնէ, սա գերագոյն պատճառաւ որ Guaranty Trust Co. ստիպուած է խնդրոյ առարկայ արժեթուղթերը տեղաւորել՝ «sealer» ներու, այսինքն միջնորդ-վաճառողներու ձեռամբ որոնք անշուշտ իրենց չահաբաժինը կը պահանջեն։ Այս միջնորդչէքին վրայ կուգան բարդուիլ ուրիշ ծախքեր եւս — փաստաբաններու պատուադիները, ծանուցումները, փոխատուին ելմտական կացութեան վրայ առնուած հիւպատոսական տեղեկութիւնները եւայլն· եւայլն· միջին հաշուով 4% կամ 4·5% գուտ չահ մը օրինաւոր և գոհացուցիչ կը նկատուի բոլոր այն դրամական հաստատութիւններու կողմէ որոնց առեւտրական նպատակները քաղաքական մեքենայութիւններէ չեն քօղարկեր։

Արժեթուղթերու հրապարակ հանման գինը իրաւամբ կրնայ նկատուիլ փոխառուին ելմտական առողջութեան ճշդրիտ ջերմաչափը։ Այսինքն որքան վար ըլլայ հրապարակ հանման գինը, այնքան աննպաստ է փոխառուին ելմտական կայունութեան տեսակէտով։ Փոխադարձաբար որքան բարձր ըլլայ հրապարակ հանման գինը, այնքան նպաստաւոր է փոխառուին վարկին։ Թէ որո՞նք են տկար կամ զօրաւոր ելմտական վիճակ ունեցող տէրութիւնները, այդ հասկնալու համար ի սորեւ կը դնենք ցուցակ մը՝ հիմնուելով Federal Reserve Board ի հրատարակած «պիւլլթէն»ներուն վրայ։

Աւստրիական	փոխառութիւն	7 %	վճարելի	1943	տոլար	25,000,000	90
Պելճիական	»	7.5%	»	1943	»	6,000,000	87
Գերմանական	»	7 %	»	1949	»	110,000,000	92
Ֆրանսական	»	8 %	»	1945	»	100,000,000	100
Անգլիական	»	5.5%	»	1949	»	144,000,000	101
Հունգարական	»	7.5%	»	1944	»	9,000,000	86

Ակնարկ մը կը բաւէ ըմբռնելու համար թէ այս ցանկին մէջ նշանակուած փոխառութիւններուն ամենատկարը հունգարականն է որ 86ի թողուած է պանքաներուն, այսինքն 14 կէտ հրապարակ հանման գինէն վար, իսկ ամենազօրաւորը անգլիականն է, որովհետեւ ո՛չ միայն հրապարակ հանման գինէն սանդիմ մը չէ կորսնցուցած այլ 1% ալ «փռիմ» չահած է։ Ինչպէս հանրութեան ամենալաւըլ նկատողութիւնը կը հրաւիրենք այս թեքնիքական նրբութեան։ Ուրիշ խօսքով, պէտք չէ բարձր տոկոսներէ հրապուրուիլ։ Տոկոսի բարձրութիւնը փոխառուին ելմտական տկունութեանը ապացոյցը չէ։ Երբեմն և նոյնիսկ բաւական չաճախ անոր ելմտական տկարութեանը դրաւականն է։

Մեծ պատերազմէն առաջ ամերիկեան հրապարակներու վրայ կնքուած փոխառութեանց տոկոսի սակերը կը տարուբերէին 3%էն 6%ի մէջ։ 1920էն վերջ ելեւէջները 7%էն 8%ի մէջև եղած են։ Հետեւեալ ցանկերէն ընթերցողը պայծառ կերպով կրնայ հասկնալ եւրոպական

Fonds A.R.A.M

փոխառու տէրութեանց իւրաքանչիւրին վճարած տոկոսին միջին սակը·

1900էն մինչեւ 1914

Գերման·	փոխառութ·	3·90%
Նորվեկեան	,,	4·10%
Տանըմարք·	,,	4·10%
Ֆրանսակ·	,,	3·35%
Շուէտակ·	,,	4·06%
Պելճիք·	,,	3·70%
Իտալակ·	,,	3·66%
Ֆինլանտակ·	,,	4·58%
Աւստր·	,,	4·50%

1920էն մինչեւ 1930

Գերման·	փոխառութ·	7·85%
Նորվէկ·	,,	8·—%
Տանըմարք·	,,	8·18%
Ֆրանս·	,,	7·85%....
Պելճիք·	,,	8·20%
Շուէտ·	,,	6·—%
Իտալակ·	,,	7·50%
Ֆինլանտակ·	,,	7·50%
Աւստրիակ·	,,	8·—%

Ցամաքային Եւրոպայի մէջ օտար փոխառութիւնները ենթակայ էին կառավարական միջամտութեան և հակակշռին: Նիքոլա ձարին օրով Սէն-Փեթերսպուրկի պորսան ամենախիստն էր: Վիլհէլմ կայսեր օրովն ալ Պերլին շատ դժուարահաճ գտնուած է օտար փոխառութեանց գաղափարին: 1905*ին, Տէլքասէի պատմական դէպքէն վերջ Ֆրանսա եւս խստացուց իր օրէնքները· մինչև որ Գանձային և Արտաքին Գործոց Նախարարութիւնները չվաւերացնէին, ոեւէ օտար փոխառութիւն չէր կրնար «քոթէ» ըլլալ* Parquet, *թէեւ հակառակ այս պաշտօնական խստութեան Ֆրանսական մէկ քանի պանքաներ յանդգնեցան հրապարակ հանել Թրքական* 4,000,000 *Ա. Ո. փոխառութիւնը: Ընթերցողը կը յիշէ անշուշտ Ռուսիոյ բուռն բողոքները Ֆրանսական պանքաներու այս ճարպիկութեան դէմ: Այս չէ՞ր պատճառը որ* 1913*ին Քայեօ նոր որոշմնագրով մը սաստկացուց արդէն խիստ գոյութիւն ունեցող օրէնքին արգելիչ տրամադրութիւնները: Նոյնիսկ Լոնտոն որ ամենէն ազատ հրապարակը կը նկատուէր* 1924*էն* 1925, *ստիպուեցաւ դռները փակել օտար փոխառութեանց դէմ: Ձեռք առնուած այս միջոցին բուն նպատակը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ չխախտել այն պայմանները որոնք ստեղծուած էին* Gold Standard *ի գետինը պատրաստելու: Մինչև* 1925 *ամերիկեան կառավարութիւնն ալ ձեռնպահ մնացած էր· բայց* 1925*էն վերջը, Ամերիկան ալ հարկ գտեց* Big Stick *ի դիմելու: Այս որոշումը պաշտօնապէս ծանուցուեցաւ ելմտական աշխարհի* 1925 *նոյեմբերին գանձային նախարար Մելլընի կողմէ: Պաշտօնական այս միջամտութեան նպատակը երրեակ էր — Ֆինանսական, տնտեսական և քաղաքական: Այսինքն —*

1) *Պարտքերու վճարման մէջ թերացող կառավարութիւնները ստիպել որ յարգեն իրենց ստորագրութիւնները:*

2) *Պաշտպանել ամերիկեան վաճառականութիւնը և ճարտարարուեստը օտար անխտիր մրցումի դէմ: Օրինակի համար ամերիկեան կառավարութիւնը արգիլեց գերման գործարանատէրերու ըլլալիք փոխառութիւնը, առարկելով թէ փոխ տրուելիք դրամը անխուսափելիօրէն պէտք է սաստկացնէր գերմանական մրցումը ամերիկեան ապրանքներու դէմ օտար հրապարակներու վրայ:*

3) *Զյաւերժացնել կամ չքաջալերել Արեւելքի, Արեւմուտքի և Հարաւային Ամերիկայի մէջ բռնակալութեան վրայ հիմնուած ռէժիմները:*

Հուվըր եղաւ փոխառութեանց հակառակ շարժումին պարագլուխը: Ան էր որ 1925*ին Քօնկրէսի բեմէն հաւաստեց թէ ժամանակ էր այլ եւս վերջ մը դնել Ամերիկայի շահագործման օտար այն մենաշնորհներու կողմէ որոնք պետական աջակցութիւն կամ օգնութիւն կը վայելէին: Այսպէս —*

Անգլիական քաուչուկի մենաշնորհը
Եգիպտական բամպակի ,,
Ֆրանքգերման բոթասիոմի ,,
Ճարոնական քափուրի ,,
Պրազիլիական սուրճի ,,
Մեքսիկական կանեփի »
Հոլանտական քինինի ,,
Չիլիական նիթրաթի, եօտի ,,
եւ այլն, եւ այլն:

Հուվըր մասամբ յաջողեցաւ իր հակառակ առաքելութեանը մէջ: Ան կրցաւ արգի-

Fonds A.R.A.M

լեւ Ֆրանքեւգերման փօթասխօմի թըրսթին ըլլալիք փոխատուութիւնը, բայց պարտուեցաւ պրագիլիական փոխառութեան շուրջ մղուած պայքարին մէջ: 1926ին պրագիլիական կառավարութիւնը յաջողապէս հրապարակ նետեց Նիւ Եորքի մէջ մին ամենամեծ փոխառութեանց զոր ան երբեք կնքած ըլլար օտար հրապարակներու վրայ, այն է 60,000,000 տոլարի: Դարձեալ 1925ին անգլիական ոսկին ամրապնդելու համար, Անգլիա 100,000,000 տոլար փոխ առաւ J. P. Morgan Co. ընկերութենէն: Նոյն թուականին և նոյն դրամական հաստատութենէն անգլիական գանձարանը փոխ առաւ 200 միլիոն տոլար եւս: Այս փոխառութիւնները կընքուեցան հակառակ Հուվըրի և իր հետեւորդներուն ընդդիմութեան:

Կամայ ակամայ Ամերիկա այսօր մտած է փոխառութեանց « յոռի շրջան »ին (cercle vicieux) մէջ: Իր զանազան պարտականաց գումարն է 15,950,000,000 տոլար: Ամերիկացի երեւելի տնտեսագէտներ կը կարծեն թէ այս գումարը երթալով պիտի բարձրանայ: Դրամատէրեր և փորձառու գործի մարդիկ հակառակը կը պնդեն: Թերեւս այս կէտը այնքան չհետաքրքրէ մեր հասարակութիւնը, կայ սակայն բան մը որ ուժգնօրէն պէտք է շահագրգռէ մեզ, այն է գիտնալ թէ որո՞նք են Ամերիկայի ոսկիներու ովկէանոսին փարոսները: Խոշոր ուղեղով ու մեծ սրտով այդ արտակարգ մարդոց կեանքէն մեր երիտասարդութիւնը դասեր ունի քաղելիք:

Ճօն Փիրփընթ Մօրկան

Տէրը և հիմնադիրն է համաշխարհային համբաւ վայելող J. P. Morgan Co. տան: Ծնած է Նիւ Եորք 1867ին: Իր մեծ հայրը կը կոչուէր Ճունիըս Սփենսըր Մօրկան, որ իր օրով հիմնած է J.P.Morgan Co. տունը: Ճունիըս Ըսփենսըր Մօրկան անսահման կորով եւ ձեռներէց ոգի ունեցող Ամերիկացի մըն էր: Ելմտական աշխարհը ապշեցուց երբ 1870ին Ճ.Ս.Մօրկան 50,000,000 տոլարի փոխառութիւն մը հրապարակ նետեց ի հաշիւ Ֆրանսական առժամեայ կառավարութեան որ ինչպէս գիտենք այն ատեն պարտուած և ջախջախուած բրուսիական յաղթանակին ծանրութեան տակ կը հեծէր: Այս յախուռն ձեռնարկը 10,000,000 տոլար շահեցուց Ճ.Ս.Մօրկանին: Ճ.Փ.Մօրկան արժանի յաջորդը եղաւ իր մեծ հօր:

Ճ. Փ. Մօրկան վկայուած է Հարվըրտի համալսարանէն 1889ին: Անխոնջ ճամբորդ մը եղած է: Փեթերսպուրկի, Պերլինի և Փարիզի ելմտական շրջանակները լաւ կը ճանչնան զինքը: Իր ելմտական հմտութիւնը և փորձառութիւնը ստացած է Լոնտոն ուր 1890ին ամուսնացած է միս Ճէյն Մօրթըն Տրիու Անգլուհիին հետ:

Մեծ պատերազմին Ճ. Փ. Մօրկանի համբաւը միջազգային զարկ ստացաւ: 1915 յունվար 1ին, J. P. Morgan Co. տունը ստանձնեց Դաշնակիցներու պատերազմական նիւթերու հայթայթումը 1% քօմիսիօնով: Նոյնիսկ Bank of Englandը խրտչած էր այս ձեռնարկէն, ուրկէ գաղափար մը կրնանք կազմել թէ ո՛ր աստիճան վիթխարի գործողութիւն մըն էր որ Morgan տունը գլուխ հանեց կատարեալ յաջողութեամբ:

Բնութեամբ Ճ. Փ. Մօրկան առանձնութիւնը և լռութիւնը կը սիրէ. իր արտաքին երեւոյթն ալ այդ տպաւորութիւնը կը թողու: Եթէ զինքը տեսնէք, երբեք չէք կարծեր թէ միջազգային ելմտական մեծ պատերազմը վարող սպայակոյտին է՛ն գործօն անդամներէն մէկն է: Ձեռքերը տաբատին գրպաններուն խորը թաղած, երբ ան վեր վար ճեմէ իր Պրօտուէյի հայելիաշէն գրասենեակին մէջ, դժուարաւ կրնաք հաւատալ թէ, այս յաղթանդամ և ժուժկալ Ամերիկացիին գլուխը միլիոններու և միլիառներու ովկէանին մէջ կը լողայ: Խիստ ժուժկալ՝ բառերու գործածութեան մէջ, պարզ «yes»ով կամ «no»ով մը կը պատասխանէ իրեն ուղղուած կնճռոտ հարցումներու: Ճ. Փ. Մօրկան ժառանգած է նաև մեծ հօրը անվեհերութիւնը: Պատերազմին է՛ն տաք օրերուն, երբ Ատլանտեանը գերման ընդծովեաններու որջ մը դարձած էր, ան քանիցս Եւրոպա անցած է: Իր գրական նախասիրութեանց մէջ Շէքսփիրապաշտ մըն է: Սփօրթներու աշխարհին մէջ ալ համբաւ շահած է, ընտիր թէննիս կը խաղայ: Հիացող և հետեւող մըն է անգլիական բարքերու և սովորութիւններու: Ներկայիս Ճ. Փ. Մօրկանի հարստութիւնը կը հաշուի 1,500,000,000 տոլար. իր հօրմէն ժառանգած է միայն 19,000,000 տոլար:

Fonds A.R.A.M

Ճօն Տ. Րօքֆէլլըր

Ճանչցուած է իբր քանիերորդ դարու ոսկեայ բուրգը: Ո՛չ Սողոմոնի, ո՛չ Փարաւոնի, ո՛չ Կղէոպատրիայի, ո՛չ Մօնթէ-Քրիսթոյի և ո՛չ ալ Կրեսոսի հարստութիւնը կը հաւասարի Րօքֆելլըրի հարստութեան: Ժողովրդական այս համոզումը մաթեմաթիքօրէն ապացուցանելի կ'երեւի:

Ըստ պատմութեան Կրեսոս Քրիստոսէ առաջ վեցերորդ դարուն թագաւոր եղած է Լիւդիոյ· իր բոլոր հարստութիւնը ժառանգած է նախահայրերէն: Հերոդոտոս կը պատմէ թէ Կրեսոս Դեղփիսի ժողովուրդին նուիրած է բուրգ մը որ կը բաղկանար 117 աղիւսներէ և որուն կատարը կը կանգնէր առիւծ մը: Այդ բուրգը կ'արժէր մօտ 4,000,000 տոլար: Եթէ ճիշդ է թէ վեցերորդ դարու գիները քանիերորդ դարու գիներուն 20 անգամն էին, այդ պարագային խնդրոյ առարկայ ոսկեայ բուրգին արժէքը կը բարձրանայ 80,000,000 տոլարի: Բաց աստի աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ Կրեսոսի ունեցած կանխիկ դրամը, ոսկին, արծաթէ և ադամանդէ հնութիւնները 11 միլիոն տոլարը չէին անցներ: Այս թիւն ալ բազմապատկելով 20ով, Կրեսոսի հարստութիւնը կը ներկայացնէ 300,000,000 տոլար, մինչ Ռօքֆելլըրինը կ'արժէ 2,000,000,000 տոլար, այսինքն Կրեսոսի ունեցածին գրեթէ եօթ անգամը:

Ճօն Տ. Ռօքֆելլըր ծնած է Նիւ Եորք 1843-ին: Ռօքֆելլըրները կը սերին Plantagenet-ներու անգլիական պատմական սերունդէն: 1865-ին երիտասարդ Ռօքֆելլըր պաշտօն մը ձեռք կը բերէ առեւտրական տան մը մէջ իբր տոմարակալ 200 տոլար ամսականով: Իր արտակարգ կարողութիւնները արժանաւորապէս գնահատուելով՝ յաջորդ տարին այս ամսականը կը բարձրացնեն 700 տոլարի: Ինքը սակայն կը պնդէ 800 տոլարի վրայ: Խնդիրքը կը մերժուի: Այս մերժումէն զայրացած կ'երթայ ընկերանալ Քլարք անունով Անգլիացիի մը հետ: Ոչ ոքի խելապատակէն կրնար անցնիլ թէ 100 տոլարի համար ապահով դիրք մը լքելով անծանօթ մութին մէջ Ռօքֆելլըրի կատարած խիստ անխոհեմ ոստումը ճակատագրական ի՛նչ աներեւակայելի հետեւանքներ պիտի ունենար իր ապագային տեսակէտով:

Այսպէս 1865ին հիմնուեցաւ Clark & Rockfeller Co ընկերութիւնը, 4000 տոլարի չնչին դրամագլուխով մը: Զմոռնանք աւելցնել որ Ռօքֆելլըր իր բաժնին ինկած 2000 տոլարին 1300ը փոխ առնել ստիպուեցաւ իր հօր բարեկամներէն: Բախտ և կարողութիւն կարծես մրցեցան ձեռնարկը պսակելու այն տեսակ անակնկալ յաջողութեամբ մը որ դէպ ի 1868 ընկերութեան դրամագլուխը հասաւ 100,000 տոլարի: Այսքանը կը բաւէր Ռօքֆելլըրի՝ քարիւղի գործերու մէջ նետուելու: Բախտը շարունակելով ժպտիլ, Ռօքֆելլըր վայելեց վերջապէս իր կորովին և յանդգնութեան պտուղը 1870ին հիմնելով մեզ ամենուս ծանօթ Standard Oil Co քարիւղի ԹՐԸՍԹը 1,000,000 տոլարի դրամագլուխով: 1884ին դրամագլուխը կը բարձրանայ 3,500,000ի: Այդ թուականէն վերջ ընկերութիւնը քառատրոփ ընթացքով կը յառաջանայ և կ'աճի: Արտադրութիւնը այնքան կը շատնայ որ ամերիկեան հրապարակներու տեղական պէտքերը գոհացուելէ վերջը՝ մնացորդ ձեռքէ հանելու համար օտար հրապարակներ արշաւելու պէտքը կը զգացուի: Արտածում կը նշանակէ ծովեզերք, ուստի Brooklyի, Bayonneի Philadelphiaի եւ Baltimoreի մէջ կը կառուցուին հսկայ Raffinerieներ: 1880ին Standard Oil Co սկսած էր արդէն արտածել 200,000,000 gallon (մէկ gallonը հաւասար է 1120 տրամի) քարիւղ դէպ ի Ճափոն, Չինաստան, Հնդկաստան, Փիլիպեան Կղզիները, Հոլանտական գաղթավայրերը, Սինկաբոր, Սիամ, Հնդկաչին, Հարաւային Ափրիկէ, Աւստրալիա և Նոր Զելանտա: Այսօր Standard Oil Co գրեթէ 500,000,000 մարդոց քարիւղ կը հայթայթէ:

Ցաւալի է սակայն որ Standard Oil Coի հրաշալի յաջողութիւնները քանդեցին ընկերութեան բարոյականը· փառասիրութիւնը այն աստիճան սրեց ախորժակները որ իսկապէս ճիզվիթական միջոցներ գործածուեցան մրցակիցները միանգամ ընդ միշտ բնաջնջելու: Գաղտնի համաձայնութիւններ կնքուեցան բոլոր երկաթուղիի և ծովային ընկերութիւններու հետ· փոխադրողչէքները բարձրացան այն աստիճան որ թրըսթէն դուրս գտնուած ոեւէ տան անկարելի դարձաւ իր ապրանքը ծախել ոեւէ շահով: Կացութիւնը այնքան գայթակղեցուցիչ վիճակ մը ստացաւ որ ի վերջոյ թրըսթին մրցակիցները միանալով ըդգայացունց դատ մը բացին 29,000,000 տոլարի

Fonds A.R.A.M

վնասուց հատուցում պահանջելով: Մէկէ աւելի դատաւորներ կաշառուելով թէեւ այս դատը քանի մը տարիներ ձգձգուեցաւ, բայց, ինչպէս միշտ, արդարութեան մուրճը ճզմեց խարդախը: 1911ին Ամերիկայի Supreme Court ը լուծել տուաւ Թրըսթին բազմաթիւ ճիւղերը: Այլ եւս Standard Oil Co դադրած էր Ամերիկայի միջակ եւ փոքր տուներու մղձաւանջը ըլլալէ:

Իր կեանքին արեւմուտին քարիւղի Թագաւորը դլոցաւ քաւել գործած մեղքերը: Rockfeller Foundation կոչուած հաստատութիւնը 130,000,000 տոլար բաշխած է անխտրօրէն թէ՛ Ամերիկայի եւ թէ՛ օտար երկիրներու մէջ գտնուած բարեգործական հաստատութիւններու:

Քորնէլիուս Վանտերպիլթ

Իրաւամբ կրնայ ըսուիլ թէ Վանտերպիլթ ընտանիքը Ամերիկայի ծովային հարստութեան և յառաջդիմութեան պատմական կոթողներէն մին եղած է:

Քորնելլիուս Վանտերպիլթ ծնած է 1794 Սթէյթըն Այլէնտի մէջ: Ծագումով Հոլանտացի, իր հարստութիւնը դիզած է քաղաքային պատերազմներու շրջանին: Իր մեծ հայրը Հըտսըն Վանտերպիլթ առաջին Եւրոպացին էր որ 1609ին մտած է Հըտսըն Պէյ: Այդ է պատճառը որ թէ՛ ծովախորշը և թէ՛ գետը (Hudson River) իր անունը կը կրեն: Քորնելլիուս Վանտերպիլթի երակներուն մէջ եռացող արիւնը այնքան զօրաւոր էր որ 16 տարեկանին ըսկած է ծովերու վրայ թափառիլ: Հազիւ 23 տարին թեւակոխած էր երբ ան նաւ մը շինել տալով երթեւեկութիւններ կատարեց Նիւ Եորքի և Ֆիլատէլֆիայի միջեւ ապրանք և ճամբորդ փոխադրելով: Այս յաջող սկզբնաւորութիւնը դիւրաւ մեզ կրնայ գուշակել տալ թէ անիկա իր կարգին սահմանուած էր կազմելու Ամերիկայի ծովու Թրըսթը: Արդարեւ 1848ին Ամերիկեան դրօշի տակ երթեւեկող 87 նաւերուն 66ը իր անձնական սեփականութիւնն էին:

1850ին քաղաքական հորիզոնը սկսաւ ամպոտիլ: Անգլիոյ և Ռուսիոյ միջեւ գինեալ բաղխումի յստակ նշաններ կ'երեւէին: Տեղի կար կարծելու թէ Ֆրանսա եւս պիտի ստիպուէր մասնակցիլ մերձեցող մենամարտին: Վանտերպիլթ իր արծիւի աչքով տեսաւ ներկայանալիք առիթը՝ դէթ մասամբ Անգլիոյ ձեռքէն խլելու Ատլանտեանի առեւտուրը որ պարզապէս բրիտանական մենաշնորհի մը վերածուած էր: Դէպքերը արդարացուցին իր գուշակութիւնները. 1853ին պայթեցաւ Խրիմէ պատերազմը և վերջացաւ 1856ին: Այդ երեք տարուան ժամանակամիջոցին Վանտերպիլթ յաջողեցաւ ուղղակի գիծ մը հաստատել Նիւ Եորքի և Հավրի մէջ: Սակայն շուտով Անգլիացիք դիմադրեցին այս մրցման. թէ՛ դրամով և և թէ կազմակերպութեամբ անբաղդատելիօրէն աւելի հզօր ըլլալով, անգլիական ընկերութիւնները դիւրութեամբ զգետնեցին իրենց ամերիկացի ախոյեանը:

Վանտերպիլթ շարունակեց տապլտկիլ ծովային գործերու մէջ մինչև որ 1861ին ծայր տուաւ քաղաքային պատերազմը որ վերջ գըտաւ 1866ին: Այդ պատերազմինատեն՝ անհուն ծառայութիւններ մատոյց կառավարութեան և իբր վարձատրութիւն ստացաւ ոսկեայ մէտայլ մը: 1867ին ծովային գործերը ամբողջովին հաշուեյարդարի ենթարկելէ վերջը, անցած է Stock Exchange ի դռներէն ներս, և հոն գտնուած գիներնին ինկած բոլոր երկաթուղիի արժեթուղթերը գնելով կրկնապատկած է հարըստութիւնը: Իր հակառակորդները գինքը «Corner» (կը նշանակէ անկիւն մը մղել և կամ դժուարութեան մէջ ձգել) ընելու նպատակաւ 100 տոլարի արժեթուղթերը մինչեւ 10 տոլարի իջեցուցած են: Աներկբայ՝ Վանտերպիլթ առած սրբած է այդ թուղթերը և Bear երը կատարելապէս ուժասպառ ընելէ վերջը անցած է Bull երու գլուխը և նոյն թուղթերը ծախած է մինչև 285 տոլարի (Bear կը կոչուին անոնք որ գիները կը կոտրեն, իսկ գին բարձրացնողները Bull կը կոչուին. առաջինը կը նշանակէ «արջ» և երկրորդը՝ «ցուլ»): Մեռած ատեն Վանտերպիլթ թողած է 700 միլիոն տոլար:

Մեծ եկեղեցասէր մը եղած է Քորնելլիուս Վանտերպիլթ, ոչ նուազ քան 50,000,000 տոլար նուիրելով զանազան եկեղեցիներու. իր անունը անմահացնողը եղած է սակայն Vanderbilt University ն: Այս այն համալսարանն է զոր շինել տուած է Նաշվիլի մէջ և որ իր անունը կը կրէ ի յարգանս իր յիշատակին:

Անտրիու Քերնըկի

Ակովտիացի մըն է, ծնած 1848ին, Տըմ-

Fonds A.R.A.M

Փըրլային մէջ, Սկովախա։ 1830ին հայրը գալթած է Ամերիկա. հոն դեռատի Քերնըկի պաշտօնի անցած է հեռագրական ընկերութեան մը մէջ։ Անկախութեան կոչը այնքան զօրաւոր կերպով կը խօսէր սրտին, որ չկրցաւ տանիլ սարկութիւնը։ Ուստի լքելով պաշտօնը՝ իր հաշուոյն գործի սկսաւ իբր արոյրի վաճառական, 25,000 տոլարի դրամագլուխով։ Այս համեստ դումարը թաւալելով գլորելով հասած է 3,000,000,000 տոլարի։ Կը տեսնէք թէ Քերնըկի գլած անցած է Ռօքֆելըրը որուն հարըստութիւնը 2,000,000 տոլարը չէր անցներ։

Իր դաւաթ մը ջուրը ծովու վերածելու համար, 1901ին Քերնըկի ի մի ձուլելով Ամերիկայի դրեթէ բոլոր մեծ արոյրի ընկերութիւնները հիմնեց United States Steel Corporation ը, 1,000,000,000 տոլարի դրամագլուխով։ Իր տեսակին մէջ աշխարհի ամենահըսկայ թրըստն է այս։ Իր մէջ ձուլած էր 213 ընկերութիւններ. կը բանեցնէ 41 հանքեր. կը հայթայթէ Ամերիկայի սպառած արոյրին 60%ը, կը տիրէ 11,000 մղոն տարածութեամբ երկաթուղիի գիծերու։ Եւ վերջապէս ունի 112 նաւերէ բաղկացեալ տորմիղ մը։

Ամերիկացի միլիոնատէր մականաններուն մէջ Քերնըկին յատկանշող բանը սա եղած է որ, իր կարող պաշտօնեաները ընկեր ըրած է գործին մէջ առանց այլ և այլի գնահատելի չահարաժիններ տալով անոնց։ Բնական չէ՞ր ուրեմն որ իր գործակիցները գինքը պաշտէին իր աղնուասրտութեանը համար եւ իր սոսրադաս պաշտօնեաները կատարեալ ուղղամտութեամբ ծառայէին իրեն։

Այո՛, Քերնըկի չահած է 3,000,000,000 տոլար, բայց ո՞րքան կը կարծէք որ թողած ըլլայ իբր ժառանգութիւն։ Ոչ աւելի քան 30,000,000 տոլար, որ կը ներկայացնէ իր բովանդակ հարստութեանը 1%ը։ Մնացեալ 99 տոկոսը, այսինքն 2,970,000,000 տոլարը դացած է հարիւրաւոր քօլէճներ և նամանաւանդ մասնաղարաններ հիմնելու թէ՛ Ամերիկայի, թէ՛ Քանատայի և թէ՛ Անգլիոյ մէջ։

Հեների Ֆօրտ

Հարկ չկայ ներկայացնել ներկայ դարուս օթօմօպիլի աստուածը։ Ամերիկայի մէջ գինքը կը կոչեն « a giant of giants » որ կը նշանակէ հսկաներու հսկան։ Եւ իրաւամբ ալ, արժանի է այս տիտղոսին։ Մօրկան ունէր 1,500,000,000 տոլար, Ռօքֆելըր կ'արժէր 2,000,000,000 տոլար, Քերնըկի գլած էր 3,000,000,000 տոլար, իսկ Ֆօրտ ալ կը նըկատուի միլիառատէր մը 5,000,000,000 տոլարի գլխապտոյտ հարստութեամբ։

Ֆօրտի ուղեղը յղացած է light car ը, այսինքն թեթեւ օթօմօպիլը որ անգնահատելի ծառայութիւններ մատոյց ո՛չ միայն Դաշնակիցներուն այլ ամբողջ մարդկութեան, քանզի այդ light carը իր վճռական դերը կատարեց մեծ պատերազմը ժամ առաջ վերջացնելու։ Ամերիկայի մէջ չկայ թերթ մը որ չսատուածացնէ գինքը։ Ոչ իսկ Ամերիկայի նախագահը կը վայելէ այնքան յարգանք և համակրանք որքան Հեների Ֆօրտը։ Զինքը կը կոչեն նաև «a mystery man» (խորհուրդ մարդ մը)։ Ինչ որ է Հիւկօ Սթիննէս Եւրոպայի, նոյնն է Ֆօրտ Ամերիկայի և աւելի։

Ֆօրտ ծնած է 1863ին Տիթրօյթի մէջ։ Դպրոցական պատանի հասակին մէջ իր ընկերներուն ժամացոյցները կը քակէր և դարձեալ կը շինէր։ Գործի սկսած է 10 տոլար ամսականով։ Վեց ժամ կը քնանար, մնացեալ 18 ժամը անընդհատ կ'աշխատէր։ Հազիւ 20 տարեկան, ընկերները ժողվելով ընկերութիւն մը կազմել առաջարկեց։ Այդ ընկերութեան նպատակն էր օրական 2000 ժամացոյց արտադրել։ Հաստ 37 սենթի ապրանք ըլլալով 50 սենթի պիտի ծախուէր և այսպէս գոյացած չահը պիտի ըլլար 35% ևայլն։ Ֆօրտի կամքին այս ընկերութիւնը սպանիական դղեակներու բախտին արժանացաւ. իր հօրը մահամերձ վիճակը ստիպեց գինքը որ ադարակ վերադառնայ։ Այս վերադարձն էր որ վճռեց իր բախտը։

1888ին Ֆրանսացի մը առանց ձիու ընթացող տարօրինակ կառք մը հնարած էր։ Այս գիւտը ամերիկեան մամուլին մէջ արձագանգ կը գտնէ։ Երեկոյ մը գործէ վերադարձին իր կնոջը հետ թերթերը թղթատած պահուն, Ֆօրտի աչքը կը հանդիպի այս լուրին։ Երեւակայութիւնը կը խանդավառի և կ'որոշէ Ֆրանսացին գերազանցել «կազօլին» գործածելով իբր չարժիչ ուժ. բայց լուրջ խոչընդոտ մը կը ցցուէր իր առջեւ. ելեկտրական գիտութեան մէջ ունեցած համառութիւնը այնքան սահմանափակ էր որ անկարելի կը գտնէր իր յղացած ծրագրին իրագործումը։ Սակայն պարտութեան ամօթը կը մտրակէ իր կամքը։

Եւ ահա օր մը Ֆօրտ յանկարծ լքելով

Fonds A.R.A.M

հայրենական բոյնը, կնոջը հետ միասին կ'երթայ հաստատուիլ Տիթրոյթ: Հոն Edison Electric Light and Power Co. ընկերութեան դիմելով կը յաջողի պաշտօն մը ձեռք բերել, 45 տոլար ամսականով: Վեց ամիս յետոյ նոյն ընկերութեան տնօրէնն կը կարդուի 150 տոլար ամսականով: Ամսականի այս յաւելման չնորհիւ Ֆօրտ կը յաջողի չինել փոքր խանութ մը ուր կը սկսի դիշեր ցերեկ փորձեր կատարել իր կազօլինով չարժող մեքենան կատարելագործելու յամառ յոյսով: Այս փորձերը կը տեւեն ութը տարի: Այդ ժամանակամիջոցին օթոմօպիլը արդէն իսկ մուտք դտած էր Ամերիկայի մէջ:

Ըստ Նիւ Եորքի մաքսային արձանագրութեանց 1901ին օտար երկիրներէ Ամերիկա ներածուած են 26 օթոմօպիլներ: 1906ին այդ թիւը կը բարձրանայ 3550ի, որուն 1750ը հաճոյքի օթոմօպիլ և 1800ը ապրանքի օթոմօպիլ: Անձնական օթոմօպիլները այնքան սուղ էին որ միայն հարուստներու քսակին մատչելի պերճանք մը կը նկատուէին: Ուստի Ֆօրտի նպատակը եղաւ հրապարակ հանել այն տեսակ օթոմօպիլ մը որ միջին դասակարգին մատչելի ըլլար:

Ֆօրտի փափաքը չուշացաւ իրականանալ: Երկու «սիլենտր»ով թեթեւ կառք մը չինեց: Անձամբ վարելով այդ կառքը Տիթրոյթի մէջ այ ու ձախ պտոյտներ ըրաւ ուեքլամի համար: Դժբախտաբար չգտնուեցաւ դրամատէր մը որ անոր գիւտը գնահատելով դրամական պէտք եղած աջակցութիւնը ընծայէր: Բաղձացուած դրամական ձեռնտուութիւնը եկաւ իրեն բոլորովին անակնկալ աղբիւրէ մը: Պաշտօնէութեան չրջանին դիչերային ուսումնասիրութիւնները և փորձերը կատարելէ վերջ Ֆօրտ յաճախ երեկոյեան ընթրիքը կ'առնէր չրջուն պարի մը մէջ, որուն տէրը Քափի-ձիմ կը կոչուէր: Ֆօրտ և Քափի-ձիմ մտերիմ բարեկամներ եղած էին: Ֆօրտ կը պարզէ ծրագիրները և կ'ողբայ դրամատէրերու տխմարութիւնը: «Եթէ ուզածդ մեծ բան մը չէ, ես քեզ փոխ կուտամ պէտք եղած դրամը», կ'ըսէ Քափի-ձիմ: Այսպէս սրճեփի մը նիւթական օգնութեամբ Ֆօրտ կը մասնակցի միջազգային մրցումին և իրմէ անհունապէս աւելի լաւ դրամատլուխ ու կազմակերպութիւն ունեցող մրցակիցներու դէմ մրցանակ կը չահի: Այդ օրէն Ֆօրտի աստղը մշտական վերելքով մը կը բարձրանայ:

Տարուած յաղթանակը Ֆօրտին բերաւ դրամատլուխի բազմաթիւ առաջարկները: Շահագրգռուող դրամատէրերը 1,000,000 տոլար առաջարկեցին պայմանաւ որ չինուելիք օթոմօպիլները 150% չահով ծախուին: Ֆօրտ ընդդիմացաւ այս առաջարկին առարկելով թէ իր անդրդուելի խոհն է հիմնել ճարտարարուեստ մը ո՛չ թէ հարուստներու այլ միջին և աղքատ դասակարգերու պէտքերը գոհացնելու: Դրամատէրերը պնդեցին իրենց տեսակէտին վրայ: Իր կնոջ և մկն գաւկին հետ Ֆօրտ կը չարունակէ պայքարը միայնակ: Բարեկամներու դրամական օժանդակութեամբ կը չինէ հաւնկար մը և երկու գործաւորով կը սկսի օթոմօպիլներու չինութեան: Հինգ ամիս վերջը գործաւորներու թիւը կը հասնի 40ի: Յաջորդ տարին Ֆօրտի Hangar-Fabriqueը 1000 օթոմօպիլ կը չինէ: Երկու սիլենտրը մէկ կողմ թողլով չորս սիլենտրով կառք մը չինէ որ աչքարհի արագութեան «բըքօրտ»ը կը կոտրէ:

1913ին Ֆօրտի կազմակերպած նոր գործարանը փոխանակ 1000ի տարեկան 26,000 կառք հրապարակ կը հանէ: Աւելորդ է աւելցնել թէ այսօր Հենրի Ֆօրտ հարիւրաւոր գործարաններ ունի Ամերիկա, Անգլիա, Քանատա և ուրիչ երկիրներ: Ֆօրտի «Universal Car»ը ճանչցուած է չորս աչխարհներու մէջ: Ամերիկայի մէջ գործածուած 15,000,000 օթոմօպիլներուն կէսը Ֆօրտի անունը կը կրեն:

Էտուըրտ Հ. Հերրիմէն

Ծանօթ է Wall Street ի իբր երկաթուղիներու նաբօլէոնը: Ծնած է 1848ին և քանսէրէ մեռած 1909ին: 16 տարեկանին մտած է իր հօրեղբօր ծառայութեանը և 18ին ընկերը եղած է: 30 տարեկանին միլիոնը դիզած է:

1870ին, այսինքն 22 տարեկան հասակին, կը բաժնուի հօրեղբօրմէն և անձնական գործ մը կը հիմնէ E. H. Harriman Co անուան տակ: Արագ ըմբռնող և արագ որոչող այս Ամերիկացին գիտցաւ օգտուիլ 1870 և 1890ի առևտրական ալեկոծութիւններէն որոնք պարբերաբար անխուսափելի դարձած են Ամերիկայի մէջ խոչոր չահադիտութեանց և անանկութեանց հետեւանօք:

1890էն 1896 նախագահ Մաք-Քինլիի փոթորկալից օրերուն Pacific Union երկաթուղիի ընկերութիւնը դժուարին կացութեան մը մատնուած էր: Vanderbitt, Gorlds, kuhn, Loeb եւ ուրիչ հոչակաւոր միլիոնատէրեր

Fonds A.R.A.M

միացան վերակազմելու ընկերութեան քանդուած financeը։ Հերրիմէն գլուխը անցնելով այս խումբին հրապարակ հանեց 1,000,000 տոլարի բաժնեթուղթ (action)։ Յաջորդաբար Հերրիմէնի քոնթրոլին տակ անցան Northern Pacific, Southern Pacific, Great Northern, Eric, Oregon, և այլն, վերջապէս Ամերիկայի միջցամաքային սիստեմը կազմող բոլոր կարեւոր երկաթուղիները, ինչ որ կը բացատրէ քաղաքական խնդիրներու մէջ Հերրիմէնի ունեցած ազդու ձայնը։ Կար սակայն պարագայ մը որ ստուեր մը կը նետէր իր համբաւին վրայ․ Wall Street ի մէջ յամառօրէն կը հաւատային թէ Հերրիմէն հլու գործիքն էր Ռոքֆելլըրի։

Իրաւ է թէ Հերրիմէն Ամերիկայի երկաթուղիի ընկերութեանց կայսրը եղած է և հիմնած բազմաթիւ պանքաներ, ապահովագրական ընկերութիւններ եւայլն, բայց և այնպէս ատ հսկան կարծուածին չափ ալ հարուստ չէ։ Իրեն կը վերագրեն 1,500,000,000 տոլարի հարստութիւն․ այս չափազանցուած ենթադրութիւնը ծնունդ առած է սա իրողութենէն թէ ինքն է որ կը վարէ ամերիկեան երկաթուղիներու թրըսթը որուն դրամագլուխը կը յանգի 5,000,000,000 տոլարի․ իրականին մէջ Հերրիմէն կ'արժէ 1,000,000,000 տոլար։

1908ին Ամերիկայի երկաթուղիի ընկերութիւնները մեծ ճգնաժամ մը կ'անցընէին․ մին 1 միլիոն, ուրիշ մը 3 միլիոն, երրորդ մը 5 միլիոն, գրեթէ ամենքն ալ բաց ունէին․ կորուստներու ընդհանուր գումարը կը հասնէր 13,500,000 տոլարի։ Նիւ Եորքի պանքէռները, որոնց գլուխը կը գտնուէր Փիրփընթ Մորկան, դժկամակեցան այս դրամը հայթայթելու, առարկելով թէ հունձքերու աղքատութիւնը ոևէ յոյս չէր ներշնչեր երկաթուղիներու պիւտճէական կացութեան բարելաւման․ «Եթէ այսօր հունձքը գէշ է, վաղն ալ լաւ կ'ըլլայ» ըսելով Հերրիմէն առանձին դիմագրաւեց բախտը և ճարեց 13,500,000 տոլարը։ Չորս տարի վերջը Union Pacific, Central Pacific, Southern Pacific, Northern Pacific եւ Great Northern ընկերութիւնները 48,000,000 տոլարի ծախքերնին գոցելէ վերջը 140,000,000 տոլար ալ շահ կը գրպանէին, մինչ իրենց 100 տոլարի աքսիոնները 1000 տոլարի կը բարձրանային։

Հերրիմէն իր տարած բոլոր գգայացունց յաղթանակները կը պարտի իր անպարտելի կամքին, անվրէպ յստակատեսութեան և քիչ մ'ալ բախտին։ Արդէն բախտը յաճախ յանդուգնը կը նպաստաւորէ։ Հերրիմէնի երկաթեայ նկարագրին վրայ կտրուկ գաղափար մը տալու համար յիշենք յատկանշական միջադէպ մը։

Օր մը երբ Հերրիմէն ամերիկեան երկաթուղիները թրըսթի վերածելու ծրագիրը սեղանի վրայ կը դնէ, Մորկան – ամերիկեան միլիառատէրերու անկարեկիր սփինքսը–ընդդիմանալով այդ ծրագրին՝ թէ՛ ելմտական և թէ՛ վարչական պատճառներով, արհամարհոտ շեշտով մը ըսած է «Կ'ուզեմ գիտնալ թէ ո՞րու անունով կը խօսիս»։ Հերրիմէն անայլայլ կը պատասխանէ․ «Դուն ուրիշի անունով կը խօսիս, այդ է քու տկարութիւնդ, իսկ ես իմ անունովս կը խօսիմ, հոդ է իմ ուժս»։

«Անահիտ»ի յետագայ թիւերուն մէջ յաջորդաբար պիտի խօսինք Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Գերմանիոյ, Իտալիոյ և Ճարոնի ելմտական անցեալին և ներկային վրայ։

Ջ․ ՋՈՐԱՅԵԱՆ

Փարիզ

Fonds A.R.A.M

Վ Ե Ր Ա Ց Ո Ւ Մ

Երբ ուրայնութեան դէմքը ծիծաղի
Մըտածումներուս ու սրտիս տեղիչին,
Երբ ձանձրոյթն անարգ՝ պարէ իմ չորս դին,
Կը մտնեմ ուղին իմ երազանքի:

Կեանքըս լըճացած՝ ծո՛վ կ'ըլլայ անհուն,
Իտէալս՝ փարոս՝ կը լուսէ հեռուն.
Հովերն ինձ հազար գաղտնիք կը խօսին
Ու գիս խաւարէն կը տանին լոյսին...:

Նաւակս, հովերու բըմայքին հլու,
Մերթ հարաւ կ'դիմէ ու մերթ հիւսիսին.
Լըքած եմ նիւթին ըղձանքը ոսին
Ու կ'երթամ ազատ՝ երազն ապրելու...:

Ուրայնութեան շուրչն ի զուր ինձ կ'ոռնայ,
Խաւարի գիրկն է նեղ ձանձրոյթս հիմայ,
Մինչ ես աստղերուն, լուսնին հետ ըմկեր՝
Լոյսերու անհուն անդունդն եմ իմկեր...:

Կը դիտեմ համայն աշխարհն արդ վերէն,
Ու դըժոխքն, ափսո՜ս, կ'առնեմ ակամայ,
Կեանք կոչուած սա մութ պաստառին վըրայ.
— Մարդիկ աներազ՝ լոկ ըստրուկներ են:

Շաթընէ Մ. ՄԱՆՈՒՇԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ԲԱՐՁՐ ԱՇԽԱՏԱՎԱՐՁԵՐՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԷՋ (*)

Տնտեսական անհաւասարակշռութեան շրջաններու մէջ եկամուտներու բաշխումի խնդիրները արտասովոր սրութիւն մը կը ստանան· «տնտեսական ներդաշնակութեանց» խզումը (1)՝ *ընթացիկ տեսութիւններու մանրակրկիտ ու առարկայական վերաքննութիւնը կը պարտադրէ՝ իրաց իսկ բնական բերմամբ: Բնաւ զարմանալի չէ ուրեմն որ բուռն վիճաբանութիւններ տեղի ունեցած ըլլան, այս վերջին տարիներս, աշխարհիս գրեթէ բոլոր երկիրներուն մէջ, ազգային եկամուտին մէջ բանուորական բաժնին արդար ու միանգամայն բանաւոր ճշդորոշման մասին: Բայց թէ՛ բանուորական եւ թէ՛ գործատիրական հսկայ կազմակերպութեանց վերջերս ստացած զուգահեռական զարգացումը տարօրինապէս կը դժուարացնէ աշխատավարձերու փափուկ նիւթին հետ կապ ունեցող բաշխումներու լուծումը:*

Յայտնի է որ աշխատավարձերու սակը բացատրող երեք (2) *դասական տեսութիւններ*

(*) Պ· Գրիգոր Խերեան, իրաւաբանական, քաղաքական, տնտեսական գիտութեանց Տոք-թոր, եւ որ վերջերս Փարիզի Իրաւաբանական Համալսարանին քննիչ ժիւրիին օժանդակ անդամ անուանուեցաւ, այս շահեկան յուշագիրը ներկայացուցած է Գիտական Ընկերութեանց 64րդ Համագումարի Տնտեսական եւ Ընկերական Գիտութեանց բաժնին եւ զայն բերանացի ընդլայնած է 1931 Ապրիլ 7ի նիստին: Բնագիրը լոյս պիտի տեսնէ քանի մը ամիսէն վերոյիշեալ Համագումարի աշխատութեանց նուիրուած հատորին մէջ որ Հանրային Կրթութեան Նախարարութեան խնամքով կը տպագրուի: Հանոյքով կը հրատարակենք *Անահիտի* մէջ այս արժէքաւոր ուսումնասիրութեան հայերէն թարգմանութիւնը:

(1) Ասիկա տիտղոսն է ֆրանսացի տնտեսագէտ Ֆ· Պասթիայի (1801—1850) նշանաւոր երկասիրութեան: Ազատական եւ լաւատես Պասթիան կը հաւատէր արդարեւ թէ աշխարհիս ընդհանուր օրէնքները ներդաշնակային (*harmonique*) են եւ թէ վաղանցուկ խառնաշփոթութեանց մէջէն որ յառաջ կուգան մարդոց ու կառավարութեանց սխալներէն ու նաեւ կիրքերէն՝ ներդաշնակութիւնը սակայն կը ձգտի ինքնաշարժօրէն (*automatiquement*) վերահաստատուելու: Ահա՛ իր լաւատեսութեամբ լեցուն եզրակացութիւններէն մին, «Կը կարծեմ թէ չարը կը յանգի բարիին եւ զայն կը մղէ երեւան գալու, մինչդեռ բարին չի կրնար չարին յանգիլ, որմէ կը հետեւի թէ բարին վերջ ի վերջոյ պիտի գերիշխէ» (10րդ տպագրութիւն, էջ 21):

(2) Աշխատավարձերու սակը բացատրող երեք մեծ տեսութիւնները հետեւեալներն են·

Ա·) Աշխատավարձերու ֆոնտի (*Wage - Fund*) տեսութիւնը, որուն երկար ատեն ճըշմարիտ ժողովրդականութիւն մը ընծայած էր Սթուարթ Միլի հմայքը, մանաւանդ անգլոսաքսոն երկիրներու մէջ: Ատիկա՝ իրօք՝ մատուցման եւ խնդրանքի օրէնքին կիրարկումն է աշխատավարձերուն: Մատուցումը, գործ փնտրող բանուորներն են· խնդրանքը՝ շահագործման տեղ փնտռող դրամագլուխներն են: Այդ երկու տարրերուն միջեւ յարաբերութիւնն է որպէս թէ որ աշխատավարձերու սակը կ՚որոշէ: Այս տեսութիւնը բոլորովին լքուած է այսօր· անոր կը մեղադրեն՝ ի միջի այլոց՝ թէ խնդրանքը ճշդելու համար, ան միմիայն շահագործման տեղ փնտռող դրամագլուխները ի

Fonds A.R.A.M

յաջորդաբար գրուած էին տնտեսագէտներու նախասիրութիւնը: Առանցմէ ամէն մէկը, կարելի է ըսել, կը համապատասխանէր պատմութեան որոշ մէկ շրջանին տնտեսական ճըշմարտութեան: Այդ տեսութիւններէն ոչ մէկը սակայն յաջողած է քննադատութեան քանդողական աշխատանքին դիմանալ: Ի. դարու ըսկիզբէն ի վեր մանաւանդ, հեղինակներուն մեծ մասը վճռաբար հրաժարած են աշխատավարձերու միակ ու գերագոյն օրէնքի մը պատրիչ որոնումէն: *Նախընտրած են բաւականանալ ընտրողական (ուրիշներ կ'ըսեն «դրական») բացատրութեամբ մը, որ կը ձգտի ճշդել ճըշմարտութեան այն բաժինը որ ներփակուած կայ հին տեսութիւններու մէջ որոնց գլխաւոր թերութիւնն էր իրենց ծայրայեղ տարամերժութիւնը:*

Ամէն ոք գիտէ սակայն թէ այս վերջին տարիներու ընթացքին, Միացեալ Նահանգաց արդիւնաբերական աշխարհին ղեկավարները յաւակնեցան աշխատավարձի խնդրոյն մէջ բոլորովին նոր քաղաքականութիւն մը սկզբնաւորել, որ ընդհանրապէս կ'անուանուի «բարձր աշխատավարձերու քաղաքականութիւնը», բայց զոր աւելի ճիշդ պիտի ըլլար իրական աշխատավարձերու մեթոտիկ բարձրացման քաղաքականութիւն *որակել: Պիտի տեսնենք որ այս նոր յղացումը խնամութիւն ունի՝ իրօք նոյն կարգին հետ մտահոգութեանց որոնց ծընունդ է «ղեկավարուած* (3) *դրամի»* (monnaie dirigée) *հռչակաւոր վարդապետութիւնը, ուր աւելի փառատենչ տեսութիւններ բովանդակ տնտեսութեան ղեկավարմանը կը ձգտին:*

Բարձր աշխատավարձերու մեթոտը, թէեւ 1923էն իսկ մէջտեղ նետուած՝ քանի մը նախակարապետներու կողմէ որ համբաւաւոր դարձան, շատ դանդաղ կերպով է որ իրապէս սիստեմի աստիճանին բարձրացաւ, պատեհապաշտ եղանակով մը եւ՝ կարելի է գրեթէ աւելցնել՝ դատին ծառայելու համար:

Այդպէս է մանաւանդ կարծիքը Պ. Սիմեանի որ կ'ըսէ թէ այդ քաղաքականութիւնը ճշմարիտ հարկի մը հետեւանքը եղած է իրապէս: 1921ի տագնապէն յետոյ եւ հակառակ

նկատի ունի, մինչդեռ աշխատութեան ուժի խնդրանքը աւելի կախում ունի գործատէրերու յոյսերէն քան իրենց արկղին կամ պանքայի մէջ իրենց ունեցած գումարներէն:

Բ.) *Արոյրէ օրէնքին տեսութիւնը*, տեսութիւն որ շատ հին է, բայց որ ընկերվարական նշանաւոր գործիչ Լասալին կը պարտի իր տռամաթիկ անուանակոչութիւնը: Այդ տեսութեան համեմատ, աշխատանքը կը նկատուի ապրանք մը որ շուկային վրայ կը գնուի կամ կը վաճառուի: Անոր գինը այդպէսով կախում կ'ունենայ իր արտադրութեան ծախսերու գումարէն եւ՝ աշխատավարձ վերջ ի վերջոյ կը վերածուի այն նուազագոյնին որ բանւոր ազգաբնակչութեան հարկաւոր է սնանելու եւ հագուելու համար: Այս թէզն ալ շատ վարկաբեկ եղած է այսօր. ան բնաւ չի բացատրեր աշխատավարձերու մեծ անհաւասարութիւնները մէկ երկրէ ուրիշ երկիր, ու նոյն իսկ որոշ երկրի մը մէջ տնտեսական գործունէութեան մէկ ճիւղէն ուրիշ ճիւղ մը: Ատկից զատ, բանւորական կեանքի մակարդակին անհերքելի բարելաւումը որ քիչ մը ամէն տեղ իրականացած է ԺԹ. եւ Ի. դարերուն, պիտի բաւէր բացատրելու թէ այդ ենթադրեալ օրէնքը ոչինչ ունի արոյրային:

Գ.) *Աշխատանքի արտադրողականութեան տեսութիւնը*, որուն համեմատ բանւորին վարձատրումը կախում ունի իր աշխատանքին արդիւնաւորութենէն: Այս նրբամիտ տեսութիւնը, զոր բացատրելու համար անհրաժեշտ պիտի ըլլար մեծ ընդլայնումներու մէջ մտնել, մինչեւ ցարդ կը շարունակէ բաւական թուով տնտեսագէտներու համարումը վայելել, հակառակ շատ ուժեղ առարկութիւններուն զոր այլք ըրած են անոր դէմ:

(3) «Ղեկավարուած դրամ»ի վարդապետութեան բացատրութիւն մը՝ նոյն իսկ իր էական գծերուն մէջ՝ պիտի կարօտէր քանի մը էջ գրաւող ընդլայնման, սկսելով դրամի քանակական տեսութեան պարզաբանումէն. ըսենք միայն թէ ղեկավարուած դրամի կողմնակիցները կ'առաջադրեն, պանքնօթ հանելու իրաւունք ունեցող մեծ պանքաներու կողմէ մեթոտիկ կերպով հետապնդուած վարկի քաղաքականութեան մը միջոցով, հասնիլ *գիներու ընդհանուր մակարդակին որոշ կայունութեան մը*: Կը յուսան արդէն այդպէսով յաջողիլ գերարտադրութեան տագնապներու գոյացումն արգիլելու կամ գէթ անոնց սաստկութիւնը մեղմացնելու:

Fonds A.R.A.M

գիներու մակարդակին յաջորդական կարեւոր անկման, ամերիկացի գործատէրերը նախընտրած են աշխատավարձերու սակերուն չդպչիլ՝ ընկերական ծանր խռովութեանց պատահականութենէ մը խուսափելու համար:

Փրոֆ. Փերլման նոյնպէս այս կարծիքէն է, որովհետեւ կ'ընդունի թէ բարձր աշխատավարձերը «հետեւանքն եղած են առարկայական պայմաններու եւ ոչ թէ դիտմամբ ընդգրկուած քաղաքականութեան մը»: Ասիկա կը նշանակէ թէ գործած են փորձականօրէն (empiriquement), եւ թէ ետքէն է որ ճգնած են բարձր աշխատավարձերու կերպով մը հարկադրըւած կիրարկումին տալ ձեւը սիստեմական վարդապետութեան մը, որ ջերմեռանդ հաւատացեալներէն ոմանց մէջ ճշմարիտ խորհրդակրօնութեան մը (mystique) երեւոյթը կ'առնէ:

Չենք ուզեր աւելի երկար խօսիլ բարձր աշխատավարձերու ծագումին վրայ, ոչ ալ ծանրանալ ինչ ինչ յուսախաբութեանց վրայ զոր ան բերաւ վերջերս իր հետեւորդներուն՝ Միացեալ Նահանգաց մէջ, յորմէհետէ հոն կը տիրէ տնտեսական խորին տագնապ մը. կը նախընտրենք, մէկդի դնելով այժմէականութեան նկատողութիւնները որ արդէն վիճելի են, բաւականանալ նոր վարդապետութեան էական սկզբունքներուն առարկայական քննութեամբ:

* * *

Կարելի է ըսել թէ բարձր աշխատավարձերու տեսութիւնը վերջ ի վերջոյ ազգային եկամուտին բաշխման եղանակին փոփոխութիւնը կը հետապնդէ, բանուորական զանգուածը նըպաստաւորելու յայտնի նպատակով, բանուորը դարձնելով տիպար սպառողը, գերագոյն յաճախորդը: Նոր քաղաքականութեան պաշտպանները չեն վախնար, արդարեւ, հնաւանդ տընտեսական գաղափարներուն ճիշդ հակառակն ընելու: Կը հաւատեն թէ համաշխարհային տնտեսութեան ներկայ շրջանին մէջ զուր պիտի ըլլար արտադրութիւնը ճիշդ ու ճիշդ պատշաճեցնել իրական սպառման մակարդակին, ներդաշնակ հաւասարակշռութեան մը պահպանման ցնորական նպատակով:

Իրենք կը քարոզեն տրամագծօրէն ներհակ մեթոտ մը, զոր կը համարին միանգամայն աւելի բանաւոր եւ նոր–դրամատիրական տնտեսութեան կազմածքին աւելի լաւ յարմարող: Այդ մեթոտը կրնայ ամփոփուիլ սապէս.

Գործատէրերը, կը յայտարարեն անոնք, պէտք է որ ամէն բանէ առաջ մտահոգուին արտադրութեան լաւագոյն պայմաններուն ճըշդորոշմամբ, որպէս զի ստանան, գիտական կազմակերպութեան մը միջոցաւ, ամենէն շահաւոր միաւորական գիները (*prix unitaire*): Ասիկա համարժէք է արտադրութեան իտէալ ծաւալը կերպով մը յառաջադունէ որոշելու:

Գալով այս ձեւով արտադրուած առարկաներուն վաճառման, կը մտածեն թէ ան դիւրաւ պիտի ձեռք ձգուի ճիշդ բարձր աշխատավարձերու մեթոտիկ քաղաքականութեան մը հետեւանքով, որուն կ'օգնէ նաեւ ծանուցումի ճարտար եղանակ մը սպառողներուն ապառիկ ապրանք տալու (instalment selling) ընդարձակ սիստեմի մը միացած:

Այս պայմաններուն մէջ, բարձր աշխատավարձերու քաղաքականութիւնը մեզի կը թուի թէ կարելի է վերածել հետեւեալ երկու գլխաւոր սկզբունքներուն.

1. Մէկ կողմէն, այն հաւատքը՝ թէ բարձր աշխատավարձերը ճշմարիտ մտրակի հարուած մը կուտան բանուորական արտադրողականութեան եւ անով ազգային շահարաժինը կը ստուարացնեն: Խնդիրը հոս արտադրութեան «փլան»ին վրայ նկատողութեան առնուած բարձր աշխատավարձերու քաղաքականութեան մասին է:

2. Միւս կողմէ, այն հաւաստումը՝ թէ բարձր աշխատավարձերը բանուորական դասակարգին գնելու կարողութեան աճմանը կը նպաստեն, քանի որ այդ աճումը կարելի պիտի դարձնէ սպառումը յաւելուածական արտադրութեան որ ձեռք կը ձգուի ինչպէս որ վերեւ ցոյց տուինք: Հոս սիրտն իսկ կը մտնենք արտադրութիւնը սպառումի մակարդակին պատշաճեցնելու ահաւոր խնդրոյն:

Մեզի կը մնայ ձեռնարկել յաջորդաբար այս երկու սկզբունքներէն իւրաքանչիւրին հակիրճ պարզաբանումն ու քննադատութիւնն ընելու:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ.– ԲԱՐՁՐ ԱՇԽԱՏԱՎԱՐՁԵՐԸ ՆԿԱՏՈՒԱԾ ԻԲՐ ԱՐՏԱԴՐՈՂԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՃՄԱՆ ԱԶԴԱԿ

Բարձր աշխատավարձերու քաղաքականութիւնը – ասիկա դիւրաւ կը հասկցուի – գործատէրերէն բղխած մարդասիրական արտայայտութիւն մը չէ բնաւ: Անոր նախաձեռնարկնե-

Fonds A.R.A.M

րը երբեք չեն դադրած արդէն հաւատալէ թէ իրենց դիտաւորութիւնն էր տարամերժօրէն տնտեսական հողի վրայ մնալ եւ թէ իրենց ըրածը իրապէս կը սահմանափակուէր do ut desի (կուտամ որ տաս) սկզբունքին լաւագոյն կիրարկումի մը մէջ: Բարձր աշխատավարձերը անոնց կ'երեւային արդարեւ իբր ամենէն արդիւնաւոր մեթոտը արտադրութիւնը աւելի քիչ ծախքով ձեռք բերելու, հակառակ բարձր աշխատավարձերու վճարման: Այս հաւատումին իբր ապացոյց, անոնք մէջ կը բերեն երկու տեսակ փաստեր, զոր յաջորդաբար պիտի քննենք:

Ա. Բարձր աշխատավարձերու ազդեցութիւնը բանուորներու արտադրողականութեան վրայ.— Կը հաստատեն թէ բարձր աշխատավարձերը իբր բնական հետեւանք կ'ունենան բանուորներու արտադրողականութեան բարձրացումը: Աշխատանքի կազմակերպութեան բոլոր սիստեմները զոր Թէյլըր եւ իր յաջորդներն ստեղծած են, հիմնուած են արդէն այդ հաւատքին վրայ թէ արտադրողականութիւնը գրեթէ անհուն աճում մը կը ստանայ իբր կերպով մը անխուսափելի հետեւանք աշխատավարձերու մեթոտիկ բարձրացման:

Մէկ կողմէ, կ'ըսեն, բարձր աշխատավարձերը կը նպաստեն բանուորին ֆիզիքական ուժերը բարւոքելու՝ անոր թոյլ տալով՝ գլխաւորապէս առատ ու այլազան սնունդի շնորհիւ՝ իր վատնած կորովը լայնօրէն վերստանալու:

Բայց կը շեշտեն մանաւանդ բարձր աշխատավարձերու հոգեբանական ազդեցութիւնը իբր բանուորական ճիգին մղիչ: Այսպէս Ford motor co.ի նախագահը կը յայտնէր վերջերս թէ բարձր աշխատավարձերու իր քաղաքականութիւնը ամբողջապէս հիմնուած էր արդիւնաւորութեան (efficience) սկզբունքին վրայ: Եւ առոր կուտար հետաքրքրաշարժ ապացուցում մը: Միջին բանուորը, կը հաւաստէր ան, իր բնականոն կարողութեան 50 տոկոս չափով միայն կ'արտադրէ: Ուրեմն, եթէ մարդ կ'ուզէ բանուորին ամբողջական կարողութեան չափովն արդիւնք ստանալու մօտենալ, պէտք է աւելի բարձր վարձատրութեամբ մը աշխատաւորը առոր մղել, եւ ահա ինչու նոր քաղաքականութիւնը իր աչքին տնտեսապէս շահաւէտ կը մնայ:

Վերջապէս, այս տեսական փաստերուն ուժ տալու համար, վկայութեան կը կոչեն վիճակագրութեան տուեալները: Անոնք ցոյց կուտան թէ Ամերիկայի բանուորներու իրական աշխատավարձերը հաւատարմօրէն հետեւած են ազգային արտադրութեան ընդհանուր շարժումին, իրաւ է թէ առանց անձուկ զուգահեռականութեան: Կ'աւելցնեն արդէն թէ ամերիկեան աշխատավարձերը ճշմարտապէս բարձր են, վասն զի մէկ կողմէ՝ 1929ին միջին հաշուով 53 տոկոս բարձր էին պատերազմէն առաջուան իրական աշխատավարձերէն եւ միւս կողմէ այդ թուականին 2—3 անգամ բարձր էին եւրոպական բանուորներու իրական աշխատավարձերէն(4): Կը կարծենք թէ կարեւոր է քանի մը վերապահումներ ընել՝ իրական աշխատավարձերու ժամանակին եւ միջոցին մէջ այս բաղդատութեանց մասին: Արդարեւ, ամերիկեան աշխատավարձերը մեծապէս փոփոխական են՝ արդիւնաբերութեան տեսակին համեմատ ու նաեւ երկրին այս կամ այն շրջանին համեմատ: Անկից զատ, պէտք է հաշուի դնել այն իրողութիւնը թէ եւրոպական բանուորներէն շատերը կ'օգտուին այնպիսի հիմնարկութիւններէ զոր չունին ամերիկեան բանուորները, ինչպէս ընկերական ապահովագրութիւնները (assurances sociales), ընտանեկան յատկացումներ (allocations familiales), գործազուրկներու նպաստներ, եւն., որոնք իրապէս աշխատավարձին լրացուցիչներ կը կազմեն:

Բայց պէտք է մանաւանդ չտարուիլ այն հաւատքէն որուն համեմատ բանուորական արտադրողականութեան աճումը իբր թէ աշխատավարձի բարձրացման մը անխուսափելի հետեւանք կը համարուի:

ա. Դիտել տանք նախ թէ բարձր աշխատավարձերու մղիչ ազդեցութիւնը չի կրնար յաւիտենական ըլլալ: Բանուորներու սովորումը (accoutumance) վերջ ի վերջոյ պէտք է յանգի բարձր աշխատավարձերու զօրացուցիչ

---

(4) «Իրական աշխատավարձ»կը կոչեն, հակադրութեամբ «անուանական աշխատավարձ»ին, գնման կարողութիւնը զոր աշխատաւորին կ'ընծայէ իր աշխատավարձին գումարը՝ դրամի ձեւով: Իրական աշխատավարձը որոշելու համար, պէտք է ուրեմն բաղդատութիւն մ'ընել աշխատավարձերու դրամական արտայայտութեան եւ խանութպանի գիներու ընդհանուր մակարդակին միջեւ:

Fonds A.R.A.M

ազդեցութեան մեղմացման եւ նոյն իսկ ջնջման։ Եթէ մարդ ուզէ անեղծ պահել այդ մղիչ ներգործութիւնը, չի բաւեր բարձր աշխատավարձեր վճարել, պէտք է չարունակել վճարուած աշխատավարձի սակին աստիճանական բարձրացումը։ Բայց այն ատեն պիտի յանդիմենք նոր տեսութեան մը, այն է «աշխատավարձերու անընդհատական վերելքի» տեսութեան, ցնորական տեսութիւն զոր ոչ ոք կը համարձակի քարոզել։

բ. Միւս կողմէ, պէտք է յիշենք թէ ինչ ինչ եւրոպացի տնտեսագէտներ՝ աշխատավարձերու բարձրացման տնտեսական հետեւանքներու մասին արամադիր ներհակ տեսութիւն մը կը դաւանին։ Այդ բարձրացումը, արտադրողականութեան աճման ապահով ազդակ մ'ըլլալէ հեռու, ընդհակառակն իրենց կը թուի յաճախադէպ պատճառ մը բանւորական ճիգին ճշմարիտ թուլացման մը, որ արտադրուած քանակութեանց նշանակելի նուազումով մը կ'արտայայտուի։

Գաղափարներու այս կարգին մէջ, յիշենք պ. Սիմիանի աշխատութիւնները, որոնք որոշապէս կը հաստատեն թէ հիւսիսային Ֆրանսայի ածխահանքերուն մէջ, աշխատավարձի ամէն մէկ բարձրացումէն յետոյ արտադրութեան ճակատը կը նուազի, մինչդեռ ցած աշխատավարձի շրջանները չատ յաճախ արտահանուած քանակութեանց աճման կը զուգադիպին։

բ. Բարձր աշխատավարձերու ազդեցութիւնը արտադրութեան գիտական կազմակերպութեան վրայ.— Նոր տեսութեան մոլեռանդները աւելի չոժարակամ կը ծանրանան այս երկրորդ փաստին վրայ։ Բարձր աշխատավարձերը իրենց աչքին՝ հզօր ազդակ մը կը կազմեն գործատէրերը մղելու համար իրենց արտադրութեան մեթոտները անդադար բարելաւելու եւ ասով թեքնիքական յառաջդիմութեանց ուժեղ դրդապատճառ կը դառնան։

Այս մտքով է որ ինչ ինչ տեսաբաններ կրցած են ըսել թէ բարձր աշխատավարձերը ճշմարիտ յայտարարներ էին արդիւնաւորութեան (*indices d'efficience*)։

Մասնաւորիչ կ'ընեն թէ բարձր աշխատավարձերու խթանին տակ, արդիւնաբերողները հարկադրուած կ'ըլլան ամէն գնով թեքնիքական բարելաւումներ կատարելու, այնպէս որ ամէն մէկ արտադրուած միաւորի վրայ աշխատաւորութեան ծախքը կարելի եղածին չափ պակսեցնեն, հակառակ ըստ երեւոյթին խափանիչ (prohibitif) աշխատավարձերու։ Այս կէտին վրայ եւս, վիճակագրութիւնները վկայութեան կոչել չեն մոռնար։ Ցոյց կուտան օրինակի համար, թէ արտադրութեան միեւնոյն ծաւալի համար, 1925ին 71 բանւոր կ'օգտագործէին, փոխանակ 100ի՝ 1914ին, հակառակ աշխատանքի տեւողութեան զգալի վերածման որ անկից ի վեր կատարուած է։ Դիտել կուտան նոյնպէս թէ «բարձր աշխատավարձ — բարձր արտադրողականութիւն» զուգադիպութիւնը (synchronisme) հաստատուած է Միացեալ Նահանգաց չատ մը շրջաններուն մէջ, մասնաւորապէս Նիւ Եորքի շրջանին մէջ։

Այս բոլորը կը նշանակէ թէ բարձր աշխատավարձերու մեթոտին յարողներուն համար, ան հարկաւորապէս կ'առաջնորդէ կիրարկմանը մեթոտներու ամբողջութեան մը զոր սովոր են «բանավարականացում» (rationalisation) անունին մէջ ամփոփել, բանավարականացում(5) մը որ իր կարգին կը դիւրացնէ աշխատավարձերու բարձր մակարդակի մը պահպանումը։

Պէտք է ընդունիլ որ այս փաստարկութիւնը կը դանէ (կամ աւելի ճիշտ՝ կը դանէր մօտաւորի մը առաջ) լայն չենակէտներ ամերիկեան տնտեսական կեանքին մէջ։ Բայց կարեւոր է կարգ մը վերապահումներ բերել այն հաւաստումին որ աւելի բանավարական մեթոտներու բարեկարգման շնորհիւ արտադրողականութեան աճումը բարձր աշխատավարձերու վճարման տեսլողական հետեւութիւնը կը համարի։

Մ. Մէկ կողմէ արտադրութեան բոլոր ճիւղերը հեռու են հաւասար աստիճանով ար-

---

(5)« Բանավարականացում» բառը հետզհետէ կը գործածուի ցոյց տալու համար ամբողջութիւն մը մեթոտներու որ աշխատանքի գիտական կազմակերպութեան մը կը ձգտին։ Յիշատակենք, գաղափարաց այդ կարգին մէջ, Թէյլըրի սիստեմը, Ֆօրտիզմը եւ «սթանտարտիզասիօն»ը, թեթնիքական փլանին վրայ։ Պէտք է՝ ասկից զատ՝ ի նկատի ունենալ, տրուտեսական փլանին վրայ, այն բազմազան ձեւերը զոր կը ստանան *թրըսթ*ներն ու *քարթէլ*ները։

Fonds A.R.A.M

դիւնքի քանակին յարաճուն բարձրացում իրականացնել կարենալէ: Այդպէս է մանաւանդ պարագան երկրագործութեան, զոր զլխաւորապէս կը զեկավարէ կենսաբանական ուժերու քմահաճ ըլլիմը: Այդպէս են նաեւ լայն չափով մը, հանքային չահագործումները եւ աւելի ընդհանուր կերպով՝ բոլոր այն ամեհեսական ճիւղերը որ բաւական կանուխ կը կրեն ոչ-համեմատական արդիւնքներու (6) հակակուռ օրէնքին (loi des rendements non proportionnels) ազդեցութիւնը:

Բ. Այս ըմբռնած մարզերէն դուրս, յաճախ կը նկատուի բուն ճարտարարուեստին մէջ, բարձր աշխատավարձերու եւ բարձր արտադրողականութեան զուգադիպութեան բացակայութիւնը: Այսպէս է որ եւրոպական շատ մը երկիրներու մէջ (7) կրցած են ընտելանալ մեծ ճարտարարուեստներ որ արտադրողականութեան շատ բարձր աստիճանի մը հասած են, առանց բարձր աշխատավարձի քաղաքականութեան մը դիմելու:

Այս վերջին դիտողութիւնը մեզի էական կը թուի: Արդարեւ, եթէ Միացեալ Նահանգաց մէջ բարձր աշխատավարձերը ցարդ շատ յաճախ զուգադիպած են բարձր արդիւնքներու առաջման, է՛ն առաջ անոր համար է որ այդ երկիրը երկար առեն օգտուած է ներքին ահագին չուկայէ մը, կազմելով միակուռ ընդարձակածաւալ ամեհեսական հոզամաս մը զոր նաեւ կը մեկուսացնէր մաքսային պատուարներու ամենէն հզօրը: Բայց յանդուգն բան մը չէր նախատեսել թէ ապրանքներու սպառման ինդիրը տարօրինակ արագութիւն մը պիտի առնար այն օրէն սկսեալ ուր ներքին չուկան յագեցման յառաջացեալ աստիճանի մը հասած պիտի ըլլար: Արդարեւ, երբ հարցը արտահմանի մէջ յաղթանակելու վրայ է չի բաւեր շատ արտադրել ոչ ալ նոյնիսկ աժան, պէտք է նաեւ որ արտադրութեան ծախքը զգալի կերպով վար ըլլայ օտար երկիրներու մրցակից ճարտարարուեստներու արտադրագիներէն, որովհետեւ բաղդատական արտադրագիներու ազդեցութիւնն է միայն վճռական՝ միջազգային մրցակցութեանց մարզին մէջ:

Դ. Պէտք է աւելցնել թէ նոյնիսկ այժմ տիրող ամեհեսական տագնապէն առաջ, ամերիկեան բարձր արտադրողականութիւնը իր վերկանք (rançon) ունէր զործատէրերու մնալիք չահուն ճշմարիտ չոգիացում մը: Տնտեսագէտներ անկեղծօրէն կը յայտարարեն թէ ինչ որ չահուած էր արտադրութեան մարզին մէջ, շատ յաճախ ծանուցման եւ վճարման ծախքերու ահագնութեան հետեւանքով՝ կը լափուէր եւ աւելին իսկ: Միայն ծանուցումը՝ տարուան մէջ մէկ ու կէս տոլարի հակակ դումարը կը կլանէր:

Այս պատրիչ արդիւնքը որոշապէս նկատուած էր Ամերիկայի մէկէ աւելի արդիւնաբերողներու կողմէ, որ 1925–1928 տեղեկատուները «առանց չահու բարգաւաճութեան չրջան» (profitless prosperity կ'որակէին հեղնականօրէն:

Դ. Պէտք է չմոռնալ թէ բարձր արտադրո-

(6) Ոչ – համեմատական արտադրութեանց օրէնքը, զոր կ'անուանեն նաեւ յարաճուն արտադրագիներու օրէնք, գլխաւորապէս երկրագործութեան եւ հանքագործական ճարտարարուեստներու մէջ երեւան կուգայ: Այսպէս է որ, երկրագործական մարզերուն կիրարկուած, ան կը նշանակէ թէ որեան մարդ նուազ հարուստ կամ անյարմար տեղ գտնուղ հողերու վրայ աշխատի, արտադրութեան հետզհետէ աւելի փոքր յաւելումներ կը համապատասխանեն դրամագլխի նորանոր վատնումներուն, — պարարաղր (*engrais*), գործատրողչէֆ, մեքենաներ, եւն. – կը հասնի նոյն իսկ վայրկեան մը ուր հողագործը այլ եւս ո եւ է շահ չի տեսներ իր շահագործումն ընդարձակելու, որովհետեւ արտադրութեան ծախքերու գումարը աւելի շուտ կ'աճի քան բերքի յաւելուածական արտադրութեան արժէքը:

(7) Այդպէս է մանաւանդ Գերմանիոյ եւ Պելճիքայի պարագան: Նոյնն է նաեւ Ֆրանսայի համար, որուն ճարտարարուեստականացումը անհուն յառաջդիմութիւններ իրականացուցած է պատերազմի ընթացքին ինչպէս եւ պատերազմէն յետոյ: Բայց այս փաստարկութիւնը աւելի վճռական կը դառնայ երբ նկատի ունենանք Հնդկաստանն ու Ջինաստանը: Քիչ առեն ի վեր հոն ստեղծուած են մեծ գործարաններ արդիական կազմածոյով: Եւ սակայն բնիկ գործատրներու աշխատավարձերը շատ խեղճուկ կ'երեւան երբ զանոնք կը բաղդատենք միեւնոյն մասնագիտութեան ամերիկացի կամ անգլիացի բանւորներու աշխատավարձերուն հետ:

Fonds A.R.A.M

զականութիւնը զոր կը յամառէին վերագրել բարձր աշխատավարձերու կիրարկման, իրա-պէս՝ եղերական հետեւանքի մը սերմն իր մէջ ունի:

Կ'ակնարկենք այն երեւոյթին զոր հետզհե-տէ «թեքնիքաբանական գործազրկութիւն» (chômage technologique) բացատրութեամբ մատնանիշ կ'ընեն: Ճշմարիտ է որ ծայրայեղ արտադրողականութիւնը կը նպաստէ գործա-զուրկներու բանակ մը ստեղծելու եւ վիճա-կագրութիւնները ցոյց կուտան, երկիրներու մեծ մասին համար, բարձր աշխատավարձերու եւ գործազրկութեան միջեւ յարակցութեան մեծ ստուգութիւն մը (95 տոկոս) Անգլիոյ հա-մար): Ինչ որ կը նշանակէ որ եթէ բարձր աշ-խատավարձերու մղիչ ուժը երբեմն բնոյթին ու-նի արտադրողականութեան մարակի հարուած մը տալ, պէտք չէ մոռնալ թէ չատ ուժեղ հա-րուածով մը մարդ իր ձին մեռցնելու վտանգին ալ կրնայ ենթարկուիլ:

Ե. Աւելցնենք՝ անկողմնակալ ըլլալու հա-մար՝ թէ ամերիկեան տնտեսագէտները միա-ձայն չէին բարձր աշխատավարձերուն վերա-գրելու համար ազգային արտադրողականու-թեան ապահով աճումը: Այսպէս, Պ. Ուէսլի Միչէլ կը պնդէ թէ բարձր աշխատավարձերու սխտեմական պահպանումը ամերիկեան բան-ւորներուն (որոնք իրական մենաշնորհի մը տէր դարձած են՝ օտարներու ներդաղթը սահ-մանափակող քաղաքականութեան մը հետե-ւանքով, զոր աւելի կը ծանրացնէր ամերիկեան ծնունդներու նուազումը) նպաստած էր աւելի ազգային արտադրութեան պակսելուն: Ան կը մտածէ թէ անոնց հայթայթած բարձրաքանակ արտադրութիւնները չեն կրնար հակակշռել այն բացը զոր վերջ ի վերջոյ առթած է Միա-ցեալ Նահանգաց բանւորներու արուեստական լճացումը:

Մէկ խօսքով պէտք է ամենամեծ վերապա-հումով ընդունիլ բարձր աշխատավարձերու եւ բարձր արտադրողականութեան միջեւ գրեթէ ինքնաշարժական (automatique) զուգահե-ռականութեան մը հաւատքը: Աշխատավարձե-րու բարձրացումը միայն չի կրնար բարձրա-քանակ արտադրութեան ծնունդ տալ, եւ կա-րելի է գրեթէ աւելցնել թէ բարձր աշխատա-վարձերը, աճող արտադրողականութեան մը էական պատճառն ըլլալէ հետու, աւելի անոր հետեւանքն են:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ.— ԲԱՐՁՐ ԱՇԽԱՏԱՎԱՐ-ՁԵՐԸ ԵՒ ՇՈՒԿԱՆԵՐՈՒ ԽՆԴԻՐԸ
(Problème des débouchés)

Բարձր աշխատավարձերու քաղաքակա-նութեան այս երեւոյթը արդարեւ ամենէն կա-րեւորն է եւ նոյն ատեն միակ ճշմարտապէս նորը, եւ արդէն այս կէտին վրայ է որ յառաջ եկած են ամենէն բուռն բանավէճերը, մասնա-ւորապէս՝ Ընկերական Ցառաջդիմութեան նը-ւիրուած Ցրանսական եւ Միջազգային Ընկե-րակցութեանց ծոցին մէջ:

Նոր վարդապետութեան հետեւորդները իբր սկզբունք կ'ընդունին թէ բարձր աշխա-տավարձերը (անշուշտ խնդիրը իրական աշ-խատավարձերու վրայ է) կը նպաստեն բան-ւորական դասակարգին ծախսելու կարողու-թեան բազմապատկումին, եւ ի նկատի ունին թէ այդ ընկերական դասակարգը բազմաթիւ է եւ իր վաստակին գրեթէ ամբողջութիւնը ան-միջական սպառումներու կը յատկացնէ: Կ'ա-ւելցնեն թէ բանւորական գնումները երկու կերպով կը բարձրանան, նախ քանակով՝ ինչ որ յայտնի է, բայց նաեւ որակով, որովհետեւ բարձր աշխատավարձերը դանդուածին հան-գոստաւէտ կեանքի (confort) սահմանը կ'ընդ-արձակեն անդադար եւ ճշմարիտ ոսկեզօծ բացում մը յառաջ կը բերեն այն նիւթերուն որ դեռ երէկ պերճանքի մարզին կը պատկա-նէին: Այս բոլորը կ'ենթադրէ հանգստեան ժա-մերու յաւելման ճշմարիտ բաղաձականութեան մը ընդգրկումը (8), որով ծախսելու առիթնե-րը եւ փորձութիւնները կը բազմանան:

Նոր մեթոտը, ուրեմն, վերջ ի վերջոյ՝ բանւորը կը նկատէ ոչ միայն իբր արտա-դրող մը, այլ եւ՝ ու գլխաւորապէս՝ իբր սպա-ռող մը: Այս կէտը ուժգնօրէն ի վեր հանուած է տիւզոսին մէջ իսկ Պ. Հարրիսըն Ֆելփսի մէկ գործին որուն անունն է «լաւագոյն յաճա-

---

(8) Արդիւնաւոր ըլլալու համար, հանգստեան ժամերու յաւելման ամէն բաղաձականութիւն պէտք էր արդէն իր հետ բերէր նաեւ ճշմարիտ վերակրթութիւն մը (*rééducation*) բանւորական զանգուածներուն, որոնց մանաւանդ պէտք պիտի ըլլար ճաշակները ըրթացնել: Աշխատութեան ժամերը գրչի հարուածով մը վերածել շատանալով, մարդ ուրիշ արդիւնք չ'ունենար բայց եթէ գինեպաններուն միայն բսակը պարարտացնել:

Fonds A.R.A.M

խորդը», որակական ղոր կ'ընծայէ բանուորին. հոս է որ պէտք է վինառէլ ինքնատպութիւնը ամերիկեան նոր յղացման ղոր կարելի է «աշխատավարձ – շուկայ տեսութիւն» (*Théorie du salaire – débouché*) անուանել, հակադրութեամբ աշխատավարձ – օրապահիկի (salaire – ration) աւանդական յղացման: Եւ ահա թէ ինչ են այս տեսութիւնները հաստատելու համար կիրարկուած փաստարկութեան գլխաւոր գծերը:

Արտադրութեան մը չուկաները բազմապատկելու համար, կարելի է նկատի ունենալ տրամադրօրէն ներհակ երկու մեթոտներ, մէկ կողմէ՝ դասական մեթոտը դներու նուազեցման որ խնդրանքներու ահմանը կարող է ընդլայնել. միւս կողմէ՝ բարձր աշխատավարձերու եղանակը, որ բանուորական դասակարգին ծախսելու կարողութեան յաւելման կը ձգտի: Իրաւ է թէ կարելի է զուգախառնել այդ երկու մեթոտները՝ անոնց ներգործութիւնը զօրացնելու համար, սակայն Ամերիկացիք՝ այս վերջին տարիներու ընթացքին՝ որոշապէս իրենց նախընտրութիւնը բարձր աշխատավարձերու մեթոտին է որ տուին:

Այդ նախընտրութիւնը կը բացատրուի մասամբ դիներու կայունութեան (stabilité des prix) հռչակաւոր տեսութիւնով զոր կը քարոզէն Պահեստի Դաշնակցային(9) Պանքաները (Banques Fédérales de Réserve): Բայց բարձր աշխատավարձերու կուսակիցները ուրիշ փաստ մը մանաւանդ մէջ կը բերեն որ ըստ իրենց ինքնին պիտի բաւէր այդ մեթոտին դերազանցութիւնը հաստատելու: Բանուորները, կը հաւաստեն, բնականօրէն մղուած են իրենց աշխատավարձին ամբողջութիւնը անձնական պիտոյքներու գնումին յատկացնելու, իրենց կեանքի պահանջներէն չատերուն դեռ այնքան անկատար կերպով գոհացած ըլլալուն պատճառաւ: Ինչ որ իբր աշխատավարձ կը ստանան անմիջապէս կը ծախսուի եւ արտադրութեան շրջանը այսպէսով կրնայ անդադրում շարունակուիլ:

Նոյն ձեւով չեն վարուիր, կ'աւելցնեն, գործատէրերը (ինչպէս եւ ազատական ասպարէզներու նուիրուած մարդիկը), որովհետեւ ասոնք ձգտումն ունին իրենց եկամուտներուն մէրթ չափազանց մեծ մէկ բաժինը խնայողութեան յատկացնելու: Ակնկիզ յառաջ կուգայ գործատէրերու ճշմարիտ ներթա–սպառում մը (sous–consommation), իբր հետեւանք ունենալով դրամագլխի դերաճում մը (surcapitalisation) որ վտանգաւոր է եւ որուն աղետաբեր դերը ամէն ոք կը յիշէ գերարտադրութեան (surproduction) պարբերական տագնապներու երեւման մէջ(10):

Ի՞նչ պէտք է մտածել բարձր աշխատավարձերու տեսութեան այս ինքնայատուկ (sui generis) երեւոյթի մասին:

Նախ, առաջին սահմանափակում մը ունինք ընելու. բարձր աշխատավարձերու մեթոտը, ինչպէս որ զայն պարզեցինք, կ'ենթադրէ բանուորական արտադրողականութեան

---

(9) Պահեստի Դաշնակցային Պանքաները ստեղծուած են Միացեալ Նահանգաց մէջ 1913 դեկտ. 23ի օրէնքով: Այդ օրէնքը Հանրապետութեան ընդհանուր հողամասը ստորաբաժանած է 12 գաւառներու, որոնց իւրաքանչիւրը Պահեստի Դաշնակցային Պանքայով մը օժտուած է: Կեդրոնացուցիչ օրկան մը կը գտնուի սակայն Ուօշինկթընի մէջ: Այն է Ֆետերըլ Րիզըրվ Պօրտը, որուն անդամները մեծ մասամբ կ'անուանուին Միացեալ Նահանգաց Նախագահէն: Այս Պօրտը մօտէն կը հսկէ գաւառային 12 պանքաներուն գործունէութեանը, եւ թէ՛ անոնց դրամական հաղաքականութեան, թէ՛ անոնց վարկի հաղաքականութեան համար թանկագին համակարգութիւն մը կ'իրականացնէ:

(10) Յայտնի է թէ տագնապները երեւան կուգան, ժԹ. դարու սկիզբէն ի վեր, նշանաւոր պարբերականութեամբ մը (նուազագոյն վեց տարուան եւ առաւելագոյն 11 տարուան անջրպետով մը), որ մերօրեայ տնտեսական կեանքի ամենէն վրդովիչ առեղծուածը կը կազմէ: Աւելի քան մէկ տարիէ ի վեր, ամէն երկիրներու տնտեսագէտներ կը փորձեն երեւան հանել խորին պատճառները տնտեսական կեանքի այս կշռաւոր ելեւէջին, իր բարգաւաճութեան փուլերով եւ նեղութեան շրջաններով, այս վերջիններն իրր սկզբնաւորութիւն ունենալով այն ախտաբանական վայրկեանը որ բուն իսկ «տագնապն» է: Հարիւրաւոր բացատրութիւններ առաջարկուած եւ վէճի դրուած են, բայց անհամաձայնութիւնը դեռ կը տեւէ պատճառներուն վրայ, ու հետեւաբար նաեւ գործածուելիք դարմանիներու մասին:

Fonds A.R.A.M

բարձրացում մը՝ որ գոնէ հաւասար ըլլայ բանւորներու միջեւ բաժնուած աշխատավարձի յաւելման: Ի չգոյէ արտադրութեան այսպիսի աճման մը, բանի մը պիտի չծառայէր աշխատաւորներու մէկ մասին վարձքը բարձրացնել, որովհետեւ ինչ որ պտնք աւելի պիտի ստանային, այլք զայն վերջ ի վերջոյ պիտի ստանային պակաս, քանի որ նպաստաւորուած բանւորները անշուշտ աւելի սուղ պիտի տային իւրացնելու համար ինչ ինչ նիւթեր որոնք առով իսկ ընկերական ուրիշ խմբաւորումներու համար անմատչելի պիտի դառնային:

Կարեւոր է ուրիմն ճշդել թէ՝ առանց արտադրողականութեան աճում մը իրը հետեւանք ունենալու, բարձր աշխատավարձերու սիստեմական կիրարկումը պիտի համարժէք ըլլար եկամուտներու պարզ ուռուցման (inflation) մը, այնքան վնասակար որքան դրամական ուռուցում մը, որուն պէս ան ալ անցաւոր ու դաւաճան հեշտաթմրութիւն (euphorie) մը յառաջ կը բերէ(11):

Բ. Բայց ենթադրենք թէ այդ դժուարութեան առջեն առնուած է եւ ընդունինք որ բարձր աշխատավարձերը հակակշռուած ըլլան արտադրութեան համաչափ զարգացումով մը: Մինչ այդ կը նշանակէ թէ բարձր աշխատավարձերու մեթոտը պէտք է անհեւսականապէս լաւագոյնը նկատուի: Զենք կարծեր, որովհետեւ էական նպատակը զոր կը հետապնդէ այդ վարդապետութիւնը, այն է բանւորական դասակարգին դնման կարողութեան աճումը, մեզի կը թուի անհեռատիտական ճշմարիտ հերետիկոսութիւն մը: Զայն հրապարակ նետողները զանց կ'առնեն նկատի ունենալ իրողութիւն մը որ սակայն էական է, այն թէ բանւորական դասակարգը հեռու է, նոյն իսկ Միացեալ Նահանգաց մէջ, ազգաբնակութեան տեծամասնութիւնը կազմելէ: Այս պայմաններուն մէջ, եթէ կ'ուզեն ազգային սպառումին ծաւալը աճեցնել, պէտք է նախնտրութիւնը տալ դիներու նուազեցման աւանդական սիստեմին քան թէ աշխատավարձերու բարձրացման մեթոտին: Այս վերջինը փոքրամասնութեան մը միայն կրնայ օգտակար ըլլալ, մինչդեռ դիներու նուազեցումը, բովանդակ ազգաբնակութեան չհարթեր ըլլալով, աւելի եւս պիտի ընդլայնէր «լաւագոյն յաճախորդ»ներու չրջանակը:

Պ. Ռիչարտսըն, իր վերջերս հրատարակած մէկ ուսումնասիրութեան մէջ, որ ուրիշ տեսակէտով՝ չատազովական է, հեռու չէ այս կարծիքին համախոհ ըլլալէ: Ըստ իրեն, Ֆօրտի հանճարեղ գաղափարը կը կայանայ, ոչ այնքան իր բարձր աշխատավարձերու սիստեմին մէջ, այլ սա իրողութեան մէջ որ ան ուզած է իր արտադրութիւնը կազմակերպել այնպէս որ իր կառքերուն գինը միջին դասակարգի մարդոց ու նաեւ բանւորներու քսակին պատչաճի: Միմիայն աշխատավարձերու յաւելումը պիտի չբաւէր իր օթօմօպիլները բանւորներուն մատչելի դարձնելու:

Պէտք է նոյնպէս յիշել հոս ինչ որ վերը ըսինք թէքնիքաբանական գործադրկութեան մասին, որ վերկանքն է աշխատավարձերու բարձր մակարդակի մը սիստեմական պահպանումին: Եթէ ճիշտ է որ բարձր աշխատավարձ ստացող բանւորները պատուական սպառողներ են, ոչ նուազ ստոյգ է որ ամերիկացի գործազուրկներուն գնելու կարողութիւնը նուազագոյն չափին վերածուած է: Այս նկատողութիւնը վերջին հարուածը կուտայ, մեր կարծիքով, «բանւորը – լաւագոյն յաճախորդը» խարուսիկ տեսութեան ունեցած քիչ չատ հրապոյրին:

Գ. Գիներու նուազեցման քաղաքականութիւն մը բարձր աշխատավարձերու մեթոտէ մը նախընտրելը պարտադիր կը դառնայ արդէն այն երկիրներուն մէջ որոնց արտաքին վաճառականութիւնը բարձր աստիճանի մը կը հասնի, ինչ որ ապահովապէս պարագան է Արեւմտեան Եւրոպայի մեծ ազգերուն: Բարձր աշխատավարձերու սիստեմական պահպանումը իրը արդիւնք կ'ունենայ հարկաւորաբար արտադրութեան ծախքին յաւելումը, մանաւանդ այն երկիրներուն մէջ որ ներքին լայն չուկայ մը չունին: Ատկից յառաջ կուգայ արտածմանց դանդաղեցման եւ ներածմանց դեռաճման կրկին չարժումը: Արտածութեանց նուազումը կրնայ երկար տարեն անդարմանելի մնալ: Անգլիոյ այժմեան կացութիւնը, ատ՛որ, գայդ գերադրականօրէն կ'ապացուցանէ(12):

(11) «Եկամուտներու ուռուցում (*inflation*) կ'անուանեն ազգային եկամուտին դրամական արժէքին աճումը, առանց որ ան ընկերացած ըլլայ ազգային արտադրութեան զուգահեռական յաւելումով մը:

(12) Տեսնել մանաւանդ Պ. Անտրէ Սիկֆրիտի «Անգլիոյ ժողովրդավարութիւնը» գրքին ԺԲ. գլուխը:

Fonds A.R.A.M

Գալով ներածմանց աճումին, որ արտադրագիններու բարձրացման ճշմարիտ փոխ-վրէժն է, կարելի չէ անկից խուսափիլ առանց դիմելու մաքսային յարձակողական միջոցներու զոր պէտք է նոյն իսկ լրացնել բանւորական ներգաղթի սեղմիչ օրէնսդրութեամբ մը: Հարկ կա՞յ աւելցնել թէ այս երկճիւղ պաշտպանողականութիւնը (protectionnisme) *տնտեսական գիտութեան դասերուն դէմ կ'ելլէ, տրուած ըլլալով որ արտադրագիններու անհաւասարութիւնը միջազգային վաճառականութեան գլխաւոր գոյապատճառը կը կազմէ:*

Կը տեսնուի այսպէս թէ բարձր աշխատավարձերու քաղաքականութիւնը, ի հարկին ընդունելի՝ ինքնաբաւ (autarchique) *երկրի մը մէջ*(13), *եւ այդ ալ՝ վերեւ բանաձեւուած վերապահումներով, ուրիշ ամէն տեղ ինքնախաբէութիւն մը կը դառնայ, գոնէ ցորքան այդ քաղաքականութիւնը ընդգրկուած չէ ճարտարարուեստականացած երկիրներու ամբողջութենէն: Առանց այդ ընդհանրացման, աշխարհ պիտի չուշանար իյնալ բիրտ տիրապետութեանը տակ նախնական բայց սակաւապէտ ժողովուրդներու, այն օրն ուր ասոնք հին քաղաքակրթութիւն ունեցող երկիրներու անհեռատես գործակցութեամբ իրենց ճարտարարուեստական սարուածքը լիովին իրագործած ըլլային:*

Դ. Մատնանիշ պիտի ընենք վերջապէս, իբր եզրակացութիւն, թէ բարձր աշխատավարձերու վարդապետութիւնը մեծ բարգաւաճութեան շրջանի մըն է միայն որ կրցաւ Միացեալ Նահանգաց մէջ արմատ ձգել եւ ուռճանալ: Բովանդակ ամերիկեան սիստեմը յղացուած է մակընթացութեան շարժումով մը գործելու համար: *Եղան որ զայն բաղդատեցին պիսիքլէթի մը որ կ'իյնայ երբ կանգ առնէ եւ որուն կայունութիւնը այնքան աւելի մեծ է որքան արագ քալէ: Գիներու անկման իւրաքանչիւր շրջան կըպարունակէ ճնշիչ ներգործութիւն մը գործատէրերուն համար: Ասոնք՝ այդ պարագաներուն՝ աւելի ուժով կը զգան այն անսեղմելի ծախքերը որ իրենց շահագործմանց* (exploitation) *վրայ կը ծանրանան (վարձք, տուրք, ապահովագրութիւն, ծանուցում, են):*

Սպառողները, իրենց կողմէն, դժբաղդաբար ճիշդ այդ պահերուն կը յետաձգեն իրենց գնումները՝ աւելի շահաւէտ գիներէ օգտուելու յոյսով, և ասիկա հակառակ ծախսումի համար իրենց ուղղուած ամենէն ջերմ յորդորներուն(14) *այն «գրեթէ անընդհատական ծախսումին», որ*

ֆրիտի նոր հրատարակած նշանաւոր ուսումնասիրութիւնը՝ «Բրիտանական տագնապը Ի. դարուն» (*Librairie Armand Colin*, *Paris*, 1931), ուր բրիտանական տագնապին խորունկ պատճառները բացատրուած են:

(13) *Autarchique* երկիր մը այն է որ ինքզինքին կը բաւէ եւ պիտի կարենար ի հարկին ո եւ է ներածումէ հրաժարիլ: Ատիկա վարկած մըն է զոր խաղաղութեան շրջաններուն գրեթէ անհնար է իրագործել: Ան կ'ենթադրէ արդարեւ երկիր մը ուր պիտի տիրէր ներդաշնակ հաւասարակշռութիւն մը իր երկրագործական, հանքային եւ ճարտարարուեստական արտադրութեանց միջեւ: Այդ տեսակ հաւասարակշռութիւն մը՝ ենթադրելով իսկ որ կարելի ըլլայ անոր հասնիլ՝ անխուսափելի կերպով պիտի խզուէր տնտեսական կեանքի տինամիզմին հետեւանքով: Այդպէս է՝ օրինակի համար՝ որ քանի մը փոթորիկ բաւական պիտի ըլլար որպէս զի ազգային հունձքը վըտանգուէր եւ երկիրը ստիպուէր ուտեստեղէններ ներածել:

(14) Կ'ակնարկենք կրկնապատկուած յորդորանքներուն նախագահ Հուվըրի, որ սպառողներու մօտ խնայողութեան ոգւոյն վնասական հակառակորդ մը ցոյց տուաւ ինքզինքը: Գաղափարաց նոյն կարգին մէջ, կարելի է նաեւ յիշատակել գործազրկութեան մասին Ֆորտի տեսութիւնը: Հակառակ այժմ տիրող տագնապին, ամերիկացի մեծ արդիւնաբերողը չ'ուզեր իր բանւորներուն աշխատավարձերը նուազեցնել: Ան կ'ըսէ թէ կը նախընտրէ իր աշխատաւորներուն մէկ մասը արձակել քան թէ անոնց ամբողջութիւնը պահել աշխատավարձերն իջեցնելով: Իր աչքին, բանւոր մը որ անբաւական աշխատավարձ մը կը ստանայ, խեղճուկ սպառող մըն է, որովհետեւ անոր վաստակը իր սնունդի պէտքերուն միայն պիտի բաւէր: Ան կը յամառի ուրեմն աւելի քիչ թըւով բանւորներ գործածել, բայց զանոնք լայնօրէն վարձատրել որպէս զի անոնք կարող ըլլան շարունակել գործարաններէ արտադրըւած աւելի կամ նուազ անհրաժեշտ առարկաներ գնել:

Fonds A.R.A.M

յայտնի է թէ նուիրական պարտականութիւն մը կը համարուի ամերիկացի սպառողին համար եւ որ միայն պիտի կարենար թոյլ տալ բարձր աշխատավարձերու չարունակումը:

Կը տեսնուի ուրեմն թէ տնտեսական տագնապի չրջանի մը մէջ չէ որ բարձր աշխատավարձերու վարդապետութիւնը կրնայ ամենավոքր բաղդն իսկ ունենալ հետեւորդներ գրանելու եւ անարդար պիտի ըլլար չմիչել թէ ճիշդ «Նորագոյն Տնտեսական Փոփոխութեանց Ամերիկեան Հանձնաժողովն» է (commission américaine des changements économiques récents) որ այս խոստովանութիւնը բանաձեւած է:

ԳՐԻԳՈՐ ՄԵՐԵԱՆ

Փարիզ

ՏՐՏՄՈՒԹԻՒՆ

Աշնայիւն գորշ ծառերուն տակ տրտմագին,
Ես կը քալեմ ուխտաւորի մը նըման
Որ ա՛լ չունի պաշտելու կուռք ու խորան,
Ու կը սպառի հոգւոյս մէջ յո՛յսը յետին:

Մէկ մէկ կ'իյնան ծառերէն վար տերեւներ,
Կ'իյնան ինչպէս յուշերն ապրած օրերուս,
Ինչպէս կ'իյնայ գիշերը լուռ եւ անյոյս՝
Պարուրելով բոլոր գոյներն ու ձեւեր:

Պատանիեր եմ արդէն վերջին ըղձանքս ալ
Որ կը պահէր զիս դեռ կեանքի վերելքին
Ու երազներս որ մի առ մի կը լքուին...:

Այսօր հոգւոյս մեռելոցի գիշեր է,
Բայց, պարտասուն՝ քիւրաւոր դառն յուշերէ,
Ա՛լ անկարող եմ ես բոլո՛րը սրգալ...:

Ա. ՍԵՄԱ

Fonds A.R.A.M

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԵՒ

ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

Կոմիտաս Վարդապետի ծննդեան վաթսունամեակի հանդիսաւոր տօնախմբութենէն յետոյ որ եօթ-ութ ամիս առաջ կատարուեցաւ Երեւան, յարգանքի նոյն ցոյցը՝ նախաձեռնութեամբ «Կոմիտաս Վարդապետի Բարեկամներու Յանձնաժողով»ին՝ տեղի ունեցաւ Փարիզ։

Խորհրդային Հայաստանի «անասնուած» մայրաքաղաքին մէջ, կառավարութիւն, մտաւորականութիւն եւ ժողովուրդ, միացան փառաբանելու համար գործը «վարդապետ»ի մը, որ է՛ն առաջ Արուեստին նուիրուած մըն էր եւ ժողովրդական հոգւոյն արտայայտիչ մը։ Փարիզի Հայութիւնը իր բոլոր հատուածներով ու բոլոր խաւերով խուռներամ եկաւ համախմբուիլ, Ազգային Արուեստի սրբութեան շուրջ անխառն համերաշխութեամբ եւ այնքան ջերմ որքան իմաստուն ոգեւորութեամբ մը վառուած, մեր Մշակոյթին մէկ առաքեալն ու մէկ բազմերախտ վաստակաւորը մեծարել ձգտող վեհաշուք հանդէսի մը մէջ։ Այս երեւոյթը գեղեցիկ էր, այնքան պատուաբեր զայն իրականացնող ժողովուրդին որքան անոր առարկայ եղող անձնաւորութեան։ Եւ ան զարմանալի ոչինչ ունէր. Արուեստը վեր է բոլոր քաղաքական ու ընկերական վէճերէն, կուսակցական ու յարանուանական տարաձայնութիւններէն։ Ան մեծագոյն կապերէն մին է, որ՝ քաղաքակիրթ բարձր ազգերու մէջ՝ գաղափարներով իրարմէ տարբեր բոլոր մարդիկը կը միացնէ, եւ հայ ժողովուրդը՝ իր բոլոր թերութիւններով հանդերձ՝ է՛ն առաջ քաղաքակիրթ տարր է, արուեստի ծնուցիչ ցեղ է, եւ ան՝ հակառակ հանրային գործունէութեան այլ մարզերու մէջ իր հատուածական հակաճառութեանց յաճախ չափազանց կրքոտ ու բուռն ձեւ տալուն, միշտ միացած է եղեր իր յարգանքին մէջ — ինչքան ալ այդ յարգանքը շատ անդամ զուտ պզատոնական եղած ըլլայ — դէպ ի իր ազգային մշակոյթը, դէպ ի մանաւանդ իր Արուեստը, ուր ո եւ է քաղաքականութիւն չի մտներ ու պէտք չէ մտնէ, քանի որ ան՝ իր իսկական էութեամբ, իր ամենէն կարեւոր, ամենէն մնայուն արտադրութեանց մէջ, ցեղի մը հոգւոյն արտայայտութիւնն է եւ ոչ անոր այս կամ այն դասակարգին, կուսակցութեան կամ անհատին։

Կոմիտաս Վարդապետի կատարած գործին վրայ ես մէկէ աւելի անգամներ արտայայտուած եմ դանազան թերթերու մէջ։ Ա-նահիտի մէջ իսկ է որ (1901, Յունիս—Յուլիս) գրած եմ իր մասին առաջին յօդուածս, որ եւ այդ մեծ Հայուն նուիրուած առաջին յօդուածը եղած է մեր մամուլին մէջ։ Բայց այս վաթսունամեակի հանդիսութեանց առթիւ կ՛ուզեմ, ու նոյն իսկ պարտք կը համարիմ, անգամ մը եւս, այս թերթին մէջ՝ ուր տարիներ առաջ մեր ազգին վերեւ ծագող այդ մեծ ուժին աւետիսը տուի՝ մեկնաբանել այն հրաշալի դերը զոր ան կատարեց մեր ազգային երաժշտութեան ու նոյն իսկ մեր ազգային կեանքին համար, և ոգել մէկ քանին այն բազմաթիւ ու թանկագին յիշատակներէն զոր ունիմ իրմէ։

Fonds A.R.A.M

Իմ կեանքիս ամենէն հզօր, ամենէն անմոռանալի տպաւորութիւններէն մին կը մնայ միշտ ա՛յն զոր ունեցայ Կոմիտաս Վարդապետը առաջին անգամ տեսած ու լսած օրս: Իր անունը կարդացեր էի կովկասահայ թերթերու այն քանի մը տողերուն մէջ, ուր յիշատակուած էր այդ երիտասարդ վարդապետին երաժշտական ուսմանց շրջանը աւարտելէ յետոյ՝ Էջմիածին դառնալէ առաջ՝ Պերլինի մէջ սարքած մէկ արեւելեան համերգին եւ հայ եկեղեցական երաժշտութեան վրայ արտասանած գերմաներէն բանախօսութեան մասին, որոնք ուշադրութիւն գրաւեր էին զինք լսող գերման երաժշտագէտ հասարակութեան մէջ. ուրիշ բան չէի գիտեր իր մասին: Այդ լուրը կարդալէս տարի մը յետոյ, 1901ին, լսեցի որ Էջմիածնայ այդ միաբանը Փարիզ էր եկած քանի մը շաբաթ մնալու եւ ֆրանսական ոստանին երաժշտական շարժման վրայ մօտէն գաղափար կազմելու: Եկաւ ինծի այցելութեան, ժամերով խօսեցաւ իր ծրագիրներուն վրայ, երգեց ժողովրդական զմայլելի երգեր, որոնց նմանը՝ այդ սրտաբուխ շեշտով ու այդ նուրբ արուեստով՝ երբեք չէի լսած, բացատրեց իր տեսութիւնները, պարզեց իր արդէն իսկ ըրած գիւտերը: Յայտնութիւն մըն էր: Քիչ օր յետոյ, Ռիւ տը Վիէնի մեր փոքրիկ մատուռին մէջ (այն ատեն դեռ Ժան Կուժօն փողոցի մեր եկեղեցին չունէինք) լսեցի շարականներու եւ տաղերու իր վսեմ երգեցողութիւնը, որ աւելի եւս խորացուց զմայլանքս մեր ժողովրդի այդ հոյակապ ստեղծագործութեանց եւ զանոնք յայտնաբերող, զանոնք հարազատօրէն ու բարձրօրէն արտայայտող արուեստագէտին համար: Առաջին անգամ ըլլալով կը շօշափէի իսկական հայ գոյն ունեցող եւ մեծապէս գեղեցիկ երաժշտութիւն մը, եւ դիմացս կը տեսնէի արտակարգ անձնաւորութիւն մը որ յայտնապէս կոչուած էր մեր ազգային մշակոյթի մարզին մէջ խոշոր դեր մը կատարելու: Հրճուանքը զոր այդ յայտնութիւնն ինծի յայտնեց, կրնամ միայն բաղդատել նոյնօրինակ ուրիշ մեծ հրճուանքի մը զոր զգացեր էի քանի մը տարի առաջ, 1898ին, Սուրբ Ղազարու վանքը, երբ հին ձեռագրի մը մէջ հանդիպեր էի «հայրէն»ներու (Քուչակեան տաղեր) քանի մը ճոխ շարքերու, որ իսկոյն զիս գրաւած ու յափշտակած էին իբր նմուշներ բանաստեղծութեան մը որուն չափ հմայիչ, ինքնատիպ եւ հայադրոշմ ոչինչ կը յիշէի մեր հին ու նոր քերթութեան մէջ: Այդ խորազգած եւ շնորհալի, խիտ, ուժեղ ու փափուկ, ազնուական ու սրտաբուխ քնարերգութեան համապատասխանող երաժշտութիւն մըն էր, մեզի անծանօթ մնացած, որ ահա կը յայտնուէր ինծի այդ մոգական կրօնաւորին շնորհիւ: Հայրենի գեղեցկագիտութեան լքուած մոռցուած քօղարկուած աշխարհին մէկ ամենակարեւոր դուռն էր որ երեւան կ'ելլէր այդ նախասահմանեալ Հայուն ձեռքով: Եւ դեռ իր ձեռնարկած աշխատանքին սկիզբն էր ան. ինչե՜ր կրնար տալ մեզի, եթէ լրջօրէն ըմբռնուէր, խրախուսէր, օժանդակուէր իր ճիգը: Եւ ի՜նչ անզուգական երգիչ, ի՜նչ հազուադէպ արուեստագէտ՝ այդ հմտութեան, հետազօտութեան թափանցամիտ ու տքնաջան մարդուն մէջ: Անհուն զօրութիւն մը՝ մեր Մշակոյթին համար, օրհնութիւն մը մեր ազգին համար: Այդ տպաւորութեանց տակ էր որ գրեցի Անահիտի յօդուածս, մին ամենէն խանդավառ յօդուածներէն զոր գրած ըլլամ կեանքիս մէջ (1): Եւ Կոմիտաս Վարդապետ, այն բազմադիմի ու մեծ գործովը զոր կատարեց այդ օրերէն մինչեւ իր աղետալի հիւանդութիւնը, լիովին ապացուցուց ինչքան իմ խանդավառութիւնս հիմնաւոր էր եւ արդարացի:

*

Ինչի՞ մէջ կը կայանայ գործը զոր Կոմիտաս Վարդապետ կատարեց:

1. Կոմիտասի առաջին ու կարեւորագոյն գործը՝ հայ երաժշտական ոճը վերագտած ըլլալն է:

Բոլոր արտադրութիւնները որ մեր նախնիքներէն մեզի հասած են — չէնքեր, բանաստեղծութիւն, արուեստի զանազան առարկաներ, երգեր, մանրանկար, քանդակ, եւն. — ցեղային գեղեցկագիտութեան կնիքը չունին. անոնցմէ ստուար մաս մը օտար ազդեցութեանց ծայրայեղ տիրապետութիւնը ցոյց կուտան իրենց մէջ, եւ կան որ զուտ օտար են, նոյնու-

(1) Տեսնել *Դէմքեր*, Ա. հատոր:

Fonds A.R.A.M

թեամբ փոխ առնուած , մեքենականօրէն ընդօրինակուած : Պէտք էր զանազանել, պէտք էր ջոկել ինչ որ յատուկ է հայ հանճարին, հայ ճաշակին :

Այն որ ցեղային գեղեցկագիտութիւն կ'անուանենք, զարճեալ աւելի կամ նուազ խառնուրդ է, ո եւ է ազգի մէջ, օտար ու բնիկ տարրերու : Չէ եղած ո եւ է ազգ որ արուեստ մը իր բոլոր տարրերով մխիթարն իր ուղեղէն ու սրտէն հանած ըլլայ· ամենէն ինքնատիպ «ազգային արուեստ»ները կազմուած են աւելի հին օտար արուեստներէ տարրեր առնելով· բայց իրապէս «ազգային» արուեստ մը արտադրած են ա՛յն ցեղերը որ գիտցած են փոխառիկ տարրերը իրենց յատուկ ճաշակով կերպարանափոխել, իրենց սեփական ոգւոյն համեմատ զանոնք զուգորդել, ու զանոնք միացնելով իրենցմէ իսկ ստեղծուած տարրերու, յառաջ բերել խառնուրդ մը, որ ինքնուրոյն բնոյթ ստացած է, իրենց ստեղծագործութիւնը եղած է և իրենց յատուկ գեղեցկագիտութիւնը կը ներկայացնէ :

Ունէ՞նք մենք ալ մեր ցեղային գեղեցկագիտութիւնը : Ցիսուն տարի առաջ, այս հարցման ճշդրիտ պատասխանը տուող գրեթէ չկար մեր մէջ : Ոմանք հարատաւ հայկական կը նկատէին ամէն ինչ որ մեր նախահայրերէն մեզի հասած էր, եւ այդ բոլորը կը գտնէին գեղեցիկ, հոյակապ, անթերի, քանի որ Հայերէ արտադրուած ... առիկա չովինական մոլեռանդ կուրացումն էր· այլք մեր ունեցածին մէջ ամէն ինչ օտարին հետեւողութիւն կը նկատէին եւ իրենց ցեղը անկարող կը կարծէին ինքնատիպ արուեստ մը եւ դրականութիւն մը ստեղծելու, առ ալ զարաւոր ստրկութեան յառաջ բերած ինքնարհամարհանքի մտայնութիւնն էր, որ անկողմնակալութեան, ճշմարտասիրութեան տեղ կ'առնուէր : Քննադատական առողջ, գիտակից, առարկայական աշխատանքը դեռ չէր կատարուած : Վերջին 30—40 տարուան ընթացքին է որ այդ աշխատանքը, զոր մեր ժողովրդի հին պատմութեան համար աւելի կանուխէն արդէն ձեռնարկողներ եղած էին, սկսաւ մեր արուեստին ու գրականութեան համար : Թօրամանեան առաջինը եղաւ չմոռցող մեր հին ճարտարապետութեան մէջ որոշելու ինչ որ մեր ցեղին յատուկ է, եւ Սաչիդովսկի շարունակեց ու ընդլայնեց անոր ուրուագծած գործը : Գարեգին արքեպիսկոպոս Յովսէփեան մեր մանրանկարչութեան, քանդակագործութեան, ոսկերչութեան եւ այլ արուեստներու համար նոյն քննական խոր ուսումնասիրութիւնը կատարեց : Շատեր նոյն ոգւով աշխատեցան—ոմանք իբր հաւաքիչ, այլք իբր ուսումնասիրող,—

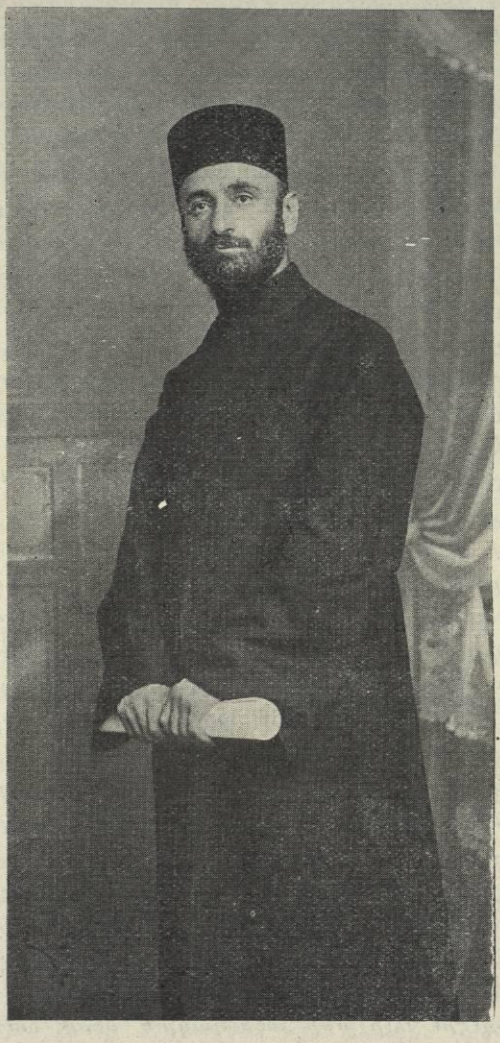

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Գահիրէ, 1912ին

մեր ժողովրդի փոլքլօրական այլազան արտադրութեանց նկատմամբ, աշխատանք որուն հիմը դրած էր արդէն Սբովեան եւ զոր շարունակեցին Գարեգին Սրուանձտեանց, Երուանդ Լալայեան, Մ. Աբեղեան, Ս. Կանայեան, Չիլինկեան եւ այլք : Ուրիշներ փորձեցին մեր հին բանաստեղծութեան ինչպէս եւ մեր ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ ի վեր հանել ինչ որ ամենէն աւելի մեր ցեղին դրոշմը կը կրէ եւ մասնաւորիչ ընել այդ ինքնատիպ տարրին բնորոշ հոգեկան ու գեղեցկա-

Fonds A.R.A.M

գիտական գծերը։ Այդ նոյն աշխատանքը մեր երաժշտութեան համար կատարեց, է՛ն առաջ, Կոմիտաս Վարդապետը։

Ի ծնէ երաժիշտ, օժտուած խորունկ ու անվրէպ բնազդով մը, ան նպաստաւորուեցաւ նաեւ դիպուածէն որ զինք, բարեբաղդաբար, ղրկեց Կովկաս՝ իր նախնական ու երկրորդական կրթութիւնն ստանալու եւ յետոյ Գերմանիա՝ երաժշտութեան բարձրագոյն մասնագիտական ուսումն առնելու։ Գերմանացիք են որ նոր ժամանակներու մէջ ժողովրդական բանաստեղծութեան եւ երաժշտութեան, բովանդակ ֆոլքլորին, արժէքը ամենէն աւելի խորապէս ըմբռնած են, ֆոլքլորական արտադրութեանց ուսումնասիրութեան մեթոտիկ ու մանրակրկիտ աշխատանքին առաջին օրինակները տուած են. եւ իրենց բանաստեղծներն ու երաժիշտները գիտցած են լայնօրէն օգտուիլ մարդկային խոր ու բնական ներշնչման ու ցեղային ինքնատպութեան այն անհուն գանձարանէն որ է ֆոլքլորը։ Անոնք ազդած են Ռուսերուն վրայ, որ նոյն ուղղութիւնն ընդգրկած են։ Այդ ուղղութիւնն անցած էր նաեւ Կովկաս։ Աբովեանի, Պռօշեանցի, Աղայեանի, Գամառ-Քաթիպայի, Յովհաննիսեանի, Թումանեանի վէպերուն ու բանաստեղծութեանց մէջ ֆոլքլորը կը տիրէր։ Արեւմտահայոց մտաւոր կեդրոն Պոլիսը աւելի լատին ազգերու մշակոյթին ազդեցութեան տակ էր, ուրեմն եւ գրեթէ տարամերժօրէն ռոմանական հմուտ արուեստի ու գրականութեան հետամուտ, իսկ ժողովրդական ու եկեղեցական երգերուն մէջ Թրքահայութիւնը բիւզանդական-յոյն ու մանաւանդ Թուրք ազդեցութեան ներքեւ կը գտնուէր։ Ալիշանի աշուղական ոճով Նահապետի Երգերը, եւ հին ժողովրդական լեզուով տաղերու հրատարակումը եզական ու կարճատեւ երեւոյթ մըն էին, ինչպէս և Սրուանձտեանցի սքանչելի եւ աւելի յարատեւ ու բազմատարր աշխատանքը՝ բացառիկ դէպք մըն էր այդ ժամանակաշրջանի Թրքահայութեան մէջ (եւ Սրուանձտեանցի գործը աւելի խորապէս ըմբռնուած ու գնահատուած է ռուսահայոցմէ քան Թրքահայ մտաւորականութենէն, որ հայ նոր բանաստեղծութեան ու գրականութեան համար անոր կատարած գործէն բնաւ չէ օգտուած այդ շրջանին)։ Այսու հանդերձ, մեր երաժշտութեան համար, նոյն իսկ Կովկասի մէջ, կատարուելիք գործին դեռ ոչ ոք ձեռք զարկած էր։ Ռուսահայաստան լի էր հայ աշուղներով, եւ նոյն իսկ Կովկասի մայրաքաղաքը՝ Թիֆլիս՝ իր աշուղներն ունէր դեռ։ Բայց այդ աշուղները կ'երգէին երգեր իրենց նախորդներէն ժառանգուած կամ իրենցմէ ստեղծուած — ուր զուտ հայկականին հետ խառն ի խուռն կը հնչէին պարսկական, թրքական, վրացական, արաբական, քրդական եղանակներ։ Կարա-Մուրզա սկսած էր իր կազմած խումբերուն երգել տալ, եւրոպական եղանակով «ազգային» երգերու հետ, հայ ժողովրդական երգեր ալ. բայց այդ ժողովրդական երգերը հայկական չէին յաճախ, այլ արեւելեան օտար երաժշտութիւններէ փոխառիկ կամ անոնց ազդեցութեամբ չափազանց ծանրաբեռն։ Իբր ուսանող Պերլին երթալէ առաջ, Կոմիտաս Վարդապետ, Գէորգեան Ճեմարանի աշակերտ եղած միջոցին, արդէն տեսած էր, որոշ ու գրեթէ ամբողջ, գործը որ կար կատարելու, եւ սկսած էր անոր պատրաստուիլ։ Ուսումնասիրած էր արեւելեան երաժշտութիւնները եւ ռուսական Հայաստանի գիւղերը պտըտելով փնտռած ու հաւաքած էր հայ ժողովրդական երգերուն մէջ անոնք որ օտար ոճերէն տարբեր ոճ մը, գնացք մը, նըկարագիր մը ունէին, անոնց երգուելու ձեւն իսկ -- հայ շինականին սրտին, ճաշակին, կոկորդին յատուկ, նկատած եւ սքանչելի կերպով իւրացուցած էր։ Եւ այդ գործը կատարելու համար իրեն մեծապէս օգնած էր նաեւ իր կրօնաւորի, «Սուրբ Էջմիածնայ միաբան»ի հանգամանքը, — ինչպէս ինքն իսկ օր մը կ'ըսէր ինծի. ամենէն նախնական գիւղերուն մէջ, ուր նահապետական խիստ բարքեր դեռ կը տիրէին, ան ամենքէն ընդունուած էր իբր «Աստուծոյ մարդ», եւ ամենքը անտրտունջ և յօժարակամ իր հետաքրքրութեանը գոհացում տուած էին. աղբիւրին մօտիկ, կամ Վիճակի տօնին, աղջիկները իրեն համար երգած էին, ի հարկին կրկնելով, իրենց է՛ն աղուոր երգերը. հարսնիքի բազմատարր ու նկարագեղ հանդիսութեանց ընթացքին, հարսնքոյրերը իրեն երգած էին այն բոլոր երգերը զոր կ'երգէին հարսը հագուեցնելու ատեն կամ այդ մեծ հանդիսութեանց այլ կարեւոր վայրկեաններուն, — ինչ որ աշխարհիկ ֆոլքլորագէտի մը կամ փրոֆեսորի մը համար պիտի չընէին՝ այդ օրերուն։ Հայ հարազատ երգե-

Fonds A.R.A.M

բու էական յատկանիշները գտնելէ յետոյ, Կոմիտաս Վարդապետ աշխատած էր այդ գիւտը մեր եկեղեցական երաժշտութեան կիրարկել եւ անոր մէջ եւս անջատել ինչ որ հայկական է՝ օտար բազմադիմի ազդեցութիւններէն որ անոր բնիկ դէմքը կ'եղծանէին (Պոլիս՝ բիւզանդական ու թրքական ազդեցութիւններ, Կովկաս՝ պարսկական ու մասամբ նաեւ թրքական ու ռուսական)։ Ատոր համար, Էջմիածնայ եւ կովկասեան Հայաստանի այլ վանքերու ձերունի եկեղեցականներու գիտցած հին (եւ յաճախ՝ լքուած, անտեսուած, քամահրուած) եղանակները ուզած էր լսել եւ ուշադրութեամբ նօթագրած էր ինչ որ անոնց մէջ գտած էր շահեկան եւ ինքնատիպ, գացած էր յետ ընկած գիւղեր, ազէտ քահանաներու երգել տուած էր եկեղեցական երգեր ինչպէս աւանդաբար կ'երգէին, եւ իրեն միշտ գլխաւոր առաջնորդ ունենալով հայ ժողովրդական հարազատ երգին բնորոշ ոճը, ջոկած ու մէկ մեղ հանած էր ինչ որ հայկական է իրապէս։ Այս գործն ամբողջ արդէն իսկ իր գլխաւոր գծերուն մէջ կատարել սկսելէ ետքն է որ ան գացած էր Պերլին՝ Մանթաչեանի ծախքով՝ հիմնովին սորվելու եւրոպական բազմաձայն երաժշտական դիտութիւնը իր բարդութիւններով ու նրբութիւններով ինչպէս եւ համաչխարհային երաժշտութեան պատմութիւնն ու իմաստասիրութիւնն ուսանելու։ Այդ սկսուած գործը աւելի հզօրապէս կատարել կարենալու միջոցներն է որ վաստկած է Պերլինի մէջ, —եւ իր արձակուրդներուն արդէն Էջմիածին դառնալով՝ ան կը չարունակէր իր հայրենի հողին վրայ ժողովուրդին մէջ իր հետախուզական պտոյտները, իր հաւաքումներն ու տեղւոյն վրայ ուսումնասիրութիւնները։ Պերլին իր մէջ պատրաստած է մանաւանդ դաշնակողը, հայ երգը մերօրեայ բազմաձայն երաժշտութեամբ ճոխացնողը, նաեւ՝ խումբ կազմելու եւ վարելու արուեստին հմուտ վարպետը, եւ հայ ժողովրդական ու եկեղեցական երգերու կազմին եւ հայ երաժշտութեան պատմութեան դիտական մեթոտով ուսումնասիրողը։ Ու զարմանալի չէ որ իր գործն այդ ձեւով տեսնող եւ անոր այդ կերպով պատրաստուած այդպիսի մարդ մը, երբ իր ուսումը աւարտելէ յետոյ հայ երաժշտութեան վրայ բանախօսութիւն մը ըրած է Պերլինի մէջ, դինք ունկնդրող երաժշտագէտ կամ երաժշտասէր հասարակութիւնը սիրուն անակնկալի մը հաճոյքն զգացած է՝ անոր մէջ գտնելով մէկը որ Գերմանիայէն սորված էր եւրոպական երաժշտութեան գաղտնիքները եւ երաժշտագիտութեան մեթոտները, բայց որ իր կարգին կարող կը հանդիսանար գերման ընտրանիին յայտնաբերել հին ազգի մը անծանօթ մնացած երաժշտական գեղեցիկ եւ ինքնատիպ արուեստը։

Այնուհետեւ, իր մեծ ծրագրին գործադրութեան բոլոր մտաւոր միջոցներուն տիրացած, Կոմիտաս գիտակից վարպետի մը հեղինակութեամբ տարիներով չարունակեց այն գործը զոր սկսած էր Գէորգեան Ճեմարանի աշակերտութեան օրերէն։

2· Կոմիտաս Վարդապետ եղաւ առաջին հարազատ հայագոյն դաշնակողը հայ երգին, եւ տակից իր կատարած գործին երկրորդ կարեւոր կէտն է։

Յայտնի է որ Հայը բազմաձայն երաժշտութիւն չէ ունեցած երբեք,—ինչ որ Յոյնը՝ օրինակի համար՝ չատ հին ժամանակներէ սկսեալ յղացած ու գործադրած է։ Ժ· դարուն է որ օտար մեծ քաղաքներու մէջ հաստատուած գաղթական Հայեր եւրոպական մըշակոյթի հետ շփուելով բազմաձայն երաժշտութեան ճաշակն ստացած են, երգելով ու նուագելով եւրոպական կտորներ (կամ հայերէն երգեր եւրոպական կամ եւրոպաձեւ եղանակներով)։ Զուհաճեան իր թրքական օփերէթներուն հետ յօրինած է եւ օփերա մը՝ Թումմաս Թէրզեանի Արշակ Բ· թատերախաղին վրայ (գրուած իտալերէն եւ հայերէն), չարադրած է նաեւ եղանակներ քանի մը հայ ազգասիրական բանաստեղծութեանց համար (կը կարծուի թէ Պէշիկթաշլեանի «Ո՞հ ինչ անուշ»ին եւ Նարպէյի «Եւ ասացին՝ ըզհայրենեաց. ասա մեզ բան»ին եղանակները իրն են)· բայց Զուհաճեանի այդ կտորներուն երաժշտութիւնը Հայու մը ձեռքով յօրինուած եւրոպական արուեստ են, ուր ոչինչ կայ հայ գոյն ունեցող, — մինչ իր թրքական օփերէթներուն մէջ արեւելեան մօթիֆներ մերթ օգտագործուած են։ Կարա-Մուրզա առաջինը եղած է՝ «ազգային» երգերու հետ հայ ժողովրդական երգեր ալ բազմաձայն դաշնակելով իր կազմած խումբերուն երգել տուող· բայց ան, ինչպէս ընտրել չէր գիտցած գուտ հայագրչի ժողովրդական երգերը, անոնց հարազատ դաշնակում տալու ո՛չ մտահոգութիւնը

Fonds A.R.A.M

եւ ո՛չ կարողութիւնը ունեցած է, դաշնակած է եւրոպական (իտալական) ոճով։ Եկմալեան մեզի տուած է հայ բազմաձայն երաժշտութեան առաջին լուրջ ստեղծագործութիւնը, այն է իր դաշնակած հայկական պատարագը՝ եկեղեցական քանի մը տաղերու եւ շարականներու իր դաշնակման հետ։ Կոմիտաս վարդապետը, որ խոր յարգանքով կը գնահատէր Եկմալեանի հմտութիւնն ու տաղանդը, կը նըկատէր սակայն թէ ան իր մօթիֆներն առած է անխտիր թէ՛ Էջմիածնայ հին եղանակներէ որոնց շատերուն մէջ կայ հայկական գոյն, եւ թէ՛ Թաշճեանի ձայնագրած թրքա–բիւզանդական ազդեցութեամբ եղանակներէն, եւ՝ աշակերտ ռուս երաժշտական դպրոցին, դաշնակած է ռուս արուեստի ոգւով ու ոճով։ Արժանաւորապէս «մեծագործ» կոչուած Գէորգ Դ. կաթողիկոսի նախաձեռնութիւնը՝ պոլսահայ նշանաւոր երաժշտապետ Թաշճեանը հրաւիրելու որ ձայնագրէ հայկական պատարագն ու եկեղեցական այլ երգերը, եւ խնամեալ հրատարակութեամբ մը զանոնք տպելու, Կոմիտաս Վարդապետ իբր յղացում շատ գովելի կը գտնէր, բայց գործադրութեան մէջ պակասաւոր եւ նոյն իսկ վնասակար, քանի որ Պոլսոյ բիւզանդական ու մանաւանդ թըրքական ազդեցութեամբ խաթարուած եղանակներն էին որ այդպէսով՝ Մայր Աթոռի պաշտօնական հրատարակութեամբ՝ ամէն կողմ կը տարածուէին եւ աւելի հին, աւելի հարազատ, աւելի հայկական շեշտ ունեցող եղանակներուն անտեսուելուն, մոռցուելուն, կորչելուն պատճառ կրնային դառնալ։ Կոմիտաս Վարդապետ առաջինն է որ ուզեց եւ յաջողեցաւ հայ եկեղեցական ու ժողովրդական երգը դաշնակել հայ ոճով։ Ատոր չհասաւ անմիջապէս Գերմանիայէն Կովկաս դարձին. առաջին համերգը զոր տուած էր Թիֆլիս, այն տպաւորութիւնը ձգած էր (ինչպէս տեսանք լրագրաց մէջ երեւցած յօդուածներէն) որ հայ երգերը ծայրայեղօրէն բարդ, չափազանց գերմանական (Պախեան եւ Վակներեան) բազմաձայնութեամբ դաշնակուած էին, այնպէս որ բուն մեղեդին մերթ կը խեղդուէր այդ բազմաձայնական կնճռոտ ցանցին մէջ։ Այդ ծայրայեղութիւնը ան թօթափեց իր Փարիզ անցուցած տարուան ընթացքին, շըփման մէջ մտնելով — Բաքայեան ընտանիքին միջոցով, որ զինք պաշարեց ա՛յնքան սիրալիր բարեկամութեամբ եւ սրտագին աջակցութեամբ, — ֆրանսական լաւագոյն երաժիշտներու եւ երաժշտագէտներու միջավայրի մը հետ։ Իր դաշնակած երգերը. ինչպէս կը գտնենք Հայ Քնարին, Լայփցիկ հրատարակուած երկու տետրերուն եւ իրմէ մեզի հասած անտիպ ձեռագիրներուն մէջ, ինչպէս եւ իր պատարագին մէջ զոր լսած ենք մէկէ աւելի անգամներ, ունին դաշնակում մը, որ, մերթ նորէն բաւական բարդ (Պախի արուեստին ձգտող), բայց աւելի յաճախ պարզ է ու բնական, ու միշտ բուն եղանակէն իսկ կը ծնի, անոր արտաշնչումը, անոր հարազատ մթնոլորտը կը կազմէ, եւ ո՛չ միայն եղանակը չի ճնշեր, չ'եղծաներ, այլ զայն կը շեշտէ, դուրս կը ցատքեցնէ, կը զօրացնէ։ Ատոր համար է որ իր դաշնակումները ա՛յնքան սիրելի եւ խանդավառիչ են Հայոց համար, եւ իրենց նորութեամբ, ինքնատպութեամբ՝ այնքան հրապուրիչ օտարներուն համար (1)։

---

(1) Կոմիտասի առաջին երգատետրէն, *Հայ Քնարէն*, առաջ՝ լոյս տեսած են Փարիզի մէջ Լեւոն Եղիազարեանի եւ Տ. Պօյաճեանի կողմէ հրատարակուած երկու հաւաքածուներ «հայ ժողովրդական երգերու»։ Եղիազարեան թենորի գեղեցիկ ձայն ունեցող երգիչ մըն էր, որ հեռու էր երաժշտագէտ ըլլալէ եւ ճշմարիտ հայ շինական երաժշտութեան վրայ գաղափար չունէր. իր հաւաքածուին մէջ դրած է *Ծիծեռնակ*ի, *Արի իմ Սոխակ*ի, *Մայր Արաքս*ի պէս «ազգային» երգեր որոնց եղանակը ոչինչ ունի ժողովրդական, ոչ ալ ո եւ է չափով հայկական։ Դաշնակումները յաջողած է շարադրել տալ Ռէյերի, Վենսան տ'Էնտիի պէս ֆրանսացի մեծանուն երաժիշտներու, որոնց յօրինած ընկերացումը այնքան եւրոպական է որքան եղանակներն իսկ։ Պօյաճեան որ պարիթօնի ձայնով երգիչ մըն էր, Պաթումի մէջ թրքահայ գաղթականներէ իր լսած երգերը ձայնագրած էր, եւ իր տետրը աւելի իրաւունք ունէր «հայ ժող. երգերու հաւաքածու» կոչուելու, որովհետեւ անոր մէջ «Գացէք տեսէք ո՞վ է կերեր»ի *Հարբրան*ի պէս իսկապէս ժողովրդական հայ երգեր կային. ընկերացումը գրած էր Վենսան տ'Էնտիի աշակերտներէն մին, Սէրիէքս, բաւական պարզ եւ եղանակներուն մօտիկ. բայց այդ տետրն ալ, թէեւ արժէքէ ոչ զուրկ՝ իբր ճիշդ ճամբուն մէջ առաջին փորձ, հեռու էր ու–

Fonds A.R.A.M

3. Կոմիտաս Վարդապետ հայ երաժշտական ֆոլքլօրի, նոյն իսկ արեւելեան ֆոլքլօրի, բանասէր-հաւաքիչ մըն ալ եղած է, բայց ի նոր հայ երաժշտութեան մը ռահվիրայի իր մեծ դերէն։ Հարիւրաւոր հայ ժողովրդական եղանակներ՝ իրենց խօսքերով՝ հաւաքած ու ձայնագրած է, եւ առոր համար Կովկասի հայ գիւղացւոց եւ Կովկաս գաղթած Թրքահայոց մէջ երկար աշխատած է. գտած է նաեւ, ինչպէս ըսի արդէն, հայ եկեղեցական հին եղանակներ. հաւաքած է վերջապէս քուրդ եւ թուրք եղանակներ։

Դժբաղդաբար իր հաւաքածներէն շատ քիչը կրցած է հրատարակել, անոնք միայն որ իր լոյս ընծայած երեք տետրերուն մէջ կը գտնուին կամ զոր այս կամ այն թերթին կամ տարեգրքին մէջ հրատարակած է. խումբ մը հին Ակնայ երգեր տպած է (առանց դաշնակումի) Ճանիկեանի «Հնութիւնք Ակնայ» գրքին իբր յաւելուած։ Իր հաւաքած հայ ժող. երգերէն հարիւր հատին խօսքերը (ու միայն խօսքերը) հրատարակած է Էջմիածին, երկու գրքոյկի մէջ, Մ. Աբեղեանի աշխատակցութեամբ։ Ատոնցմէ կան նաեւ որոշ թիւով (եղանակ, խօսք եւ դաշնակում միասին) որ 1906ի Փարիզի մեծ համերգին համար իր բազմագրել տուած տետրերուն մէջ պահպանուած են, կամ զոր ինքն իսկ ձեռքով օրինակած եւ յանձնած է բարեկամներու կամ աշակերտներու, — եւ առոնց մէկ մասը վերջին 6—7 տարուան ընթացքին հրատարակուեցան «Կոմիտաս Վարդապետի Բարեկամներու Յանձնաժողով»ին խնամքով։

Հանգուցեալ Փիէր Օպրի, ֆրանսացի երաժշտագէտը, որ մեծապէս կը գնահատէր Կոմիտասի գործը, այս վերջնոյն Փարիզ գտնուած միջոցին՝ առաջարկեց իր ծախքով տպագրել՝ իբր դիտական հրատարակութիւն՝ անոր հաւաքած ժողովրդական երգերէն հարիւր հատին հայերէն բնագիրը (ֆրանսերէն թարգմանութեամբ հանդերձ) եւ եղանակը՝ առանց դաշնակման, Կոմիտասի կողմէ հայ ժողովրդական երաժշտութեան վրայ ընդարձակ քննական ուսումնասիրութեան մը հետ։ Կոմիտաս հաւանեցաւ, որոշեց Օպրիին տալ հարիւր հայ ժողովրդական երգեր (անոնք որոնց խօսքերը հրատարակուած են «Հազար ու մի խաղ»ի երկու գրքոյկներուն մէջ) եւ սկսաւ գրել իր ուսումնասիրութիւնը, իսկ ես փութացի թարգմանել երգերը եւ ուսումնասիրութենէն ինչ որ արդէն պատրաստ էր։ Բայց Օպրի, որ այդ ծրագիրը յղացած էր իբր հրատարակիչ եւ ոչ իբր մեկենաս, պայման դրաւ վաճառուած օրինակներուն վրայ 50 0/0 հեղինակի իրաւունք տալ Վարդապետին՝ տպագրութեան ծախքը հանելէ յետոյ։ Կոմիտաս բարկացաւ, Օպրիի պայմանները վաշխառուական գտաւ եւ մերժեց։ Անարդար էր Կոմիտաս. Օպրի կ'առաջարկէր ինչ որ ո եւ է éditeur պիտի առաջարկէր։ Դժուար է սակայն մեղադրել զինք. իր նիւթական կացութիւնը հեռու էր փայլուն ըլլալէ, եւ տարիներ յետոյ իր ձեռքը հասնելիք գումար մը (այն ալ ըստ իրեն շատ կըրճատուած) իրեն անշահեկան կ'երեւար. Օպրի գէթ ավանս մ'ընելու տրամադրութիւն ալ չցուցուց, որով ծրագիրը չուրն ինկաւ. բոլոր չանքերը զոր թափեցի Կոմիտասը համոզելու համար որ չմերժէր այդ առաջարկը, ապարդիւն մնացին. յամառեցաւ իր մերժումին մէջ, եւ այդ գործը, որ Կոմիտասի էական աշխատութիւններէն մին էր, մնաց անտիպ։ Միայն թէ Օպրի առով պատճառ եղաւ որ Կոմիտաս գրէր այդ թանկագին ուսումնասիրութիւնը (որուն վերջին գլուխները յետոյ շարադրե՞ց թէ ոչ՝ չեմ գիտեր)։ Այս ուսումնասիրութենէն մէկ գլուխ միայն հրատարակուած է Լնահիտի մէջ, եւ անոր ֆրանսերէն թարգմանութիւնը Le Mercure Musicalի մէջ։ Երբ Վարդապետին ձեռագիրներու ծրարները որ Պոլիս Պատրիարքարանը կը պահուէին, Զաւէն Պատրիարքի մօտ եղած դիմումի վրայ՝ Փարիզ Կոմիտասեան Յանձնաժողովին դրկուեցան, եւ երբ Յանձնաժողովին անդամները՝ հաւաքուած լիակատար նստի մը մէջ որուն հրաւիրուած էր եւ Պ. Վարդան Սարգսեանը, կնքուած ծրարները բացին եւ անոնց մէջ գտնուող թղթերն աչքէ անցուցին, այդ ուսումնասիրութիւնը չգտան հոն, ինչպէս եւ չգտան այն շարք մը տետրակները

նեցալէ այն կատարելութիւնը զոր Կոմիտաս դրաւ իր գործին մէջ։ Պօյաճեանի հաւաքած երգերուն մէջ կային նաեւ որ զուտ ժողովրդական չէին, եւ իր ընտրած վարիանթները լաւագոյնները չէին, ձայնագրումը՝ ոչ անթերի, դաշնակումը՝ պարզ բայց դարձեալ եւրոպական։

Fonds A.R.A.M

ուր Կոմիտաս իր ձեռքով մաքուր օրինակած էր քանի մը հարիւր ժողովրդական երգեր (խօսք ու եղանակ), տետրակներ զոր իր սաները մէկէ աւելի անգամ տեսած էին իր մօտ։ Կային նաեւ ուրիշ պակասներ որոնց վրայ յետոյ պիտի խօսիմ։ Ինչո՞ւ այդ պակասները՝ ծրարներուն մէջ, ոչ ոք դեռ կրցած է բացատրել. արդեօք իր ձեռագիրներուն մէկ մասը Էջմիածի՞ն ձգած էր կամ Թիֆլիս, կամ Պոլիս՝ աշակերտներո՞ւ, բարեկամներո՞ւ մօտ։ Վերջերս մեծ ուրախութեամբ իմացանք որ Խ. Հայաստանի կառավարութեան ծախքով եւ Պ. Սպիրիտոն Մելիքեանի խնամքով ու բացատրական նօթերով ի մօտոյ պիտի հրատարակուին (թերեւս այս տողերը գրած առենս հրատարակուած են արդէն) Կոմիտասի հաւաքած քանի մը հարիւր ժողովրդական երգերը, ինչ որ ցոյց կուտայ թէ այդ ձեռագիր հաւաքածուները (կամ անոնց մէկ կըրկնակ օրինակութիւնը) Կովկաս թողած էր վարդապետը։ Ինչքան ուրախ պիտի ըլլայինք եթէ առոնց հետ Կովկաս մնացած ըլլար եւ այդ լոյս տեսնելիք հրատարակութեան մէջ երեւար նաեւ հայ շինական երաժշտութեան վրայ իր ուսումնասիրութիւնը՝ որուն վերջին գլուխները նուիրուած պիտի ըլլային այդ երաժշտութեան յատկանիշները ի վեր հանելու, անոր բնորոշ կանոնները բանաձեւելու, անոր ինքնայատուկ ոճին գիտական պարզաբանումն ընելու։

Կոմիտաս Վարդապետէն մենք լսած ենք նաեւ Փարիզ, եկեղեցւոյ մէջ, ֆիրամայրը, Շաւիկը. Նարեկացւոյ Աչքն ծով եւ Սայլն այն իջանէր տաղերը՝ մոգիչ եղանակներով, զոր ինք կ'երգէր Թաշճեանի ձայնագրածէն տարբեր ձեւով, աւելի վեհ, պարզ ու գեղեցիկ. ինք կ'ըսէր թէ այդ եղանակները լսած է Էջմիածնայ ծերունի եկեղեցականներէ եւ կովկասեան Հայաստանի գիւղական քահանաներէ։ Երուսաղէմ գտնուած միջոցիս, Մեսրոպ եպիսկոպոս Շահնեան, որ Էջմիածին Կոմիտաս Վարդապետէն լսած ու սորված էր Ռահլուայի արարողութեան շարականները, գանոնք սորվեցուց Ս. Յակոբայ տաճարի գպիրներուն եւ 1921ի Մեծ Հինգշաբթի օրը երգել տուաւ, ի ներկայութեան քաղաքին անգլիացի եպիսկոպոսին, Բարձր Յանձնէրի ներկայացուցչին, կառավարչին եւ երեսունէ աւելի անգլիացի և ուրիշ օտար ազգերէ անձնաւորութեանց եւ հայ հաւատացեալներու խառն բազմութեան, հրաշալի քաղցրութեամբ ու վեհութեամբ եղանակներ էին, աւելի գեղեցիկ ու մաքուր քան մեր Պոլիս լսածները, որ աղուոր են, անուշ, բայց թրքական մեղկութեամբ տոգորուած։ Այդ բոլորը զրի առնուած կը յուսայինք գտնել իր թղթերու ծրարներուն մէջ, բայց չգտանք։ Երանի՛ թէ Կովկասի մէջ իր այդ ձեռագիրներն ալ մէջտեղ ելլէին։ Բայց դէթ Մեսրոպ եպիսկոպոս Նշանեան, ինչպէս եւ Շահ-Մուրատեան, որ իր հոյակապ ձայնով ու հզօր երգեցողութեամբ ա՛յնքան հեղ ա՛յնքան գեղեցիկ կերպով երգած է ֆիրամայրը, եւ որ ինք ալ, հայ երգին արուեստագէտ առաքեալ, աշխարհիս բոլոր մասերուն մէջ գնաց ճանչցնել ու սիրցնել մեր ազգային երաժշտութիւնը, զրի առնէին կամ երաժշտագէտի մը ձայնագրել տային այդ եղանակները զոր յիշողութեամբ միտք պահած են, որպէս զի անոնք չկորչին։ Կոմիտասի սանեըէն Պ. Վարդան Սարգսեան, յիշողութեամբ միտքը պահած ունի Վարդապետին երգած եկեղեցական ու ժողովրդական երգերէն ամբողջ խումբ մը, զոր զրի առնելու է՝ եթէ արդէն իսկ չէ ըրած։ Առոնք բոլորն ալ, թէեւ յիշողութեամբ միայն պահպանուած, պէտք է հրատարակուին, որովհետեւ առոնց մէջ մեծ գեղեցկութիւններ կան, որ պէտք չէ փճանան։

Կոմիտաս ոչ միայն գիտէր ընտրել հայ եղանակներու ամենէն հարազատները, բնորոշներն ու սիրուններն, այլ եւ, կարծեմ, մերթ կը կոկէր զանոնք՝ ձայնագրելու առեն. երգի մը ամէն մէկ փոփոխակը արդէն, քանի մը սերունդի հազար բերաններէն անցնելէ յետոյ, իր սկզբնական մաքուր ձեւին մէջ չէ որ մեզի կը հասնի. առակիս պատ, երգիչ կայ որ ճիշդ ու ամբողջ կ'երգէ, կայ որ պակասաւոր կամ խաթարուած. Կոմիտաս (ենթադրութիւն մըն է որ կ'ընեմ, ան այդ մասին իր գաղտնիքը ոչ մէկուն չէր յայտներ) ոչինչ կ'աւելցնէր ապահովապէս, ոչինչ կը փոփոխէր, բայց հաւանօրէն կը վերցնէր ինչ որ աւելորդ յաւելում, բիծ, եղծում կը նկատէր. օրինակի համար շապըրպանը ուրիշէն ձայնագրուած ալ լսած եմ, իր ձայնագրած եղանակը նոյնն է խորքին մէջ, բայց որոշ տարբերութիւն ունի, աւելի գեղեցիկ է։ 1914ին երբ Փարիզ եկաւ ամսուան մը համար, խօսակցութեան մը մէջ անգամ մը հե-

Fonds A.R.A.M

տեւեալն ըսաւ ինծի. «Պոլիս Թուրք մտաւորականներ եղան որ իմ կատարած գործովս շատ հետաքրքրուեցան եւ փափաք յայտնեցին որ նոյն աշխատանքը կատարեմ նաեւ Թուրք ժողովրդական երգերուն համար. եւ իրօք կան անոնց մէջ որ գեղեցիկ են, եւ եթէ ինչ ինչ մասեր հանեմ, որոշ կոկումներ ընեմ, շատ սիրուն բան դուրս կուգայ։ Բայց չպիտի ընեմ...»։ Իր «չպիտի ընեմ»ն ալ յատկանշական է, եւ այդ խօսքը կ'արժէր որ արձանագրուէր ու մնար իբր յիշատակ մը մեր մեծ հայրենակցին կեանքէն։ Կոմիտաս ջերմ ազգասէր էր՝ առանց ազգամոլ ըլլալու. հետաքրքրուած էր Արեւելքի եւ Կովկասի շատ մը ցեղերու երաժշտութեամբ. եթէ ջարդերը բարոյական անհաւոր խրամատ մը բացած չըլլային Հայուն ու Թուրքին միջեւ, ան Թուրք եղանակներուն վրայ ալ որոշ չափով աշխատիլ պիտի չմերժէր. բայց այդ բարի Հայը, այդ ազնիւ մարդը իր ցեղը կոտորողներուն երգին յղկիչն ու փրոփականտիսթը չէր կրնար դառնալ։ Ու մտածե՛լ որ այդ մարդուն համար, Ֆալիտէ Էտիպ Հանըմ, որ պատերազմի ատեն տեղի ունեցած զարհուրելի տեղահանութեանց միջոցին գերուած հայ գմայլելի աղջիկներ Թրքացնելու համար դիւային աշխատանք մը կատարած է, Ամերիկա եւ այլուր իր բանախօսութեանց մէջ ըսած էր թէ ան ցեղով Թուրք մըն է, որ քրիստոնեայ դարձած եւ կղերական եղած է, բայց թէ իր երգած երգերուն երաժշտութիւնն ու արուեստը Թրքական են...։

Կոմիտաս Վարդապետի հաւաքած եկեղեցական տաղերուն, ժողովրդական երգերուն ու պարի եղանակներուն մէջ ամէն ինչ զուտ հայկակա՞ն է։ Մասնագէտներ միայն կրնան, մանրակրկիտ հետազօտութիւններէ յետոյ, այս հարցման վճռական պատասխանը տալ։ Պ. Ն. Ալիքսանեան, այն լուրջ ու շահեկան ուսումնասիրութեան մէջ որ Անահիտի ընթերցողներէն մեծապէս գնահատուեցաւ, Կոմիտասի ժողովրդական երգերուն մեծագոյն մասին հարազատ դրոշմը եւ ցեղային լիալիր ինքնատպութիւնը հաստատելով եւ մեկնաբանելով հանդերձ, անոնցմէ ոմանց Թրքական ինչ ինչ եղանակներու մօտիկութիւնը եւ պարի եղանակներուն մէջ պարսկական որոշ ազդեցութեան գոյութիւնը կը տեսնէր։ Ինչքան ալ անծանօթ ըլլամ երաժշտական գիտութեան, պիտի ըսեմ — որովհետեւ նոյն բանն է բանաստեղծութեան ալ համար, — թէ դժուար է ըսել, երբ խնդիրը ցեղի մը վրայ է որ դարերով անմիջական ու մշտական շփում ունեցեր է օտար հզօր ու տիրապետող ցեղերու հետ, որ իր գեղեցկագիտական նոյն իսկ հարազատ արտադրութեանց գէթ մէկ մասին մէջ օտար ազդեցութեան որոշ բաժին մը սպրդած չըլլայ։ Ինծի կը թուի սակայն որ Կոմիտասի ընտրած ու հաւաքած եղանակները ոչ միայն Թրքական եւ այլ արեւելեան երաժշտութիւններէն էապէս տարբեր պէտք է ըլլան ընդհանրապէս, այլ եւ նոյն իսկ եթէ այդ եղանակներուն մէջ կան քանի մը հատ ուր օտար ազդեցութիւն կը նշմարուի, անիկա մասնական է եւ հայ տարրերու հետ խառնուած, անոնցմէ տիրապետուած, — ինչպէս է նաեւ՝ մերթ՝ Քուչակեան հայրէններու ա՛յնքան խորապէս հայկական բանաստեղծութիւնը։

4. Կոմիտաս արտակարգ երգիչ էր, հայ երգին մեր օրով մեծագոյն արտայայտիչը։ Անոնց համար որ զինքը չեն լսած, ոեւէ նկարագրութիւն գաղափար չի կրնար տալ անոր երգեցողական հանճարին վրայ։

Ծնած ծոցը Քէօթահիայի նուրբ հայ գաղութին, որմէ ելած են հռչակաւոր յախճապակիներուն արուեստագէտ յօրինողները, զաւակ հօր մը որու նախնիքները մեր հնագոյն գուսաններուն բնավայրէն, Գողթան գաւառէն, գաղթեր են հոն (ըստ իր ինքնակենսագրութեան), հայրն ու մայրը ձայնեղ երգիչներ եղած ու իրենց նախահայրերուն մէջ երգիչներ ունեցած, Կոմիտաս իր երգիչի ձայնն ու ընազդը իր արիւնին մէջ իսկ ժառանգած էր։ Դեռահաս պատանի, Էջմիածին ղրկուած, ան Գէորգ Դ. հսկայ ալեւոր կաթողիկոսը կը լացնէ եղեր իր երգեցողութեամբ։ Ժողովրդական երգերը ան կ'երգէր հայ գիւղացիի մը պէս. պարզ, վճիտ, խոր, սրտաբուխ, արեւելեան քնքուշ, կակուղ, թաւշային կոկորդի խաղերով եւ այնպիսի հզօր զգացումով մը. ձայնի այնպիսի դաշն ելեւէջներով, քաղցր նուաղումներով կամ թարմ ու վառ ալացքներով, որ բոլոր հայ գիւղացիներուն հոգին՝ կարծես միացած իր կոկորդին մէջ՝ Գիւղին բանաստեղծութիւնը կ'երգէր իր թաւ, անուշ, ճկուն, թրթռուն պատիթօնի ձայնովը, — որ վերջերը, տարիներով զայն չա-

Fonds A.R.A.M

բաչար գործածած ըլլալուն համար, քիչ մը խոպոտած էր, բայց իր էական յատկութիւնները պահած։ Իսկ ի՛նչպէս արտայայտել վսեմութիւնն իր երգեցողութեան, երբ կրօնական տաղեր կամ շարականներ կ'երգէր։ Բարեկամական շրջանակի մէջ կատակասէր, տղու պէս զուարթ, միմոսութիւններ ընող այդ դմայլելի ընկերը, զոր կարճատես դիտողները եւ գինք մօտէն չճանչցողները սկեպտիկ մը կը կարծէին, հաւատացեալ մըն էր. իր հոգիին մէջ միստիկ խորութիւն մը կար. Տաճարին մէջ, երբ՝ խորանին դիմացը, դասին մէջտեղը կ'երգէր ան՝ իր սեւասքօղ վերարկուն տակ գլուխը թաքուն, իսկապէս ինքզինքը Աստուծոյ հետ մինակ կը զգար, աշխարհ անհետացած, եւ ինք դարձած Արարչին մէկ սերովբէն, անոր գահոյքին առջեւ սիեզերքի գեղեցկութիւնը վառարանող կամ մարդկութեան աղերսանքները, երազները, տրտունջները Անոր թարգմանող. օ՜հ, իր ցիրամա՛յրը, իր ցեր ողորմեա՛ն, իր ի վերին եռուսաղէմը, ի՛նչ ազնուական քաղցրութիւն, ի՛նչ անհուն խորութիւն ողբի, իր շաւի՛ղը, Աչքն ծովը, Սայլն այնը, աստուածային էջեր մեր հին քերթութեան՝ աստուածային երաժշտութեամբ մը լուսաւորուած, Աստուծմէ ուղղակի ներշնչուած երգիչէ մը հոգեղայլայլուած... Գեղարուեստական շատ քիչ զգայութիւն կը յիշեմ կրած ըլլալ կեանքիս մէջ — ուր սակայն շատ մեծ արուեստագէտներ լսած ըլլալու բաղդն ունեցած եմ — այնքան բարձրօրէն յուզիչ որքան այդ միստիկ տաղերու կոմիտասեան երգեցողութեան պահուն զգացուած հոգեկան անհուն ու ցաւագինօրէն երանաւէտ սարսուռը։ Անհնար էր չարտասուել։ Եւ ես Փարիզի եկեղեցւոյն մէջ տեսեր եմ նոյն իսկ Մանթաշեանի, Համբարձում Մելիքեանի պէս զրական մտքով ու հուժկու կազմով մարդիկ որ զայն լսելու ատեն կուլային։

Ան միշտ հաւասար չէր ինքզինքին՝ իբր երգիչ։ Ինքիրմէ վար էր, ուրիշ էր, այն օրերը երբ յանկարծ իր եւրոպական կրթութիւնը կը յիշէր, օփերաներու երգեցողութիւնը միտքը կուգար, ու ձայնը կուրծքէն հանելով եւ ուռեցնելով՝ կը զոռար, ինչպէս թատերաբեմի մը վրայ. շահեկան էր նորէն, ու հզօր, բայց այդ օրերու կոմիտասը համեմատութեան չէր մտներ բուն կոմիտաս երգչին հետ, երբ Եւրոպան եւ իր երաժշտութիւնը մոռնալով, զուտ Արեւելքցի ու Հայ կը մնար, ու կ'երգէր մեղմ, դիւանաւորապէս կոկորդով, ամբողջ քաղցրութիւն, ամբողջ հմայք ու սիրտ։

Օր մը, տանս մէջ, գինքը հրաւիրեր էի նախաճաշի՝ քանի մը եւրոպացի ու հայ բարեկամներու հետ, որոնց մէջ կային Անտրէոթթի իտալացի տաղանդաւոր արձանագործը եւ մեր Տիրան Ալեքսանեանը։ Կոմիտաս երգեց իմ մէջ այլոց «Արի արի քե մատաղ» կալի երգը, աննման կատարելութեամբ։ Անտրէոթթի ինքիրմէն ելած էր, «Դուք Հայերդ, կը զոչէր, այսպիսի երաժշտութիւն ունիք եւ մայրաքաղաքէ մայրաքաղաք չէ՛ք երթար ամբողջ մարդկութեան զայն յայտնելու...»։ — «Ես այս երգը բազմաձայն դաշնակած եմ, ըսաւ Կոմիտաս, եթէ զայն խումբէ մը իմանաք, աւելի խոր տպաւորութիւն կը կրէք»։ — «Ո՛չ, ըսաւ Անտրէոթթի, պէտք չկայ ոչ դաշնակումի, ոչ խումբի, կը բաւէ որ դուք մինակ բեմ ելլէք եւ այդ հրաշալի երգը ձեր այդ հրաշալի կերպովը երգէք»։ Իսկ Ալեքսանեան օր մը յետոյ կ'ըսէր ինծի. «Աշխարհի առաջին երգիչն է այս մարդը. այս աեսակ երգիչ ես դեռ չեմ լսած. կենդանի նուագարան մըն է»։ Եւ արդարեւ, Կոմիտաս, երգած ատեն՝ բերանը որոշ ձեւով մը՝ քիչ մը ծուռ՝ կէս կը բանար, եւ երգին ելեւէջներուն համեմատ բերնին բացուածքը կը լայնցնէր կամ նեղցնէր։ Իսկապէս՝ Փասքալի «մտածող եղէգ»ն էր ան, ճոխացած, — մտածող, զգացող, երգող եղէգ։

5. Կոմիտաս եղաւ հայ երաժշտութեան մեծ փրոփականտիսթը, առաքեալը՝ օտարներուն մօտ եւ Հայոց իսկ համար։ Պերլին, Թիֆլիս, Փարիզ, Ժընեվ, Լոզան, Զիւրիխ, Պոլիս, Իզմիր, Գահիրէ, Աղեքսանդրիա, Ամերիկա, ան առաջին անգամ օտար ազգերու ճանչցուց հայ երգը ու յաղթանակներ տանիլ տուաւ անոր։ Փարիզի իր մեծ համերգը 1906ին, ուր ինքն իսկ առաջին անգամ իր բազմազան տաղանդին ամբողջ մեծութեամբն ու ընդարձակութեամբը յայտնուեցաւ աշխարհի, պատմական իրիկուն մըն էր հայ մշակոյթին համար. Փարիզի երաժշտական թերթերը խանդավառ ներբողներով գնահատեցին հայ երգը եւ անոր մեծ ներկայացու-

Fonds A.R.A.M

ցինը. հոս կ'արտատպեմ հատուած մը այն նշանաւոր էջին զոր Լուի Լալուա, Ֆրանսայի ամենէն հմուտ ու նրբաճաշակ երաժշտագէտներէն մին, Փարիզի Մեծ Օփերայի Վարչութեան ընդհանուր քարտուղարը, Le Mercure Musicalի մէջ այդ համերգին նուիրեց.

«Մեր նախորդ թիւին մէջ հրատարակուած հայկական եղանակները եւ Պ. Ձ.ի պերճաբան ճառը այնքան բարձրօրէն արդէն ներ-

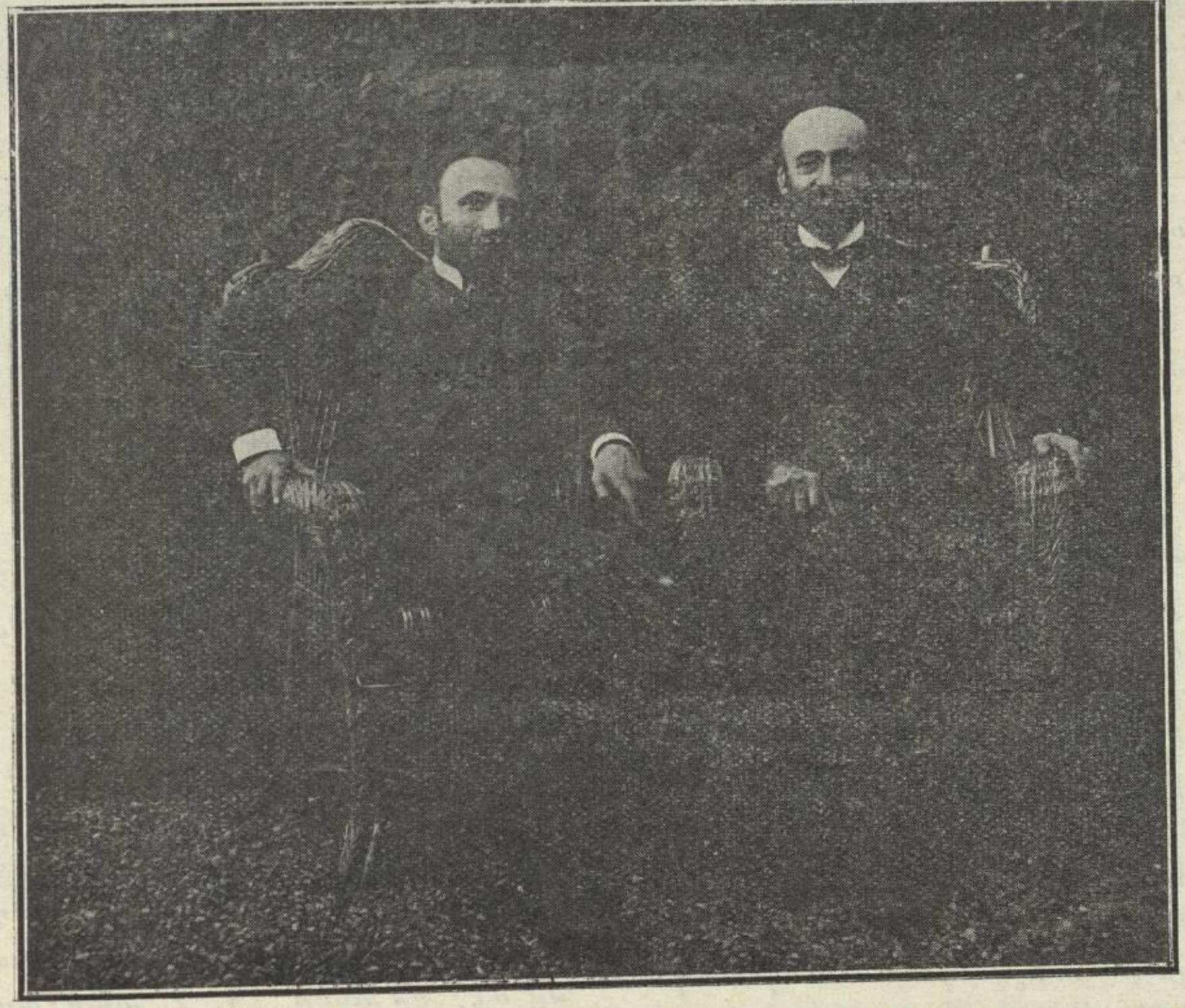

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, 1906ԻՆ,
Կարշ, Ատոէտոս Կէվրէկի ամարանոցին մէջ

բողը կ'ընեն հայ երաժշտութեան, որ ոչ ոք չափազանցութեան մեղադրանքը պիտի ընէ ինծի եթէ յայտարարեմ թէ այս համերգը յայտնութիւն մը եւ զմայլանք (émerveillement) մը եղաւ: Մեզմէ ոչ մէկը, կարծեմ, բաց ի շատ սակաւաթիւ իրազեկներէ, կրնար մտքէն անցընել գեղեցկութիւններն այդ արուեստին, որ իրապէս ոչ եւրոպական է եւ ոչ արեւելեան, այլ ունի նկարագիր մը՝ աշխարհիս մէկ հատիկ՝ շնորհալի քաղցրութեան, խորաթափանց յուզման եւ ազնուական գորովի: Փափուկ եւ սակայն որոշ ոլորումներով մեղեդիներ, ճապուկ ու կենդանի կշռութիւններ, երաժշտութիւն մը որ ամբողջովին սըրտէն կը բղխի եւ կը հոսի ինչպէս ջուր մը զով, թափանցիկ ու պայծառ: Արեւ կայ այդ երգերուն մէջ, բայց ոչ Արաբիոյ եւ Պարսկաստանի անապատներուն հրատոչոր արեւը, այլ ոսկեզօծ լոյս մը, համակ երկնային, որուն ջերմութիւնը փայփայանք մըն է սարերու սպիտակութեան, անտառներու կանանչին եւ քաղցրակարկաջ առուներու ցոլքերուն: Թերեւս չեն սխալիր անոնք որ Եդեմի Դրախտը Հայաստանի մէջ՝ Արարատ լերան ոտքը՝ կը զետեղեն: Որովհետեւ այդ երկիրը, որուն պատմութիւնը այնքան դժբաղդ է եղած, արդարեւ ընտրեալ աշխարհ մըն է, ուր բնութիւնը՝ յուռթի ու բարեացակամ՝ իր բարիքները կը շնորհէ մարդուն: Երկարատեւ հովուերգութիւն մը, խաղաղ, սիրուն, ժպտուն, — այդ պէտք էր ըլլար, այդ եղած է իրօք հայ գիւղերու կեանքը, հակառակ այն բոլոր պատուհասներուն որ անոնց վրայէն անցած են: Մարդոց հոգին արժանի մնացած է այդ երջանիկ հողին (1)· ան —

(1) Մեր երգերուն հրաշալի քաղցրութեան մէջէն Պ. Լալուա մեր հայրենիքը կը տեսնէր՝

Fonds A.R.A.M

իր ինքնութեան խորքին մէջ՝ չահած է իր բնիկ մաքրութիւնը, իրերու բարութեան վրայ իր հաւատքը, լոյսի եւ կեանքի իր սէրը: Եւ պարզասրտութեան այդ թանկագին գանձը, զոր ո՛չ Թուրքերը, ո՛չ Քիւրտերը, ո՛չ ալ Ռուսերը, աւելի եւս բարբարոս (2), կրցած են ո՛չ ըմբռնել ո՛չ յափշտակել, անեղծ փոխանցուած է մեզի այդ գեղագիծ երգերուն մէջ, որ գունավառ ու անուշահոտ ծաղիկներ են: Ահա՛ երգեր, մելամաղձիկ ու հրայրքոտ՝ ինչպէս աշխարհի ամէն երկիրներուն մէջ, բայց գեղեցկութեան հանդէպ գորովագին յուզմունքի մասնայատուկ երանգով մը: Աշխատանքի երգեր, ճոխ ոլորումներով երկարաձիգ կանչեր, որ եղած են մէկ լեռնէն միւսն արձագանգելու եւ աշխատանքի մղելու համար «եզ ջան»ը, բարեկամը, եղբայրը, գրեթէ սրտակիցը հայ երկրագործին: Ու դարձեալ՝ ողբերգներ, ուր ազատօրէն կ՚արտաշնչուի ամբողջ տրտմութիւնը լքուած սիրոյն կամ պանդխտութեան, եւ որոնց մէջ ո՛չ մեղադրանք ո՛չ ընդվզում կը խառնուի: Եկեղեցական երգերը, որ նոյնպէս ժողովրդական նկարագիր ունին, չեն ներկայացներ այն քիչ մը երկչոտ յարգանքը որ Գրիգորեան երգը կապուած կը պահէ միշտ՝ նոյն իսկ իր յոյսի ու վստահութեան րոպէներուն. զեղումներն են հոգիի մը որ լիովին կը բացուի իր Աստուծոյն եւ, սիրոյ խոյանքի մը մէջ, անոր կը յանձնէ իր բոլոր մտածումներն ու իր կեանքն ամբողջ. հոն կը գտանք թրթռալը հրավառ ու միստիկ հաւատքի մը, որ առանց ճիգի կը հասնի յափշտակութեան կատարներուն, որոնց մեր Արեւմուտքին մէջ՝ սակաւաթիւ ընտրեալներ միայն կրցած են բարձրանալ: Վերջապէս պարի եղանակները չունին մերիններուն գահավէժ դնացքը ոչ ալ կշռական կարծրութիւնները. մերթ ծանր ու կրօնաշունչ, մերթ մեղմ իբրեւ երգ մը սիրոյ, կամ թեթեւ՝ անմեղ հրճուանքով մը, անոնք միշտ խորապէս արտայայտական են, ճշմարիտ երաժշտութիւն ներդաշնակ ու ազատ գեղեցիկ մարմիններու... Սքանչելի՛ երկիր, ուր պարը ամենուն համար բնական լեզու մըն է, ուր իւրաքանչիւր ոք կրնայ անձնատուր ըլլալ աղուոր իրիկնամուտի մը ներշնչման, եւ իր ամբողջ անձը ուրախութեան, վշտի կամ տենչանքի կենդանի պատկեր մը դարձնել...: Հ. Կոմիտաս, որ քաջութիւնն ունեցաւ գալ վարել երգչախումբը եւ ինքն իսկ երգել եկեղեցական տաղեր մեր Stabat Materին համապատասխանող կտորին մէջ (Տիրամայր), բարձրացաւ յուզմունքի ներուժութեան մը որ գրեթէ մինչեւ արցունք բերելու աստիճանին կը հասնէր, եւ հասարակութիւնը օվասիոն մը ըրաւ իրեն...: Հ. Կոմիտաս, որուն կը պատկանի պատիւը այս եղանակները հաւաքած եւ անոնց գեղեցկութիւններն առաջին անգամ ըզգացած ըլլալու, յայտնուեցաւ նաեւ հնարամիտ ու փափուկ նուագայարդար մը, որովհետեւ այդ եղանակներէն շատերուն միացուցած էր դաշնակի կամ խումբի համար գրուած ընկերացում մը, ուր ազգային «թօնալիթէ»ին ու գոյնին ամենաճիշդ եւ ամենանուրբ զգացում մը երեւան կուգայ:»

Ժընէվ ու Լօզան, ուր իր հետն էր՝ ֆրանսերէն բանախօսութեամբ մը հայ երաժշտութեան ու բանաստեղծութեան ու Կոմիտասի կատարած գործին վրայ բացատրութիւններ տալու եւ երգուելիք կտորներուն թարգմանութիւնն արտասանելու համար, ան ապշեցուց զուիցերիական հասարակութիւնը. Ժընէվի եւ Լօզանի թերթերը հիացական յօդուածներ հրատարակեցին «Կազէթ տը Լօզան»ը, ընդարձակ ու խանդավառ յօդուածի մը մէջ կը գրէր. «Պ. Չ. առաջադրած էր ցոյց տալ թէ իր երկիրը, զոր մեծ դժբաղդութիւններ համակրութեան արժանի կը կացուցանեն, համակրութեան արժանի էր մանաւանդ իբր քաղաքակրթական տարր մը: Ան իր նըպատակին հասաւ ու նոյն իսկ աւելի անդին անցաւ. դժուարութիւն չքաշեց ցոյց տալու թէ Հայերը իրենց պարտէզը մշակել գիտեն: Բայց անոնք որ ըսած են թէ այդ պարտէզը ատենով Եդեմի դրախտը եղած է, եթէ գային այսօր զայդ կրկնել, այլ եւս ընաւ պատճառ պիտի չունենային այդ մասին տարակուսելու: Երաժշտական տեսակէտով, ուրբաթ օրուան երեկոյթը յայտնութիւն մը եւ դիւթանք մը (enchantement) եղաւ: Հայ երաժշտութիւնը ոչ միայն մարդկային երաժշտութեան մէկ որոշ տարրն է, այլ եւ այնքան գեղեցիկ է ան որ կրնայ նախանձը

բնութենէն շատ աւելի շռայլօրէն նպաստաւորուած քան ինչ որ է:

(2) Ռուսերուն՝ Թուրքերէն ու Քիւրտերէն աւելի բարբարոս նկատուիլը տարօրինակ է...

Fonds A.R.A.M

շարժել փարթամ Գերմանիային եւ խրոխտ Ֆրանսային. ան կրնայ մեզի համար առաջնորդ մը ու իտէալ մը հանդիսանալ։

« ... Այդպիսի գործերու երաժշտական ընթերցումը բաւականաչափ որոշ գաղափար մը չի կրնար տալ անոնց մասին, պէտք է գանանք լսել Հ. Կոմիտասի պէս արուեստագէտ մը արտայայտուած, որ գանանք կ'երգէ՝ դաշնակի վրայ ինքն իսկ իրեն ընկերանալով, կային օրէնք կամ կշռական օրէնք)։ Իրենց միութիւնը, զգացման միութիւն մըն է։ Ի՛նչ անփութութիւն «թօնալիթէ»ի ու «քառիւո»ի հանդէպ։

«Հաճոյք մըն էր տեսնել այն հրճուանքը որով հասարակութիւնը կը հետեւէր այդ երգեցողութեանց քմահաճ թելին և սրտաբուխ խանդավառութիւնը որով գանանք կը ծափահարէր։ Այդ երգերէն ամէն մէկը իր յատուկ գեղեց-

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, 1907ԻՆ, ԼՕԶԱՆ
Իր շուրջը՝ Ռուբէն Սեւակ, Գասպար Իփեկեան, Ա. Չ.
եւ երկու հայ ուսանողներ

մեր բազմաձայնական ճաշակին գոհացում տալու համար ու նաեւ ոգեւորելու համար այն գործիական ընկերացումները զոր իրենց երկրին մէջ մերթ կուտան անոնց։ Ի՛նչ դաս մեր երաժիշտներուն համար, գործը այդ արուեստագէտին, գրեթէ անանուն, քանի որ աշխատեր է աւելի իր երկրի արուեստին քան իր անձնական արուեստին համար եւ որուն ձայնով ամբողջ ցեղ մըն է որ կ'արտայայտուի։

«Բայց մանաւանդ ի՛նչ դաս գեղեցկութեան։ Այն կտորները զոր երգեց, չեն կարդաւորուած իրենց ներշնչումէն դուրս զըտնուող գեղեցկապիտութեամբ մը (ներդաշնակութիւնն ունէր։ Եւ արդէն հայ արուեստին բնորոշ գծերէն մին այն է որ իր այլազանութիւնը կը հաւասարի իր գեղեցկութեան։

«Ահա թէ ի՞նչպիսի երգերով Հայերը կը լեցնեն իրենց կեանքն ու իրենց երգերը։ Ահա թէ ինչե՞ր քաղած են այն բնութենէն ուր Աստուած գիրենք տեղաւորեր է։ Իսկ մե՞նք, ի՞նչ ենք քաղեր այն բնութենէն որուն ծոցին մէջ կ'ապրինք ...»։

Պոլսեցւոց ծանօթ կոմս Օսթրօրօկը, որ հայասէր մը չէր, բայց լսած էր Կոմիտասի համերգները, պատերազմի առեն Փարիզեան թերթի մը իր տուած մէկ յօդուածաշարքին մէջ (Արեւելեան խնդրոյ մասին) կը խոստո-

Fonds A.R.A.M

վանէր՝ «Հայերը սքանչելի ժողովրդական ե-
րաժշտութիւն մը ունին»։

Արդէն իսկ Պերլին իր ուսումն աւարտելէ
յետոյ արտասանած առաջին հրապարակային
դասախօսութեան առթիւ, Պերլինի համալսա-
րանի երաժշտութեան ուսուցիչ փրոֆ. Օսքար
Ֆլայշըը կը գրէր՝ «1899ին Պերլինի Երաժշ.
Ընկերութեան Մէջ. սրահին մէջ կոմիտասի
կարգացած դասախօսութիւնը հայ հոգեւոր ե-
րաժշտութեան մասին պիտի մնայ անմոռանա-
լի»։ Տարիներ յետոյ, Վիէննայի համալսարա-
նի երաժշտութեան դասախօս փրոֆ. Վիլհէլ Ե-
տօն կը գրէր. «Կը զարմանամ կոմիտասի ար-
տակարգ ընդունակութեան վրայ։ Շատ լաւ
ըմբռնելով ժողովրդական երգը, ան գաչնա-
կած է երգերը հազուագիւտ ճաշակով եւ ճշգըր-
տութեամբ։ Ան բոլոր երգերը զոր անձամբ
լսած եմ կոմիտասէն եւ կամ ուսումնասիրած
եմ, կ՚ապացուցանեն որ Կոմիտաս եղական
դէմք է՝ իբր գաչնակող եւ իբր փոլիֆոնիսթ»։
Իսկ գերման յայտնի երաժշտագէտ եւ խմբա-
պետ Ալօիս Մէլիչար, Կոմիտասեան Ցանձնա-
ժողովի հրատարակած հինգերորդ տետրը ըս-
տանալէ յետոյ, Օրիորդ Մ. Բաբայեանին ուղ-
ղուած նամակի մը մէջ կ՚ըսէր՝ «...Կոմիտաս
աննման վարպետ է. անոր գաչնակումը (har-
monie) անբաժանելի զժուար ու գունաւոր
է, անոր մեներգի ու խմբերգներու չարահիւ-
սումները անկարելի է գերազանցել»։

Կրնայի դեռ երկարել հեղինակաւոր
օտարներու կողմէ հիացման այսպիսի արտա-
յայտութեանց չարքը։

Իսկ իր գերը հայ երգը Հայոց մէջ իսկ
տարածելու եւ սիրցնելու համար, ամբողջ
յեղափոխութիւն մըն է մեր բարքերուն մէջ։
Իրմէ առաջ, հայ ժողովրդական երգը անծա-
նօթ էր Հայութեան մէկ տուեալ մասին, եւ
կամ արհամարհուած։ Հայաստանի գիւղացին
որ գոյն աւանդաբար կը պահպանէր եւ իր նո-
րանոր աշուղներով այդ հինաւուրց գանձարա-
նը կը ճոխացնէր, կը սիրէր գոյն անչուշտ իբր
իր կեանքին գարդը, իբր իր հոգւոյն սփոփան-
քը, իբր իր ուրախ ու տխուր օրերուն քաղցր
ընկերը, բայց անոր արժէքը իր ամբողջ չա-
փով հեռու էր գիտնալէ։ Հայաստանէն դուրս,
գաղութներու մէջ, նոյն իսկ հայ մտաւորա-
կան կեանքի կեդրոն հանդիսացող քաղաքներու
մէջ (Պոլիս, Թիֆլիս, Իզմիր, Վենետիկ, Վի-
էննա, Մոսկուա, Բազու, եւայլն) հայ ժողո-
վրդական երգը (Կոմիտասի պէս քանի մը տա-
րածուած կոմպոզիտորէ զատ) շատ քիչ ծանօթ
էր. կ՚երգուէին «ազգային» երգեր, որոնց
բառերն ու գաղափարները հայկական էին (ընդ-
հանրապէս հայբենասիրական), բայց որոնց
եղանակը գրեթէ միշտ (բաց ի Տէր կեցոյ մը,
Հայաստան երկիր դրախտավայրէ մը կամ Ո՛վ
մեծասքանչ դու լեզուէ մը, որոնց եղանակը
դարձեալ եւրոպաձեւ է, բայց հայկական
չեշտ ունի) արեւմտեան օփերայի կոմպոզիտորէ
կամ ծանօթ եւրոպական երգերէ փոխ առնուած
էր պարզապէս եւ կամ հետեւողութիւն էր ա-
նոնց. Քամառ – Քաթիպայի Արի իմ սոխակին
եղանակը ռուսական է, Ծիծեռնակին եղանակը
օտարէ, խօսքերն ալ թարգմանածոյ, Մեր հայ-
րենիքին եղանակը հաւանօրէն իտալական,
Բամ փորոտանին եղանակը իտալական օփե-
րայի երգերու նմանողութիւն է, եւայլն, եւն)։
Առանցմէ զուրս մեր երիտասարդութիւնը մեծ
քաղաքներու մէջ կ՚երգէր կա՛մ թրքական, վր-
բացական, յունական, ռուսական երգեր, եւ
կա՛մ եւրոպական երաժշտութեան անձնատուր
կ՚ըլլար, «հայկական» երաժշտութեան գոյու-
թիւնն իսկ անգիտանալով։ Իր անձին ու գոր-
ծին համայքով, իր հրատարակութիւններով,
իր կազմած խումբերով, եւրոպական մեծ կե-
դրոններու մէջ իր տուած համերգներով եւ
արտասանած բանախօսութիւններով եւ ատոնց
գոհած յաջողութեան Հայոց վրայ գործած
ազդեցութեամբ Կոմիտաս վարդապետ ջնջեց
հայ ժողովրդի այդ անգիտութիւնն ու անտար-
բերութիւնը իր սեփական երգին հանդէպ։ Այ-
սօր մեր դպրութիւններուն մէջ հանդէս մը տեղի
չ՚ունենար, որուն յայտագրին գլխաւոր գար-
դերէն մին չկազմէ հայ ժողովրդական երգը։
Պատերազմէն յետոյ ես եղայ Եգիպտոս, Սու-
րիա, Պաղեստին, Ամերիկա, ամէն տեղ լսեցի,
հայ որբանոցին, հայ դպրոցին, հայ տան, հայ
ամէն տեսակի հաւաքման մէջ, հայ երգը, ու
մանաւանդ կոմիտասի հաւաքած ու գաչ-
նակած հայ երգը, երիտասարդ Հայերու բեր-
նին վրայ թրթռուն։ Ան Հայաստանը իր կեն-
դանի գոյնովն ու բուրմունքովը տարածեց օ-
տար երկինքներու տակ ծնած եւ հայրենիքի
մասին վերացական գաղափար մը միայն ու-
նեցող նոր սերունդներուն, հայրենիքէն շա-
տոնց հեռացած եւ օտարամոլ դառնալ սկսած
գաղթականներու հոգւոյն մէջ տոհմային եր-
գին մոգութեամբ վերանորոգեց հայրենի հո-

Fonds A.R.A.M

ղին ակըը, եւ Հայաստանի գիւղացիին ալ տըւաւ գիտակցութիւնը իր սեփական երաժշտութեան եւ անոր ներկայացուցած արժէքին: Սքանչելի՛ գործ, անհունապէս բեղմնաւոր:

5· Կոմիտաս եղած է խանդավառող ուսուցիչ մը եւ արտակարգ խումբ կազմող ու վարող մը: Այս կէտին վրայ աւելորդ է ծանրանալ· ամէն ոք գիտէ այն պաշտումը զոր ունէին իրեն համար քանի մը սաները որոնցմով մասնաւորապէս զբաղած է Էջմիածին եւ Պոլիս՝ որպէս զի իր գործին շարունակողներն ըլլան· ամէն ոք գիտէ այն անդիմադրելի ձգողութիւնը զոր ան կը ներշնչէր՝ ուր որ երթար՝ հայ երիտասարդութեան, այն ճարտար ու հմայիչ կերպը որով իր շուրջ եւ հայ երգին շուրջ կը համախմբէր հարիւրաւոր պատանիներ ու պատանուհիներ, կը մարզէր շարունակ, կ'ընտելացնէր՝ զարմանալի արագութեամբ՝ հայ երաժշտական ոճին, ու անոնցմով կը կազմէր խումբեր ինչպէս իրմէ առաջ մեր մէջ չէր տեսնուած երբեք, եւ կուտար անոնցմով համերգներ ինչպէս մեր ժողովուրդը չէր ունեցած իրմէ առաջ:

8· Կոմիտասի ճոխ անձնաւորութեան մէջ ամենակարեւոր տեղերէն մին կը բռնէ գիտուն ուսումնասիրողը: Հայ ժողովրդական եւ եկեղեցական երաժշտութեան կազմութեան, յատկանիշներուն, ճիւղաւորումներուն անոր պատմութեան եւ այլ յարակից հարցերու վրայ ան երկար տարիներէ ի վեր հետազօտութիւններ կը կատարէր: Ատիկա մեծապէս շահեկան քննութեան մարզ մըն էր, ուր գրեթէ ոչինչ եղած էր իրմէ առաջ: Ան կը ջանար որոշ ցոյց տալ փուլերը որոնցմէ անցած էր հին ատեն հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը, կ'ուզէր ճշդել դերը զոր կատարած էին Խաչատուր Տարոնեցի մը, Ներսէս Շնորհալի մը, եւ ասոնց պէս ուրիշ մեծ հայ երաժիշտներ, կարդացած ու նօթագրած էր ինչ որ այդ մասին կարելի է գտնել մեր պատմագիրներուն, քրոնիկագիրներուն ու այլ հեղինակներու մէջ, հին ձեռագիրներու անտիպ գրուածքներուն մէջ անվերջ պրպտումներ ըրած էր եւ հաւաքած էր ինչ որ կը վերաբերի երաժշտութեան: Ան մասնաւորապէս կը ճգնէր բանալին գտնելու մեր հին խազագրութեան, որուն բազմաթիւ նմոյշները կը տեսնենք հին ձեռագիր շարականներէ եւ տաղարաններէ ոմանց մէջ, — յաճախ՝ եղանակին էական կէտերը յիշեցնող, շեշտերը մատնացոյց ընող նշաններ, բայց մերթ ալ մէկէ աւելի տողեր բռնող մանրամասն երաժշտական նօթագրութիւն, որ հաւանօրէն եղանակը ամբողջութեամբ կը ցուցադրէ: Այդ բանալիին գիւտը մեզի թոյլ պիտի տար որոշ գիտնալ թէ ԺԴ· եւ ԺԵ· դարերուն (ու աւելի իսկ առաջ) ի՛նչպէս կ'երգուէին այսինչ շարականն ու այնինչ տաղը:

Այս աշխատանքներուն արդիւնքը փոքր մասով մը միայն հրատարակած էր իր հայերէն ու գերմաներէն յօդուածներուն մէջ: Թէ իր հիւանդանալէն առաջ մինչեւ ո՛ւր հասցուցած էր իր ուսումնասիրութիւնը խազագրութեան մասին, յայտնի չէ: Իր ձեռագրաց ծրարներուն մէջ, կցկտուր նօթեր միայն գտանք այդ նիւթին վրայ· ոչինչ՝ շարադրուած: 1908ին իր ուրուագծած ինքնակենսագրութեան մէջ ինք իբր «անտիպ գործ» կը յիշատակէ՝ «ուսումնասիրութիւն հայ ժողովրդական երաժշտութեան», «ուսումնասիրութիւն հայ եկեղեցական երաժշտութեան», «խազաբանութիւն», «զանազան դասագրքեր երաժշտութեան»: Ասոնցմէ միայն հայ ժողովրդական երաժշտութեան վրայ իր ուսումնասիրութիւնը գիտեմ որ, որ, ինչպէս ըսի արդէն, մեծ մասամբ շարադրուած էր: Իր յիշած միւս «անտիպ գործեր»ը գր՞ած էր ամբողջապէս, թէ ծրագրած լոկ, նօթեր հաւաքած ու մասամբ գրած, — յայտնի չէ ինծի:

Կոմիտաս յատուկ ուշադրութիւն դարձուցած էր նաեւ բառերու շեշտաւորման վրայ: Ես չեմ լսած եկեղեցական մը որ իրեն պէս Աւետարան կարդար· վանկերը, յստակ, որոշ կ'անջատուէին իր անթերի առոգանութեան մէջ, շեշտերը ճիշդ կը հնչէին ուր որ պէտք էր: Նոյն հոգածութիւնը ցոյց կուտար եւ երգեցողութեան մէջ, կը ծաղրէր այն տիրացուները որ շեշտ կը դնեն այն վանկերուն վրայ ուր շեշտի պէտք ու կարելիութիւնը չկայ (զոր օրինակ՝ Տէր ողորմեաին ոին վրայ կը կոխեն ու կանգ կ'առնեն երկար, մինչ «Տէ՛ր»ն է շեշտուած վանկը եւ «ողորմեա»ին ան: Մեր երգին զտման աշխատանքին մէջ, եղանակին ելեւէջմանց եւ բառերու բուն շեշտուելիք վանկերուն ներդաշնակման մեծ տեղ տուած էր, եւ ամենայն իրաւամբ:

Fonds A.R.A.M

10․ Կոմիտաս, վերջապէս, ստեղծագործ երաժիշտ էր, եւ ոչ թէ միմիայն հաւաքող ու դաշնակող, ինչպէս ոմանք կը կարծեն։ Սիփանայ քաջերը՝ որոշ եղանակի մը օգտագործումով անձնական շարադրութիւն է, եւ գեղեցիկ գործ մը, դիւցազնական շունչով։ Հայ պարի եղանակներու շարքը զոր դաշնակի համար գրած է (եւ որուն կարեւորագոյն կտորը, Մշոյ շորորը, դժբաղդաբար յայնի չէ թէ ո՛ւր է մնացած) ժողովրդական մօթիֆներու վրայ անձնադրոշմ երաժշտական հիւսուածաշարք մըն է, ա՛յնքան նուրբ ու գունագեղ։ Տէր կեցոն, Ո՛վ մեծասքանչը եւ մանաւանդ Կալի երգը, այնպէս ինչպէս ինք զանոնք դաշնակած է տրուած եղանակի մը վրայ, գրեթէ անձնական ստեղծագործութիւն են։ Ի՛նչքան ծրագիրներ ունէր այդ մարդին մէջ։ Էջմիածին, է՛ն առաջ խորհած է գրել օփերա մը Դաւիթ եւ Միհերի դիւցազնավէպէն քաղուած խաղի մը վրայ, խաղը գրող չէ գտնուած, եւ ինք ալ երբեք չէ ձեռք զարկած իր այդ ծրագրին գործադրութեան։ Յետոյ մտածած է նոյնպէս գրել բեմական երաժշտութիւն Թումանեանի Անուշէն քաղուած թատերախաղի մը համար, տարիներով սպասած է որ Թումանեան այդ խաղը ինքն իսկ հանէ իր քերթուածէն, Թումանեան խոստացած էր (առանց համոզման) եւ երբեք ալ չէր գրած։ Թիֆլիս գտնուած միջոցիս, Կոմիտասի հետ Թումանեանի տունն էինք օր մը, Կոմիտաս նորէն խնդրեց որ փութացնէ լիպրեթթօին խմբագրումը․ Թումանեան զգացուց որ ատիկա իր ընելիք բանը չէր, «ես պօէմը գրել եմ, բսաւ խնդալով, լիպրեթթօն էլ թող ուրիշը հանէ»։ Սպասելով այդ լիպրեթթօին, Կոմիտաս արդէն Անուշի քանի մը մեներգներու եւ խմբերգներու եղանակը յօրինած էր (ինքնահնար եղանակներ՝ ժողովրդական երգերու ոճով), առոնք ինծի երգեց Էջմիածին, եւ շատ սիրուն գտայ (մանաւանդ Ասել են ուռին սիրոյ ողբերգին եղանակը)․ բարեբաղդաբար իր ձեռագրաց մէջ գտանք Անուշի համար գրած այդ եղանակները որոնք (թէեւ անոնց դաշնակումը դեռ չէ շարադրած) նոյնութեամբ հրատարակուիլ կ՚արժեն։

Դեռ ինչե՛ր պիտի ընէր, ի՛նչ յարաճուն թափով պիտի շարունակած ու ընդլայնած ըլլար իր գործը, եթէ անողորմ ճակատագիրը զայն յանկարծ իր հոյակապ տաղանդին, հըմտութեան, կորովին, փորձառութեան լրութեանը մէջ հարուածած եւ իր մեղեդաւոր բերանը լռութեան դատապարտած, իր հրաշագործ ձեռքը կասեցուցած չըլլար։ Դժբաղդութիւններով հարուստ մեր ժողովրդին մեծագոյն դժբաղդութիւններէն մէկն է այդ մտաւոր անդին ուժին երկար տարիներէ ի վեր անշարժացումը։ Իբր երգիչ, իբր հաւաքիչ, իբր դաշնակող, իբր զտիչ հայ երաժշտական ոճին, իբր ուսուցիչ ու խումբ կազմող, իբր հայ երգի փրոփականտիսթ, ան՝ կարելի է ըսել՝ տըւած է իր ամբողջ չափը, եւ ինչ որ ըրած է՝ կարող է իր անունը յաւիտեան անմահ պահել․ բայց իբր հետախուզող բանասէր եւ իբր ստեղծագործ երաժիշտ ան դեռ շատ բան ունէր ընելու, ու խորին ցաւ ու մեծ կորուստ է մեզի համար որ ան կասեցաւ այդ մարզերուն մէջ իր բոլոր կրցածը դեռ չտուած։ Առոր մէջ ինք զոհն է նաեւ իր ժողովրդասէր, անձնուէր բընաւորութեան, ինչպէս եւ մեր մէջ՝ իր երեւան եկած ատեն՝ այդ բազմաձեւ գործին համար հարկաւոր զանազան յատուկ ուժերու չգոյութեան։ Իրեն պէս հմուտ արուեստագէտ մը, եթէ եսական ու փառասէր խառնուածք ունենար, գտնելէ յետոյ այդ ոսկեհանքը, փոխանակ իր ուժերը նորանոր կտորներու հաւաքման ու դաշնակման, ուսուցչական գործունէութեան, խումբերու կազմութեան ու ղեկավարման սպառիչ աշխատանքներուն մէջ տարիներով մաշեցնելու, գէթ անոնց մեծ մասը պիտի նուիրէր անձնական ստեղծագործութեանց կերտման եւ քննական ուսումնասիրութեանց լիակատար յօրինման։ Բայց ան «նըւիրուած» մարդ էր գերազանցապէս, «ծառայելու» հրայրքէն բռնուած․ ան կը զգար որ նախապատրաստական դժուար եւ անհրաժեշտ գործ մը կար կատարելու, եւ այդ գործին միշտ առաջնութիւն տուած է իր անձնական երկերուն վրայ։ Այդ բոլորը միասին լիովին իրագործել անհնար էր․ քննական մեծ աշխատութիւնները եւ գեղարուեստական երկերու յօրինումը կը պահանջեն որ հեղինակը ամբողջապէս անոնց նուիրուի։ Կոմիտաս, իր բարդ ու բազմադիմի գործունէութեան մէջ, չէր կրնար այդպիսի ծանր աշխատանքներու տալ այն բոլոր ժամանակը որ հարկաւոր էր եւ ինքնամփոփումն ալ որ անհրաժեշտ էր։ Պատերազմէն քիչ առաջ, ան կը ձգտէր նաեւ Պոլիս հայ երաժշտանոց մը հիմնել, հանրօգուտ

Fonds A.R.A.M

զմայլելի՛ զազափար, որ սակայն եթէ իրակա-նանար, իրեն համար աւելի եւս գժուար պիտի դառնար իր ուսումնասիրութեանց եւ անձնա-կան ստեղծագործութեանց ժամանակ եւ ուժ գտնել նուիրելու:

✶

Առաջին օրէն իսկ ուր գինք տեսայ եւ զգա-ցի այդ անսովոր ուժը որ կար իր մէջ, ես ան-սահման սիրով մը կապուեցայ իրեն, եւ այդ սէրս, աւա՛ղ, թերեւս անուղղակի պատճառ-ներէն մէկն եղաւ այն տխուր վիճակին ուր ան այժմ կը գտնուի:

Ե՛ս եղայ գինք դրդող որ 1906ին գար Փա-րիզ ու մնար հոն, եւ ես եղայ գինք մղող որ 1910ին գայլս երթար: 1901ին գինք Փարիզ տեսնելէս յետոյ, թղթակցութեան մէջ մնա-ցի իրեն հետ, եւ գիտէի որ ինքը, էջմիածնայ մէջ, պաշարուած ըլլալով հանդերձ գինք խո-րապէս սիրող քանի մը ընկերներով, չուներ հարկ եղած բոլոր պայմանները լիովին կատա-րելու համար այն բազմակողմանի գործը ո-րուն կոչուած էր: Ստանալով իրմէ նամակ մը Պերլինէն ուր եկած էր քանի մը չաբթուան համար, գրեցի իրեն գալ Փարիզ եւ գէթ ա-տեն մը մնալ ու գործել այստեղ: Իրը եկամուտ ուրիշ բան չունէր բայց եթէ էջմիածնայ մի-քանի իր փոքրիկ ամսականը, որ հեռու էր Փարիզի պէս տեղ մը իր պէտքերուն բաւելէ. յոյս ունէի սակայն որ Փարիզի հայ գաղութը պիտի ուզէր այդպիսի վարպետ ու համայիչ ե-րաժիշտ մը իր եկեղեցւոյն իրը դպրապետ պա-հել եւ անոր ապրուստը վայելչօրէն ապահո-վել: Այդպէս կը մտածէի, եւ գէպքերը ցոյց տուին որ կը սխալէի: Հետեւեցաւ թելադրու-թեանս եւ եկաւ Փարիզ. շատ բան ըրաւ հայ արուեստին, հայ անունի վարկին համար, բայց Փարիզի Հայերը չըրին ինչ որ պէտք էր գինքը իրենց մէջ պահելու համար, ու տարի մը ետքը սրտաբեկ ու զառնացած ելաւ դարձաւ էջմիածին:

1908ի վերջերը տեսայ գինքը էջմիածին, երբ գացի հոն մասնակցելու կաթողիկոսական ընտրութեան իրը Մշոյ եւ Շապին – Գարահի-սարի պատգամաւոր: Աւելի որոշ զգացի հոն ինչքան չրջապատը նեղ էր իրեն համար. ան-թիւ ընդդիմք ունէր, միջավայր չկար, հարկ ե-ղած օդնութիւնը չկար: Տարօրինակ բան է որ Մայր Աթոռը, որ Զարին կարծածին պէս մե-ծահարուստ չէր բայց հեռու էր աղքատ ըլլալէ, թէ՛ Երմեանի, թէ՛ Իզմիրլեանի, թէ՛ Սուրէն-եանի հայրապետութեան օրով, ոեւէ գումար չէ տրամադրած այդ մեծարժէք արուեստագէ-տին որ իր երաժշտական գործերը հրատարակէ գէթ իր դաչնակած պատարագը տպագրէ: Կը նեղուէր հոն, մանաւանդ Փարիզի մէջ ունեցած գործունէութեան լայն ու փայլուն ասպարէզին յետոյ:

Անցդակի պատմեմ հոս դէպք մը որ տե-ղի ունեցաւ Թիֆլիս այդ օրերուն եւ որ նոյն-պէս գինք վշտացուց: Կաթողիկոսական ըն-տրութենէն յետոյ Կոմիտաս Թիֆլիս եկաւ մեղի հետ քանի մը չաբաթ մնալու, կը փափա-քէր համերգ մը տալ, եւ կը սպասէր որ իրեն օդնողներ ըլլային գայն կազմակերպելու հա-մար: Այն մեծ հայկերոյթին որ Թիֆլիսի Հա-յութիւնը տուաւ ի պատիւ Թրքահայ քառասուն պատգամաւորներուն, բաղդն ունեցանք լսել ձերունի Չիւանին, մեծ ժողովրդական բա-նաստեղծը, որ իր յոգնած խոպոտած ձայնով ու իր աւանդական սազով իր գեղեցիկ տաղե-րէն մէկ քանին երգելով մեր սրտերը թունդ հանեց, իսկ Կոմիտաս գմայլեցուց ամենքը իր բազմաթիւ, բազմազան, հրաշալի երգերով: Ինչ յետոյ, Կովկասի Բարեգործական Ընկե-րութեան տարեկան երեկոյթին, ուր փոխար-քայ Վորոնցոֆ – Տաշքոֆ եւ իր ամուսինը կուգային առաջին անգամ ըլլալով անձամբ ներ կայ գտնուիլ, Կոմիտաս իր երգեցողութեամբ փայլ տուաւ ու փոխարքային ներկայացուելով անոր չերմ չնորհաւորութիւնները ընդունեցաւ, սակայն իր ծրագրած համերգին համար օդնող-ներ, կարգադիր քոմիթէ մը կազմելու տրա-մադիր անձեր գտնելու իր յոյսը ի դերեւ ելաւ: Ըսեցանք քանի մը «ջոջ»երու. «Թող ինք սար-քէ համերգը, ըսին, մենք կ'աշխատինք տոմ-սերը տարածել...»: Ինքը միջոցներն իսկ չու-նէր սրահ մը վարձելու. վշտացած, հրաժարե-ցաւ իր ծրագրէն եւ դարձաւ էջմիածին:

1910ին կը գրէր ինձի թէ Պոլսէն փափաք յայտնողներ եղած էին որ հոն երթար, յոյս տալով որ իր գործունէութեան համար լաւ պայմաններ պիտի գտնէր հոն. նոյն տեսն Մեսրոպ եպիսկոպոս Տէր Մովսիսեան որ Թիֆ-լիսի առաջնորդ էր այդ միջոցին, իրեն առա-ջարկած էր գալ Ներսիսեան գպրանոցի երա-ժշտութեան ուսուցչութիւնը եւ կարծեմ նաեւ

Fonds A.R.A.M

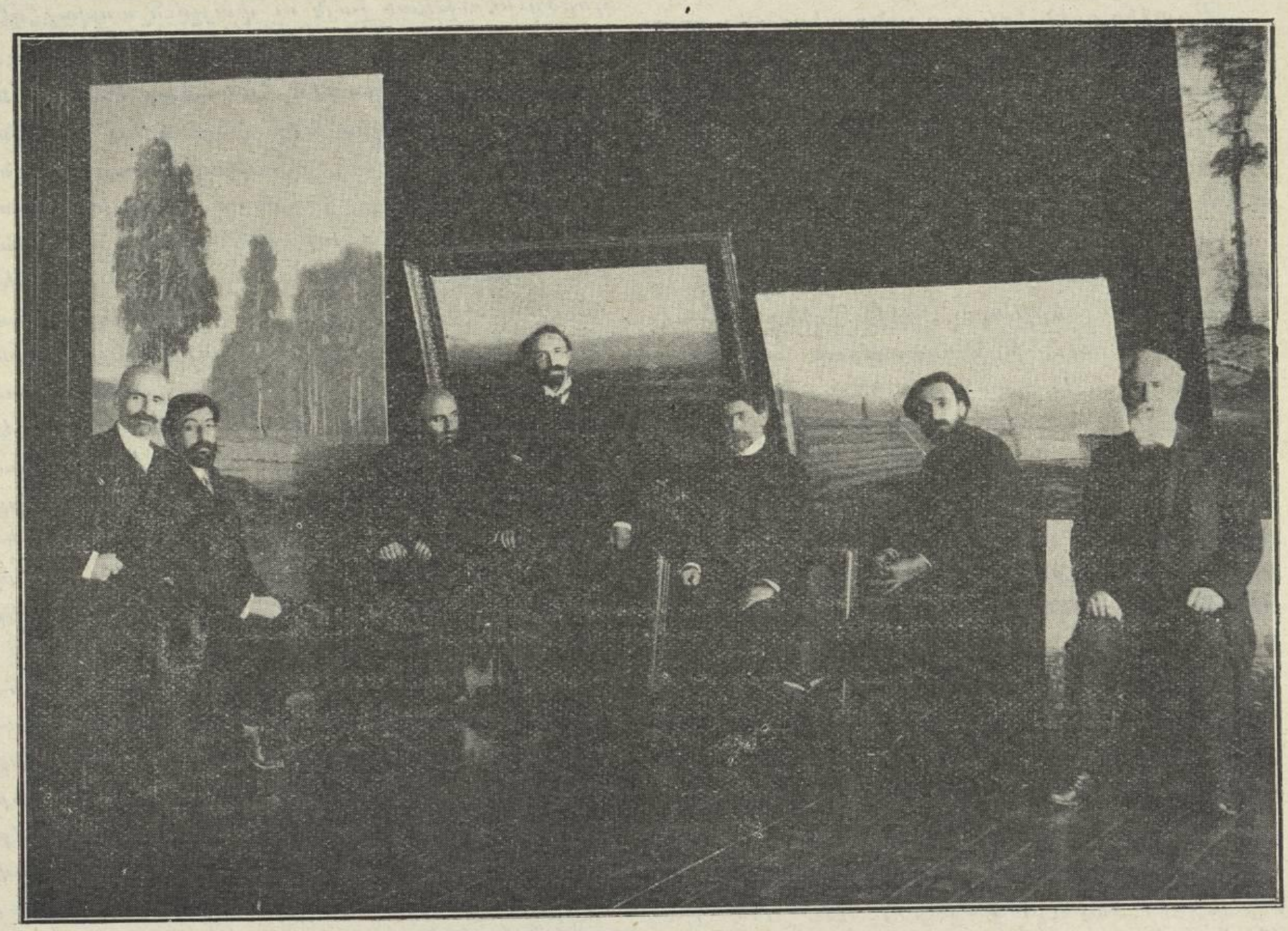

ԿՈՄԻՏԱՍ, 1909ի Յունուարին, Թիֆլիս, նկարիչ Բաշինջաղեանի աշխատանոցին մէջ (իր աջ կողմը՝ Ա. Իսահակեան եւ Յ. Թումանեան, ձախ կողմը՝ Ա. Չ., Բաշինջաղեան, Վրթանէս Փափազեան եւ Ղազարոս Աղայեան)

քաղաքին աւագ եկեղեցւոյն դպրապետութիւնը ստանձնել: Երկուքէն ո՞րը նախընտրել, կը վարանէր որոշում տալ, եւ ինծի խորհուրդ կը հարցնէր: Մղեցի զինքը Պոլիսը նախընտրել: Ժէօն – Թիւրք ըէժիմին հանդեպ ո եւ է համակրութիւն ու վստահութիւն չունէի, եւ մեր բոլոր քաղաքական գործիչներուն հոն դառնալու փութալը եւ Իթթիհատի կասկածելի «վերանորոգիչներուն» հետ ձեռք ձեռքի գործել ուզելը անիմաստուն գտած էի ու մեր դատին համար վնասակար, եւ իմ մասիս՝ յամառած էի դուրսը մնալը նախընտրել: Բայց երաժիշտի մը համար՝ Պոլիս՝ անպատեհութիւններ չկային, եւ կային՝ այդ շրջանին՝ որոշ առաւելութիւններ: Ո՞վ կրնար երեւակայել որ քանի մը տարի յետոյ համաշխարհային ահաւոր պատերազմը տեղի պիտի ունենար: Գեղարուեստական գործունէութեան համար լայն ասպարէզ կար այդ միջոցին Պոլիս, նոր ըէժիմը գրաքննութիւնը ջնջած էր, երթեւեկի ազատութիւն տուած էր, Պոլսոյ եւ Թրքահայաստանի միջեւ հաղորդակցութիւնները դիւրացած էին, Պոլսոյ մեր մեծ համայքին մէջ հայ մտաւոր եւ ազգային կեանքի վերազարթում մը սկսած էր, Կոմիտաս հոն պիտի լիովին ըմբռնուէր, խրախուսուէր եւ օժանդակուէր իր գործը լայնօրէն կատարելու: Լսեց անգամ մը եւս իմ բարեկամական խորհուրդիս ու գնաց Պոլիս: Թէ ինչ հրաշալի գործ կատարեց հոն, թէ ինչպէս հայ եւ օտար հասարակութիւնները հոն գնահատեցին զինքը, յայտնի է ամենուն: Բայց եկաւ մեծ պատերազմը եւ պատահեցան այն դէպքերը որ իր ուղեղը ցնցեցին եւ զինք դրին այն ցաւագին կացութեան մէջ ուր կը մնայ մինչեւ ցարդ...:

Մերթ կը մղուիմ մտածել, հիմա, թէ լաւագոյն էր թերեւս որ ան երբեք հեռացած չըլլար Կովկասէն: Էջմիածին եւ Թիֆլիս, ան պի-

Fonds A.R.A.M

ոի չարունակէր աշակերտներ հասցնել, խումբեր պիտի կազմէր, իր ուսումնասիրութիւնները յառաջ պիտի տանէր ու այդ խաղաղ ու նուազ ծանրաբեռն կեանքին մէջ թերեւս պիտի լրացնէր դանոնք։ Թերեւս իսկ՝ նոյն հանդարտ պայմաններով՝ իրեն աւելի հեշտ ըլլար իր եռաժշտական անձնական ծրագիրները զէթ մասամբ իրագործել։

Իր Պոլիս քանի մը տարի դարձելովը, սակայն, ազգն է որ չահեցաւ, ինչպէս որ ազգը չահեցաւ նաեւ մեծապէս անոր տարի մը Փարիզ մնալովը։ Կովկասի մէջ, չէր կրնար այդքան ընդարձակութեամբ, ներուժութեամբ ու փայլով, եւ այդպիսի միջազգային լայն հասարակութեան մը առջեւ, կատարել գործը զոր ան Փարիզ ու Պոլիս կատարեց։

Իհարկ լուծումը՝ անշուշտ՝ իր Փարիզ մնալն էր։ Այստեղ, թէ՛ իր ամբողջ ծրագիրը կրնար իրագործել եւ թէ՛ իր գեղարուեստական ու հմտական պաշարը ճոխացնել, ինչ որ ըրաւ մասամբ այն մէկ տարուան ընթացքին զոր անցուց հոս։ Փարիզի Հայ եկեղեցւոյ իրը դպրապետ՝ իր կեանքն ապահոված, ան հոյակապ հայկական երգչախումբ մը պիտի կազմէր, որ Փարիզի մեր գաղութին փառքը պիտի ըլլար։ Մեր եկեղեցին այդպիսի խումբով մը չէնցնելէ եւ զայն Փարիզի երաժշտասէր օտարներուն իսկ համար չահեկան ու սիրելի վայր մը դարձնելէ զատ, այդ խումբով ան պիտի տար քաղաքին մէջ պարբերական համերգներ եւ այդպէսով հայ գաղութին ու հայ մշակոյթին գեղեցկագոյն ձեւով փրոփականտին ամենաթանկագին նպաստ մը պիտի բերէր։ Ու իր պարապոյ ժամերը պիտի յատկացնէր իր հաւաքած երգերը դաշնակելու, իր քննական ուսումնասիրութեանց եղրակացութիւնները չարաղբելու եւ անձնական երաժշտական երկեր յօրինելու։ Երկու տարին անգամ մը կրնար արձակուրդի չրջանին դառնալ Կովկաս, նորէն չփման մէջ մտնել հայրենի հողին ու ժողովուրդին հետ, նոր նիւթեր հաւաքել, կրնար մերթ ալ ցցելել ուրիչ մօտիկ գաղութներ, բանախօսել ու համերգներ տալ, բայց իր կեդրոնատեղին Փարիզ ըլլալու էր։ Այս էր որ կը փափաքէի ես, ու կը կարծէի թէ այդ փափաքս դիւրաւ իրականանալի բան մըն էր, քանի որ ամսական քանի մը հարիւր ֆրանքի վրայ էր խնդիրը։ Թելադրեցի գայդ այն առենուան Փարիզի Հայ եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան առենապետ հանգուցեալ Մ. Հրան Ցովակիմեանին, որ խոթագէս կը սիրէր եւ լրջօրէն կը գնահատէր Կոմիտաս Վարդապետը եւ չարաթն անգամ մը գայն կը հրաւիրէր իր տունը քանի մը մտերիմ բարեկամներու հետ եղբայրաբար մէկ քանի ժամ անցընել։ Ցովակիմեան բոլորովին համաձայն, այդ առաջարկը դրաւ Հոգաբարձութեան սեղանին վրայ, եւ պնդեց ինչքան կըրցաւ, բայց առանց յաջողութեան։ իր ընկերները յայտարարած էին թէ իրենք ալ կը գնահատէին Կոմիտաս Վարդապետը, բայց կը կարծէին թէ եկեղեցւոյն միջոցները թոյլ չէին տար դպրապետ ու խումբ պահելու... Հոգաբարձութիւնը եկեղեցւոյ երիցատան մէջ սենեակ մը յատկացուցած էր Կոմիտաս Վարդապետին՝ որպէս դի պանդոկի ծախք չունենայ, ատիկա բաւական կը համարէին իրենց համակրութիւնը յայտնելու համար։

Գացի եկեղեցւոյ Վարչութեան նախագահ հանգուցեալ Ա. Էդնայեանը տեսնելու եւ ջանացի զինք համոզել։ անկարելի եղաւ։ գովեստով խօսեցաւ Վարդապետին վրայ, բայց, ըսաւ, «տարեկան ինչ հասոյթ որ ունի եկեղեցին՝ պարտաւոր ենք անոր աւելցուքը ամբողջութեամբ պանքան դնել՝ եկեղեցւոյն ապագան ապահովելու համար։ Մեր այժմեան պայմաններուն մէջ, դպրապետ ու խումբ՝ մեղի համար լիւքս են, որուն միջոցները չունինք...»։ Տեսութիւն որ ամեն կերպով սխալ էր։ Իրենք իսկ կը նկատէին թէ ինչպէս ամէն կիրակի եկեղեցին լեփ-լեցուն կ'ըլլար—նոյն իսկ այն առեն երբ մեր գաղութը հիմակուան պէս ըստուարացած չէր—Կոմիտասի դիւթիչ երգեցողութիւնը լսելու եկող խուռն բազմութեամբ։ իրենց ընելիք «պոհպութիւնը» դիւրաւ կրնար փոխարինուիլ, նոյն իսկ նիւթապէս։ Տեսած էին նաեւ թէ մեր ազգային վարկին համար ի՛նչ արժէք ունէր Կոմիտասի ներկայութիւնը Փարիզի մէջ, թէ «Փարիզի Հայկական Մուրեան»(1) նախաձեռնութեամբ եւ օգնութեամբ Կոմիտասի տուած մեծ համերգը ի՛նչքան խոր

(1) Այդ Միութիւնը ազգասիրական կազմակերպութիւն մըն էր, որուն վարիչ Մարմնոյն անդամներն էին Շիրվանզատէ, Տօքթ. Ա. Բաբայեան, Մ. Ցովակիմեան, Յ. Իսկենտէր, Ներսէս Խան Ներսէսեան, Համբարձում Մելիքեան եւ այս տողերը գրողը, եւ որ չորս հինգ տարի իր կրցածն ըրաւ հայ դատին եւ հայ մշակոյթին ծառայելու համար։

Fonds A.R.A.M

աքանչացում պատճառեց Փարիզի Ֆրանսական երաժշտասէր հասարակութեան եւ Ինչպիսի ուրախութիւն ու հպարտութիւն հայ գաղութին: Ոչ միայն եկեղեցւոյ Հոգաբարձութիւնը չըրաւ այդ իմաստուն ու ազնիւ ժեսթը, այլ դէթ մեկենաս մը չգտնուեցաւ որ ինք ընէր ինչ որ Հոգաբարձութիւնը անկարելի կը կարծէր: Նոյն իսկ «Հայ Քնար»ին երեւումէն յետոյ, Կոմիտասի առաջին դաշնակած երգարանին, որ ապահեցաւ «Հայկական Մխիթեան» օգնութեամբ, չգտնուեցաւ գաղութին մէջ, որ չատ հարուստ էր, արուեստասէր ունեւոր մը, որ ատոր պէս մէկ քանի ուրիշ տեարերու հրատարակութեան ծախքը յանձն առնէր: Եւ օր մը այդ անորոշ կացութենէն ձանձրացած, Կոմիտաս զարձաւ Էջմիածին:

Այո՛, Պոլիս երթալը ի վերջոյ աղետաբեր եղաւ իրեն. բայց հոն է նորէն որ իր կեանքին ամենէն փայլուն ու բեղուն շրջանն ունեցաւ: Ահագին եղած է հոն իր կատարած գերը: Հոն ալ «մեկենաս» չգտաւ, բառին լուրջ իմաստովը: Բայց գտաւ զինք գուրգուրանքով ու խանդավառութեամբ պաշարող հոծ ու ջերմ համայնք մը, գտաւ զինք դիտակցօրէն գնահատող ու իրեն սրտագինօրէն աջակցող բարեկամներու հոյլ մը, կազմեց հսկայ խումբեր, հասցուց աշակերտներ, տուաւ բազմաթիւ համերգներ, հրատարակեց երկու երգատետր, կատարելագործեց իր պատարագը, դաշնակեց բազմաթիւ հայ երգեր յառաջ տարաւ իր քննական ուսումնասիրութիւնները, հայ թերթերու մէջ հրատարակեց մերթ յօդուածներ մեր երաժշտութեան վրայ, Հայութեան պարծանքը եղաւ այդ քաղաքին մէջ, Պոլսեցին հոգեպէս Հայաստանցի դարձնող մոգիչ ուժ մը հանդիսացաւ, հայ երաժշտութեան արժէքը եւ իր գործին նշանակութիւնը այդ հայկական մեծ կեդրոնավայրէն տարածեց ու ճանչցուց աշխարհի չորս կողմը հանուր Հայութեան, մեր ցեղին վարկը բարձրացուց Արեւելքի եւ Արեւմուտքի բոլոր ազգերուն առջեւ:

1914ի գարնան, եկաւ Փարիզ Երաժշտութեան Միջազգային Ընկերութեան Քոնկրէսին մասնակցելու: Իր Ֆրանսերէն բանախօսութիւնը Քոնկրէսին մէջ հայ ժողովրդական երաժշտութեան մասին (որուն ձեռագիրը նոյնպէս չգտանք իր թղթերու ծրարներուն մէջ) եւ Հայոց եկեղեցւոյն մէջ Աւագ Հինգշաբթի գիշերը իր կազմած հայ եկեղեցական երաժշտութեան հոյակապ համերգը, ուր ինք, օր. Բաբայեան եւ Շահ-Մուրատեան իրենց երգեցողութեան համայքով եւ մեր եկեղեցական երգերու աննման դեղեցկութեամբ զմայլեցուցին ունկնդիրները, անմոռանալի թուականներ կը մնան մեր երաժշտութեան պատմութեան մէջ: Փարիզի Հայերը ատ ալ տեսան, եւ նորէն մղում մը չունեցան այդ հրաշալի մարդը իրենց մէջ պահելու (վատահ եմ որ եթէ լուրջ կարզադրութիւն մը ընէր այդ միջոցին Փարիզի Հայոց եկեղեցւոյ Հոգաբարձութիւնը, ան կը հրաժարէր Պոլիս դառնալէ ու կը մնար հոս): Դարձաւ Պոլիս, ու քանի մը տարի յետոյ եկաւ հոս (աւելի ճիշդ բերին զինք) այլեւս ոչ իբր երաժիշտ, այլ իբր հիւանդ...

★

Պիտի չբուժուի՞... Պիտի զինքը նորէն չտեսնե՞նք բեմին վրայ... Պիտի չլսե՞նք այլ եւս իր երգեցողութիւնը ... Պիտի չկարենա՞յ լրացնել իր գործին այն կարեւոր մասը զոր կիսատ թողուց...

Այս հարցմանց, զոր մեզի յաճախ կ'ուղղեն հեռուէն ու մօտէն հայրենակիցներ, եւ զոր մենք իսկ այնքան անգամ ուղղած ենք մենք մեզի կամ մանաւանդ զինք դարմանող բժիշկներուն, դժբաղդաբար չենք կրնար տալ այն վճռականօրէն դրական պատասխանը զոր կը ցանկանք: Մանագէտ բժիշկներուն վճիռը անողորմ է: Ցոյսը զոր ինծի պէս բանաստեղծներ դեռ կը պահեն, բացառիկ երեւոյթի մը, հրաշքի մը վրայ է զոր դիմած ու գեղասէր աստուածութիւն մը թերեւս թոյլ տայ որ տեղի ունենայ, – յանկարծական սթափում մը այդ երկարատեւ թմրութենէն, խաղաղութեան ու լռութեան այդ կեանքին մէջ զոր ան կը վարէ եւ ուր իր հին ծանօթները, իրեն ամենէն աւելի սիրելի եղած անձերը՝ երբ կ'այցելեն իրեն՝ ամենէն աւելի կը վրդովեն ու կը խոցեն զինքը:

Եթէ այդ հրաշքը պատահի, – եւ ամբողջ հայ ազգը կը ցանկայ որ ան պատահի – մեր բազմավաստակ Վարպետը պիտի տեսնէ որ իր հիւանդութեան երկար շրջանին իր բարեկամները ու զինք յարգող հայրենակիցները եղբայրաբար հոգ տարած են իր հանգստութեան, կրցածնին ըրած են փարիզ բերելով խնամքով պահելու ինչ որ կը մնար Պոլիս իր ձեռագիրը–

Fonds A.R.A.M

ներէն ու հինգ տետրակ հրատարակած են անտիպ գործերէն։ Այդ հրատարակութեանց համար ան նախ պիտի բարկանայ,—այդ բծախնդիր արուեստագէտը հարիւր անգամ սրբագրելէ, բարեփոխելէ առաջ ո եւ է բան չէր հրատարակեր, — պիտի փրփրի ու պոռայ կանչէ՝ տեսնելով որ մենք տպեր ենք իր ձեռագիրները ինչպէս որ գտնունք գտեր ենք, բայց իր բարկութիւնը շուտ պիտի իջնէ մտածելով որ Ցանձնաժողովը երկիւղած պարտականութիւն մըն է որ ուզած է կատարել, կորուստէ փրկելու եւ հանուր Հայութեան, բովանդակ երաժշտական աշխարհին ներկայացնելու համար իր անտիպ մնացած այն աշխատութիւնները զոր ինքն իսկ որոշ բոպէի մը արդէն համերգներու մէջ հանրութեան ներկայացուցած էր։

*

Կոմիտասի սկսած գործը, ուրախութեամբ պէտք է հաստատել, կը շարունակուի ու կը զարգանայ այսօր Խորհրդային Հայաստանի մէջ։ Արդէն իսկ, իր գործունէութեան սկըզբնաւորութենէն քանի մը տարի յետոյ, Կովկասի մէջ, անոր օրինակին հետեւելով, նորայայտ տաղանդաւոր հայ երաժիշտներ, Գրիգոր Սունի, Մեհրապեան, Ռ. Մելիքեան եւ այլք, մեր ժողովրդական երգերը սկսան ձայնագրել եւ դաշնակել։ Ատեն մը ետքը, Արմէն Տիգրանեան, գտնելով մէկը որ Թումանեանի Անուշէն լիպրեթթօ մը հանէր (թէեւ բաւական ձախաւեր), ժողովրդական մօթիֆներու նմանողութեամբ երաժշտութիւն մը շարադրեց անոր համար։ Այս վերջերս, Խորհր. Հայաստանի կառավարութեան օգնութեամբ, հայ կարող երաժիշտներ, որոնցմէ ամբողջ հոյլ մը ունինք այժմ Երեւան համախմբուած, Անուշաւան Տէր Ղեւոնդեան, Սպիրիդոն Մելիքեան, Նիկ. Տիգրանեան, Ռոմանոս Մելիքեան, ժողովրդական երգեր հաւաքելու եւ ուսումնասիրելու գործին մեծ մղում տուին եւ այդ երգերէն մաս մը դաշնակեցին, կազմեցին լուրջ երգչախումբեր եւ պարբերաբար համերգներ կուտան, հիմնեցին Հայ Ազգային Երաժշտանոց, որ՝ կառավարութեան օգնութեամբ հետզհետէ կը զարգանայ յօրինեցին երաժշտական բազմաթիւ կտորներ, մերթ՝ բոլորովին ինքնահնար, գրեթէ միշտ որոշապէս արեւելեան գոյնով, հայ ժողովրդական երգերու ոճով։ Ժամանակակից հայ ստեղծագործ երաժիշտներու մեծագոյնը, Սպենդիարեան, զոր դժբաղդութիւնն ունեցանք վերջերս կորսնցնելու, եւ որ պատերազմէն առաջ, ռուսական դպրոցի աշակերտ, ռուս երաժշտական աշխարհին մէջ փայլած էր իր հեղինակութիւններով (որոնց մէկ մասին մէջ Ղրիմի ժողովրդին արեւելեան մօթիֆներն օգտագործած էր) եւ նոյն իսկ իր ինչ ինչ կտորներով միջազգային համբաւի մը տիրացած էր, եկաւ Հայաստան խորհրդային ըէժիմին հաստատումէն յետոյ, մօտեցաւ հայ ժողովրդական երգին եւ օգտուելով մեր տոհմային երաժշտութեան մօթիֆներէն ինչպէս եւ իր հնարող ճոխ մտքին ներշնչումներէն, Թումանեանի Թմկաբերդի առումը քերթուածէն հանուած լիպրեթթօի մը վրայ շարադրեց Ալմաստ օփերան, որ քանի մը ամիս առաջ Մոսկուա ներկայացուեցաւ շքեղ յաջողութեամբ։ Կը լսենք թէ Տէր–Ղեւոնդեան եւս, որ Սպենդիարեանէն յետոյ մեծագոյն երաժշտական տաղանդը կը համարուի Հայաստանի մէջ, գրած է՝ ի միջի այլ ստեղծագործութեանց՝ օփերա մը Շանթի Հին Աստուածներէն քաղուած լիպրեթթօի մը վրայ։ Հայ երաժշտութիւնը մտած է ուրեմն իր գերագոյն փուլին մէջ, հայ գոյնով եւ արդիական բոլոր նրբութիւններով երաժշտական արուեստ մը կը սկսի ծաղկիլ մեր հայրենիքին մէջ։ Նոյնպէս հոն մեր երաժիշտները յառաջ կը տանին հայ երգի գիտական քննութեան աշխատանքը եւ ժողովրդական երգերու հաւաքածուներ ուսումնասիրութիւններով հրատարակելու կարեւոր գործը։ Կոմիտասի ծրագրին այդ երկու վերջին կէտերը, զոր ինք կիսատ թողած էր, իր եղբայրակիցները ուրեմն Հայաստանի մէջ զանոնք ձեռք առած են եւ լայն ու հզօր թափով կը զարգացնեն։ Ցանկալի է միայն որ Հայաստանի մէջ արտադրուած երաժշտական գործերը եւ հայ երաժշտութեան վըրայ հրատարակուած աշխատանքները եւ ժողովրդական երգերու նոր հաւաքածուները գաղութներու Հայութեան մէջ տարածելու լուրջ ջանք մը կատարուէր, ինչ որ դեռ բնաւ գոյութիւն չունի։(1)

---

(1) Կովկասի մէջ մեր այժմ ունեցած բոլոր հին եւ նոր երաժիշտներուն վրայ բաւական մանրամասն ծանօթութիւն տուող շահեկան եւ օգտակար գործ մըն է Արամ Երեմեանի «Սեւան, հայ նորագոյն կոմպոզիտորներ» հատորը (Վենետիկ Ս. Ղազար, 1927)։

Fonds A.R.A.M

Հայ նոր երաժշտութեան մը զարգացումը արտասահմանի Հայութեան մէջ եւս կը տեսնուի, բայց նուազ ծաւալուն ու նուազ ուժեղ կերպով: Ունինք մեր գաղութներուն մէջ մեծատաղանդ երգիչներ ու երգչուհիներ (այդ մարզին մէջ՝ գաղութահայութիւնը նոյն իսկ աւելի հարուստ է քան Հայաստան): Ունինք համակրելի երգչախումբեր. Փարիզ՝ «Սիփան» եւ «Կոմիտաս» խումբերը, Կոմիտասի երկու աշակերտներու՝ Պ.Պ.Սաքօ Ցակոբեանի եւ Նշան Սերգօեանի ղեկավարութեամբ, երկուքն ալ անհատական զոհողութեանց ու մեծ խանդավառութեան մը շնորհիւ կազմուած ու պահպանուած, եւ որոնց առաջինը տարիներէ ի վեր գաղութին ազգային հանդէսներէ ոմանց կը մասնակցի եւ երկրորդը եկեղեցւոյն մէջ Կոմիտասի կամ Եկմալեանի պատարագը կ'երգէ. ասոնց վրայ աւելցան վերջերս Դպրոցասէրի Տիկնանց վարժարանի եւ Սէվրի Մուրատեան վարժարանի աշակերտական սիրուն խումբերը. Նիւ Եորք՝ երկու խումբ, մին տարիներէ ի վեր գոյութիւն ունեցող եւ Կոմիտասի աշակերտ Թումաճանի ղեկավարութեամբ ստեղծուած ու պահպանուած, միւսը՝ վերջերս կազմուած արժէքաւոր երաժիշտ Մեհրապեանի նախաձեռնութեամբ, եւ որոնց երկուքն ալ մէկէ աւելի համերգներ տուած են քաղաքին հայ եւ ամերիկեան հասարակութեան ծանօթացնելով մեր ժողովրդական, եկեղեցական եւ արդի երաժշտութիւնը. Թերեւս դեռ կան՝ այլուր եւս՝ ուրիշ խումբեր, զոր հոս կը մոռնամ յիշատակել: Բայց երաժշտական ինքնատիպ արտադրութիւնը, հակառակ արեւմտեան մեծ կեդրոններու բարձր միջավայրին ընձեռած առաւելութեանց ու դիւրութեանց, եւ հայ երաժշտութեան մասին ուսումնասիրութիւնները, սահմանափակ են: Իբր ուսումնասիրութիւն, ուրիշ ոչինչ կը յիշեմ Կոմիտաս Վարդապետի լուելէն ի վեր, բայց եթէ Պ. Նուպար Ալեքսանեանի կարեւոր աշխատութիւնը (որ երեւցաւ Անահիտի մէջ) եւ Պ.Պատմագրեանի անտիպ ընդարձակ երկասիրութեան շահեկան մէկ գլուխը (որ նոյնպէս այստեղ լոյս տեսաւ):

Կոմիտաս Պոլիս ունէր վեց սաներ, որոնց harmonieի դասեր կուտար իր տան մէջ՝ զանոնք ոչ միայն իբր երգիչ այլ եւ իբր երաժշտագէտ պատրաստելու համար, որպէս զի օր մը իր գործը շարունակեն(1). ասոնցմէ մին, Արտաշէս Ապաճեան որ Կալաթայի եկեղեցւոյն մէջ դպրապետ էր, վախճանած է պատերազմի շրջանին Պոլսոյ մէջ: Հայկ Սեմերճեան, Վարդան Սարգսեան եւ Վաղարշ. Սրուանձտեանց, պատերազմէն յետոյ Փարիզ գալով, ատեն մը իրենց սուղ միջոցներով ջանացած են իրենց երաժշտական ուսումը շարունակել Ֆրանսացի ծերունի յայտնի երաժիշտ եւ Հայոց ջերմ բարեկամ Ռընէ Լընօրմանի մօտ, բայց յետոյ Սեմերճեան իր ապրուստը ճարելու համար ստիպուած է երաժշտութիւնը ձգել եւ լուսափորագրութեան գործին նուիրուիլ, թէեւ «Կոմիտասի Բարեկամներու Ցանձնաժողով»ին սկիզբէն ի վեր անդամ՝ անոր միշտ կը գործակցի ամենայն անձնուիրութեամբ: Միհրան Թումաճան Նիւ Եորք հաստատուած է, երաժշտական հեղինակութիւններ չեմ կարծեր որ ունենայ, բայց խումբ մը կազմած է եւ հայ երգը մեր Նիւ Եորքի գաղութին մէջ տարածելու կ'աշխատի տարիներէ ի վեր: Սրուանձտեանց Պ. Ա. Համբարձումեանի օգնութեամբ կրցաւ Գերմանիա երթալ եւ շարունակել իր ուսումը, ու յետոյ Եգիպտոս եւ այժմ Ամերիկա սկսած է աշխատիլ, Կոմիտասի բացած ճամբէն ընթանալով, ժողովրդական երգեր դաշնակելու եւ իր աշխատութիւններէն մաս մը հրատարակած է քանի մը տետրերով: Կանաչեան, որուն համար լսած եմ թէ օժտուած է երաժշտական ձիրքերով, քանի մը տարիներէ ի վեր Կիպրոս Մելգոնեան որբանոցներուն մէջ ուսուցիչ է, բայց չեմ գիտեր թէ ունի՞ արտադրութիւններ, ամէն պարագայի մէջ՝ չեմ յիշեր որ ո եւ է գործ հրատարակած ըլլայ ցարդ: Վարդան Սարգսեան, որ ամենէն հմուտն ու տաղանդաւորն է այդ վեց սաներուն, եւ որ թէ՛ Փարիզ եւ թէ՛ Պրիւսէլ՝ Պ. Վահան Խորասանճեանի օգնութեամբ՝ տարիներով շարունակեց իր ուսումը, գիտեմ որ ունի արտադրութիւններ, բայց դեռ ոչինչ կրցած է հրատարակել: Տարիներ առաջ, Պ. Խորասանճեանի աջակցութեամբ ան պելճիքացի եւ հայ սիրող երգիչներով խումբ մը կազմած էր եւ Պրիւսէլի մէջ տուաւ հայ երաժշտութեան քանի մը համերգներ ինչպէս եւ համերգ մը Փարիզի մէջ, որոնք մեծ յաջողութիւն գտան. բայց վերջերս, գրասենեակի քարտուղարութեան աշխատանքի

(1) Տեսնել «Անահիտ»ի ներկայ թիւին մէջ այդ վեցին լուսանկարը՝ իրենց Վարպետին հետ, այս վերջինոյն 1915ի գարնան աքսոր դրկուելէն քիչ առաջ Պոլսոյ մէջ հանուած:

Fonds A.R.A.M

մը մէջ թաղուած, բոլորովին անգործութեան մատնուած կը թուի, ապահովապէս՝ իր սկսած գործը շարունակելու նիւթական միջոցներէն զուրկ ըլլալուն համար. ցաւալի է որ Պ. Խոբասանճեան, Մարսէյլի գաղութին համար հայկական ոճով գեղեցիկ եկեղեցի մը կառուցանելու գովելի նախաձեռնութիւնն ունենալէ

բոշ թուով երաժշտական արտադրութիւններ որոնց մէջ կան շահեկան էջեր (առանց հայ ժողովրդական երգին հետ կապ ունենալու), ան ատենով՝ պատերազմէն առաջ՝ նոյն իսկ պատարագ մը շարադրեց, մասամբ ինքնահնար եղանակներով եւ մասամբ մեր եկեղեցական եղանակներէն օգտուելով (դժբազդաբար իրեն

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ԻՐ ՎԵՑ ՍԱՆԵՐԸ
(Է՛ն վերը՝ Վաղ. Սրուանձտեանց, Բարսեղ Կանաչեան, Վարպետին աջ կողմը՝ Վարդան Սարգսեան, ձախ կողմը՝ Արտաշէս Ապանեան, Ներքեւը՝ Հայկ Սեմերճեան եւ Միհրան Թումանեան։)

յետոյ, հայ երաժշտութեան զարգացման ու փրոփականտին նոյնքան կարեւոր գործին ստարելն այլեւս աւելորդ նկատելու սխալը գործեց (ան նոյն իսկ չոր մերժողական պատասխան տուաւ Կոմիտասեան Յանձնաժողովին որ Վարպետին անտիպ գործերը հրատարակելու համար անոր աջակցութեան դիմած էր)։ Փրօֆ-Գալֆայեան, պատերազմէն առաջ Փարիզ Սքօլա Քանթորոմի մէջ Վենսան տ'Էնտիի աշակերտելով կազմուած, հրատարակած է ո-

հիմք առնելով Պոլսոյ պատարագին Թրքերանգ մօթիֆները). այժմ տարիներէ ի վեր Քալիֆօրնիա հաստատուած է եւ կը շարունակէ մերթ արտադրութիւններ հրապարակ հանել, որոնք աւելի եւրոպական երաժշտութեան հետեւողութիւններ են։ Պ. Պաստագրեան, որ Պերլին ուսած է երաժշտական գիտութիւնը, նուագախումբի եւ երգչախումբի համար դաշնակեց շարք մը հայ ժողովրդական երգեր, հաճելի ու փայլուն ընդլայնումներով. իր աշխատութիւն-

Fonds A.R.A.M

նները, զոր հանդէսներու մէջ լսեցինք երմէկ գեկավարուած խումբերէ, դեռ անոթի կը մնան: Արտասահմանի Հայութեան այժմեան երաժշտական մեծագոյն դէմքը, Տիրան Ալեքսանեան, որ վիօլօնսելի վարպետներէն մին է Փարիզի մէջ եւ այդ նուագարանի արուեստին վրայ մեծապէս գնահատուած տեսական կարեւոր աշխատութիւն մը հրատարակած է դերմաներէն ու ֆրանսերէն, ճարտար ու հմուտ երգահանի տաղանդ ալ ի յայտ բերաւ՝ դաշնակելով չաո նուրբ, ու թերեւս քիչ մը չափազանց եւրոպական, արուեստով, խորհուրդ խորհիլը, ինչպէս եւ Ալագեազը, Հով արէքը, Ակնայ օրօրը (առանք հրատարակած է տետրի մը մէջ) ինչպէս եւ Աչքն ծովը (եղանակն առնելով Եկմալեանի գրքէն), նաեւ չարագրեց, երկու թաւերախաղի համար զոր ինքս սկսայ գրել եւ այս խճողուած ալեծուփ կեանքիս մէջ չկրցայ աւարտել եւ յաւակագիծը միայն երեն յանձնեցի, բեմական երաժշտութեան ինքնատեղծ հոյակապ կտորներ՝ կոմիտասի հաւաքած հայ ժողովրդական մօթիֆներէն օգտուելով. այդ կտորները որ երկու հանդէսներու մէջ գործադրուեցան, դեռ անոթի կը մնան, եւ Ալեքսանեան, իր դասերուն մէջ թաղուած, դժբաղդաբար չի չարունակեր իր երգահանի մեծարժէք աշխատանքը: Վերջապէս ունինք քանի մը տարիէ ի վեր յայտնուած երիտասարդ ու փափուկ տաղանդ մը, յանձին Պ. Արայ Պարթեւեանի, որ Փարիզի Քոնսէրվաթուարին մէջ հինգ վեց տարի լրջօրէն ուսաւ երաժշտական դիտութիւնը իր բոլոր ճիւղերով եւ որ իր հրատարակած «Նոր Երգեր»ու չարքերով որոնք հայ ժամանակակից բանաստեղծներէ ոմանց (եւ մերթ դժբաղդաբար բանաստեղծ բնաւ չեղող անձերու ալ) տաղերուն վրայ յօրինուած ինքնահնար եղանակներ են, ի յայտ բերաւ երաժշտական նուրբ անձնաւորութիւն մը: Դժբաղդաբար, Պարթեւեան հայ ժողովրդական երգին գանձարանը իր արուեստին բոլորովին հեռու պահած է: Անհրաժեշտ չեմ նկատեր անշուշտ որ հայ երաժիշտ մը իր ամէն արտադրութեան մէջ մեր ժողովրդական կամ եկեղեցական երգերէն ներշնչուի, ու հեռու եմ մտածելէ մանաւանդ որ ան ժողովուրդին ըստեղծած մօթիֆները դաշնակելով պէտք է չափանայ. ինքնահնար եղանակներով հայ արդիական երաժշտութիւն մը, երբ անհատական հզօր կնիք ունի եւ նորարար տաղանդ մը բոցը, մեծարժէք գործ է, ամենէն մեծարժէքը նոյն իսկ: Բայց երբ Մուսօրկսքիի պէս հանճարեղ երաժիշտ մը, ուսւ ժողովրդական երգերէն օգտուելով այնպիսի հսկայ հրաշակերտներ արտադրեր է, որոնք թէ՛ չատ հզօրապէս անձնադրոշմ են եւ թէ՛ ուսական ցեղային ինքնատպութիւն ունին եւ տասով եւրոպական արդի երաժշտութեան մէջ մասնայատուկ տեղ մը կը գրաւեն, երբ Կրիկի պէս հմայչարհային մեծ համբաւի տիրացած զմայլելի տաղանդ մը նոյն ձեւով դիտցեր է օգտուիլ նոր-վեկեան ժողովրդական մօթիֆներէն, ինչո՞ւ Պարթեւեան, իր անձնական ստեղծագործութիւնները չարունակելով հանդերձ, չօգտագործէ նաեւ մեր ժողովրդական ու եկեղեցական երաժշտութեան ոսկեհանքը, որմէ օր մը, վստահ եմ, ամբողջ մարդկութիւնը քաղցնացնող հզօր, խոր, անհատականօրէն եւ ցեղայնօրէն ինքնատիպ, անմահ գործեր պիտի հանեն մեծատաղանդ հայ երաժիշտներ:

Այս է մեր երաժշտութեան այժմեան պատկերը. եւ զայն բաղդատելով այն պատկերին հետ զոր ան 20–30 տարի առաջ կը ներկայացնէր, կրնանք համոզքով հաստատել թէ հայ երաժշտական արուեստն ու դիտութիւնը զգալի յառաջդիմութեան մէջ են. եւ այդ յառաջդիմութեան մեծագոյն ռահվիրան ու մղիչը Կոմիտաս վարդապետը եղաւ:

*

Երանի՛ թէ Կոմիտասեան Ցանձնաժողովին սարքած վերջին համերգին – որ յայտնուած ընդհանուր փափաքի մը համաձայն հաւանօրէն այսուհետեւ ամէն տարի կրկնուի, – մեծ յաջողութիւնը, ուրիշ գաղութներու մէջ գտնուող Կոմիտասի բարեկամները, աշակերտները, եւ յարդողները մղէ պարբերաբար կազմել նմանօրինակ համերգներ ի պատիւ Կոմիտասի եւ յօգուտ Կոմիտասեան գործին: Մեր մեծ հայրենակցին անոթի մնացած երկերուն չարքին մէջ դեռ կան թանկարժէք էջեր (օրինակ՝ իր դաշնակած պատարագը, զոր գոնէ իր ձեռագրաց մէջ, Անուշի համար գրած մեներգներն ու խմբերգները եկեղեցական ու ժողովրդական երգեր՝ դաշնակուած, եւլն) զոր անհրաժեշտ է հրատարակել, ինչպէս եւ անհրաժեշտ է հատորի մը մէջ ամփոփել հայ երաժշտութեան նուիրուած բոլոր յօդուածները զոր ինք հրա-

Fonds A.R.A.M

տարակած է պանապան թերթերու եւ տարեգրքերու մէջ: Ամէն անոնք որ անկեղծօրէն կը գնահատեն արժէքը այս բազմերախտ Հայուն գործին, պէտք է համերգնեը կազմելով, հրատարակուած երգատեարերը տարածելով՝ գործակից լինելիք կատարմանն այն պարտականութեան տոր ունինք հանդէպ Վարպետին եւ հանդէպ մեր ազգային երաժշտութեան:

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ԵՐԿԻԻՂ

Ո՞վ է փակեր դուռը կեանքին այս գիշեր·
Ո՛րքան թախիծ, երկիւղ ներս են մըճացեր:
Հոգիիս մութ ճամբաներէն ամայի՝
Խորհուրդներու տըխուր կարաւանը կ'անցնի:

Ո՞վ կը դիտէ մութին մէջէն ամեհի:
Լըռութիւնն այս մա՞հ է: Քարը կը խորհի՞:
Աստուածները խորհո՞ւրդ կ'ընեն մութ հեռուն ····:
Ո՞վ կը հսկէ ետեւը գոց դռներուն:

Ո՞վ է նստեր կոպերու վրայ քնառատ,
Կուրծքերու տակ նոր լոյսի ի՛նչ մեծ հաւատ:
Նիրհող կեանքին մահն է կեցեր պահապան,
Ու մահն անխոնջ հուն չի մտներ յաւիտեան:

Լալահառաչ կը կաղկանձէ շուն մ'անտուն,
Դունչն իր ցըցած դէպ գմբէթը զանգերուն·
Ու զանգերու լըռութեան մէջ վշտասոյզ՝
Ի՛նչ տենչանքներ ոգեանջներու մահասոյզ:

Սրտիս մէջ ի՛նչ շիրիմներու պեղումներ,
Երկինքին մէջ խորհելէն ո՞վ է մեռեր:
Աբեւին վրայ Աստուած ջուր է թափեր ա՛լ,
Եփելէն վերջ խորհուրդներն իր բազմածալ:

Տակաւ տակաւ կը ծովանայ մութը ծեր,
Տիեզերքի սիրտն է դադրեր այս գիշեր:
Լոկ ե՛ս արթուն կը նաւարկեմ դէպ ի ափ·
Այս գիշեր ո՛չ ափ կը գտնեմ ո՛չ մըրափ:

Մուսուլ ՍՈՐԻ — ՏՐԱՄ

Fonds A.R.A.M

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

1914էն ԱՌԱՋ ԵՒ ՎԵՐՋԸ

Բ.

Ներկայ դարը կը գտնուի ոչ թէ ոսկիին այլ ածուխին, երկաթին և քարիւղին լուծին տակ: Այս երեքն են ազգային հարստութեան և ուժին ամենաէական աղբիւրները: Ընդունուած իրողութիւն մըն է թէ անկլօ-սաքսոն աշխարհը նախանձելի գերակշռութիւն մը ունի լատին եւ սլաւ ազգերու վրայ: Ոմանք եւ նոյն իսկ կրնանք ըսել շատեր, այդ գերակշռութիւնը կը վերագրեն ցեղային ազդակներու: Թիւր ըմբռնում մըն է այս: Եթէ Անգլիա, Ամերիկա և Գերմանիա Ֆրանսայէն, Իտալիայէն և Ռուսիայէն վեր ի վեր դիրքի մը մէջ կը գտնուին, այդ գերազանցութիւնը հետեւանք է ոչ այնքան մտաւորական եւ հոգեբանական երեւոյթներու որքան ածուխի, երկաթի և քարիւղի այն հսկայ հանքերուն որոնցմով բնութիւնը օժտած է զիրենք:

Պատմագէտներու եւ քաղաքագէտներու գործած աններելի սխալը այս է թէ անոնք անտեսած են տնտեսականին ազդեցութիւնը պատմութեան վրայ. հանրութեան մէջ դեռ կը տիրէ սա համոզումը թէ պատերազմներու տեղի տուող պատճառները եղած են միշտ թագաւորներու և իշխաններու յիմար փառասիրութիւնները, պալատականներու էնթրիկները, կրօնական մոլեռանդութիւն, և կամ ազգային կրքեր և թիւրիմացութիւններ: Սխա՛լ և մեծ սխա՛լ: Իրականին մէջ պատերազմներու մեծ մասին դրդապատճառները տնտեսական բնոյթ ունին:

Յորմէհետէ քաղաքակրթութիւն ըսուածը իր մուտքը գործեց աշխարհի բեմին վրայ, խուլ պայքար մը ծայր տուաւ ազգերու և ցեղերու միջեւ ձեռք բերելու համար տնտեսական այն աղբիւրները որոնց կարեւորութիւնը ժամանակի պահանջմանց համեմատ կը տարբերէր: Հին փաստաթուղթերէն կը տեղեկանանք թէ հովուական շրջաններուն մէջ կռիւները կը մղուէին ոչխարի, այծի և կովու հօտեր-ու շուրջ: Այդ հօտերը սնուցանելու համար պէտք կար անշուշտ արգասաբեր դաշտերու և ձորերու: Ահա թէ ինչո՞ւ կռիւները կ'ընդարձակուէին. քանի յառաջացաւ քաղաքակրթութիւնը, այնքան սաստկացան պատերազմները, հողագործական գետնի վրայ առաւելութիւններ ապահովելու նպատակաւ:

Նեղոսին, Եփրատին, Հռենոսին, հիւսիսային Գերմանիոյ, Հունգարիոյ և Լոմպարտիոյ դաշտերուն տիրապետմանը համար մղուած պատերազմները պերճախօս ապացոյցներն են մեր յայտնած ճշմարտութեան: Ծովերու վրայ Հոլանտացիներուն և Հանսէաթիք ազգերուն թափած արիւնը ի՞նչ էր եթէ ոչ ձեռք ձգել գաղթավայրեր, մենաշնորհներ, նաւային խարիսխներ, եւայլն: Սիկիլիոյ ցորենի դաշտերուն տիրապետութեանը համար չէ՞ր որ Հռոմ և Կարքեդոն զիրար բզքտեցին այնքան տարիներ: Հելլէնք պատերազմեցան Սիրակուսայի դէմ ո՛չ այնքան աշխարհակալութեան պապակէն ծարաւցած որքան Ատտիկէի միլիոնաւոր բերանները կերակրելու ստիպողականութենէն մղուած: Հաւանաբար Տրովադայի դէմ մղուած պատերազմներն ալ նոյն շարժառիթներուն վերագրելի են: Յունաստանի արմտիքը Սեւ Ծովէն կուգար, եւ որովհետեւ Տրովադա կը տիրէր Նեղուցներուն, Հելլէնք ստիպուած էին կռուելու՝ ապահովելու համար իրենց գոյութեան անհրաժեշտ այդ պարենաւորումը:

Արդ եթէ նախնական ժամանակներու մէջ

Fonds A.R.A.M

ազգերը հացի, ցորենի, մսի և ձուկի համար կը կռուէին, չատ պարզ և բնական է որ ճարտարարուեստական ներկայ շրջանին մէջ ալ կռիւները կեդրոնանան այն տեսակ նիւթերու շուրջ որոնք կը կազմեն հարստութիւն, ուժ և թիւ — ածուխ, երկաթ և քարիւղ:

Դիւանագէտները և քաղաքագէտները չեն կրցած ըմբռնել ածուխի, երկաթի և քարիւղի քաղաքական և դինուորական արժէքը: Շատ մը պետական մարդիկ և հրապարակագիրներ դեռ կը կառչին սա համոզման թէ հող և թիւ յաղթական ազգերու բուն նպատակը կը կազմեն: Միայն Գերմանք ժամանակին թափանցած են սա գաղտնիքին թէ թիւը և հողի տարածութիւնը չեն ազգի մը հարստութեան և ուժի հիմնաքարերը, այլ ածուխի, երկաթի և քարիւղի հանքերը: Ցաճախ կը լսենք սա յանկերգը թէ մեծ պատերազմին Գերմանիոյ հետապնդած նպատակն էր Դաշնակիցներէն կորզել գաղթավայրեր հոն տեղաւորելու համար իր աւելորդ բնակչութիւնը: Աւիկա պատրուակ մըն էր միայն քօղարկելու համար բուն նպատակը որ կը կայանար Անգլիայէն դուրս Եւրոպայի մէջ գտնուող ածուխի, երկաթի և քարիւղի կարևոր բոլոր հանքերը իր դինուորական լուծին տակ առնել:

Պօնաբարթ ըսած է թէ նախախնամութիւնը միշտ թիւը կը նպաստաւորէ: Անտարակոյս, երբ հակառակորդները հաւասարապէս կազմակերպուած են, վերջին խօսքը թիւին կը մնայ: Հին աշխարհակալները կ'աշխատէին միշտ գերբաւել այն տեսակ հողեր որոնք ընդունակ էին իրենց բանակները կերակրելու: Ածուխի և երկաթի դարուն՝ հողագործական երկիրները կորսնցուցած են իրենց հրապոյրը յաչս վառասէր պետութիւններու: Ներկայիս աշխարհակալութիւնը նպատակակէտ ունի ածուխ, երկաթ և քարիւղ արտադրող գաղթավայրերը, որովհետեւ հոն է որ ամենէն աւելի կ'ածի թիւը: Ահա է փորձառութեան դասը:

Ճարտարարուեստական աշխարհի մէջ ածուխի յառաջ բերած յեղափոխութիւնը կը սկսի 1760 էն: Մինչև այդ թուականը Անգլիոյ և Գերմանիոյ բնակչութիւնը աւելցած է 5%էն մինչեւ 35%. 1760էն մինչեւ 1919 թէ՛ Անգլիա և թէ՛ Գերմանիա ածած են 500% համեմատութեամբ: Նոյն երեւոյթը կը պարզէ Ամերիկա որ հողագործութեան մէջ չատ աւելի հարուստ է քան Անգլիա և Գերմանիա: Այսպէս մինչև 1860 Ամերիկայի բնակչութիւնը կը տարուբերէր 30 միլիոնի չուրջ. 1860 էն մինչեւ 1919 հասած է 115 միլիոնի: Պատճառը դիւրահասկանալի է: Հին ժամանակները մարդիկ կ'ապրէին իրենց ձեռքի արտադրութեամբ: Հիմա մեքենան է որ ձեռքի տեղը կը բռնէ: Ըլլայ դաշտի վրայ, ըլլայ գործարանի մէջ, մեքենայով աշխատող գործաւոր մը կրնայ արտադրել ձեռքով աշխատող բազմաթիւ գործաւորներու չափ: Ուրեմն այն երկիրը որ ունի ամենէն աւելի մեքենագործ աշխատաւորներ, ամենէն բարգաւաճն է թէ՛ թիւի եւ թէ՛ հարստութեան կրկնակ տեսակէտներով: Եթէ Ֆրանսա մինչև 1914 տակաւ և յետամնաց եղած էր բաղդատմամբ Անգլիոյ, Գերմանիոյ և Ամերիկայի, այդ յետամնացութեան բուն պատճառը ածուխի, երկաթի և քարիւղի աղքատութիւնն էր:

Առանին պէտքերու համար սպառած ածուխը համեմատութիւն չունի ճարտարարուեստական պէտքերու պահանջած ածուխի քանակին հետ: Սպառման 20% ը կը պատկանի առանին պէտքերու, մնացեալ 80% ը ճարտարարուեստը կը կլանէ: Երկրի մը սպառած ածուխին քանակը կը ներկայացնէ անոր ճարտարարուեստական յառաջդիմութեան օդաչափը, ինչպէս կ'երեւի հետեւեալ թուանշաններէն.

	Անգլիա	
1865	թօն	96,760,0000
1875	,,	135,400,000
1885	,,	161,962,000
1905	,,	194,350,000
1913	,,	239,890,000
	Գերմանիա	
1865	թօն	28,330,000
1875	,,	48,530,000
1885	,,	73,670,000
1905	,,	103,960,000
1913	,,	173,660,000
	Ամերիկա	
1865	թօն	24,790,000
1875	,,	48,200,000
1885	,,	102,180,000
1905	,,	177,590,000
1913	,,	351,120,000

Fonds A.R.A.M

	Ֆրանսա	
1865	թօն	11,840,000
1875	,,	16,950,000
1885	,,	19,950,000
1905	,,	28,240,000
1913	,,	36,050,000

Ածուխի սպառման վերոյիշեալ ցուցակը ցոյց կուտայ իւրաքանչիւր երկրի տնտեսական յառաջդիմութեան որոշ չափը: Հաշիւ եղած է որ եթէ ածուխի սպառումը այս համեմատութեամբ յառաջդիմէ, տնեզերքի պէտքերը եօթը հազար տարի ապահովուած պիտի ըլլան: Իսկ գալով համաշխարհային ածխային հանքերու պարունակութեան, 1919ին՝ կացութիւնը հետեւեալն էր·

Եւրոպա	թօն	784,190,000
Հիւս· Ամերիկա	,,	5,073,426,000
Հարաւային Ամերիկա	,,	1,279,586,000
Ափրիկէ	,,	57,839,000
Աւստրալիա, Ովկիանիա	,,	173,410,000
		7,368,451,000

Այս թուանշաններէն բացայայտ է թէ Հիւսիսային Ամերիկա, այսինքն բուն Ամերիկա և Քանատա, կը տիրեն աշխարհի ածխահանքերուն երկու երրորդին:

Ածուխի հարստութեան մէջ Ամերիկայէն վերջը կուգայ Ասիա: Չինաստան Ասիոյ ամենահարուստ ածխահանքերը ունի: Շանզի որ Քիաու-Շաուի մէջ կը գտնուի, կը պարունակէ ոչ միայն ածուխի ընտիր հանքեր այլ նաև pigiron (երկաթէ ձող): Գերմանիա ժամանակին ձեռք դրաւ Քիաու-Շաուի վրայ ո՛չ թէ Հոնկքոնկի հետ մրցելու, այլ աժան չինական գործաւորողչէքով շահագործելու համար աշխարհի ամենահարուստ ածուխի և երկաթի հանքերէն մէկ քանին: Ածուխ և երկաթ արտադրող Հնդկաստան մը շատ աւելի օգտակար պիտի ըլլար Անգլիոյ քան բրինձ և մարգարիտ արտադրող Հնդկաստան մը:

Երրորդ կուգան Եւրոպայի ածխահանքերը: Ապագային թերեւս ծովու ալիքներէն և արեւու ճառագայթներէն ձեռք բերուելիք ելեկտրականութիւնը ըլլայ մեքենական ուժի բուն աղբիւրը: Ներկայիս ածուխն է որ կը հայթայթէ այդ ուժը: Եթէ այս անհերքելի ճշմարտութիւն մըն է, այն ատեն ստիպուած ենք ընդունելու թէ Ամերիկեան կիսադունդը սահմանուած է ըլլալ միանգամայն գինուորական աճումի և ճարտարարուեստական բարգաւաճումի գլխաւոր կեդրոնը: Թուանշանները պերճախօս լեզուով մեզ յայտնեցին թէ Ամերիկա ինքնին աշխարհի արտադրութեան 50%-էն աւելի, Եւրոպայի արտադրանքէն 5 անգամ աւելի և Անգլիոյ արտադրանքէն 20 անգամ աւելի կ'արտադրէ: Ըստ մասնագէտներու մաթեմաթիքին՝ Ամերիկայի ածխահանքերու տարածութիւնը 500,000 քառակուսի մէթր է:

Բնութիւնը բնաւ կամ քիչ առատաձեռն գտնուած է Ֆրանսայի, Իտալիոյ և Ճափոնի: Անշուշտ պատերազմէն առաջ Գերմանիա նպաստաւորեալ դիրքի մէջ կը գտնուէր, քանզի ցամաքային Եւրոպայի 55% կ'արտադրէր: Պատերազմէն առաջ Գերմանիոյ ունեցած ածուխը Անգլիոյ ունեցածին կրկինն էր: Հռենոս և Վէսթֆալիա կը պարունակեն Տիւսելտորֆ, Էսսէն, Տուիզպուրկ, Տօրթմունտ, Էլպըրֆերտ, Կելսըր, Քիրխըն, Պարմըն, Պոխում, Միւլհայմ, Քրեֆելտ, Համպորն, Սոլինկըն, Ռումշերտ քաղաքները որ կ'արտադրէին շուրջ 214,000,000 թօն: Պէտք չէ ուրեմն զարմանալ թէ ինչո՞ւ վերոյիշեալ կեդրոնները Գերմանիոյ է՛ն վաճառաշահ, է՛ն հարուստ եւ է՛ն խիտ բնակչութիւնը ունեցող վայրերն են:

Ածուխին գերազանց կարեւորութիւնը կամ օգտակարութիւնը բացատրելի չէ միայն ճարտարարուեստական, գինուորական և քաղաքական նկատումներով: Գիտականապէս ալ բազմակողմանի օգտակարութիւն ունի: Ածուխէն կ'ելլէ կազ, խայծղան, մեքենայի իւղ, պէնզօլ, նաֆթալին, ֆրէոզօթ, ամօնեաք: Ածուխէն կը ստանանք նաեւ հարիւրաւոր տեսակ ներկեր, հականեխիչներ, պայթուցիկ նիւթեր: Դարձեալ ածուխէն կ'ելլէ սաքարին, փէնասէթին, անթիփիրին եւայլն, եւայլն:

Հին դարերու քաղաքակրթութիւնը հիմնուած էր փայտի և փայտածուխի վրայ: Ներկայ դարը ածուխի, երկաթի և քարիւղի դարն է: Ճարտարարուեստ, հողագործութիւն, երկաթուղի, նաւ, վերջապէս ամէն ինչ իր յառաջդիմութիւնը կը պարտի արոյրի: Երկաթի արտադրութեան ծաւալումը այնքան արագ եղած է որքան ածուխինը: 1913ին Սթոքհոլմի մէջ գումարուեցաւ միջազգային ժողով մը որուն նպատակն էր ճշդել երկաթի համաշխարհային քանակը: Այդ ժողովին պատրաստած ցանկէն կը քաղենք հետեւեալ թուանշանները·

Fonds A.R.A.M

Եւրոպա	pօն	1,733,000,000
Ամերիկա	,,	5,154,000,000
Ասիա	,,	156,000,000
Ափրիկէ	,,	75,000,000
Աւստրալիա	,,	74,000,000
		7,192,000,000

Ամփոփելով տրուած բացատրութիւնները և բաղդատութիւնները, կը տեսնէք թէ Ամերիկա Եւրոպայէն գրեթէ հինգ անգամ աւելի ածուխ և երեք անգամ ալ աւելի երկաթ ունի:

Մեր յառաջաբանին մէջ յիշեցինք յոռետեսներու չափազանցուած այն կարծիքը թէ Անգլիա որ յաղթական Դաշնակիցներու գլուխը կը գտնուէր, ընկճուած դուրս եկաւ մեծ պատերազմէն, նկատելով որ 1,000,000,000 անգլիականի պարտքը կը հաւասարի իր ազգային հարստութեան: Այս անհեթեթ եզրակացութիւնը հերքելու համար ճշդեցինք թէ Անգլիոյ ազգային հարստութիւնը մինչեւ 1913 ոչ թէ 1,000,000,000 անգլիական այլ 15,000,000,000 անգլիական էր: Սակայն պատերազմական պարտքերու ազգային հարստութեան հանդէպ ունեցած յարաբերականութիւնը քննելէ առաջ՝ աղօտ մտքերու պէտք է բացատրել թէ ի՞նչ կը նշանակէ ազգային հարստութիւն կոչուածը:

Ազգային հարստութիւն և առհասարակ հարըստութիւն տարբեր բաներ են: Ժողովուրդներու մեծ մասը կը չփոթէ այս երկուքը: Անհատական մարդու կեանքը կարճ է, իսկ ազգի մը կեանքը երկար և երբեմն յաւիտենական: Չենք կրնար ուրեմն ազգի մը հարստութիւնը չափել պարզապէս դրամարելով դայն կազմող անհատներուն կեանքի տարիները: Ուրիշ խօսքով ազգի մը հարստութիւնը կայուն չէ: Ան ենթակայ է ելեւէջներու որոնք դատապարտուած են ըլլալու մերթ նպաստաւոր մերթ անյարմար: Իսկ այդ ելեւէջներուն էնտէքսը կը կազմեն նոյն ազգին քաղաքական հաստնութիւնը և քաղաքակիրթ ոգին:

Երբ ուզէ ազգի մը ընդհանուր պարտքը նկատի կ'առնենք, լաւ պէտք է դանագանենք թէ այդ ազգին պարտքը դայն կազմող անհատներո՞ւն թէ օտարներուն ձեռքը կեդրոնացած է: Անգլիական կառավարութիւնը իր պատերազմական պարտքին 85% ը իր իսկ ժողովուրդին կը պարտի: Այնպէս որ անգլիական կառավարութեան դրամագրամ պարտքը անգլիական ժողովուրդին դրամագրամ հարստութիւնը կը կազմէ: Նախընթացները չեն պակսիր ապացուցանելու համար թէ ներքին պարտքը չ'աղքատացներ ազգ մը: Ցեղափոխական չրջաններուն, Ֆրանսա քանիցս դրժեց իր պարտքերը եւ տարօրինակ հետեւանքը սա եղաւ որ Ֆրանսացիք աւելի հարստացան քան աղքատացան: Դժուար չէ բացատրել այս տարօրինակ թուղղ երեւոյթը: Երբ կառավարութիւն մը չկարենայ հատուցանել իր պարտքը, քանի մը մեծ դրամատէրեր կրնան փճանալ, բայց այդ փճացումը չի կրնար ցամքեցնել ազգին հարստութեան աղբիւրները, որոնք են հանքերը, դաշտերը, ֆապրիքները եւայլն: Ընդհրը անչուշտ կը տարբերի երբ ազգ մը կը պարտի օտարներուն: Քանդի օտարը տոկոսներու վճարումը կը պահանջէ ոսկիով և ապրանքով որոնք կը կազմեն երկրին իրական հարստութիւնը:

Ելմտագէտներն և տեղանաւորները ամբողջ կեանքերնին կը տապլտկին թղթադրամներու մէջ: Թուղթերու այդ ճակատամարտը կ'աղօտէ անոնց տեսիլը և յաճախ կը մղէ զիրենք չափազանցելու թղթադրամի կարեւորութիւնը: Ըստ ելմտական մտայնութեան՝ թղթադրամը հոմանիշն է ազգային հարստութեան: Թէ այս հայեցակէտը դործնականապէս սխալ է, պատմութեան վկայութիւնը վերջնական է: Գրեթէ և ո՛չ մէկ ազգ կործանած է իր թղթադրամին երեսէն, բայց չատ մը ազգեր կործանած են իրենց հարստութեան աղբիւրներուն փճացմամբ: Այդ աղբիւրները կրնան փճանալ թէ՛ խաղաղութեան և թէ՛ պատերազմի ժամանակ: Երեսուն տարիներու պատերազմը քանդեց Գերմանիան սա պարզ պատճառաւ որ այդ պատերազմը ոչնչացուց երկրին ընտանի կենդանիները, մեքենաները, դործիքները, ամայացուց քաղաքները և չորցուց դաշտերը: Եփրատի մէջ արաբական կայսրութեան ահագին հարստութիւնը փճացաւ երբ Թուրքին թուրը քանդեց Միջագետքի ջրանցքները և ոռոգումի կազմածքը, որոնցմէ կը սնանէր հողագործութիւնը: Վենետիկ կորսնցուց իր հարստութիւնը այն օրը երբ Փորթուկալցիք Բարեյուսոյ Գլուխը հասնելով նոր ճամբայ մը բացին դէպ ի Հնդկաստան, այսինքն Միջերկրականը դադրեցաւ ծառայելէ իբր Արեւելքի և Արեւմուտքի առեւտուրի դուռը:

Ուրեմն Մեծն Բրիտանիա չի կրնար կործանիլ իր թղթադրամի պարտքէն որքան ալ մեծ ըլլայ ան: Արդէն դրամը՝ ըլլայ ան նոյն-

Fonds A.R.A.M

իսկ ոսկի, չապէս պատկեր (simulacre) մըն է հարստութեան: Արգասաբեր դաշտեր, հարուստ հանքեր, և մեծ գլուխներ, ահա՛ ազգի մը իրական և տեւական հարստութիւնը: Այդ արգասաբեր դաշտերը, հարուստ հանքերը և մեծ գլուխները կը թարգմանուին թիւով և արտադրութիւնով: Երբ ազգի մը թիւը և արտադրութիւնը աւելնան, այդ ազգին հարստութիւնը և եկամուտը ինքնաշարժօրէն կը բարձրանան: Տեսանք թէ հարիւր տարի առաջ Անգլիոյ ազգային հարստութիւնը 1,500,000,000 անգլիական ոսկի, իսկ եկամուտը 250,000,000 անգլիական էին. այսօր այդ թիւերը եղած են 15,000,000,000 անգլիական և 2,500,000,000 անգլիական, այսինքն մէկ դարու մէջ թէ՛ հարստութիւն և թէ՛ եկամուտ տասնապատկուած են: Եթէ պահ մը Բրիտանական կայսրութեան ծաւալման կարելիութիւնները նկատի առնենք, ընաւ անտեղի կամ անտրամաբանական չպիտի ըլլայ ենթադրել թէ դար մը վերջը, այն է 2030 ին, Անգլիոյ ազգային հարստութիւնը եւ եկամուտը կրնան հասնիլ 150,000,000,000 և 25,000,000,000 անգլիականի: Այդ պարագային Անգլիոյ ներկայ 1,000,000,000 անգլիականի պարտքը՝ եթէ նոյնիսկ ոեւէ փոփոխութիւն չկրէ մինչեւ այն ատեն, չըսենք բոլորովին անհետանայ, դարձեալ այնքան թեթեւ պիտի նստի յաջորդ սերունդին ուսերուն որքան Նաբոլէոնեան պարտքը նստած է Ֆրանսայի ներկայ սերունդին ուսերուն: Անգլիա դեռ նոր պիտի սկսի լիուլի շահագործել գաղթավայրերուն բնական հարստութիւնները որոնց առասպելական արժէքը ժամանակը միայն կրնայ ճշդել: Ծայրայեղ ենթադրութեանց ամենածայրայեղը ենթադրելով ըսենք թէ Անգլիա հարիւր տարի վերջը կորսնցուց իր գաղթավայրերը և իր ներկայ պարտքը անփոփոխ մնաց, նոյնիսկ այս տեսակ աղէտալի փորձանքի մը պահուն կրկին Անգլիա կրնայ իր ներկայ պարտքը վճարել. Թօնօն 10 շիլինէն Անգլիոյ ածխահանքերը ներկայիս կ'արժեն 100,000,000,000 անգլիական ոսկի. իսկ եթէ ընթերցողը կը հետաքրքրուի գիտնալ թէ Անգլիոյ արտադրական և թուական աճումով ի՞նչ համեմատութեամբ աճած են նաև Անգլիացւոց ազգային եկամուտները հետեւեալ թուանշանները կրնան գոհացնել այդ հետաքրքրութիւնը —

Ճէյմս Ա.	Ա. Ո.	56,000,000
Չարլս Ա.	,,	130,000,000
Չարլս Բ.	,,	200,000,000
Ճէյմս Բ.	,,	318,000,000
Ուիլիամ Գ.	,,	415,000,000
Թագուհի Աննա	,,	510,000,000
Ճօրճ Ա.	,,	318,000,000
Ճօրճ Բ.	,,	700,000,000
Ճօրճ Գ.	,,	1,300,000,000
Էտուըրտ Է.	,,	1,800,000,000
Ճօրճ Ե. (1913)	,,	2,500,000,000

Ընդունուած տնտեսական օրէնք մըն է թէ պատմական ժամանակներու ազգերու հարըստութիւնները փոխանակ նուազելու կը բազմապատկուին: Այդ յաւելման պատճառները երկու են: Առաջին՝ ժողովուրդներու թուական և արտադրական ուժերու զարգացումը: Երկրորդ՝ դրամին արժէքի արագ անկումը: Այսպէս կ'երեւի թէ այս երկու ազդակները նոյն ուղղութեամբ պիտի գործեն և ներգործեն ցորչափ քաղաքակրթութիւն ըսուած բանը չարունակէ. միայն դրամի արժէքի անկումը կը բաւէ 30–40 տարիէն Անգլիոյ ներկայ պատերազմական պարտքը իջեցնելու 500,000,000 անգլիականի և նոյնիսկ 250,000,000 անգլիականի: Ընթերցողին թերեւս դժուար ըլլայ հասկնալ թէ ինչո՞ւ. բացատրենք:

Դարերէ ի վեր դրամին արժէքը կ'իյնայ: Տասներեքերորդ դարուն եզ մը կ'արժէր 10 շիլին, ոչխարը 2 շիլին, ցորենը 5 շիլին, և գործաւորը կը ստանար օրական 3 բէնս: Տասնչորսերորդ դարէն վերջը գիները կը սկսին յարաճուն կերպով բարձրանալ: Տասնըհինգերորդ դարուն եզան գինը եղած էր 23 շիլին, ոչխարը 3 շիլին, ցորենը 6 շիլին և գործաւորը կը ստանար 6 բէնս: Գիներու սաւառնումի այդ ժամանակամիջոցին ծերերը կը գանգատէին դրամատէրերու շահադիտական ձգտումներէն և գործաւոր դասակարգի անյագութենէն: Միեւնոյն տրտունջները չե՞նք լսեր այսօր ալ ուձախ: Միջին Դարու շրջանին դժուարութեամբ կրնային աւանդի դնել կայսերական կամ իշխանական գոհարեղէններ՝ ձեռք բերելու համար 4000 կամ 5000 ոսկի. միջնադարեան շրջանէն ցայսօր դրամին արժէքն անդադար ինկած է և այս անկման վերջը չ'երեւիր: Ներկայիս ամերիկացի գործաւորի մը շահած դրամը միջին դարու մէջ կրնար գերի բռնուած թագաւորի մը կեանքը փրկել:

Fonds A.R.A.M

Տնտեսագէտները յաճախ կը կրկնեն սա քարոզը թէ ոսկիի և արծաթի քանակին չատնալը միակ պատճառը կը կազմէ դրամական անկման: Տեղիք կայ կարծելու թէ այդ երկու մետաղներու քանակին աճումը դրամական անկման պատճառներէն մին է, բայց ո՛չ գլխաւորը: Այդ գլխաւոր պատճառը պէտք է փնտռել չահադիտութեանց մէջ (spéculation): *Շահադէտները միշտ պէտք ունին առատ դրամի՝ բազմապատկելու համար իրենց չահերը: Թուշակներու և գործաւորողջքներու բարձրացումը ուղղակի հետեւանքն են այս անկումին որ ուշ կամ կանուխ անխուսափելիօրէն դատապարտուած է պատերազմական պարտքերը զեղչելու:*

Անշուշտ ազգային հարստութիւն ըսուած բանը մաթեմաթիքական ճշդութեամբ ճշդել դժուար է, սա պարզ պատճառաւ որ կան Անգլիոյ պէս երկիրներ որոնց հարստութիւնը անհաշուելի է: Պաշտօնական վիճակագրութիւններէ կը քաղենք հետեւեալ թուանշանները որոնց վրայ յենլով ընթերցողը կրնայ համեմատութեան դնել Անգլիոյ, Ֆրանսայի և Ամերիկայի հարստութիւնները.

		Անգլիա	
1800	ին	Ա. Ո.	1,800,000,000
1815	,,	,,	3,200,000,000
1853	,,	,,	6,700,000,000
1871	,,	,,	9,100,000,000
1879	,,	,,	10,800,000,000
1913	,,	,,	15,300,000,000
		Ֆրանսա	
1800	ին	Ա. Ո.	1,600,000,000
1815	,,	,,	2,000,000,000
1853	,,	,,	5,300,000,000
1871	,,	,,	7,000,000,000
1879	,,	,,	7,500,000,000
1913	,,	,,	9,100,000,000
		Ամերիկա	
1800	ին	Ա. Ո.	1,500,000,000
1815	,,	,,	3,500,000,000
1853	,,	,,	7,000,000,000
1871	,,	,,	13,000,000,000
1879	,,	,,	17,000,000,000
1913	,,	,,	21,000,000,000

Աւելորդ է կրկնել թէ ամերիկեան մէթոտները ընդդրկելով Անգլիա կրնայ եռապատկել թէ՛ իր արտադրական ուժը և թէ՛ եկամուտը և այդպէս դարձեալ վերապրաւել առաջնութիւնը, թէեւ այս իրողութիւնը չի կրնար նուազեցնել և կամ պէտք չէ նուազեցնէ մեր հիացումը Նոր Աշխարհի հրաշալի յառաջդիմութեան վրայ՝ քաղաքակրթական կեանքի բոլոր մարզերուն մէջ:

Զկարծուի սակայն թէ Ամերիկան կազմող տէրութիւնները հաւասարապէս հարուստ են: Հակառակ հողի աղքատութեանը և կլիմայի սառակութեանը, հիւսիսը ամենահարուստ մասն է: Պատճառը. որովհետեւ լի է ածուխի և երկաթի հանքերով և հետեւաբար ամենաընդունակը առեւտրական և ճարտարարուեստական զարգացման: Նիւ–Եորք, Փենսիլվանիա եւ Իլլինօիս, որոնք երեքը միասին Ամերիկայի մէկ երեսուներորդ մասը կը կազմեն, Ամերիկայի հարստութեան մէկ երրորդը կը պարունակեն, իսկ հարաւային հողամասը որ իր քաղցր կլիմային և պարարտ հողին չնորհիւ կ'արտադրէ բամպակ, չաքար եւ ծխախոտ, Ամերիկայի ամենաաղքատ մասն է: 63 տարուան մէջ, այն է 1850 էն մինչեւ 1913, Նիւ-Եորքի հարստութիւնը 5 անգամ, Փենսիլվանիայի հարստութիւնը 20 անգամ և Իլլինօիսի հարստութիւնը 100 անգամ չատցած են, մինչ Լուիզիանայի, Ալապամայի, Թեննըսիի և Վիրճինիայի հարստութիւնները միջին հաշուով 6 էն 9 անգամ աւելցած են: Այս ճշմարտութեան անուղղակի ապացոյցը սա է որ անցեալին երբ քաղաքակրթութիւնը չէր ըմբռնած ածուխի, երկաթի և քարիւղի կենսականութիւնը, Վիրճինիա ոչ միայն Ամերիկայի ամենախիտ բնակչութիւնը ունէր այլ անոր ամենահարուստ մասը կը կազմէր: Անցողակի ընթերցողին յիշեցնենք Լուիզիանայի պատմական անցեալը:

1803ին Պոնաբարթ դրամական մեծ անձկութեան մէջ դտնուելով յարմար դատեց ձեռքէ հանել Լուիզիանան որ այն ժամանակ Ֆրանսայի կը պատկանէր, և ունէր 50,000 բնակիչ մօտ 10,000,000 քառակուսի քիլոմէթր տարածութեամբ, ինչ որ կը նշանակէ թէ Անգլիայէն 7 անգամ աւելի մեծ էր: Նաբօլէոն իր դանձային նախարար Մառպուայի միջոցաւ 100,000,000 Ֆրանք պահանջեց: Ամերիկա իր դեսպանին Պ. Լիվինկսթընի միջոցաւ յօժարեցաւ վճարել պահանջուած դումարին կէսը,

Fonds A.R.A.M

այն է 50,000,000 ֆրանք: Բանակցութիւնք վերջնական ելքի մը յանգեցան 1803 մայիս 13 ին: Այդ թուականին Ամերիկա 60,000,000 ֆրանքի փոխարէն Ֆրանսայէն գնեց Լուիզիանա կոչուած անապատը: Պաշտօնական վիճակագրութիւններէ կը տեղեկանանք թէ ներկայիս Լուիզիանա կը կերակրէ աւելի քան 25 միլիոն Ամերիկացի որոնք կը ներկայացնեն 500,000,000 անգլիականի պատկառելի հարստութիւն մը: Կը տեսնէք թէ ի՜նչ հրաշքներ կը գործեն կորով և ձեռներեցութիւն կոչուած ուժերը:

Մեզի կ'ըսեն թէ բնութիւնը այնքան առատաձեռն դտնուած է Ամերիկայի որ ոչինչ կայ դարմանալի ամերիկեան աննախընթաց յառաջդիմութեան մէջ: Ինքնախաբէութիւն է այս: Եթէ առանց կորովի և ձեռներեցութեան երկիր մը կրնայ աճիլ և բարգաւաճիլ, այն ատեն Մեծն Բրիտանիոյ ներկայ հարստութիւնը չատ աւելի պէտք էր ըլլալ Ամերիկայէն: Արեւու նման բացայայտ իրողութիւն մըն է որ թէ' թիւի և թէ' բնական հարստութեանց կրկնակ տեսակէտներով բրիտանական կայսրութիւնը քանի՜ցս հարուստ է քան Ամերիկա: Անգլիացի վիճակագիրներ կ'ընդունին թէ դար մը առաջ Անգլիա Ամերիկայէն 15 անդամ աւելի հարուստ էր, իսկ 1930 ին Ամերիկա Անգլիայէն 2 անդամ աւելի հարուստ է:

Ամերիկա վաստահած է իր բազուկին և գործածած է իր ուղեղը: Անգլիացին ապաւինած է բախտին և սպասած պարագաներու: Եթէ Անգլիացւոց դաղթավայրերը Ամերիկացւոց ձեռքը դտնուէին, Մեծն Բրիտանիոյ առեւտրական ուժը կրնար եռապատկուած ըլլալ: Այս մասին խիստ համոզիչ փաստ մը կուտայ Քանատան:

1762 ին Ֆրանսա յանձնեց Քանատան Անգլիոյ: Վոլթէր հեգնած է անգլիֆրանսական մենամարտը ըսելով թէ կ'արժէ՞ որ երկու մեծ ազգեր դիրար կը բզքտեն ... pour quelques arpents de neige· Վոլթէրի վերացական միտքը չէր կրնար դուշակել թէ չոգի եւ արդյր ուշ կամ կանուխ պիտի ջնջէին անջրպետ կոչուած արգելքը: Ուրիշ խօսքով Վոլթէրները պիտի դգուշանային թելեւտամիտ ծաղրանքներէ եթէ կարենային նախատեսել թէ 2 դարուան մէջ 65,000 բնակիչ ունեցող Քանատան թէ' թիւով և թէ' հարստութեամբ նոյնիսկ Ֆրանսայէն աւելի բարգաւաճ վիճակ մը ունենալու կոչուած էր: Ապացո՞յց· այսօր Քանատան Ֆրանսայէն 70 անդամ աւելի ածուխ կը պարունակէ:

Բնութեան անցեալի պատգամը այն է որ երբ ազգ մը յղփանայ հարստութեամբ և բարեկեցութեամբ, թուլութիւն և անվտութիւն ծայր կուտան: Մարդկային սեռը չէ կարողացած և երբէք չպիտի կարողանայ խոյս տալ այս անգութ օրէնքին աւերիչ ազդեցութիւնէն, խնդիրը չէ թէ որքան տակուն ըլլան ենթակայ ազգը չրջապատող ֆիզիքական և բարոյական պայմանները: Անգլիացիք ունին սակայն արդարացում մը· Անգլիացւոց laissez–faire*ը արդիւնք է ոչ այնքան յղփացումի և անվտութեան որքան առեւտրական սխալ ըմբռնումներու և կարճատես քաղաքականութեան: Կ'արժէ որ հիմնովին բացատրենք այս կէտը որովհետեւ Անգլիացւոց գործած սխալները մօտէն կը չօշափեն հայ առեւտրական դասակարգին նախապաշարումները:*

Անգլիական տնտեսական քաղաքականութեան վարիչ հայրը եղած է Ատամ Սմիթ: Այս համբաւաւոր տեսաբանը անհատապաշտ մըն էր, եւ ոչ թէ ազգայնական մը: Ան կը դիտէր և կը դատէր տնտեսական օրէնքները և անոնց հետեւանքները անհատական եւ ոչ թէ ազգային անկիւնէն: Ատամ Սմիթի համար դոյութիւն չունէին «էրութիւն» կամ «պետութիւն» բառերը: Ըստ իրեն անհատը և անոր չահը միայն նկատի առնուելու արժանի բաներ էին: «Իմ գրպա՛նս, թքեր եմ ազգին գրպանին վրայ»: Այս վատառողջ վարդապետութենէն վարակուած՝ Ատամ Սմիթի յաջորդները յղացան տնտեսական գիտութիւն մը որ ծառայեց դրամատէրերու, միջնորդներու և շահադէտներու գրպանը լեցնելու ի վնաս արտադրողներուն: Ատամ Սմիթի գրքով անած ուղեղը չկրցաւ ըմբռնել թէ երբ անգլիացի վաճառականը և անգլիացի միջնորդը օտար ապրանք ծախելով չահ մը գրպանեն, այդ չահը անգլիացի գործարանատէրին կորուստն է: Ատամ Սմիթեան չարժումին ախոյեանը եղաւ Բիչարտ Քոպդըն: Այս Անգլիացին էր որ երազեց Free Trade *ի, այսինքն ազատ առեւտուրի երազը: Ընդհանրապէս որքան անոյշ հնչէ երազ մը թուղթի վրայ, այնքան անիրականալի է ան իրականութեան մէջ:* Free Trade *ը չա՞տ ու չա՞տ սուղի նստեցաւ Անգլիոյ: 1855 էն սկսեալ Անգլիոյ իւղը կաթիլ կաթիլ սկսաւ*

Fonds A.R.A.M

հալիլ։ Այս հալումը շարունակեց և կը շարունակէ ցայսօր։ Դէպ ի 1930, ճօզէֆ Չէմպըլէյն, Պիրմինկհէմի է՛ն մեծ գործարանատէրերէն և Անգլիայի պետական մարդոց է՛ն հռչակաւորներէն մին, առաջինը եղաւ նշմարող թէ անգլիական baleine ին կորսնցուցած իւրաքանչիւր ճարպի կաթիլը կ՚երթայ սնուցանելու խիստ վտանգաւոր մրցակից մը յանձին Գերմանիոյ։ Հինգ տարի Չեմպըլէյն միայնակ կռուեցաւ համոզելու համար իր հայրենակիցները թէ անոնք պարզապէս անձնասպանութիւն կը գործէին զոհելով արտադրութիւնը շահագիտութեան սիրոյն, արհամարհելով գործարանը ի փառս Stock Exchange ի, դեր ի վեր դասելով թղթադրամը իրական հարստութենէն։ 75 տարիներ յետոյ Գերմանիայէն, Ամերիկայէն, ճարոնէն և ուրիշ մրցակիցներէ լաւ մը ապտակուելէ և քիթը բերանը արիւնելէ վերջը, Անգլիա ըմբռնեց թէ միջնորդ «սթօքճի»ներու շահը չէ որ կը ներկայացնէ ազգի մը իրական և մնայուն ուժը, այլ անոր արտադրական կարողութիւնը։ Երբ գալ տարի երեփոխանական ընդհանուր ընտրութիւններուն Անգլիացիք Մաքտօնալտ, Լօյտ ճօրճ և ընկերութիւնը դուրս դնեն, ընթերցողը այն ատեն պիտի համոզուի թէ որքա՛ն խոր բացուած է Անգլիոյ սրտին վէրքը։

Քոպտենիզմը վնասեց ոչ միայն Անգլիոյ, այլ նամանաւանդ անգլիական գաղթավայրերուն։ Յաչս Քոպտենեան Անգլիոյ՝ դրամը աւելի կ՚արժէր քան մարդը։ Այս քարոզը այնքան կուրցուցած էր Անգլիացիները որ յաջորդական կառավարութիւններ արդահատելիօրէն անփոյթ գտնուած են Անգլիոյ հոծ բազմութիւնը դէպ ի գաղթավայրերը մղելու։ Այս սխալէն լրջօրէն օգտուած է Ամերիկա։ 1800 էն մինչեւ 1900 Ամերիկա լայնօրէն բանալով դըռները ներգաղթի, ընդունած է շուրջ 33,000,000 օտար գաղթականներ որոնց մեծ մասը կը բաղկանայ Իրլանտացիներէ, Սկովտիացիներէ և Գաղղիացիներէ։ Ամերիկեան պաշտօնական վիճակագրութիւնները կ՚ընդունին թէ Ամերիկա գաղթող այս Անգլիացիները կը ներկայացնեն 4,000,000,000 անգլ. ոսկիի հոյակապ նուէր մը զոր Անգլիա տխմարօրէն ըրած է եանքիներուն ի վնաս իր գաղթավայրերուն։

Բնութեան մեզ նուիրած ուժերը շահագործել կը նշանակէ հարստանալ։ Այս շահագործումը կ՚ենթադրէ բազուկ և ուղեղ։ Թէ՛ տընտեսական և թէ՛ զինուորական պայքարներու մէջ թիւն է որ կը տանի վերջին յաղթանակը գործակցութեամբ կազմակերպիչ և վարիչ ուժերու։ Այդ գործակցութեան արդիւնքը ի յայտ կուգայ երկաթուղիներու, գործարաններու և ագարակներու թիւին մէջ։ Եթէ իսկապէս երկաթուղիները երկրի մը առևտրական զարգացումը կը ցոլացնեն, հետադայ թուանշանները հրահանգիչ են Ամերիկայի ընդհանուր յառաջդիմութեան տեսակէտով.

1850	ին	մղոն	9,000
1860	,,	,,	37,000
1870	,,	,,	53,000
1880	,,	,,	95,000
1890	,,	,,	167,000
1900	,,	,,	200,000
1913	,,	,,	250,000

Լա՛ւ ուշադրութիւն սա կէտին թէ ամբողջ Եւրոպան 1913 ին 208,000 մղոն երկաթուղիի գիծ ունէր, հակառակ որ Ամերիկա կը հաշուէր 120,000,000 բնակիչ մինչ Եւրոպա 450,000,000։ Վերջին տեղեկութիւնները կը հաւաստեն թէ 1930ին ամերիկեան երկաթուղիներու գիծը կը ներկայացնէ աշխարհիս 40 %ը։ Մեծն Բրիտանիոյ երկաթուղիներու գիծը՝ 198,000 մղոն է — պարագայ մը որ ապահովաբար չի փաղաքշեր բրիտանական արժանապատուութիւնը։ Աւելցնենք թէ Ամերիկա աշխարհի ամենաընտիր երկաթուղիներու սիստեմը ունի ո՛չ միայն տարածութեան այլ թէքնիքական և վարչական տեսակէտներով ։ Ամերիկեան ընկերութիւնները թէ՛ ամենախոշոր ամսականներ կը վճարեն և թէ՛ ամենաաժան փոխադրավարձքով ապրանք և ճամբորդ կը փոխադրեն։ Անբաղդատելիօրէն աւելի սուղ են անգլիական երկաթուղիի ընկերութիւններու փոխադրութեան ծախքերը և գիները, ինչ որ չէ թերացած աննպաստ կերպով ներգործելու անգլիական ճարտարարուեստի զարգացմանը վրայ բոլոր այն հրապարակներուն մէջ որ գերմանական և ամերիկեան ապրանքներով ողողուած են։

Եթէ անցնինք հողագործութեան, հոս ալ Ամերիկա գլած անցած է իր բոլոր եւրոպացի մրցակիցները։ Մեր ծեր Եւրոպան կը ջանայ արդարացնել իր անհոգութիւնը և անկարողութիւնը առարկելով թէ ըլլայ ճարտարարուեստական, ըլլայ հողագործական գետնի վրայ՝

Fonds A.R.A.M

Ամերիկա իր արտակարգ բարգաւաճումը կը պարտի բնութեան քմահաճ առատաձեռնութեան: Ճշմարտութեան մէկ մասն է այս. բնութեան պարգեւները խիստ քիչ օգտակարութիւն պիտի ունենային եթէ ամերիկեան կորովը և ձեռներէց ոգին չգիտնային շահագործել զանոնք: Այս ճշմարտութիւնը ապացուցանելու համար կրկին ոսկիպուած ենք դիմելու թուանշաններու վկայութեան:—

Ամերիկայի ագարակները

1850	ին	մօտ	1,500,000
1860	,,	,,	2,250,000
1870	,,	,,	2,750,000
1880	,,	,,	4,000,000
1890	,,	,,	4,500,000
1900	,,	,,	5,750,000
1913	,,	,,	7,500,000

Ամերիկեան արջառները

1850	մօտ	18,000,000
1860	,,	23,000,000
1870	,,	27,000,000
1880	,,	33,000,000
1890	,,	53,000,000
1900	,,	44,000,000
1913	,,	70,000,000

Ամերիկայի ձիերը

1850	մօտ	5,000,000
1860	,,	6,000,000
1870	,,	8,000,000
1880	,,	11,000,000
1890	,,	14,000,000
1900	,,	18,000,000
1913	,,	21,000,000

Կը տեսնէք թէ Ամերիկայի յառաջդիմութիւնը համընթաց քալած է թէ՛ հողագործական և թէ՛ ճարտարարուեստական մարզերուն մէջ: Կան մարդիկ որ կը կարծեն թէ Ամերիկա դերազանցօրէն հողագործական երկիր մըն է: Այս թիւը ըմբռնումը փարատելու համար, ընթերցողին նկատառմանը կը յանձնենք հետեւեալը:—

Գործարաններու մէջ շինուած ամերիկեան ապրանքներու արժէքը

1850	մօտ	տոլար	1,250,000,000
1860	,,	,,	2,000,000,000
1870	,,	,,	4,250,000,000
1880	,,	,,	5,500,000,000
1890	,,	,,	9,500,000,000
1900	,,	,,	12,000,000,000
1913	,,	,,	23,000,000,000

երկրագործական բերքերու արժէքը

1850	մօտ	տոլար	900,000,000
1860	,,	,,	1,250,000,000
1870	,,	,,	2,000,000,000
1880	,,	,,	2,250,000,000
1890	,,	,,	3,000,000,000
1900	,,	,,	5,000,000,000
1913	,,	,,	13,000,000,000

Քանի որ երկրի մը յառաջդիմութիւնը կախում ունի իր արտադրողական և սպառողական ուժերէն, բնական է որ թիւը անհրաժեշտ պայմանը ըլլայ այդ կրկնակ ուժերը պահպանելու: Հաւանական է որ ընթերցողը յատուկ դադափար մը չունի ամերիկեան ժողովուրդին արտակարգ աճումին վրայ: Հետեւեալ թուանշանները կը ճշդեն կացութիւնը այդ մասին.

1790	ին	շուրջ	4,000,000
1800	,,	,,	5,500,000
1810	,,	,,	7,500,000
1820	,,	,,	9,750,000
1830	,,	,,	13,000,000
1840	,,	,,	17,000,000
1850	,,	,,	23,250,000
1860	,,	,,	31,500,000
1870	,,	,,	39,900,000
1880	,,	,,	50,000,000
1890	,,	,,	63,000,000
1900	,,	,,	75,500,000
1913	,,	,,	95,000,000

(Շարունակելի) ՋՕՐԻԿ

Fonds A.R.A.M

ՆԻՒԹԵՐ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՒԵՀԻԿ ՍԵՌԻ ՄԸ ՍԿԻԶԲԸ, ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԵՒ ՎԵՐՋԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ (1)

Բ.

«Ոտանաւոր»ին անանուն հեղինակը, որ Ամիրաներուն ներքին կեանքին իրազեկ անձ մը կ'երեւայ, կրցած է գուեհիկ ոճով լաւ մը խայտառակել զանոնք: Պէտք է խոստովանիլ թէ՝ որչափ որ ալ չափազանցուած ըլլան նկատուին այդ յայտնութիւնները, սակայն հետ մէկտեղ ճշմարտութեան որոշ չափ մը կայ ատոնց մէջ:

Այնպիսի առիթներ սակայն՝ ուր սահմանադրական կարգ եւ կանոն դեռ չէր հաստատուած մեր ազգին մէջ, Ամիրաները — ընդհանրապէս կոշտ եւ թերուս մարդիկ, շատ քիչ բացառութեամբ,— օգտակար եղած են իրենց պատկանած համայնքին:

Վերոյիշեալ Ամիրաներու մասին կարեւոր կը համարինք կարգ մը հակիրճ տեղեկութիւններ տալ ստորեւ:

Այսպէս՝ «Ոտանաւոր»ին 3րդ տունին մէջ յիշուած «ճարտարապետ քալ Ամիրայ»ն՝ Սերվերեան Յովհաննէս Ամիրան է, քեռայր կարապետ Ամիրայ Պալեանի, երկուքն ալ «արքունի ճարտարապետ«ներ:

Սերվերեան Ամիրան ծնած է 1786ին եւ վախճանած 1858 Յունիս 24ին (Հ. Տ.): Պալեան կարապետ Ամիրային հետ պատճառ եղած է Իսկիւտարի ճեմարանին հիմնարկութեան 1838ին եւ աոեն մըն ալ հոգացած անոր մատակարարութեան ծախքերը: Շինած է Գուզկունճուքի եկեղեցին:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՄԻՐԱՅ ՊԱԼԵԱՆ

Ինքն է որ Պոլսոյ Հայոց մէջ մատուց քարի և վայտի վրայ քանդակագործութեան արուեստը: Իսկ «Յակոբիկը անոր վեսան» Յակոբիկ Մանուէլեանն է, սնօրէն Իսկիւտարի ճեմարանին: Կարեւոր դեր ունեցած է 1840—1841ի ճեմարանի խռովութիւններուն մէջ: Ծնած է 1802 Դեկտ. 14ին եւ վախճանած 1870 Օգոստոս 27ին (Հ. Տ.):

Տուն 7.— Երկանեան Ջարութիւն Ամիրան որդին է հանգի Յովհաննէս Ամիրայ Երկանեանի, «Երկանեան Ամիրայ» որ 1820ին «Հրաւէր Սիրոյ»ի խռովութիւններու ժամանակ խալամացած է:

(1) «Ընահիտ»ի բ. տարուան բ. թիւին մէջ հրատարակուեցաւ այս յօդուածաշարքին առաջին մասը, ուր արտատպուած էր անանուն հեղինակի մը «Ոտանաւոր»ը որուն կարգ մը տուներուն վրայ ծանօթագրութիւններ կը պարունակէ ներկայ յօդուածը: (Մ. Խ.)

Fonds A.R.A.M

Յարութիւն Ամիրայ՝ որուն ծննդեան եւ մահուան թուականները չկրցանք գտնել, 1842ին վերջերը Պատրիարքարանի եկամուտներուն «վերատեսուչ» ընտրուած է, մինչդեռ Միսաք Ամիրայ Միսաքեան «վերատեսուչ» կարգուած էր, նոյն թուականին, Ազգային Հիւանդանոցին եւ Պօղոս աղա Աշնանեան ալ՝ «Տնանկ Աղքատաց եւ Որբ ու Այրիներու Խնամածու»։

«Յարութիւն Ամիրայ Երկանեան միանգամայն գլուխ կարգուած էր 1842 Մարտ 26ին կազմուած Անատոլուի եւ Րումէլիի սեղանաւորական ընկերութեանց եւ Սուլթանէն պատուուած էր Իֆթիխարի պատուանշանով, որ շատ հազուագիւտ կերպով կը տրուէր այնատեն, մանաւանդ Քրիստոնէից։

Յարութիւն Ամիրայ Երկանեան այս շրջանին մէջ Պեզճեանի դերը կատարած է մեր Պատրիարքարանին մէջ, իրեն պահուած ըլլալով նաեւ Ազգային Ժողովին նախագահութիւնը։ (Ընդարձակ Օրացոյց 1910 էջ 200. Ազգ. Սահմանադրութիւնը, իր ծագումը եւ կիրառութիւնը, Ա. Ալպօյաճեան)։

Տուն 11 - 13.— Ճանիկ Ամիրայ Փափազեան կամ Ճանիկ Ամիրայ Մահտէսի Սիմէոնեան, որդին էր Փափազեան Սիմէոն Ամիրային։ Արհեստապետ սեղանաւորներու՝ ծնած է 1776ին եւ մեռած 1856 Յունիս 11ին (Հ. Տ.)։

«1830ին Ճանիկ Ամիրայի օգնութեամբ Բերայի Գունավուլա եւ Սքօրտէլա թաղերուն մէջ հաստատուեցան մէյմէկ աղջըկանց վարժարան, Ս. Հռիփսիմեանց եւ Ս. Գայիանեանց, եւ մէյմէկ վարժարան մանչերու համար, Ս Էջմիածնի եւ Ս. Լուսաւորչի։ Ասկէ առաջ Պոլսոյ մէջ աղջկանց մէկ վարժարան միայն կը յիշուի, այն զոր 1821ին Սամաթիա հաստատած է եղեր Ճանիկ Ամիրայի քոյրը։» (1901 Ընդարձակ Օրացոյց, Կ. Պոլսոյ Հայերը եւ իրենց Պատրիարքները, Հ. Ասատուր, էջ 198)։

Րումէլի Հիսարի Ս. Սանդուխտ եկեղեցին վերաշինուած է Ճանիկ Ամիրայի կտակին համաձայն Մուպահեաճեան Յակոբ աղայի ձեռքով։ Յիշեալ ամիրան օգնած է նաեւ Ազգային Հիւանդանոցի շինութեան։

Տուն 14.— Փիշմիշեան Միքայէլ Ամիրայ։ Առաջին «Միւթէվէլլի» Ազգ. Հիւանդանոցին, իր ճարպիկութեանը համար «փիշմիշ» (եփած) յորջորջուած։ Փառն թէզկեահտարութենէն ամիրայութեան բարձրացած է։

Նորոգած է Իւսկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցին։ Ծնած է Ակնայ Ապուչէխ գիւղը 1788ին եւ մեռած 1849 Մարտ 18ին. «Ականատես ծերունիք կը յիշեն թէ՝ Փիշմիշեան Միքայէլ Ամիրան աղէկ կը նայէր հիւանդանոցին։ Իրաւ «գործը գիտցող» մարդ էր։ Գրպանէն փարա չէր տար, բայց գիտէր իր մեծ ազդեցութիւնը գործածել նիւթական ու դրամական կարեւոր նպաստներ ստանալու համար յօգուտ Հիւանդանոցին։ Բրինձը, ածուխը, փայտը, օճառը, եւն., իրենց տեղերէն իբրեւ նուէր բերել կուտար ի ձեռն իրեն ծանօթ սեղանաւորաց։

«...Կը պատմուի թէ Ազգ. Հիւանդանոցին հիմնադիր-բարերարը (Պեզճեան Յարութիւն Ամիրայ) իւր հարստութենէն կարեւոր մաս մը թողած էր Փիշմիշեան Ամիրային, յապահովութիւն նիւթական մատակարարութեան Հիւանդանոցին։

«Բարերարին մահէն յետոյ Փիշմիշեան նոր շէնքեր կ'աւելցնէր Հիւանդանոցին մէջ, յայտարարելով թէ Պեզճեանի թողած ստակն այս բանին կը գործածէր։ Բայց կարելի չէ եղած ճշդել թէ ո՛րչափ ոսկի եւ ադամանդ թողած էր Պեզճեան Փիշմիշեանի, եւ թէ ստո՞յգ է որ այս վերջինս իւրացուցած լինի մէկ մասն այդ ընչից, որպէս եւ ադամանդալից ամենաթանկագին արկղիկ մը, ինչպէս շատերու բերանն էր այն ժամանակներ։» (Պատմութիւն Ս. Փրկչի Հիւանդանոցին Հայոց, 1888. Բ. Քէչեան, էջ 51—52)։

Տուն 16.— Մահտէսի Չէլէպի Կէլկէլեան Յարութիւն Ամիրայ, «Տնանկաց մատակարարութեան» (1832) առաջին վարչու-

Fonds A.R.A.M

թեան անդամներէն մին, «Հօվարտայ» եւ շայլ «սարաֆ» մ'էր. մեռնելէն վերջը իր որդին շարունակեց այս գեղխ եւ անհաշիւ ապրելակերպը, այնպէս որ Կարապետ Փանոսեան, «Մանզումէի Էֆքեար» լրագրոյ արտօնատէրը, չկրնալով գանձել բաժանորդագինը, օր մը հետեւեալը գրեց իր լրագրին մէջ. «Սիզէ կէլ-կէլ օղլու տէմէմէլի, կիթ-կէլ օղլու տէմէլի» (Ձեզի կէլ-կէլ օղլու ըսելու չէ, կիթ-կէլ, այսինքն «գնա՛ եկո՛ւր օղլու» ըսելու է: Որովհետեւ դրամ վճարելու ամէն դիմումին «Այսօր գնա՛ ուրիշ օր մը եկուր» պատասխանը կը ստանար:

Տուն 19.— Ճէզայիրլեան Մկրտիչ Ամիրայ: Ասոր մասին յետոյ ընդարձակ կերպով պիտի գրենք:

Տուն 20. — Զարազենց կամ Գասպարեան Պաղտասար Ամիրայ: Որդին էր Զարազենց Գասպար Ամիրայի ն որ Իսխէլ անուն հրեայ սեղանաւորին չարախօսութեամբը Վալիտէ խանին դրանը առջեւը կախուեցաւ 29 Ապրիլ 1821ին (Հ. Տ.): Պաղտասար Ամիրայ՝ Բերայի Սուրբ Երրորդութիւն Եկեղեցւոյ շինութեան ծախքերուն մեծ չափով մասնակցած է, ամենուն յարգանքին արժանանալով: Ծնած է 1787ին եւ վախճանած 1854 Օգոստոս 19ին (Հ. Տ.):

Քանի որ վերը «Ոտանաւոր»ին անանուն հեղինակին կողմէ գրուած նախատինքները արտատպեցինք. հիմայ ալ կը ներկայացնենք վերոյիշեալ Ամիրային Բերայի նախկին գերեզմանատան մէջ գտնուող տապանաքարին ընդօրինակութիւնը.

Է.

ՏԱՊԱՆ ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԱՄԻՐԱՅԻ ԶԵՐԱԶԵԱՆ ՈՐ ՀԱՆԳԵԱՒ ՎԱԹՍՈՒՆ ԵՒ ԵՕԹԸ ԱՄԱՑ

Զի՞ Թորգոմեան տան վեհագունք յայս կատար,
Աղէկիզեալ մատըն շարժեն յողբոց լար.
Մի՞թէ վսեմ եւ բարեբար իշխանի
Հողախշտի ի գամբան:

Այս երկրորդ Բէսէլիէլ մեզ ցուցաւ.
Ճարտարապետ Երրորդութեան տաճարիս:
Հանդիսացաւ պատճառ նախկին յառատ տուրս
Ի յաղթանակ շինութեան:

Բարիք պէսպէս, մի ըզմիով ելեւէջ.
Յանձըն նորա եւ հանապազ խայտային:
Ջըւարթադէմ փայլէին դէմք ի վա(ս)տակ,
Ի սէր Սրբոյ Տաճարիս:

Աստուածային սիրոյն չքնաղ եւ ղամբար,
Փայլէր յոգիս անշնջելի վառ ի վառ:
Նոյն մաքրութեամբ զիւրըն հոգի աւանդեաց,
Հասեալ վերին յօթեւան:

Որ Տէրըդ ես երկնից երկրի տաճարաց,
Շող կաթեսցես լուսոյդ անմահ տէրութեանդ:
Ի յերկնաճեմ ընկալեալ սուրբ յառագաստ,
Որում անյագ կայր զոգին:

Յամի Տեառն 1854 Օգոստոսի 19

Աւելթէն կ'օգտուինք մեր Բանկալթիի հնամենի Գերեզմանատան ամբողջական Corpusէն (ընդօրինակութիւն 4800է աւելի տապանագրերու) հետեւեալը արտատպելու, որ կը վերաբերի Պաղտասար Ամիրայի որդւոյն.

Դ Ա Մ Բ Ա Ր Ա Ն

ՄԵԾԱՆՈՒՆ ԹՈՌԱՆՆ ԶԱՐԱԶԵԱՆՑ ԳԱՍՊԱՐ ԱՄԻՐԱՅԻ ԵՒ ՈՐԴԻՈՅ ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԱՄԻՐԱՅԻ ԲԱԶՄԱՇԽԱՏ ՄԻՒԹԷՎԷԼԼԻՈՅ ՍՈՒՐԲ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ՝ ՔԱՋԱԶՈՒՆ ԳԱՍՊԱՐ ԱՂԱՅԻ ՈՐ ԿԱՏԱՐԵՑԱՒ ՔՍԱՆ ԵՒ ԻՆԸ ԱՄԱՑ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԸՆԴ ԳԻՐԿ ՀՈՒՓՍԻՄԷ ՑԱՆԿԱԼԻ ՄՕՐՆ ԾՈՎԱՄՈՅՆ ԺԱՄԱՆԵԼՈՑ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ:

Դալար բարունակ, ծաղիկ թերաբաց,
Ո՛վ չքնաղագեղ զաւակ զրկանաց.
Զի՞արդ թառամեալ ի ժանտ խորշակաց,
Փոյթ ընդ փոյթ հասեր յայս ծիր շրջանաց:
Դո՛ւ կենդանափայլ վարդ հոտոտանաց,
Յանըն Զերազեան՝ յիշատակ կենաց.
Լինել ունէիր պըսակ պարծանաց,
Արդ եղեր այժմուս՝ թախիծ թախծանաց:
Պաղտասար հայր քո, կարի անձկայրեաց,

Fonds A.R.A.M

Ի կոծ դառնութեան եւ յալիս լալեաց,
Պար առեալ ըզքեւ համակ սըգագգեաց,
Երգէ ընդ Դաւթայ յողբ հառաչանաց:
Ո՞ւր ես Դա՛սպարիկ, որդեա՛կ քաջազանց,
Որդեա՛կ իմ Դասպար, լոյս իմոց աչաց:

Յամի ցեառն 1852 Մայիս 1

Տուն 27.— Միսաք Ամիրայ Միսաքեան, սեղանաւոր, մէջոց մը «մխիթեվէլլի» եղած է Ազգ. Հիւանդանոցին: Ծնած է 1790ին եւ վախճանած 1856 Յունուար 31ին (Հ. Տ.): Կառուցած է Սթէնիայի Ս. Յովհաննէս կարապետ եւ Պօյաճի Գիւղի Ս. Երից Մանկանց եկեղեցիները:

Իր պարսաւի, հանճարեղի սլաքները Ամիրաներու ուղղելէն յետոյ, «Ոսանաւոր»ին հեղինակը կը սկսի յարձակիլ «Հոգեւորական» դասուն վրայ:

Շարունակենք ուրեմն:

28.— Է՛յ դանք նայինք Սահփան Ապլան,
Ֆօթօզ պակաս գլխուն վրան:
Մենք գիտէինք քի Պատրիարք է,
Մէկէր իսկ մարդ չէ օրթան:

29.— Ո՛վ անամօթ ամբարտաւան,
«Ադաւնի» քեզ միշտ կը ճանչնան:
Ինձ հարցունես՝ ազռաւ ալ չես,
Ըրած գործերդ միշտ կ'երեւան:

30.— Խաֆթան հագար պատրիարքական.
Այս երկրորդն է, վա՛յ գլխուդ վրան.
Առաջքինէն շատ խալթ ըրիր
Հիմակ մեզի Յուդայութեան:

31.— Մօրուդ ճերմակ կ'իյնաս օրթան,
Կեղծաւորեալ, փարիսեցական.
Գլխէդ կապած մէկ եուլարով
Ախոռի մէջ կովու նըման:

Եղթական է, ինչպէս դիւրաւ կը հասկըցուի, Սահփաննոս «Ադաւնի» Զաքարեան Պատրիարքը: Ծնած է 1777ին Պրուսա: Պօղոս արքեպիսկոպոս Գարագօչեան, որուն ամենէն սիրուած աշակերտն էր, Ադաւնի կոչած էր զայն, անոր բարեմիտ եւ հեզահամբոյր բնաւորութեանը համար: 1828 Մայիս 24ին Արմաշի վանքին հիմնարկէքը կատարեց: Սահփաննոս Ադաւնի Պատրիարքին պաշտօնավարութիւնը նշանաւոր շըրջան մըն է Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութեան մէջ: Սեղանաւոր Ամիրաներու կուսակից ըլլալով, էմնաֆներու դասակարգին թշնամութիւնը հրաւիրեց իր վրան. մանաւանդ երբ Իսկիւտարի Ճեմարանը փակուեցաւ սեղանաւոր Ամիրաներու չհամաձայնութեանը հետեւանքով: երկու անգամ պատրիարքութիւն ըրած է (1831—1839 եւ 1840—1841), մեռած է Նիկոմիդիոյ մէջ 1853 Ապրիլ 6ին (Հ. Տ.), թաղուած է քաղաքին հայ եկեղեցւոյն բակը: Սահփաննոս Ադաւնի՝ թողած է իր «ինքնակենսագրութիւնը» որ պահուած էր Արմաշի վանքին մէջ: Ճարտար քարոզիչ էր. կազմուածքով փափուկ, բայց տոկուն՝ աշխատութեան մէջ: Ազդեցիկ ձայն ունէր. հանդարտ, խոհեմ, ապնիւ եկեղեցական մըն էր, որ սիրելի կը դառնար ղինքը ճանչցողներուն: («Պատմութիւն Ազմաւու», Օրմանեան Մ. Պատրիարքի, եւ «Կ. Պոլսոյ Հայերը եւ իրենց Պատրիարքները», Հ. Ճասուրի, Ընդ. Օրացոյց Ազգ. Հիւանդանոցի 1901, էջ 213—215):

32.— Այն Աստուր Պաղճի աղան,
«Քալապալըքտա քիւլահ քաբան»,
Ութսուն տարվան խենթ փիսկոպոս,
Էշ սարիքները հիմակ գտան:

33.— Ըսին անոր «Հա՛յր պատուական.
«Մերին ձեռքն է այս ամէն բան:
«Քեզ մինասիպ տեսնալուինիս,
«Մանսուպ տըվինք պատրիարքական:

34.— Երբ լսեց այս փախուկ աղան,
Իսկոյն ելաւ շտկեց ճամբան.
Դէպ ի Դուռը գնալովը,
Բաթրիկ եղաւ ութ սարրաֆեան:

35.— Չե՞ս ամաչեր, ամբարտաւա՛ն,
Խրա՞տ տալ կ'ուզես, շատ ժամեր կան,
Կարգ եւ Սկիհ վրայ տալով
Եղեր մատնիչ այն խեղճ մարդկան:

Fonds A.R.A.M

Աստուածատուր Պատրիարք Պաղճեան կոստանդնուպոլսեցի (1841—1844)։ Ծնած էր 1771ին եւ Զաքարիա «Խըլլը» Պատրիարքին վերջին ձեռնասուններէն էր։ Ամիրաները ընտրած էին այս 73 տարեկան ծերունին որպէս զի հլու գործիք ըլլայ իրենց կամքին։

Աստուածատուր Պատրիարքին ընտրութենէն երկու շաբաթ ետքը վերջնապէս փակուեցաւ Ճեմարանը։

Սակայն սաստիկ բարկացոտ եւ սիրաշահելու անկարող մարդ մը ըլլալուն՝ ստիպուեցաւ հրաժարիլ 1844ին։ Իր օրով ու ջանքով շինուած է Իւսկիւտար Եէնի Մահալլէի Սուրբ Կարապետ եկեղեցին։ Մեռած է Իւսկիւտար 1846 Յունուար 2ին (Հ. Տ.) եւ թաղուած է Պաղլար Պաշիի գերեզմանատունը։

Ահաւասիկ իր տապանագրին ընդօրինակութիւնը՝

ԱՅՍ Է

ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐՀԻՆ

Անցաւորք աստ, դարձիք յայս տապան,
Նայիլ միանգամ յարհիս սրբազան։
Այն որ անդստին գործոց բարութեան,
Վեհ հանդիսացաւ չքնաղ տեսարան։
Պատրիարք Պոլսոյ՝ Զաքարիա Արհւոյն,
Ձեռնասուն ընտիր, տէրըս վեհաբուն,
Սոյն եւ ազգասէր ընդ իւրոց նախնոյն,
Ի հոգ իւր հօտին, ըզգաստ եւ արթուն.
Սա ի ազգային անդ խըռովութեան,
Եղեւ Պատրիարք ի խընամոց Տեառն։
Յորդորմամբ սորին շինեալ աննըման՝
Սուրբ Կարապետին տաճար հրաշագան։
Անդ հանգոյց գնորա նշխար պատուական,
Փայլեալ հըրաշիւք յազգըս ամենայն.
Ինքըն վճարեալ ցաւակից իւր կեան,
Ի վեր սըլացաւ, յանմահից խորան։

ցամի ցեառն մերոյ ցիսուսի
1846 փոխեալ ցունուար 2 Ամաց 75

36.— Զիք Կարապետ, պատրիարք Վաղեան,
Աղբ շատ կերար դու Պալատեան։
Կերած աղբերդ քեզի չ՚օգտէր,
Տահա կը նայիմ դու կաս մէյտան։

37.— Պէ՛ հէյ անկարող թշուառական,
Զե՞ս ամչնար դու ի մարդկան.
Գուցէ դու քեզ Աստուած գիտցար,
Անհուն կենօք եւ մշտական։

38.— Ուղղափառաց այն խեղճ մարդկան,
Եղեր պատճառ դու աքսորման։
Ո՛վ անօրէն եւ անաստուած,
Հրէից անգամ եղաք կոխան։

39.— Փա՛ռք Արարչին, ազատեցան,
Եկեղեցիք հաստատեցան.
Պատրիարքունք որ չունէին
Այն ալ նորժք հաստատեցան։

40.— Բիւր երանի տամ ես համայն,
Կարգապաշտից նոցին համայն.
Բարի վարուք Սուրբ Օրինօք
Ի կիրթս առնեն ժողովուրդք համայն։

41.— Դո՛ւ անօրէ՛ն ամբարտաւան,
Տղաքներդ Խպրդէն կուգան։
«Եպիսկոպոս մեծ հայր ունիմք»
Անոր աստ կը պարծենան։

42.— Տարվէ տարի ընծայդ միայն,
Խաղքութիւնդ վրադ խաֆթան.
Ղրուշ էլմաս մինչև Խըպըըզ
Ջաւկըներուդ մօրը կ՚երթան։

Կարապետ Պատրիարք Պալաթցի (1823—1831) ծնած է 1783ին աստենները։ Ամիրաներուն որոշումով 1831ին հրաժարեցաւ. մեռաւ 1850 Յուլիս 31ին։ Թաղուած է Իւսկիւտարի գերեզմանատունը։ Կարապետ Պատրիարք որ «շքեղ էր ատենաբանութեամբ եւ խորախորհուրդ մտօք». հմուտ էր գրաբարի եւ գրած է կրօնական հատոր մը, «Լապտեր Հաւատոյ»։ Իր օրով կըրթական գործը նոր զարկ առաւ Կ. Պոլսոյ մէջ։ Հայ կաթոլիկներու աքսորը իր պատրիարքութեան շրջանին (1827) տեղի ունեցաւ։ Քիչ մը խիստ, լուրջ եւ խօսքը քաշեցնող մարդ մ՚էր. 1824ին կոնդակ մը պատրաստեց որով կը հրամայէր «հաստատել դպրոցս ի կրթութիւն մանկանց եկե-

Fonds A.R.A.M

ղեցւոյ»։ Ասոր հետեւանքով մայրաքաղաքին այլ եւ այլ կողմերը մէյմէկ նախակրթարաններ բացուեցան։ Ասկէ զատ եկեղեցիներ շինուեցան եւ նորոգուեցան իր ջանքերովը եւ ամիրաներու օգնութեամբ։

43 .— Խաղք միւթէչար Պօղոսն այն,
Եպիսկոպոս երկու տարւան,
Երկոտասան մարդ տանկըցուց,
Սուտ չ'եմ խօսիր, Իզմիրցիք կան։

44 .— Բանեց ելաւ անկից ճամբան,
Սօլուխն առաւ Պատրիարքարան,
Ինքզինքը միւթէչարցուց,
Մեր ազգը բրաւ տակնուվրան։

Պօղոս Պատրիարք Թաքթաքեան (1863—1869) Իզմիրի նախկին առաջնորդը, քննադատելի պաշտօնավարութիւն մը ունեցած է։ Ինքը եւ Տր. Սէրվիչէն պատճառ եղած են Ազգ. Սահմանադրութեան դադարումին (1866—1869, Բ. Պետական հարուած. ջնջում վարչական ժողովներու)։

Պօղոս Պատրիարք մեռած է Իզմիր եւ թաղուած է հոն՝ Ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյ գաւիթը։

45 .— Է՛յ Իզմիրցի Օհաննէս Աղան,
Երուսաղեմայ դու միաբան.
Խիստ շատ չէ՞ մի քուկին զուլըմ
Եպիսկոպոս ութսուն օրվան։

46 .— Կարգաւորներ բոլոր Ամիրան,
Ասոնց ամէնը մէկտեղ եկան.
Դու կ'ըսես թէ ես դէմ կ'ելլամ,
Ընդ ամէնը չորս չափիրն կան։

47 .— Վա՛յ անօրէն ամբարտաւան,
Դո՞ւ չէիր մի եկար օրթան.
Ամլիէին խորհուրդին մէջ,
Ռէզիլ ճարիս եղար միայն։

Յովհաննէս եպիսկոպոս, փոխանորդ Երուսաղէմի, իբր ներկայացուցիչ Ստեփաննոս Պատրիարքին 1841 Մայիս 27ին (Հ. Տ.) Հայ ժողովրդեան գլխաւոր ներկայացուցիչներուն հետ Բ. Դրան նորահաստատ Ալդարութեան ժողովոյն (Ահքեամը Ատլիյէ) առջեւ քննութեան ենթարկուեցաւ Թօհաֆճի Եղիազարի գլխաւորութեամբ կատարուած ցոյցին պատճառաւ։ Իբր հետեւանք այս հարցաքննութեան, Թուրք կառավարութիւնը եպարքոսական հրամանագրով (պույրուլթու) վաւերացուց 24 Արհեստաւորներու ժողովը թէ՝ իբր հոգաբարձու Իւսկիւտարի Ճեմարանին եւ թէ՝ իբր տեսուչ ազգային ելեւմուտքի։

Օրուան Պատրիարքը սակայն սեղանաւոր ամիրաներուն կուսակից ըլլալով, այս վերջիններուն հետ միակամ ամէն կերպ խոչընդոտներ յարոյց, ժողովրդեան կողմէ կարգուած 24 արհեստաւորներու աշխատանքը եւ բարի մտադրութիւնները չէզոքացնելու համար։ Այսչափով ալ չգոհանալով, Ստեփաննոս պատրիարք իր հրաժարականը կուտայ, 24 արհեստաւորները կամ արհեստապետները առանձին եւ ինքնագլուխ ձգելով։ Բ. Դուռը Պատրիարքին հրաժարականին վրայ «քսանըչորս»երու ժողովը կը դադրեցնէ, ինչ որ ժողովրդեան աղմկալի ցոյցին պատճառ կ'ըլլայ 1841 Օգոստոս 14ին։ (Աղերսագիր Սուլթան Մէճիտ կայսեր տրուած ի Չէյթին Պուռնու «քսանըչորս»երու իշխանութիւնը կայսերական «իրատէ»ով վերահաստատելու համար)։

Թուրք կառավարութիւնը 24 արհեստապետները կը բանտարկէ իրենց կազմակերպած յանդուգն ցոյցին եւ համարձակութեան համար։ Ասոր վրայ 3000 հոգինոց գերագրգռուած ամբոխին հսկայ ցոյցը տեղի կ'ունենայ գինեպան Իսկէնտէրի առաջնորդութեամբ։

48 .— Պույրուլթուն այն թագաւորական,
Յետոյ չ'եկա՞ւ մէկ ամսվան.
Քսանեւչորս հաստատեցինք,
Անոնք չէ՞ին միաբերան։

49 .— Բայց ձեր կամաց դժուար եկան,
Անոնց գործքը խիստ պատուական։
Մէկ թախլիպով պույրուլթուն առիք,
Երբ ձեզի հետ հիսաբ տեսան։

Fonds A.R.A.M

50 — Ո՜վ անհաւատ Թշուառական,
Սուրբ Սաղիմէն խապար կուտան:
Ղրուշները մեզի ղրկէ,
Հայր Պօղոսին աչքը ճամբան:

51 — Այդ ղրուշները պահեստի կան,
Զապթ ըրեր է Մքայէլ աղան:
Մենք գիտեմք քի հազար քէսէ ...
Մէկէր իսէ տահա չատ կան:

52 — Դու ըսեր ես, Թշուառակա՛ն,
Քու քովդ իմ ստակս կան.
Եթէ չ'օգտէ, քեզի նայիմ,
Իմին մօտս տահա չատ կան:

53 — Ո՜վ դու մատնիչ անհաւատեան,
Սրտիդ ախը ինչէ՞ն է այն.
Որի՞ն ստակը որո՞ւ կուտաս,
Զգիտե՞ս մի Հայոց ազգ կան:

54 — Փուշթ, փէզէվէնք վէքիլն այն,
Ք...նեն քուկին մօրուքիդ վրան.
Վայ է եկեր այս մեր ազգին,
Ասանկ չափսըն մէյտան ելան:

55 — Հասարակաց մէկ խօսք մը կան,
Խիստ կը վայլէ ասոր վրան.
«Քըլավուզուն գարկա իսէ,
«Պուռնուն չըքմազ ասլա պօքտան»:

56 — Զափիրններուն փէք տիք ալան,
Վեզար հազար ինկար օրթան.
Փուշտութիւնդ մոռցար հիմայ,
Սամաթիային այն խալխալան:

57 — Դուն անաստուած, ամբարտաւա՛ն,
Հաւատք օրէնք վրադ չկան.
Պատարագէդ վար իջնալուդ,
Դուրը Թուղթ տարիր մեզ մատնութեան:

58 — Երկայն Պետրոս գարշելին այն,
Այդ ո՞վ փախեց, ելաւ մէյտան.
Այդ քու կարգիդ կը վայելէ՞
Ժողովրդիդ չար մատնութեան:

59 — Կամքդ ի՞նչ է, չի հասկցան,
Քարոզներդ հիչ համ չկան:
Պէլքի քեզի Բաթրիք կ'ընեն
Թշուառացեալ բոլոր Ամիրայն:

60 — Աւա՜ղ եղուկ հայ ազգական,
Բոլորն ըրիք ոտաց կոխան,
Կերած հացերնիդ ձեզ քեօրցնէ,
Դա՛ռ դժոխքին երթաք օրթան:

61 — Քէչի մօրուք բիս ճապին այն,
Միւֆսիւդ, Թէլպիս, Թշուառական,
Հայոց ազգին ստակն ուտող,
Անոր ալ տայ Աստուած պէլան:

62 — Ի՞նչ է ըսեր գարշելին այն,
Խնամիներուն չարըրին օրթան.
«Ազբեր ձեզի ես կերցնեմ
«Լեցուն լեցուն դգալով միայն»:

63 — Դուն ո՞ր չուն ես, չա՛ն որդի չուն,
Էլատօիդ ք...նեն օրթան.
Հայոց ազգին աղբը կուտես,
Զուրցէ նայիմ մարիֆէթդ այն:

64 — Ցանցանքներով լեցուն ամա՛ն,
Քեզի կ'ըսեմ մէ՛կը միայն,
Զարխիչիին Երէցկինով
Բէնտիք կ'երթաս գամբարայութեան:

65 — Հէ՜յ անամօթ ամբարտաւան,
Դու ո՞վ ես քի ելար օրթան.
Այսօր չէ նէ մէկ ուրիշ օր,
Հատտ ունի նէ ելիր մէյտան:

Այս «ճապի»ին (վագըֆ կալուածներուն եկամուտները գանձող) բուն անունը չկրցանք գտնել:

Սակայն հաւանօրէն «քէչի» Պաղտասար աղան է ասիկա, Միսաք ամիրային գանձապետը:

«Էլատօ» կոչուածը յունական սեւ գըլխակապ մըն էր որուն մէկ ծայրը կը կախուէր աջ ականջին վրայէն եւ ամէն մէկ քայլափոխի առաջ, ետեւ կ'օրօրուէր, այնպէս որ կարծես թէ մէկը կը կանչէր իր քովը: Այս պատճառով էր անշուշտ որ «էլատօ» (հո՛ս եկուր) դրուած էր այս գըլխակապին անունը:

Fonds A.R.A.M

66.– Է՛յ հոփոխիկ փի՛ս Միսաքեան,(1)
Երախտագէտ դու ես միայն
«Ամիրայից ոչ թէ ազգին»,
Ա՛յս անշնորք գրւածքդ կան:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

67.— Պէ՛ հէ՛յ ճէննուֆ քեօռ խալպազան,
Նորէ՛ն քեզի կարդալու տան.
Հիչ չէ՞ս կարդար այն գրքերը,
Ցեկեղեցիս քանդակեալ կան:

68.— Արժանացեալ անխախտ կենան
Այս խօսքերը մի՛շտ, յաւիտեան.
Արդեամբ – կ՚ըսէ– Հայոց ազգին,
Ամէն տեղիս դրոշմեալ կան:

69.— Զար ամիրայք ի՞նչ աղբ կերան,
Ըրածներնին միշտ օրթան կան,
Հայոց ազգին ղրուշը կ՚ուտեն,
Քէսէներով հազարական:

70.– Այս յայտնի է ինչ որ կ՚ըլլան,
Մեզի եղաւ էյան պէյան:
Աղէկ մարդէ ի՞նչ կը փախչին,
Հիսապ թէֆտէր թող չիտակ տան:

71.— Բայց ես գիտեմ մօքիդ ճամբան,
Գէշ գործերդ յայտնի եղան.
Ճեմարանէն վռընտվեցար,
Սիւրթիւկ, սիւրթիւկ ինկար օրթան:

Խաչատուր Միսաքեան ծնած է 1811ին եւ մեռած 1891 Մարտ 15ին (Հ. Տ.) Իւսկիւտար։ Խաչատուր Պարտիզպանեանին հետ գլխաւոր պատճառներէն մին եղած է Ճեմարանին գոցուելուն։ Փայլուն գրագէտ մ՚էր։

«Տարիքը եօթանասունը կ՚անցնէր եւ փորձառութիւնն ալ եկած լեցած էր՝ իր զուարթամտութիւնը փոխելու անյար եւ անպատճառաւոր զուարճախօսութեանց եւ հակադրական վարքի մը...

«Թաղին մէջ պարզ հաճի աղա մը, կենակից ու խօսակից անուսում մարդոց և մանուկներու, որ զինքը չհասկնալնուն հա-

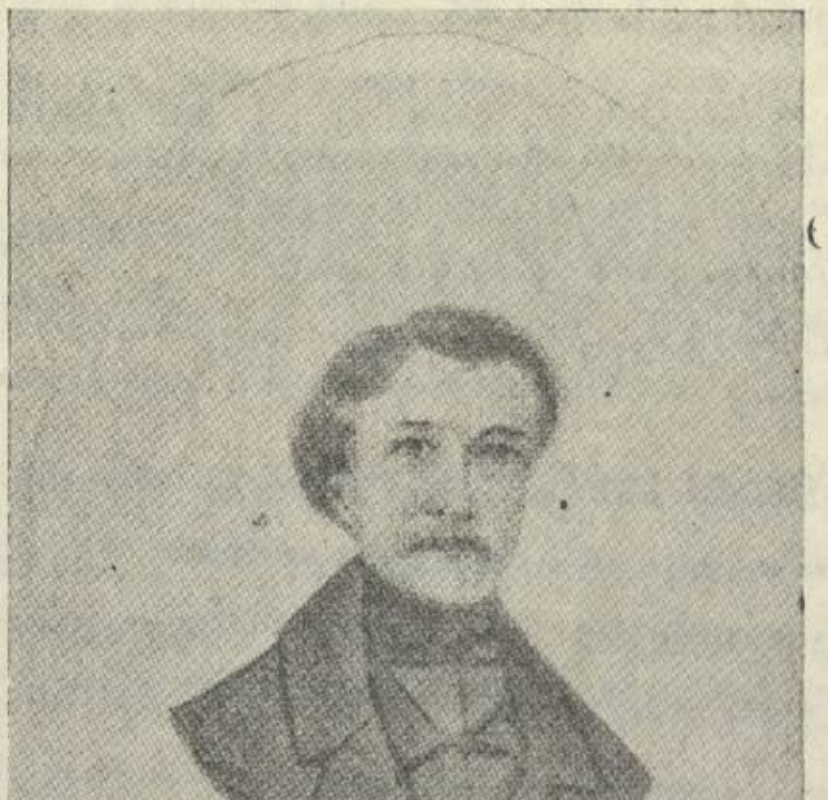

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՊԱՐՏԻԶՊԱՆԵԱՆ

մար ինքն ալ ստիպուած էր խօսիլ անոնց հետ անո՛նց միտքովն ու լեզուով, որով այդ հետեւակ միտքն ու լեզուն հետզհետէ տիրեց իր վրայ ալ. անհնար է չպլլըշ-

(1) Այս «Ոտանաւոր»ը ուղղուած է, անանուն հեղինակին կողմէ, Խաչատուր Միսաքեանին, ի պատասխան այս վերջնոյն ստանունով կամ անանուն հրատարակած մէկ երգիծական գրուածքին. Միսաքեան ամիրաներու կողմը կը բռնէր, ներկայ «Ոտանաւոր»ին հեղինակը ներկայացուցիչը կը հանդիսանայ էսնաֆներուն, ժողովրդական դասակարգին, ընդդէմ ամիրաներուն եւ հոգեւոր պետերուն, եւ ինչ ինչ տուներէն կը տեսնուի նաեւ որ մօտիկ է կաթոլիկ Հայոց, որոնց աքսորումը կը պախարակէ: (Ծ. Խ.)

Fonds A.R.A.M

կիլ իր շուրջէն։ Այդ շուրջի անձերը կը դատէին իր ներքինն իր փոշոտ արտաքինէն ու ըստ այմի կը բերուէին իր վերաբերումով. գիտցողներն ու ղինք աղէկ ճանչցողներն ալ չէին խօսեր. «՛վ գիտէ, ի՞նչ էր իր մեծ մեղքը։» (Հին օրեր. Պուհս Խաչատուր Միսաքեան եւ իրեն ժամանակակից իմացականին վրայ հայեացքներ։ Ց. Գ. Մոմբրեան, էջ 114–115)։

« ... Իր փիլիսոփայութիւնն աւելի գործնական՝ այսինքն իր վարած ազատ ու անյարդար կեանքին մէջն էր, ուր շնականէ բաւական տարբեր թեթեւ՝ անհոգութիւն եւ պատշաճից անտեսութիւն մը կ՛երեւէր, իր ամուրիական անմաքրութեամբն ու արտակարգութեամբ։ Մտերիմ խօսակցութեան մէջ ալ՝ յաճախ կը շողացնէր այդ երանելի փիլիսոփայութեան կծու կատակները ու հնարաբանութիւնները։» (Անդ, էջ 128)։

Խօսքի տակ մնացող մարդ չէր Խաչատուր Միսաքեան ու հարկաւ իրեն դէմ ուղղուած այս նախատինքներուն միեւնոյն ոճով ու ձեւով պատասխանած է։ Սակայն Իսկիւտարի Սուրբ Խաչ եկեղեցւոյ մատենադարանին մէջ Միսաքեանի միայն գրքերը կան այսօր, զոր գնած է Թաղական Խորհուրդը ժառանգորդներէն ժամանակին, իսկ իր ձեռագիրներէն հատ մը չկայ։ Ասոնք շատ կարելի է կողոպուտի ենթարկուած են իր աշակերտներուն կողմանէ, որոնք ատեն մը յանձնաժողով մը կազմած էին, սոյն ձեռագիրները դասաւորելու եւ հրատարակելու նպատակաւ։

«Ազգային խռովութիւն ի Կոստանդնուպոլիս յամին 1841ին. Պատասխանատուութիւն ընդդէմ Միսաքեան Խաչատուրի յումեմնէն երախտաւորէն Ազգասէր Ազգին Հայոց» վերնագրով այս «Ոտանաւոր»ը ընդօրինակեցինք եսայի Անուխեանի ձեռագիր ընդարձակ մէկ հատորէն, որ սեփականութիւն է յայտնի գրավաճառ Տիար Պ. Զարդարեանի։

Սոյն «Ոտանաւոր»ին յօրինուածքը եւ յանգերուն միաձեւ վերջաւորութիւնը, ինչպէս նաեւ մէջի հետաքրքրաշարժ մերկացումները՝ տեղի կուտան մեզ հաւատալու որ աստր հեղինակը ծանօթ անձ մ՛էր այն առենուան ազգ. շրջանակներու մէջ եւ շատ ալ կարելի է, սոյն անցքերուն դերակատարներէն մին։

Այժմ կարգը եկած է մեր ընթերցողներուն ներկայացնելու ուրիշ նմոյշ մը «գռեհիկ գրական սեռ»էն, չմոռնալով նաեւ աւելցնելու մեր կողմէն՝ հարկ եղած ծանօթագրութիւնները։

(Շարունակելի) ՀՆԱՄԷՐ

Fonds A.R.A.M

ՀՈՂ

Հո՛ղ՝
արգանդ, գերեզման
ու ծորից արգանդ:
Ուր ապրել եմ ես
երկար տարիներ՝
առաջ հաճ ծնուելս:
Ուր, երբ որ մեռնիմ,
ծորէն պիտ՝ ապրիմ
երկար տարիներ՝
առաջ հաճ ծնուելս ...

Հո՛ղ՝
արգանդ, գերեզման
ու ծորից արգանդ:
Քեզմով է շինուած
տաճարս անընման,
ու երբ ես փուլ գայ,
քեզմո՛վ պիտ՝ ծեփեն
պատերը ընդս,
որ կրկին անգամ
դէպ՝ վեր բարձրանայ:
Հող՝
արգանդ, գերեզման
ու ծորի՛ց արգանդ,
Հո՛ղ ...:

ՈՒԺ

Թող երգեն ընդանիք
Ովքեր ուզում են
երգերը հիւանդ
վարդի ու սէրի.
Կ'երգեմ ես միայն
իմ երգը ուժի

Էլ ո՞վ է ուզում
Մի Ատլաս լինել,
Ու մէջքի վրայ
Աշխարհը կրել,
Տիեզերք լինել,
Աշխարհն իր ափում
Որպէս խաղալիք,
Մի թեթեւ շունչով
Աստղերը ցրուել,
Արեւը մարել,
Լուսինը վառել,
Տիեզերք լինել:

Երգըս որպէս ադամանդէ
Մի մոլորակ,
Տիեզերքում կ'երթա՛յ, կ'երթա՛յ,
Եւ ամէն տեղ իր հետքը կայ,
Ինքը չըկայ:

ՄԻ ՀԻՆ ԵՐԳ

Արծա՛թ լուսին, դու ճախրում ես
Ամպերով լի երկընքում.
Ես էլ քեզ պէս անցնող ճամբորդ,
Թափառում եմ այս երկրում:
Նայում եմ քեզ երկարօրէն,
Աստղերն էլ չեն երեւում,
Արդեօք դու էլ նայո՞ւմ ինձ,
Ու զիս տեսնո՞ւմ ես քեզ պէս:

Փայլո՛ւն լուսին, դու ճախրում ես
Աստեղազարդ երկնքում,
Գիտե՞ս արդեօք ադամանդէ
Այդ փայլդ ումից ես գտնում:
Նայում եմ քեզ երկարօրէն,
Տեսնում եմ քեզ, ճո մէջ՝ ինձ:
Ցետոյ խաղաղ լընակին մէջ
Տեսնում եմ քեզ, տեսնում՝ ինձ...
Բայց չը գիտեմ ո՞ւր փնտռեմ քեզ,
Լընի՞ն մէջ թէ վերեւում ...

ԼՍԵՑԷ՛Ք

...Ու լըսեցէք ձայնն ահարկու՝ լըռութեան.
Անձայն շրընչիւնն երազներու մրրըկաթեւ,
Ու որոտը փոթորկալի մտքերու:
Լըսեցէք զանգն աներեւոյթ բարւանի՝
Ուղիներով անվախճան,
Հըրաշագեղ հանգրըւանին ընթացող ...
Ու ճախրեցէք մոլորակէ մոլորակ,
Երկինքէն վեր, թեւերն հագած լըռութեան,
Ու դուք երկրէն կը մեծնաք ...
Լըսեցէք մեղմ զանգերն յետոյ
Լըռութեան մեծ տաճարի,
Մըտէք, տեսէք ընդարձակը վառ իմաստութեան,
Լուսաւորի՛չ խաւարի:
Կը հասկընաք յետո՛յ միայն
Որքա՜ն փոքր են երկիր, երկինք, արեգակ
Որ պիտ՝ մեռնին ... Դադրի՛ պիտի ե՛ւ սըրտի
Բաբախումն այս – տըխուր մահերգ ...
Ու այն ատեն, ու այն ատեն
Մեծ լըռութիւնն իշխէ պիտի աշխարհին ...
...Արդ լըսեցէ՛ք ձայնն ահարկու՝ լըռութեան:

Յ. ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ

Փարիզ

Fonds A.R.A.M

ԵՕՀԱՆ ՍԵՊԱՍԹԻԱՆ ՊԱԽ

Ինչպէս որ հին Յոյները գեղեցիկ երեւակայութենէն բղխած են Ապողոն եւ քնարակիր Որփէոս, Քրիստոնէութիւնն ալ տուաւ իր մտքով Ապողոն եւ քնարով Որփէոսը՝ յանձին Եօհան Սեպասթիան Պախի։ Բայց այս անգամ երեւակայութեան պտուղ մը չէր, այլ իրական։

Սեպասթիան Պախ ամենէն հանճարեղ երաժիշտն է, սակայն անվիճելի իրողութիւն մըն է այսօր։ Անիկա հոգեղէն հայրն է իրմէ վերջ եկող Մոցարթի եւ Պէթհովէնի։ 1788ին երբ Մոցարթ կ'անցնէր Լայփցիկէն, յայտնութիւնը ունեցած է Պախի։ Օր մը կը գտնուի Սուրբ–Թովմասի եկեղեցին, ուր երկնային երաժշտութիւնը կը պարուրէր կամարը, – կ'իմանայ թէ պատարագ մը կը նուագուէր Պախէն։ Մոցարթ, – որ իր Մուսայէն դատ ո՛չ մէկու գործէն չէր ներշնչուած, – անհուն ըղձայլանք մը կը զգայ եւ այդ օրէն սկսեալ կատաղի պաշտող մը կը դառնայ Պախի եւ կը սկսի անոր գործերը ճանչցնել։ Պէթհովէն նըմանապէս ջերմ հիացող մը եղած է անոր, ու պէտք է նկատել թէ այդ ժամանակ դեռ Պախի գլխաւոր գործերը չէին ճանչցուած։ Պէթհովէն իր առջեւ ունէր անոր clavecin bien tempéré–ն, ուրկէ կը քաղէր իր ներշնչումները։ Շօբէն ալ ամենախորունկ հիացող մը եղած է անոր, իր ժամերուն մեծ մասը նուիրած էր անոր գործերը նուագելու, ինչպէս կը թելադրէր նաեւ նուագել իր աշակերտներուն։ Շուման կ'ըսէ.– «Երաժշտութիւնը կը պարտի Պախի, ինչ որ կրօնք մը կը պարտի իր հիմնադրին»։ Վակնէր կ'ըսէ.– «Ինչպէս որ Եգիպտական Սփինքսին մարդկային դէմքը կը ձգտի խուսափիլ իր կենդանական մարմնէն՝ այսպէս ալ Պախի ազնուական գլուխը դուրս կը ցայտէ իր ծանր կեղծամէն»։

Բայց վերջապէս Ֆէլիքս Մէնտէլսօնն էր որ անխոնջ կերպով աշխատեցաւ մեծ վարպետին գլուխ–գործոցները հրապարակ հանելու։ Ան էր որ առաջին անգամ ունկնդրութեան տըւաւ անոր երկու հսկայական գործերը՝ Iohannes – Passion եւ Mathaus – Passion, որոնց մէջ պաշտելի երաժշտութեամբ մը կ'երգէ Քրիստոսի չարչարանքները։ Այս երկու մեծ ունկնդրութիւններէն ետքը՝ անոր հանճարը կը յաղթանակէր միանգամ ընդ միշտ։ Անկէ վերջ է որ կը հիմնուի Bachgesellschaft ընկերութիւնը, որ երկար պրպտումներէ ետքը վերջապէս հրապարակ կը հանէ վարպետին ամբողջական գործը։

Եօհան–Սեպասթիան Պախ ծնած է 21 մարտ 1685ին Այզէնախի մէջ։ Այս խորհրդաւոր երկիրը զեղուն էր առասպելներով։ Անոր բարձունքին վրայ կ'իշխէ Վարթպուրկի դղեակը։ Անոր պատկառելի տեսքը ի՜նչ յիշատակներ կ'ոգեկոչէ։ Գեղեցիկ Էլիզապէթը ապրեր էր այնտեղ, Լութեր ապաստաներ էր այնտեղ իր տարագրութեան միջոցին։ Յիշենք որ, Վակնէր, իր հոյակապ գործին Թաննհաուզէրի անցքը զետեղած է Վարթպուրկի դղեակին մէջ։

Այս միսթիկ հողը եղած էր նաեւ երաժիշտներու օրրանը։ Վարթպուրկի դղեակը երբեմնի հաւաքավայրը եղած էր ամենէն ճարտար աշուղներուն։

Այսպէս, Եօհան–Սէպասթիանի մանկութիւնը կը բոլորջէր գեղեցիկ խորհուրդի մը մէջ՝ որ կը բաղկանար կրօնքէ, բանաստեղծութենէ եւ բնութեան հրաշալիքներէն։ Իր առաջին ուսուցիչը եղած է իր հայրը, Եօհան–Ապրօզիուս, որ իր երկրին մէջ է՛ն յայտնի ջութակահարն էր։

Եօհան–Սէպասթիան կը սերէր երաժիշտներու բեղուն գերդաստանէ մը։ Իրմէ առաջ անհուագն եօթը սերունդ, բոլորն ալ նշանաւոր երաժիշտներ տուած էին։ Պախ փոքր տարիքէն կորսնցուց իր ծնողքը եւ գնաց Օհրը–

Fonds A.R.A.M

տուք՝ իր երէց եղբօրը մօտ՝ որ նոյն քաղաքի եկեղեցիի օրկանիսթն էր: Պախ դրաւիչ ձայն մը ունէր, եւ այդ վաղ տարիքէն սկսաւ արդէն իր ապրուստը ճարել պատարագներուն ու հարուստներու յուղարկաւորութիւններուն երգելով: Դիչերները կ'անցընէր ընդօրինակելով լուսնի լոյսով իր ժամանակուան մեծ երաժիշտներուն գործերը: Հետզհետէ իր համբաւը կը ծաւալէր ու վերջապէս անուանուեցաւ օրկանիսթ Աունչհատի նորակառոյց եկեղեցիին: Բայց իր սորվելու փափաքը անդուսպ էր, ու քանիցս եօթն օրուան ճամբայ քալած էր իր տեղէն մինչեւ Լիւպէք քաղաքը՝ լսելու համար մեծ օրկանիսթ Պիւքսթէհուտը: Իր կեանքի առաջին դառնութիւնը տակէ կը սկսի արդէն: Վասն զի եկեղեցիին թաղականութիւնը վինք կը վտարէ՝ այդ բացակայութիւններուն համար ամբաստանելով վինք:

Բնական է՝ իմ մտադրութենէս դուրս է Պախի կենսագրականն ընել, որուն համար ահագին հատոր մը գրել անհրաժեշտ է:

Պախի գործը անհուն է, ան ամենէն պատկառելի յիշատակարանը կը կազմէ երաժշտութեան պատմութեան մէջ: Երեւակայել որ եղած են երաժշտագէտներ որ իրենց բովանդակ կեանքը յատկացուցած են միմիայն անոր ստեղծագործութիւնները ուսումնասիրելու համար. անոր գործը ա՛յնքան անչափելի է եւ խորունկ: Իր գարուն ամենէն մեծ բարոյական աղդակը կրօնքն էր: Նամանաւանդ երաժշտութիւնը դրեթէ եկեղեցիներուն սեփականութիւնը դարձած էր: Ուրեմն իր երաժշտութեան մեծ մասը կրօնական նեբչնչումէ է: Անիկա պարտադրութիւն ունէր ամէն կիրակիի համար մէկ մէկ cantate դրելու: Կարելի է երեւակայել թէ քանի՛ հարիւր cantate գրած է, որոնց իւրաքանչիւրին ունկնդրութիւնը ժամ մը կը տեւէ: Ասոնցմէ գժբաղդաբար միայն 190 հատը գտնուած են: Նաեւ բազմաթիւ motet-ներ եւ oratorio-ներ: Ասոնցմէ պատկառելի գործերէն են երեք մեծ Passion-ները, ըստ Յովհաննու, ըստ Մաթէոսի եւ ըստ Ղուկասի: Ցետոյ Magnificatը եւ հուսկ ապա իր մեծ պատարագը՝ Grande Messe en Si Mineur, ուր իր հանճարը վերջին խօսքն ըսած է կարծես: Ունի suite-ներ նուագախումբի համար, վեց concertos Brandebourgeois: Ասոնցմէ պատ լայնածաւալ արտադրութիւն մը ունի նուագբաններու համար (instrumental): Ամենէն բնաւոր գործը գրած է օրկի համար, իր ամբողջ կեանքին մէջ եղած ըլլալով օրկանիսթ: Այդ գործերէն ա՛յնքան հզօր ու խոր բանաստեղծութիւն մը կը ժայթքէ որ՝ արդէն առաջին նօթերուն ունկնդրութենէն եաքը, ամէն խորհող-զգացող անհատ ենթակայ է դերազոյն սարսուռի մը: Այն բոլոր հոգերն ու անդորհները որ մեզ հողին կը կապեն՝ կը ցնդին ընդհուպ, եւ ունկնդիրը դիւթուած վերացած կը գտնէ ինքզինք երանաւէտ աշխարհի մը մէջ: Այս վիթխարի գործերէն վերջ առաջին տեղը կը գրաւեն դաշնակի արտադրութիւնները: Ամէն խղճամիտ դաշնակահար պէտք է ունենայ անոր երկու անդուզական հատորները՝ որոնք կը կոչուին clavecin bien tempéré: Ասոնց մէջ քան եւ չորսական prélude եւ fugue կայ, majeur եւ mineur, տասներկու կիսաձայնեբու կարգով: Դաշնակի համար արտադրութեանց մէջ նման գլուխ-գործոց գրուած չէ դեռ եւս, հեռու տափակ վարժապետական գործ մը ըլլալէ (pédantesque), ինչ որ ժամանակին կարծուած էր սահմանափակ միտքերու կողմէ: Այս գործերուն նուագուելը խիստ դժուար է բնականաբար, եւ բոլոր այն աշակերտները որոնց մէջ արուեստի սրբազան հուրը տկար է՝ տաղտուկ կը զգան անոր տուած խոչընդոտներուն առջեւ: Այսպիսիներուն կը յանձնարարեմ, օրինակի համար, Ա. հատորին ութերորդ préludeը եւ fugueը նուագել (en mi bémol mineur): Զգացումի իմնչ խորութիւն ու զեղեցկութիւն կը բուրէ այդ զոգարիկ կտորէն: Այս հոյակապ երկէն վերջ կուգան իր բազմաթիւ inventionները, երկու մեծ suiteները, partita-ները, ouverture-ները, fantaisie-ները, հուսկ ապա բազմաթիւ concerto-ները որոնք գլխաւոր ինչքը կը կազմեն ճարտար դաշնակահարներուն:

Ջութակի արտադրութիւնը երբեք նուազ տկար չէ դաշնակիններէն: Առաջին տեղը կը բռնեն իր վեց զմայլելի sonate-ները (կամ partita) գրուած միայն ջութակի համար, առանց դաշնակի ընկերակցութեան: Կարելի չէ երեւակայել polyphonie-ի այդքան յաղթական փորձ մը: Իր սիրելի fugue-ի սեռը կը գտնենք գարձեալ իրագործուած այդ mélodique նուագարանին վրայ: Օրինակի համար Si Mineur սոնաթին Allemande-ին եւ Mi Majeur սոնաթին Prélude-ին մէջ կարելի է

Fonds A.R.A.M

որոշապէս երկու նուագարանի ձայն լսմանալ: Նմանապէս La Mineur սօնաթին andante–ին մէջ կը լսուի աննկուն pédale մը, որուն վրայ կը թռթռայ ազնուական մեղեդի մը: Եւ ասոնք այդ վոքըլիկ գործիքին վրայ, որ միմիայն մեղեդի գծելու սահմանուած էր: Ո՛ը զգայուն անհատը չէ կախարդուած անոր Sol Mineur սօնաթին chaconne–ին ունկնդրութենէն: Ասկէ վերջ կուգան իր վեց սօնաթները ջութակի եւ դաշնակի: Կարելի չէ լալու չափ չյուզուիլ ու չհարստալ ունկնդրելով օրինակի համար Mi Majeur սօնաթը: Հոգեկան անպատում երանութիւն մը կը հոսի այդ երկնային նօթերէն: Ասոնցմէ վերջ թուենք իր եւթը մեծ concerto–ները, որոնք ճարտար ջութակահարներուն գանձը կը կազմեն:

Վեց սօնաթ ալ գրած է թաւջութակը համար, առանց դաշնակի ընկերակցութեան, որոնք ո՛չ մէկ կերպով վար չեն մնար միւսներէն: Հուսկ ուրեմն, յիշենք իր դաղտրիկ սօնաթները սրինգի համար եւ վինի (luth) suite–ները:

Այս անհամար գործերէն վերջ, – որոնք ճշմարիտ երաժիշտներուն համար մարգարտահոս ակունք մըն են, արուեստի ներհուն եւ երանաւէտ վայելք մը, – կ'ուզեմ յիշել իր երկու վերջին գործերը՝ որոնք մեծ վարպետին մտաւորական կտակն են:

Առաջինը՝ Offrande musicale, գոր ձօնած է Ֆրէտէրիք Բ.ի, այս բռնակալ եւ միեւնոյն ժամանակ արուեստասէր արքային: Ֆրէտէրիք Բ., խմանալով Պախի համբաւը, զայն հրաւիրած էր Փօցտամ՝ իր պալատը: Պախ նոյն թուականին Լայփցիկի Սուրբ–Թովմաս եկեղեցին ու դպրոցին մէջ երաժշտական վարիչի, ուսուցչի եւ օրկանիսթի բազմապիսի պաշտօնները կը վարէր: Իր ծերութեան օրերուն էր: Կը հասնի Փօցտամ, եւ առանց հանգչելու, ճամբորդի այդ փոչեթաթախ վիճակին մէջ՝ արքան կը սոխակ պինք նուագել: Պախ improviser կ'ընէ անոր տուած մէկ եղանակին վրայ, դմայլանքի մէջ պարուրելով համայն արքունիքը: Պախ յետոյ իր Լայփցիկ վերադարձին կ'ընդլայնէ իր ըրած improvisation–ը եւ ջութակի ու սրինգի ցայտուն բաժին մըն ալ աւելցնելով կը յղէ Ֆրէտէրիքի: Յիշենք որ Ֆրէտէրիք Բ. սրինգ կը նուագէր եւ Պախ սրինգի այդ փայլուն բաժինը ուղղակի անոր համար գրած է:

Այսքան բեղուն ու հրաշագործ կեանք մը ունենալէ ետքը՝ տուաւ իր կարապի երգը՝ որուն նման պատկառելի կերտուածք մը չէ ունեցած դեռ մարդկային երաժշտութիւնը: Այն

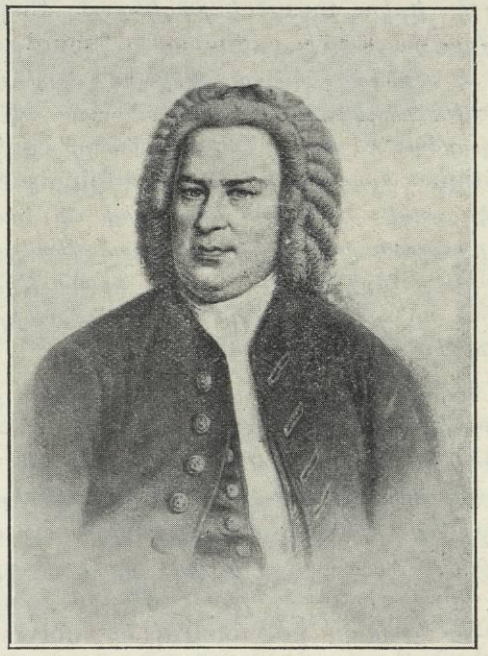

ԵՕՀԱՆ ՍԵԲԱՍԹԻԱՆ ՊԱԽ

(pus Կօթլիպ Հաուսմանի ճկարին՝ մեծ երաժշտին մահուրնեն երեք տարի առաջ յօրինուած)

է՝ l'Art de la Fugue (Die kunst der Fuge):

Այս գործը երեւութապէս didactique բնոյթ մը ունի, եւ հեղինակին մահուընէն իվեր փոշիի տակ կը հեծէր: Շատ երաժիշտներ անոր անուան խոժոռութենէն կ'երկնչէին ձեռք դրպցնել անոր: Միայն վերջերս երիտասարդ արտակարգ տաղանդ մը, Wolfgang Graeser անունով, զայն մէկտեղ հանեց նուագախումբի համար յարմարցնելով (orchestrer): Կ'արժէ երկու խօսքով ալ յիշատակել այս երիտասարդը, որուն բազմակողմանի ուսումը կ'երթայ նկարչութենէն երաժշտութիւն եւ մաթեմատիքներէն մինչեւ արեւելեան լեզուներու գիտութիւնը: Եւ չկրնալով այդ ամէնը իմ մէջ համադրել իր ուղեղին մէջ՝ քանիերկու տարեկանին մէջ անձնասպան եղաւ:

Քանի մը տարիէ ի վեր այս գործին ունկընդրութիւնը ամբողջ Եւրոպայի երաժշտական աշխարհը զմայլանքի մէջ ընկղմած է.

Fonds A.R.A.M

սոյն տողերը սաստագրողն ալ իր կարգին այդ անպատում վայելքը ունեցած է՝ անոր երկու ամբողջական ունկնդրութիւններուն ներկայ ըլլալով : Պախի սիրելի երաժշտական արուեստը՝ fugueը, այստեղ իր զագաթնակէտին հասած է : Երկու mesureէ բաղկացած thèmeի մը վրայ բազմաթիւ canonներ եւ fugueեր դրած է ա՛յնքան ճարտար կերպով : Այդ քանի մը նօթէ բաղկացած thèmeը անսպառ ակունք մը դարձած է, ուրկէ Պախի հանճարը contrapuntique արուեստին բոլոր combinaisonները կը քաղէ : Ճշմարիտ երաժիշտի մը համար չկայ այնքան բարոյական անապակ վայելք մը որ սիրտը չերմացնէ եւ հոգին երանութեամբ զեղու՝ որքան այս գործին ուսումնասիրութիւնը եւ ունկնդրութիւնը :

Պախ՝ ինչպէս բոլոր հանճարները՝ շատ հեռու իր դարուն մխիթիկ արուեստին սահմանափակ օրէնքներուն մէջ պարփակուելէ՝ կը ճառագայթէ իրմէ վերջ թաւալող դարերուն վրայ : Ահա երկու դար վերջ անոր գործը առինքնող ու երիտասարդ է քան երբեք : Արդիական երաժշտութեան երկու գլխաւոր յատկանիշները կազմող polytonalité եւ polyrythmie, զոր նորագոյն երաժիշտները բռնապրօսիկ կերպով կը ներմուծեն յաճախ իրենց երկերուն մէջ, կը գտնենք շատ բնական կերպով Պախի գործին մէջ :

Պախի բեղուն կեանքը ղերծ չէր եղած անշուշտ առտնին հոգերէ ու յուսախաբութիւններէ : Իր խորունկ արուեստը, ընդհանրապէս շատ բարդ թուած էր անշուշտ իր ժամանակի սահմանափակ մտքի տէր կղերականներուն ու պաշտօնական անճաշակութիւններուն : Իր մահէն վերջ դար մը եւս իր գործերը եկեղեցիներու դարակներու փոշիներուն մէջ հեծեցին :

Այսքան հրաշագործ կեանքէ մը ետքը, վաթսուն եւհինգ տարեկանին իր մարմինը կը հակի այլեւս յոգնաբեկ, կքած իր պատկառելի գործին, երկունքի հրճուանքներուն, դառնութեանց ու պայքարին բեռանը տակ : Վերջին ամիսներուն՝ տեսողութիւնը կորսնցուցած էր. մահէն ոտսը օր առաջ կը վերագտնէ զայն, բայց այս անգամ անողորմ կաթուած մը պինք վերջնականապէս կը տապալէ անկողին : Իր վերջին օրերը կ'անցընէր խեղճուկ ու մութ սենեակի մը մէջ : Իր մահը նախազգաց ան եւ իր վախճանէն մէկ երկու օր առաջ երգեհոնի համար choral մը սկսաւ յղանալ, եւ անկարող իր ձեռքով նօթագրելու զայն բերանացի թելադրեց իր սնարին վերեւ հակող Altnikol վեհապին : Ասիկա եղաւ Պախի վերջին գործը, որուն անունն է՝ «Տէ՛ր, կը ներկայանամ քու գահիդ առջեւ» : Եւ այսպէս ալ մեկնեցաւ ան աշխարհէն, հոգին երանաւէտ, իր վերջին հեւքն ու մրմունջը երաժշտութեամբ աւանդելով :

ՎՐՈՅՐ ՄԱՋՄԱՆԵԱՆ

Փարիզ

Fonds A.R.A.M

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՐՋԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻՆ ՇՈՒՐՋ

Ա.

Երջանկութեան խաչալ մը գիտակից համագրութիւնն է հոգւոյն ու մարմնոյն անգիտակից տենչանքներուն: Կերպով մը՝ ջուրի դերձանն է որ ժայռին ողորկ մակերեսն ի վար կը մղուի ու չողուն արցունքներու ձեւով կը թափի վար, եւ որ իր ներկայութեամբ կը յայտնէ սառըերկրեայ ջուրի լայնածաւալ պատառն անտեսանելի:

Ամէն մէկ ցեղ իրեն համար երջանկութեան խաչալ մը կը ստեղծէ, իր բնութեան համապատասխան եւ ուրիշ ցեղերու խաչալէն բոլորովին տարբեր, — խաչալ որուն մէջ կը ցոլանայ անոր հոգին իր բաղձանքներով, գործունէութիւններով ու անկարողութիւններով:

Արեւելքցին, օրինակի համար, հեղգ, անհոգ, երազկոտ ու ցանկասէր, իր խաչալը հանգստի ու հեշտութեան գաղափարներուն մէջ կը ներփակէ, եւ այն խորշանքով զոր ունի ո եւ է ճիգի ու ինքնատիպման համար, աշխատութիւնը ցոյց կուտայ իբր անէծք մը զոր անկեալ մարդկութեան ճակտին վրայ ինքն իսկ դրոշմած է:

Նկատեցէք, արդարեւ, ինչ ձեւով Մովսէս ու Մուհամմէտ, այդ հանճարները որոնց մէջ կը մարմնաւորուի արեւելեան հոգին, կ'երեւակայեն տեսլական գոյութիւն մը. «Այն, կ'ըսէ Մովսէս՝ Ադամի կեանքը նկարագրելով առնոր անկումէն առաջ, զերծ է ամէն ճիգէ եւ ամէն տառապանքէ:» Եւ Մուհամմէտ՝ հեշտասէր Ասիոյ այդ որդւոյն համար, ան մշտաեռ խրախճանք մը եւ կախարդանք մըն է, վասն զի այդպէս է իրօք որ կը ներկայացնէ արդարներուն կեանքը ճէննէթին մէջ, այդ հովանուտ, բուրումնաւէտ ու քաղցրամրմունջ պարտէզին, ուր բերկրանքները կը յաջորդեն բերկրանքներուն և ուր բոլոր զգայարանքները՝ լիապատար՝ կը վայելեն, յաւերժական երիտասարդութեան մը շնորհիւ, առանց երբեք յագեցում կամ յոգնութիւն զգալու:

Բոլորովին տարբեր է Արեւմուտքցիին խաչալը: Իր կորովի, հրայրքոտ, բուռն ու պայքարասէր բնութեան մըղման տակ, ինքն իրեն համար երջանկութեան գաղափար մը կը կազմէ ուրկից վտարուած են անգործութիւնն ու հեշտութիւնը: Արեւմուտքցիին մէջ, արդարեւ, անպատ պահեստ մը կայ կորովի, գործունէութեան յորդում մը, անընդհատական պէտք մը նոր ու բուռն զգայութեանց. գործել, իր ուժերը վատնել, անհրաժեշտ պայման մըն է իր ֆիզիքական ու բարոյական առողջութեան, որովհետեւ իր ուժերը չգործածելով իրեն դէմ պիտի դառնային ու զինքը պիտի ճմլէին: Ուստի, եղեմը զոր իր մտքին մէջ կը պատկերացնէ, իր Վալհալլան, ոչ մէկ նմանութիւն ունի արեւելեան երեւակայու-

Fonds A.R.A.M

թեան առեղծած դրախտին հետ: Իր վալհալլան քաղցր զբօսանքներու, բանաստեղծական երազներու վայր մը չէ՝ ինչպէս ճէննէթը, կամ հրայրքոտ պաշտամներու՝ ինչպէս Հրէից երկինքը: Պատերազմի դաշտ մըն է ուր արդարները կը չարունակեն կռիւներու մէջ փայլիլ, եւ ուր օդը, փոխանակ հուրիներու ներդաշնակ երգովը հնչելու, ղէնքերու չաչիւնովը, յաղթանակի վայրի աղաղակներովն ու վիրաւորներու հեծիւններովը կը թնդայ:

Այդպէս ուրեմն, իր երջանկութեան խէալովը, իւրաքանչիւր ցեղ ի յայտ կը բերէ մասնայատկութիւնները իր խառնուածքին, ինչպէս պիտի ընէր լոյս մը որ մութ պատի մը վրայ մեծապատիժ չուք մը կ'արձակէ:

Բ.

Եթէ գործունեայ մարդը իր երջանկութիւնը կը գտնէ ազատ ծաւալմանը մէջ իր գործունէութեան, թուլամորթը հանգիստին մէջ, տարտամ երազանքներուն ու անչարժութեան մէջ, եւ հեշտասէրը վայելքին ու հաճոյքի հետապընդման մէջ, միտիքականը իր երջանկութիւնը կը գտնէ հայեցողութեան հրաժարման ու ցաւին մէջ:

«Ջա՛րկ ինձի նորէն, ո՛վ Տէր, կ'ըսէր Ս. Ֆրանսուա Գզավիէ՝ Քրիստոսին, այն տեսիլներէն մէկուն մէջ ուր Աստուածամարդն իրեն երեւցաւ, ջա՛րկ ինձի նորէն: Ո՛վ Սէր, խոցէ՛ մարմինս քու սլաքներովդ ...». ու հրճուանքով կ'ողողուէր երբ արիւնոտ երաչխիկներն իր ձեռքերուն, իր ճակտին, իր կուրծքին վրայ կ'երեւային, եւ իր վիրաւոր մարմնոյն ցաւին մէջ՝ քաղցրութիւնով կը վինուէր, եւ այնպիսի ուրախութեան մը, այնպիսի հրայրքոտ ցնորքի մը մէջ կը թաղուէր, որ ո եւ է մարդկային հեշտութիւն պիտի չկարենար երբեք անոր մօտենալ:

Գ.

Եթէ կայ երջանկութիւն մը ամէն մէկ խառնուածքի համար, կայ եւ մասնաւոր երջանկութիւն մը ամէն մէկ տարիքի համար:

Այսպէս, երիտասարդ հասակին, մարդ, աւելի ենթարկուած՝ սեռին օրէնքներուն, սիրոյ մէջ կը փնտռէ իր դերագոյն փթթումը, եւ Աստղիկ այն դիցուհին է որուն ոտքը կը թափէ իր ազօթքներն ու բոցեռանդ նուիրաբերութիւնները:

Բայց յետոյ, երբ տարիները կ'անցնին ու զգայարանքները բթանալով անոր մէջ միտքը տիրական կը թողուն, փառասիրութիւնն է եւ հպարտութեան բոլոր վայելքները որ դերագոյն խէալը կը ներկայացնեն իր աչքին. այն ատեն, սպիտակագեղ ոսկեհեր դիցուհւոյն մեհեանը լքելով, կ'երթայ անապատ ու խստամբեր Պալլասի բազնին ապաստանիլ, որուն կ'ուղղէ այլ եւս իր պաշտամունքը եւ ուխտադրութիւնները սրտի մը զոր սէրն այլեւս չի յուզեր:

Դ.

Բայց կան մարդիկ որ՝ իրենց ծնած օրէն մինչեւ գերեզման՝ անբաժանելի ձանձրոյթ մը կը քաշկռտեն իրենց հետ: Տեսակ մը մթնոլորտ է, ծանր ու թանձր, որ դիրենք կը պաշարէ եւ որուն մէջէն կեանքը իրենց կ'երեւայ՝ ինչպէս ծխատած ապակիի մը մէջէն, ապօտ ու դունաթափ:

Դուք միշտ անոնց գանգատիլը պիտի լսէք մարդոցմէ, իրերէն ու իրենց բաղդէն, որովհետեւ յոռետես են, եւ թաղծագին ճակատագրապաշտութիւն

Fonds A.R.A.M

մը խորքի վարագոյրն է այն տեսարանին ուր կ՚անցնի անհրապոյր թատերախաղն իրենց կեանքին:

Մեծ սէր մը, մեծ փառատենչութիւն մը, այդ երկու մեծագոյն դեղթափները ձանձրոյթին, ահա՛ ինչ որ զիրենք պիտի բուժէր եւ իրենց կեանքին արժէք մը պիտի տար: Բայց եկուր տես որ այդ աւշային բնութիւնները անկարող են բուռն զգացումներ ունենալու:

Անկարեկիր ստուերներ, թեթեւ ոտքով մը կ՚անցնին այս կեանքին մէջէն, առանց երբեք մեծ ցաւեր զգացած ըլլալու, այլ եւ առանց ուրախութիւնը ճանչցած ըլլալու, ոչ ալ խմած՝ աստուածային մատռուակին բաժակէն՝ այն նեկտարը որ մարդս աստուածներուն հանգունատիպ կը կացուցանէ:

Ե.

Երբ մօտէն կը քննենք մարդը, կը զարմանանք տեսնելով թէ ի՜նչքան իրապէս անատակ է երջանկութեան: Արդարեւ, անհանգիստ է ան, մտատանջ, անյագ: Տուէք անոր ինչ որ ամենէն աւելի բուռն կերպով կը տենչայ, հարըստութիւն. իսկոյն կը սկսի յաջողութիւններ փնտռել, ու հպարտութեան գոհացումներու ետեւէն յիմարաբար կը վազէ, ու երբ՝ յամառ ճիգերէ յետոյ՝ յաճախ իր արժանապատուութեան գնով՝ երկուքին ալ տիրացած է, ահա սիրոյ պէտքն է որ կը չարչարէ զինքը:

Այն ատեն՝ լիաբուռն կը նետէ ոսկին զոր այնքան տաժանքով դիզած էր եւ պատրաստ է իր փառքն իսկ զոհելու՝ ի փոխարէն քիչ մը սիրոյ, եւ այնքան ուժեղ է այդ չարչարանքը, որ իր ամբողջ ուժը կը լքէ զինքը եւ իր հոգին՝ զզուանքով ու ձանձրոյթով լեցուած, այլ եւս մահուան միայն կը տենչայ՝ եթէ բաղդը չունենայ անոր շուտ հանդիպելու. այնպէս որ մարդոց մեծ մասին կեանքը տառապանք փոխելով կ՚անցնի պարզապէս:

Զ.

Թերեւս Իմաստունը միայն երջանիկ է՝ որովհետեւ գաղտնիքն ունի Ցանկութեան խայթոցը բթացնելու, առանց սակայն իր մէջ սպաննելու այն ախորժակներն ու այն կիրքերը որ կեանքի հրապոյրն են ու իր գինը կուտան անոր: Բայց ատիկա երջանկութիւն մըն է որ աւելի ցաւի պատճառներու բացակայութեան արդիւնք է քան զգայութեանց խորութեան ու հրճուանքներու առատութեան ու բազմազանութեան: Միայն թէ, այս հաշուով, քանի՞ հոգի, մանաւանդ երիտասարդութեան մէջ, Իմաստունին ժխտական երջանկութիւնը պիտի մաղթէր ինքզինքին:

Է.

Մարդուն անկարողութիւնը՝ վայելելու ամէն ինչ որ ունի, ամենէն խորունկն է թշուառութեանց: Ամէն երջանկութիւն զոր ան իր ձեռքին մօտը կը գտնէ, կը խամրի այն րոպէին իսկ ուր զայն ափին մէջ կը բռնէ, եւ ինչքան ալ քիչ խոստովանի զայդ, ան աւելի թրթռուն, աւելի խանդավառ, այո՛, աւելի երջանիկ է մինչդեռ երջանկութիւնը եռանդագին կը հետապնդէ հազար խոչընդոտներու մէջէն, քան երբ հասած է անոր: Իր հրճուանքները ձմրան առաջին ձիւներուն կը նմանին, այն անարատ քուլաներուն, օդին մէջ առկախ հրաշալի ծաղիկներ լոյսի ու շնորհի, եւ որ, հողին դպչելով, կ՚աղարտուին եւ տղմոտ պզտիկ ջրշեղջներ կը ձեւացնեն:

Fonds A.R.A.M

Թէ սէրը հետապնդէ կամ հարբուտութեան ու յաջողութեանց եռեւէն վազէ, հակազդեցութիւնը միեւնոյնն է: Արբեցութիւնը զոր տակից կը զգայ, այնքան վազանցուկ է, որ կը նմանի գաղթող թռչուններուն որոնք ճիւղի մը վրայ րոպէ մը կը հանգչին, յետոյ կը թռչին, մերթ՝ այլ եւս երբեք չդառնալու համար:

ՎԻՔԹՈՐԻԱ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ

Ադեէսանդրիա

ՀԵՐՈՍԸ

Պանդոկին դուռը աւօթի շան պէս
Կըզակները բաց՝ լուռ կը յօրանջէ:
— Կ'ուզե՞ս որ բարեւ ըսեմ այս դըրան:
— Ո՛չ, ներսը մութ է, մութէն կը վախնամ:

— Մութն իմ հոգիս է, աշխարհը յիմար
Խլեց լոյսն անկէ, ըրաւ գիս դատարկ:
— Կը վախնամ ճեմէ, աչքերդ անդունդ են:
— Այդ անդունդին մէջ հաղցած թափօրներ

Դըրօշակ պարզած՝ յառա՛ջ կը պոռան:
— Կ'ուզեմ որ բարեւ ըսեմ այս դըրան,
Ձու խաւարին մէջ ինձ պէսներ շատ կան:

— Բայց իմ խաւարըս անբոց կըրակ է,
Կը մարէ լոյսը, նոր լոյս կը սփռէ՝
Հոգիս այն ատեն կը դառնայ արեւ:

Զ. Մ. ՈՐԲՈՒՆԻ

Փարիզ, 1929

Fonds A.R.A.M

ՀԱԻԱՔՈՒԱԾ ԷՋԵՐ

Ա.

— Ինչո՞ւ...:

Հարցումս՝ ամեն առիթով: Պզտիկ հասակիս ալ: Եւ եաքէն տանջանքը՝ համակ կեանքիս:

Ո՛չ ոք կրցաւ ինծի պատասխանել:

Բ.

Օր մը, դպրոցը, պատմութեան դասի մը ընթացքին, մեր վարժապետը նկարագրեց պատերազմներու ամենէն սխուրներէն մին՝ Ջարդեր ու արիւնի հեղեղներ:

— Բայց ինչո՞ւ համար այս բոլորը ... հարցուցած էի բնազդաբար ու չատ անկեղծօրէն:

Վարժապետը դլխու անորոշ շարժում մը ըրաւ: Թերեւս նոյն ձեւով պատասխանէր եթէ հարցնէի երեն թէ ինչո՞ւ կը ճաչեն ...: Եւ զանգակը բարեբախտ առիթին հնչեց:

Գ.

Երբ մեր հասակը բարձրացաւ, մեզի տըւին Թուղթ մը, քանի մը երկա՛ր ստորագրութիւններով:

Ըսին թէ վկայական մըն էր ան:

Շատ ուրախ եղայ ասկէ: Ուրախ՝ ո՛չ թէ անոր համար որ քանի մը տողեր, խոշոր տառերով, աշխատանքս արձանագրած էին, այլ որովհետեւ կ'ազատէի չըջանակէ մը որ զիս չատ տանջած էր:

Ստուգի՛ւ: Այլեւս գոց չպիտի ընէի կատակարաններ, յաճախ անիմաստ ոտանաւորները, թիւերը, անհատնո՛ւմ թիւերը: Ա՛լ չպիտի ըլլային պարտադրութիւնները մանաւանդ՝ սա՛ կամ նա՛ բանը որպէս բացարձակ ճշմարտութիւն մեր պզտիկ գլուխին մէջ տեղաւորելու:

Դ.

Բայց կեանքը աւելի դառն եղաւ դպրոցէն դուրս: Իրականութիւնները աւելի մութ թըւեցան ինծի: Չէի կրնար տակաւին ըմբռնել ինչ որ կը պատահէր չուրջս, աչքերուս առջեւ, ամէն տեղ, ամէն քայլիս:

Ցերեկն ալ մութ էր, անլուսին գիշերներու հանդոյն: Եւ խաւար կար ամէն չարժումի, ամէն խոհալի չուրջ.— ու ասոնք անթափանցիկ էին ինչպէս այն սեւ դազաղը որ մեռելը կը պարունակէ ...:

Ու այն հսկայ բառերը զոր սորված էինք դասարաններէն ներս, դուրսը տարբեր իմաստներ կ'առնէին: Առաքինութիւնը անդոյ հասկացում մը դարձած էր տգեղ մերկութիւնները ծածկելու եւ պաշտպանելու համար:

Համբոյրը՝ Ծուղաններու միջոց:

Սէրը դրամին հետ կ'ամուսնանար:

Արդարութիւնը խմորէ մը աւելի անչիղ ըլլալու աստիճան յարաբերական եղած էր:

Ուժը՝ բիրտ եւ մերկ, բարոյականը դարձած էր մեր չարժումներուն, ամբո՛ղջ աշխարհին:

Ատուած տկար մարդ–արարածներուն փուչ անգամ չէ ուսած՝ ինքնապաշտպանութեան համար:

Ատուած տկարութիւնը ամօթ եւ անբարոյական նկատած է, ատանց որ մարդ–արարածը այս ճշմարտութիւնը կարենայ ըմբռնել ...:

Ե.

Աբեւելք՝ հայրենիքս:

. . . . . .

Այլանդակ ժայռերու արձանագրութիւններ ու զրադարաններու մուկերէն ազատուած ձեռագիրներ կ'ըսեն որ Լոյսը Արեւելքէն եկած է: Անիկա, թէեւ, չատ ալ չհպարտացուց զիս:

Ես միայն Արեւելքի խաւարը տեսած եմ: Եւ արիւնը՝ հոն, մարդոց, կիներու, մանուկներու: Անհատնո՛ւմ արիւնը ... տկարներու, անմեղներու:

Ներկան աւելի կ'արժէ քան անցեալը եւ, նոյն իսկ, ապագան ...:

Fonds A.R.A.M

Անցեալը արժէք չունի եթէ ներկային չծառայէ :

Զ.

Օր մը, — ինչպէս կ՚ըսեն Արեւելքի մէջ Թուականը չյիշելու համար, — մեր քաղաքին կառավարիչը փոխուեցաւ :

Քաղաքը ոտքի հանեցին, երբ նորը կը հասնէր : Տօնախմբութիւններուն ամենէն մեծը պատրաստեցին իրեն ի պատիւ :

Ու եկաւ ան : Մարդիկ աւելի իր նժոյգին նայեցան քան թէ իրեն՝ կառավարիչին :

Անոր սուրը՝ կենդանիին պայտերուն հանած աղմուկին հետ ներդաշնակ չափ մը ունէր : Իսկ իր հպարտութիւնը՝ ձիէն ընդօրինակուած բան մը : Նժոյգը վիզը կլորած էր իր կուրծքը համբուրելու աստիճան : Անիկա կը գոռոզանար, անշուշտ, իր բեռէն կամ բազմութենէն : Բայց կառավարիչը ինչո՞ւ ա՛յդքան կոկողավիզ նստած էր :

Կառավարչին դէմքը խոժոռ էր : Այտի ոսկորները գգալիօրէն դուրս ցցուած : Իր պեխերը՝ երկար ու սեւ, արտակարգ կեցուածք մը ունէին : Իր աչքերը խոշոր էին եւ դուրս ելած :

Երկու ծերեր, ինծի մօտիկ կեցած, կառավարչին վրայ կը խօսէին :

— Շատ արդար դատաւոր մը պիտի ունենանք իրմով, ըսաւ մին :

— Բոլորն ալ նոյն արմատէն են, առարկեց միւսը, ցած ձայնով :

— Կը սխալիս ... իր մասին լաւ պատմութիւններ կ՚ընէր երէկ մեր կօշկակար Թիրոսը :

Եւ բազմութիւնը տարածուեցաւ այլազան ուղղութիւններով : Կը վերադառնային : Զձգեցի ես, սակայն, իմ ծերունիներս : Պատմութիւնը կար :

— Օր մը ան իր կառավարած քաղաքին փողոցները կը պտըտի եղեր, վերսկսաւ առաջին ծերուկը : Եւ կը տեսնէ որ երկու մարդ, իրարու վիզը բռնած՝ կը կռուին : Կը մօտենայ անոնց ու կ՚ուզէ հասկնալ իրականութիւնը : Մէկը միւսին մածունը կերած՝ չ՚ուզեր, սակայն, արժէքը վճարել : Գիտե՞ս թէ մեր կառավարիչը ի՛նչ կը վճռէ խեղճին :

— Ոչ՛ :

— Կը հանէ իր սուրը ու հարուածով մը կը ճեղքէ մածուն ուտողին փորը, ցոյց տալու համար որ իր երկրին մէջ անիրաւները կը պատժուին ... :

Է.

Զօրանոցի մը առջեւ, 1917ին :

Զինուորներ՝ ամէն տեղ, ներսը թէ դուրսը :

Ճակատ մեկնելու հրամանը կար :

Անուններ կը կարդացուէին, հաց ստանալու եւ կարգ գրուելու համար :

— Ալի Մէմէ՛տ, պոռաց լայն կոկորդ մը որ, կարծէք, ասոր համար չինուած ըլլար :

Բայց պատասխանող չեղաւ : Մարդը բարկացած՝ կրկին կանչեց : Միշտ լռութիւն :

Այս անգամ, սակայն, ցոյց տուին Ալի Մէմէտը : Անկիւն մը նստած, կծկուած, անիկա իր շուրջը կը նայէր առանց տեսնելու :

Եւ միշտ չպատասխանեց ան :

Սպան բարկացաւ : Գնաց անոր մօտը ու իր ոտքովը հարուածեց : Զինուորը այս ծեծին ալ չպատասխանեց : Աւելի ուժգին աքացիներ տեղացին անոր կողքին :

Այս անգամ գետին պառկեցաւ զինուորը, երեսի վրայ : Սպան յուսահատած՝ իր պաշտօնին վերադարձաւ :

Մէմէտ առանձին չմնաց իր դժբախտութեան մէջ : Շատեր՝ իրեն պէս, իր քովը պառկեցան, անխօս, ուժասպառ :

Քիչ յետոյ, հացերը բաժնելէ ետք, սպան բարձր քարի մը վրայ ելաւ : Հայրենիքի ծառայելու սուրբ պարտականութիւններէն, զինուորական քաջութիւններէն, քանի մը գոց սորված բառեր արտասանեց, իր պերճախօսութեանը համոզուած շեշտերով :

Եւ մեկնումի հրամանը, ահա՛ :

Եւ ետքէն գիտուեցաւ որ մնացողները գացողներէն շատ էին : Իրական զոհերը մարդկային ագիտութեան, արկածախնդրութեան եւ չահամոլութեան ... :

Ը.

Արիւնը խաղաղութեան երդուեալ թշնամին է : Ինչպէս խաղաղութիւնը՝ պատերազմին հակառակորդը :

Աշխարհի բոլոր զինուորականները կ՚ըսեն թէ խաղաղութեան համար կը պատերազմին :

Սուտ է : Մթութիւնը ո՛չ մէկ ատեն Լոյսին հետ կրնայ բաբեկամանալ :

Թ.

Մեր «քաղաքակրթութիւնը» հակասութեանց սերտ շղթայ մըն է :

Ատեաններ կան մարդասպանները դատե-

Fonds A.R.A.M

լու համար: Զինուորական վարժարաններ կան մարդ սպաննելը սորվեցնելու համար:

Բոլորն ալ օրինական հաստատութիւններ են:

Ժ.

Առանց մարդուն ստեղծումին՝ Աստուծոյ գոյութիւնը վիճաբանութեան նիւթ չպիտի ըլլար ...:

ԺԱ.

Արեւմուտք ...: Քաղաքակրթութիւն ...:

Ուզեցին որ այս երկու հակայ բառերը իրարու հոմանիշ ըլլան: Եւ այս՝ հակառակ անոր որ Եւրոպան աշխարհի ամենամեծ սպանդանոցը եղաւ չորս տարի շարունակ...:

... Դիպուածը հետաքրքրութիւնս գոհացուց:

Եւրոպա էի: Եւ հոն՝ ուր այժմ քաղաքակրթութեանց ամենէն հինը, ամենէն նուրբը կը տիրէ, Ռօնսարին, Տէքարթին, Փասթէօրին, Անթօլ Ֆրանսին հայրենիքը:

Օր մը, ճաշարանի մը մէջ: Առջին անգամ ըլլալով կը լսէի խօսակցութիւնը քաղաքակրթուածներու: Որովհետեւ չատ քով քովի էինք, ամենքս ալ: Սրահը լեցուն էր:

Ձիչա մօտս՝ երիտասարդ ամուսին մը, իր կնոջ հետ՝ մեծ ախքոլթէով, եւ անոնց մէջտեղը, իրենց չատ սիրուն պզտիկը, գրեթէ պուտրիկ մը պիտի ըսէինք: Նուրբ, չէ՛, նրբագոյն ճաշակ՝ երեքին ալ հագնուածքին մէջ:

Մարդը մէկ թեւ ունէր —ձախը: Թևբեւս աջը ճակատը ձգած է, խորհեցայ, տեսնելով դունատ ժապաւէնի պզտիկ ու նեղ կտոր մը՝ իր կուրծքին վրայ, պոռացող հպարտութեամբ մը դրուած:

Ամէն բերան կը խօսէր: Մտիկ ընողը՝ մէկայն ես: Օրուան նիւթը Սիքի—Քարփանթիէի կռիւամարտն էր ...:

Սեւամորթը յաղթա՞ծ ...:

Ամօ՞թ:

Շատեր այդպէս կը խորհէին: Ուրիշներ Սիքիին յաղթութեան հռչակումին մէջ ժիւրիին անիրաւութիւններ վերագրեցին: Ու ամեն տեղ տաք վիճաբանութիւն, սուր հետաքրքրութիւն, մանրամասնութեանց ակնդետ սպասում, այնքան որ ատոր նմանը վէրսայլի աքթին անգամ չտեսաւ 1918ին:

Դրացիս, ձախ թեւով իր կնոջը կարմիր դինի սպասարկելէ յետոյ, յարեց, դիւտ մը բրածի նման.

— Օ՛հ, այնքան ալ ախրելու հարկ չկայ ... Սիքի, թէեւ սեւամորթ մը, բայց, վերջապէս, Սենեկալցի է, ... գրեթէ Ֆրանսացի մը ... չէ՞:

ԺԲ.

Խաւար է տակաւին ամէն տեղ ու նոյն իսկ այն պահուն ուր արեւը, կեդրոն հասած, կիպիչ է ու առատ՝ կեանքերը մարելու աստիճան:

ԺԳ.

Ժամանակ մը՝ ուզեցի դիտնալ սկիզբը եւ վերջը մեր լուսթեան: Մխամտութի՛ւն: Եւ չատ յոգնեցայ: Եւ յուսահատեցայ:

Այսօր ալ ուրիշ չանք մը՝ նոյնքան հալածիչ:

Թէ ինչո՞ւ մարդկային յաւիտենական եւ անսասան ոգիտութիւնը ...: Ինչո՞ւ՝ Պղատոնէն, Սոկրատէն, Կէօթէէն, Հիւկոյէն, Թոլսթոյէն, Պէթովէնէն եաթը:

Չեմ դիտեր ...:

Չկրցայ հասկնալ ...:

Կամ՝ խմասուութիւնը լուծել կը յանձնարարէ ...: Խիզճն ալ հակառակը կը պոռայ:

Յաւիտենական պիտի ըլլայ այն կռիւը որ այս երկուքին միջեւ գոյութիւն ունի ...:

ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՀՊԱԶ

Աղեքսանդրիա

Fonds A.R.A.M

ՔՐՈՆԻԿ

ՄԱՀ ՖՕՐԷՆԻ·— *Իր մեծ արձանագործ Պուրտէլէն յետոյ, Ֆրանսա կորնցուց իր մեծ դծագրիչ Ֆօրէնը։*

Հանճարեղ Տամիէին արժանաւոր յաջորդն էր ան, «իր ժամանակին մեծագոյն մատիրը» ինչպէս անուանեց զայն Մօրիս Պառէս։ Մարդկային նենգութեանց, վայրագութեանց, ծիծաղելի կամ զզուելի դէմքերու խորաթափանց եւ անողոք դիտող ու դատող, ան հզօր երկիծարան – քրոնիկագիր պատկերահանը եղաւ իր չրջանին՝ այն խիտ, կուռ ու լեղի էջերու չարքերուն մէջ որով խարանեց իր օրերու բարքերուն, դէպքերուն ու դէմքերուն մէջ ինչ որ կը տեսնէր տգեղ, ախտավարակ ու գըռեհիկ։ Իրմէ կը մնան իւղաներկ ու ջրաներկ նկարներ ալ, որոնցմէ ոմանք կը հաւասարին Տըկայի գործերուն, կը մօտենան Տօմիէի նկարչական էջերուն· բայց իր արտադրութեանց մէջ՝ տիրող տարրը, գծագրութիւնն է, եւ իր նկարներուն մէջ իսկ յաճախ գծագրութիւնն է որ կ'իշխէ, եւ դէմքերը, ժուժկալ, մարած, խուլ, ընկերացում մըն են գծագրութեան, անոր մթնոլորտը կը կազմեն։ Պարզուած, խտացած, համապրուած քանի մը գծերով դէմքի մը, տեսարանի մը էականը տալու իր եղանակը, զոր կատարելու համար ճափոնցի հին վարպետ գծագրիչներու օրինակէն օգտուած էր կարծեմ, հիանալի էր եւ իր հաւասարը չունէր Ֆրանսայի մէջ։ Հեգնարան – քրոնիկագիր գծագրիչներու ճոխ հոյլին մէջ զոր Ֆրանսա ունեցաւ վերջին երեք քառորդ դարու ընթացքին, սկսելով Տամիէէն ու Կաւառնիէն, եւ ուր փայլեցան Թուլուզ – Լոթրէք, Վիլէթ, Սթենլէն, Ֆարան ա'Ազ, եւ կը փայլին այժմ Ալպէր Ֆէվր ու Սեննեփ, Ֆօրէն ամենէն ինքնատիպներէն մին եղաւ, թերեւս քիչ մը միակերպ, առանց խանդաղատանքի, առանց չնորհի ու երազանքի, դրեթէ միշտ մռայլ ու դաժան, բայց միշտ խորունկ ու ճըշմարիտ, Տամիէէն յետոյ՝ հզօրագոյնը, եւ մին ամենէն ամբողջն, լրջօրէն բնականօրէն «արդիական»ներէն, որուն արդիականութիւնը տոգորուած է մարդկային մշտատեւ նշանակութեամբ մը։

Իր մատիրը անգամ մը դպաւ նաեւ մեր ողբերգութեան։ Անմոռանալի էջ մըն է այն, ուր կը ներկայացնէր, պատերազմի առեն, 1915ի կոտորածներէն յետոյ, մինարէի մը կատարը ելած մարդախոշոշ անբանի դէմքով ջարդարար մը, որ կը նայի վարը դիակներով ծածկուած, հրդեհեալ դիւղերու մուխերով պաշարուած ամայի տարածութիւններուն եւ կ'ըսէ «Ա՛լ Հայ չմնաց···»։

Սահեցագործ ձեռք մըն է որ դպրեցաւ արտադրէլէ, եւ Արուեստի բարեկամները՝ աշխարհիս ամէն կողմը՝ առոր համար սգակից եղան Ֆրանսային։

ՄԱՀ ՕԿԻՒՍԹ ԿՕՎԷՆԻ·— *Ֆրանսայի քաղաքական հրապարակագրութեան վարպետներէն մին էր Կօվէն, խղճամիտ, ծանրախոհ հըմուտ, արդարասէր քննող մը եւ դատող մը դէպքերու եւ դործիչներու։ Աւելի պատմագիր քան օրագրող, ան՝ միշտ առաջնորդուած քանի մը տիրական ընդհանուր դաղափարներէ ու սկզբունքներէ՝ կը մեկնաբանէր, իր պարսաւին կամ ներբողին առարկայ կը դարձընէր ժամանակակից միջազգային կեանքը, չանալով ըլլալ առարկայական ինչքան հնարաւոր է մարդուն։ Անոր խօսքը կշիռ ունէր ոչ միայն Ֆրանսայի, այլ ամբողջ Եւրոպայի քաղաքական չըրջանակներուն մէջ։ Ժուռնալ տէ Տէպայի մէջ իր մուտքին մինչեւ պատերազմին ու հաչտութեան բանակցութեանց չրջանին իր հրատարակած յօդուածներու չարքերը ան ամփոփեց հատորներու մէջ, որոնք այդ ժամանակամիջոցի համաչխարհային քաղաքական կեանքն ուսումնասիրողներուն համար միշտ պիտի մնան լուրջ*

Fonds A.R.A.M

ուղեցոյցներ: Ուսումնասիրող մաքեր, համա-
կան գրականութեան մարդիկ, Կօվէնը իրենց-
մէ համարելով, գայն վեց-եօթ տարի առաջ
անդամ ընտրեցին Բարոյական ու Քաղաքական
Գիտութեանց Ակադեմիային:

Ան եղաւ այն եւրոպացի մտաւորականնե-
րէն որ Արեւելքի հին ու մեծ հարցին մէջ, կե-
ղեքեալ ժողովուրդներուն կողմը բռնեցին:
Այդ դիրքը ան ընդգրկած էր, ո՛չ կրօնական
տեսակէտով, այլ յանուն արդարութեան, յա-
նուն քաղաքակրթութեան եւ յանուն իր ե-
կրին՝ զոր ա՛յնքան ջերմօրէն կը սիրէր՝ պատ-
ւոյն ու լաւ ըմբռնուած շահերուն: Մասնաւո-
րապէս Հայոց ու Յունաց դատին հաւատա-
րիմ բարեկամ մը մնաց մինչեւ վերջը: Ան-
շահախնդիր, լուրջ, անկեղծ բարեկամ, իմաս-
տուն խորհրդատու: Հաշտութեան խորհրդա-
ժողովի աշխատութեանց շրջանին, հայկա-
կան Պատուիրակութիւնը անոր մէջ գտաւ
անձնուէր եւ ազնիւ աջակից մը, եւ Անկորա-
յի Ֆրանքօ-թուրք համաձայնութեան, Իզմի-
րի եւ Պոլսոյ դէպքերուն ու Կիլիկիոյ պար-
պումին առեն, վերազարթող ու հետզհետէ
տիրական դարձող թրքամոլական հոսանքին
դէմ, որ պատերազմին մեծագոյն բարոյա-
կան ու քաղաքական արդիւնքներէն մին
ջնջել կը սպառնար. քաջօրէն մաքառեցաւ:
Պարտուեցաւ ան, ու ա՛յնքան զոհաբերու-
թիւններով վաստկուած այդ արդիւնքը՝ կա-
րեւոր ու մեզի համար կսկծալի մասով մը՝
ջնջուեցաւ (ո՞վ գիտէ ո՛րքան առենուան հա-
մար). բայց մենք չենք կրնար երախտագի-
տութեամբ չպահել միշտ յիշատակն անոնց
որ՝ Կօվէնի պէս՝ արդարութեան ու քաղաքա-
կրթութեան դատին հաւատարիմ մնացին:

Փիէր Պէրնիւս, տաղանդաւոր հրապարա-
կագիրը, որ Կօվէնի օգնականն էր վերջերս
Տէպայի մէջ եւ այժմ անոր տեղը գրաւեց
հոն արժանաւորապէս, անոր մահուան առթիւ
այդ թերթին մէջ հրատարակեց հետեւեալ
տողերը որ ոչ միայն արդար ու ճշգրիտ ներ-
բող մըն են հանգուցեալին, այլ որոշ սահմա-
նումը կուտան քաղաքական հրապարակագրի
դերին.

«Հրապարակագրութիւնը, ինչպէս ինք գայն
կ'ըմբռնէր, ճշմարիտ հանրային պաշտօն մըն
է, որ լաւ կատարուելու համար՝ ոչ միայն կը
պահանջէ իրազուեթեանց ծանօթութիւն եւ զա-
նոնք պարզելու տաղանդ, այլ ամենէն առաջ՝
նկարագիր: Բոլոր յատկութիւնները որ հար-
կաւոր են մեծ հրապարակագիր մը կազմելու
համար, կային իր մօտ: Ան ունէր բացառիկ
հմտութիւն մը արտաքին գործերուն, իր յօդ-
ուածները գրուած էին ամուր, ուժեղ, մերթ
գրեթէ մերկ, միշտ խորապէս Ֆրանսական ո-
ճով մը որ գայն կը զանազանէր ամենուն մէջէն:
Գալով իր նկարագրին, բոլոր անոնք որ գայն
ճանչցած են, նոյն իսկ անոնք որ անոր ընթեր-
ցողները եղած են միայն, դիտէին թէ ինչ ա-
մուր մխուածք ունէր ան: Արդէն ինքն իսկ
իր ուղեգիծը բանաձեւած է իր սա տողերուն
մէջ՝ «Ամէն առթիւ, որոշ դիրք բռնած եմ:
Ղեկավար գծերուն հետեւեցայ՝ առանց ո եւ է
նկատողութեամբ անոնցմէ չեղելու: Քաղաքա-
կան կեանքի ինչպէս սոսկական կեանքի մէջ,
պէտք է դիտնալ որոշ դիրք բռնել: Իր համբա-
ւին վնաս չհասցնելու մշտական մտահոգու-
թիւնը գէշ խորհրդատու է հրապարակագրին
ինչպէս նախարարին համար: Ինչ ինչ զոհա-
ցումներ հայթայթելէ յետոյ, ան վարկաբեկ-
ման կը յանգի: Մեր պաշտօնին պատիւը հա-
սարակութեան իրր առաջնորդ ծառայելու մէջ
կը կայանայ: Արդ այդ առաջնորդը պէտք է
ծանօթ ըլլայ ճամբաներուն եւ անոնցմէ մին
ընտրէ: Ընտրելը՝ իր կողմէն ինքնահաւանու-
թիւն չէ, արհեստան ի գործ դնել է»: Այդ ա-
ռաջնորդը զոր կ'ուզէր ըլլալ, Կօվէնն եղաւ ա-
նանց ակարութեան եւ առանց դիջումի: Իր
գործին ամբողջութեանը մէջ, իր պարտակա-
նութեան մասին այն բարձր յղացումով զոր
ունէր եւ որ գինք կարող պիտի դարձնէր ա-
տաքին գործոց մեծ նախարար մ'ըլլալու, ժա-
մանակակից դէպքերու մասին աքանչելի ճըշ-
դութեամբ տեսութիւններ ունեցած է, գիտ-
ցած է տիրել իրազութիւններուն, զանոնք ի-
րենց բարդութեան մէջ ընդգրկել եւ զանոնք
իրենց էական տարրերուն վերածել: Այսպէս-
սով ան կարողացած է դառնալ ճշմարիտ ա-
ռաջնորդ մը:»

ՄԱՀ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱԼԽԱՍԵԱՆԻ ԵՒ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՏԷՐՊԷՏԷՐԵԱՆԻ.— Յաւուց իմա-
նանք յանկարծական մահը, Երեւանի մէջ, Յ. Մալխասեանի, որ գիւղական կեանքէ սիրուն վիպակներ գրած էր. ան վերջին ժամանակներս արտասահմանի թերթերէն ամանց կը ղրկէր Յորհր. Հայաստանի վերաշինական աշխա-
տանքներուն մասին յօդուածներ: Անահիտին ղրկած է հայ գիւղական կեանքէ ընդարձակ

Fonds A.R.A.M

վիպակ մը ինչպէս եւ յօդուած մը, որ պիտի հրատարակուին յաջորդ թիւերուն մէջ:

Տէրպէտէրեան, որ նոյնպէս յանկարծական մահով բաժնուեցաւ մեզմէ, գաղութային Հայութեան ամենէն համակրելի դէմքերէն մէկն էր: Առեւտրական մըն էր, դրական մտքով մարդ մը, որ ունէր նաեւ գաղափարական կեանքի համար ներքին ջերմ յարում մը:

Ծնած Արաբկիր, ան իր ուսումն ստացած էր Կարնոյ Սանասարեան վարժարանին մէջ, բայց իր ընթերցումներովն է մասնաւորաբար որ ինքզինքը կազմած էր: Գրական գործը որ իրմէ կը մնայ, կը բազկանայ քննասիրական աշխատութիւններէ: Առանցմէ արդէն իսկ հրատարակած էր, պատերազմէն առաջ, Թիֆլիսի Մուրճին եւ Իմաստի Արեւելեան մամուլին մէջ: Իր կարեւորագոյն արտադրութիւնները այս վերջին տարիներուն է որ երեւցան, Պոսթընի Հայրենիք ամսագրին մէջ, Այնշթայնի տեսութեան, Գինչուներու մասին ինչպէս եւ Ցխուսի ոչ թէ պատմական անձնաւորութիւն մը, այլ հրեայ խանդավառ մեսիականներու երեւակայութեան մէջ կազմուած ու զարդացած գաղափարական անձնաւորութիւն մը եղած ըլլալուն փաստով, վիճելի բայց մեծապէս չահեկան թէզին վրայ, զոր Ֆրանսայի մէջ Տօքթ. Քուչու պաշտպանած է ընդարձակ ուսումնասիրութեամբ մը: Պատրաստ ունէր իսլամական կրօնքի եւ քաղաքակրթութեան վրայ սեռուար աշխատութիւն մը, որ անշուշտ լոյս պիտի տեսնէ հանդէսի մը մէկ կամ զրքի ձեւով. եւ սկսած էր Հնդկաստանի կրօնքներուն մասին ուսումնասիրութիւն մը, զոր անակնկալօրէն վերահաս մահը թոյլ չէ տուեր աւարտել: Մեծ նամբով պատրաստուած, յստակ ու վայելուչ ոճով մը գրուած գործեր են ատոնք, որ, օր մը քանի մը հատորներու մէջ ամփոփուած, պիտի պահպանեն հեղինակին անունը՝ իբր բարձր հարցերու քննութեան հետամուտ հայ մտաւորականի մը անունը: Ան մասնակցութիւն ունեցաւ նաեւ հանրային գործունէութեան: Անդամ էր Դաշնակցական կուսակցութեան: 1912ին Փարիզ կայացած ազգային մեծ Համագումարին եկած էր իբր Ռումանիոյ Հայոց պատուիրակ, եւ այնուհետեւ այստեղ հաստատուեցաւ. Համագումարին մէջ, ամենքին համակրութիւնը գրաւած էր իր ազնիւ բնաւորութեամբ, խօսելու եւ գործելու չափաւոր եւ ուղղամիտ եղանակով: Հ.Յ.Պատասխանատուութեան գործակցեցաւ իբր խորհրդական՝ հաշտութեան բանակցութեանց չրջանին: Աղղակը Հայ մը ամէն բանէ առաջ, կուսակցական մոլեռանդութենէ զերծ, ան առաջին օրէն անդամ մը եւ ջերմ բարեկամ մը եղած էր նաեւ Բարեգործականին, Ռումանիոյ մէջ անոր տարածման աշխատած էր եռանդով ու մինչեւ մահը հաւատարիմ բարեկամ մը մնաց անոր, համոզուած ըլլալով թէ ազգանուէր քաղաքական կուսակցութեանց կողքին այդ ազգապահպան բարեսիրական անկուսակցական կազմակերպութիւնը իր ուրոյն եւ օգտակար դերն ունեցած է եւ պիտի միշտ ունենայ կատարելու: Ես դինքը կ'անուանէի «լաւ տիպի Դաշնակցական», եւ այդ բացատրութիւնը զոր «լաւ տիպի»ներէն մին հեղնութեան առարկայ դարձուցեր էր անոր մահուան առթիւ գրուած յօդուածի մը մէջ, անվիճելիօրէն ճիշդ էր: Եթէ Դաշնակցութեան բոլոր դեկավարները Տէրպէտէրեանի պէս մարդիկ ըլլային, անոր գործելու եղանակը անտարակոյս տարբեր ու լաւագոյն կ'ըլլար:

Առողջ միտք մըն էր ան, մաքուր նկարագիր մը, իր ազգին ընտիր մէկ զաւակը, եւ պատուական ընկեր մը իր բարեկամներուն համար, որոնցմէ էի եւ ես: Մեր վիշտ պատճառեց ինծի վատաժամ անհետացումը այդ ազնուական ու սիրելի հայ դէմքին:

***

ՅՈՒԵԼԵԱՆՆԵՐ.— Այս վերջերս, մենք ուշադրութեան արտասահմանի մէջ Բարեգործականի քսանեւհինգամեակի տօնախմբումը, Հայաստանի մէջ՝ Նալ-Դոս եւ Դերենիկ Դեմիրճեան դրագէտներուն յոբելեանը, ու արտասահմանի Հայութիւնը միահաղոյն մասնակցեցաւ օտար մեծ դէմքի մը, Ռումանիոյ այժմեան մտաւորական եւ քաղաքական հոգեւոր անձնաւորութեան եւ մեր ժողովրդի ազնուագոյն բարեկամներէն մին, փրոֆ. Նիքօլա Եօրգայի յոբելեանին:

Բարեգործականի յոբելեանը մեր բոլոր գաղութներուն մէջ տօնուեցաւ յարգանքով ու ոգեւորութեամբ, եւ այդ հանդիսութեանց իրենց մասնակցութիւնը բերին խորհ. Հայաստանի կառավարութիւնը իր չնորհաւորական հեռագրով եւ Էջմիածնի Մայր-Աթոռը իր օրհնութեան կոնդակով: Ատիկա երախտագիտութեան բնական հարկ մըն էր որ կը մատուցէր

Fonds A.R.A.M

Հայուն որ զայն ստեղծեց եւ առ յաւէտ կենդանի ու գործօն մնալու կարող դարձուց: Միայն Դաշնակցութիւնն է որ, թէպէտ Փիզիքապէս իր պատուիրակներուն ներկայութեամբ՝ այդ հանդիսութեանց մասնակցեցաւ, հոգեպէս բացակայ եւ նոյն իսկ ներհակ յայտնուեցաւ իր մամուլին մէջ, ուր երեւցան յօդուածներ այդ կազմակերպութենէն հայ ժողովուրդին ո եւ է օգուտ եկած ըլլալը հերքելու ճըգնող . . . : Բարեգործականը անթերի չէ եղած, և չէ այժմ ալ. ունի իր թերութիւնները, իր պակասները, իր սխալները, եւ պէտք է անշուշտ – ինչպէս կ'ընեն ատիկա Ռամկ. Ազատական եւ չէզոք թերթեր — քննադատել զայն, անոր թերութիւնները ցոյց տալ, պակասներն ի վեր հանել, թելադրութիւններ ներկայացնել անոր, այժմեան րոպէին ամենէն աւելի հրամայականօրէն պահանջուած գործերը մատնանիշ ընել: Այդպիսի թելադրանքներ եւ քննադատութիւններ ներկայացուցած եմ ես ինքս թէ՛ տարիներէ ի վեր մամուլի մէջ եւ թէ՛ Փրօփականտի Յանձնաժողովին միջոցաւ ինչքան ատեն որ այդ Յանձնաժողովը գոյութիւն ունեցաւ. այդպիսի թելադրանքներ ու քննադատութիւններ Բարեգործականի կեդր. վարչութեան ներկայացուցած են իր Մասնաճիւղերէն շատեր, ամենահին անդամներէն ոմանք, նոյն իսկ հիմնադիր անդամներ (25ամեակի ոսկեմատեանին համար ղրկուած գրութեանց մէջ). բայց այս բոլորը՝ բարեկամական ոգւով, այդ կազմակերպութեան կատարելագործուելն ու աւելի եւս ազգին օգտակար դառնալը նպատակ ունենալով: Սիստեմական ուրացումը քննադատութիւն չէ:

Այդ մաղձալից յօդուածներուն մէջ առաջին մրցանակը կարելի է տալ Պ. Սիմոն Վրացեանի յօդուածաշարքին: Այդ յօդուածները վերլուծել եւ անոնց մէջ տարամերժօրէն տիրող թշնամական ոգին, անըմբռնողութիւնը եւ նախանձակէզ կատաղութիւնը, իրողութիւնները չարափոխելու մշտական ձգտումը հոս ցոյց տալ աւելորդ կը նկատեմ: Վստահ եմ որ ոեւէ մէկը – նոյն իսկ ողջամիտ դաշնակցական մը – զանոնք կարդալով սրտխառնուք միայն զգացած է: Պիտի վեր առնեմ միայն Փրազ մը – ուր իմ անունս ալ խառներէ՝ անխելք ու անխոհեմ կերպով — որովհետեւ այդ միակ Փրազը արդէն կը բաւէ գրողին անուղղամտութեան չափը տալու. «Ոգին չէ միայն, գործով ալ Բարեգործականը հակադաշնակցական կազմակերպութիւն մըն է. այդ բոլոր Մալէզեանները, այդ Զօպանեանը, այդ Քիւրքճեանը, Բարեգործականի ռոճիկներով ու հովանաւորութեան տակ կազմակերպուած հակադաշնակցական աշխատանք կը կատարեն»: Պ. Վրացեան շատ լաւ գիտէ որ նախ՝ ես Բարեգործականի ռոճիկաւոր պաշտօնեայ երբեք չեմ եղած. եղած եմ, անոր հիմնուելէն իսկ առաջ, այդպիսի կազմակերպութեան մը ստեղծուելուն պէտքը ցոյց տուող մը՝ Անահիտի մէջ ատենով երեւցած մէկէ աւելի յօդուածներով. եղած եմ անոր բարեկամ մը՝ հիմնուած օրէն ի վեր, եւ Պօղոս փաշայի խնդրանքով փոքրիկ աշխատակցութիւն մը տուած եմ Փրօփականտի Յանձնաժողովին, որ, Պ. Վրացեան գիտէ, գոյութիւն չունի տարիէ մը ի վեր: Պ. Վրացեան գիտէ մանաւանդ որ Դաշնակցութեան գործելու սխալ մեթոտները քննադատել սկսած եմ 1899ին, Անահիտի Ա. տարուան Գ. թիւէն սկսեալ, ուրեմն Բարեգործականի հիմնուելէն 7 տարի առաջ և անկից ի վեր շարունակած եմ այդ քննադատի դիրքին մէջ մնալ, քանի որ Դաշնակցութիւնը յամառած է ցարդ կառչած մնալ իր սխալ մեթոտներուն, առանց ատոր համար ո եւէ կազմակերպութենէ թելադրութիւն կամ խորհուրդ ստանալու պէտք ունենալու: Պ. Վրացեան գիտէ թէ Ռամկ. Ազատական կուսակցութիւնը՝ հաւաքաբար, եւ իր բոլոր անդամները անհատաբար, Բարեգործականին հիմնուելէն շատ առաջ, սկսած են քննադատել Դաշնակցութիւնը. եւ ի՛նչքան իրողութիւնները, դէպքերը, տարիներէ ի վեր՝ իրաւունք տըւած են այդ քննադատութեանց . . . Պ. Վրացեան գիտէ նաեւ որ Ռ. Ա. կուսակցութիւնը կը գնահատէ եւ իր կը խրախուսէ Բարեգործականը, ամենայն անշահախնդրութեամբ, նոյն իսկ կարծուածէն աւելի մեծ զոհաբերութեամբ, միմիայն որովհետեւ զայն կը համարի ազգին օգտակար կազմակերպութիւն մը, եւ ոչ միայն «անոր հովանաւորութեան տակ» երբեք ոեւէ գործ չի կատարած, այլ իր մամուլով 25 տարիէ ի վեր զայն Դաշնակցութեան մեթոտիկ ու անվերջ յարձակմանց դէմ պաշտպանելով, անոր ներկայացնելով ազգօգուտ թելադրութիւններ, անտարբերներու մէջ համակրութիւն արթնցնելով դէպ ի ան, անոր տարածման ու զարգացման մեծապէս նպաստած է: Սահակ եւ Բարգէն կաթողիկոսները որ մեր ժողո–

Fonds A.R.A.M

վրդէն այնքան ջերմ կոչ մը ուղղեցին ի նըպաստ Բարեգործականին՝ անոր յոբելեանին առթիւ, Ռամկ. Ազատակա՞ն են միթէ, կամ ռոճի՞կ կը ստանան Բարեգործականէն: Ու ինքն իսկ Պ. Վրացեան որ այդքան ֆանատիկոսութեամբ կը պաշտպանէ Դաշնակցութիւնը, երկար տարիներէ ի վեր անոր ռոճիկովն ապրելո՞ւն համար է միթէ որ կ'ընէ ատիկա: Ասոնք ամենագռեհիկ ձեւեր են հանրային գործունէութեան, եւ այդ կարգի «քննադատական»ներ զիրենք հրատարակողին միայն կը վնասեն:

Նար-Դոսի 45ամեայ եւ Դերենիկ Դեմիրճեանի 35ամեայ գրական գործունէութեան յոբելեանները որ կատարուեցան վերջերս՝ Երեւան եւ Թիֆլիս, Շիրվանզադէի յոբելեանէն յետոյ, բերկրառիթ երեւոյթներ են, խորհրդային ռէժիմին պատուաբեր, եւ կրնան մեզ մխիթարել վրացեանական փոքրոգութեանց տխուր տեսարանէն: Մեր կովկասեան թղթակիցը մեզի ղրկած է այդ գեղեցիկ հանդիսութեանց հակիրճ ամփոփում մը, զոր այս թիւին մէջ կը գտնեն մեր ընթերցողները: Նար-Դոս հայ իրապաշտ վէպին մեծագոյն վարպետն է Արեւելահայոց մէջ, Շիրվանզադէէն յետոյ, եւ քանի մը տարիէ ի վեր յայտնուած Բագունցին հետ. Դեմիրճեան, բանաստեղծ, թատերագիր, վիպող, գրական ինքնուրոյն ու այլազան գործ մը արտադրած է: Երկուքն ալ իրենց տաղանդը արդէն ապացուցած էին պատերազմէն առաջ, թէեւ դժբաղդաբար Կովկասէն դուրս, մանաւանդ Նար-Դոս, շատ քիչ կարդացուած են եւ ընդհանրապէս անունով միայն ծանօթ: Խ. րէժիմին հաստատուելէն ի վեր, Նար-Դոս որ իր կարեւորագոյն գործերը գրած է ատկից առաջ, քիչ արտադրած է, բայց այժմ իր գործերու ամբողջական հաւաքածուն նոր տպագրութեամբ կը հրատարակուի: Դեմիրճեան՝ շատ բան արտադրեց վերջին տասը տարիներուն ընթացքին, Քաջ Նազար երգիծախաղը, վիպակներ, վէպեր, եւն.: Երկուքն ալ, թէեւ ոչ համայնավար, զիրենք առաջին օրէն բարեկամ եւ համակրող ցոյց տուած են նոր րէժիմին, որովհետեւ Նար-Դոսի վէպերը արդէն կծու քննադատութիւն մըն էին պուրժուական ընկերութեան, պատկերացում մը մարդկային անարդարութեանց, կեղեքմանց, շահագործմանց. Դեմիրճեան ունէր յեղափոխական խառնուածք մը, եւ անոր մտայնութիւնը հետզհետէ կը դիմէ իր նոր գործերուն մէջ դէպ ի համայնավարութիւն. երկուքն ալ եղած են ու կը մնան միշտ արուեստագէտներ, իրենց աշխարհայեացքները զուտ գրական գործերու մէջ արտայայտող եւ ո՛չ կուսակցական փրոփականտի բռնազբօսիկ եւ անկենդան քարոզներու մէջ: Եւ ատոր համար հասկնալի է որ համակրանքը վայելեն թէ՛ գեղասէր անկախ մտքերու եւ թէ՛ մարքսեան կամ պարզապէս յեղափոխաշունչ կուսակցական մտքերու: Կը ցաւիմ որ չեմ կրնար այս քրոնիկին մէջ աւելի ծանրանալ այդ երկու թանկագին հայ գրագէտներու գործին վրայ, որովհետեւ ձեռքի տակ չունիմ Նար-Դոսի ոչ մէկ գիրքը, իսկ Դեմիրճեանէն հանդէսներու մէջ վերջերս երեւցած կտորներէն զատ՝ ոչ մէկը իր գրքերէն, եւ արտասահմանի մէջ զանոնք գտնել անհնար է, իսկ Հայաստանէն զանոնք բերել տալու համար պէտք է քանի մը տարի սիրտ հատցնել (Խորհր. Հայաստանի գրական հրատարակութեանց արտասահման տարածման պէտքին, որուն վրայ այնքան ատենէ ի վեր ուշադրութիւն կը հրաւիրենք, գոհացում տրուեցաւ վերջերս, բայց քիչ չափազանց քիչ, եւ ցանկալի է որ այդ մեծ պակասը լրացուի մեթոտիկ, լիակատար ու տեւական կերպով): Կը ցաւիմ նաեւ որ Նար-Դոսի եւ Դեմիրճեանի պէս գրագէտներու՝ որ ամբողջ Հայութեան մտաւոր կեանքի սիւներէն են՝ յոբելեանին մասնակցելու ո եւ է հնարաւորութիւն չտրուեցաւ արտասահմանի հայ գաղութներուն: Ինչ որ է՛ն առաջ պէտք է տեսնել ու գնահատել այդ հանդիսութեանց մէջ, միահամուռ յարգանքի ու սիրոյ արտայայտութիւնն է Հայաստանի եւ ամբողջ Կովկասի հայ ազգաբնակութեան ու Հայաստանի կառավարութեան ու բոլոր մշակութային եւ այլ կազմակերպութեանց՝ ցեղին մտաւոր ու գեղարուեստական գործին վաստակաւորներուն հանդէպ, ու նաեւ կովկասեան դրացի ու դաշնակից ժողովուրդներու եւ նոյն իսկ համախորհրդային Միութեան անդամակից այլ ազգերու եղբայրական մեծարանքի ցոյցերը այդ Միութեան մէկ անդամն եղող ազգի մը մշակութային վարպետներուն հանդէպ: Պատերազմէն առաջ, Կովկասի մէջ կատարուած ոեւէ յոբելեան չէ ունեցած այս նկարագիրը, որ թէ՛ իր մտաւոր գործիչին բերուած հզօր ու ազնիւ խըրախոյս, եւ թէ՛ իր դրացի կամ դաշնակից

Fonds A.R.A.M

ազգերու եւ անոնց մշակոյթներուն միջեւ համերաշխութեան, փոխադարձ ճանաչման եւ գնահատման ու փոխադարձ օգնութեան երեւոյթ, մեծապէս գովելի է և նոր ըէժիմին դրական լաւագոյն գծերէն մին կը կազմէ: Իսկ այն հոգածութիւնն ու պաշտպանութիւնը զոր կառավարութիւնը կանոնաւոր ու յարատեւ կերպով կ'ընծայէ տաղանդաւոր գրագէտներու, գիտուններու, արուեստագէտներու, իրեն նոյն իսկ մօտեցող ոչինչ ունէր մեր կեանքին մէջ նոր ըէժիմին հաստատումէն առաջ, եւ ոչինչ ունի այժմ ալ մեր արտասահմանեան հանրային կեանքին մէջ: Ի՜նչքան գուրգուրագին խնամքով կառավարութիւնը պաշարեց ալեւոր Շիրվանզադէն երբ վերջերս ծանր հիւանդ ինկաւ, եւ Երեւանի Պետական Հիւանդանոցին բժիշկները յաջողեցան – մեր ամենուս ուրախութեան համար – մահուընէ ազատել յառաջացեալ տարիքի մը մէջ այդպիսի վտանգաւոր հիւանդութենէ մը բռնուած մեր մէկ թանկագին հայրենակիցը: Ի՜նչ ըրին մեր Պոլսոյ երկու Պատրիարքարանները երբ Ադամեանի, Պարոնեանի պէս հոյակապ տաղանդով Հայեր հիւանդ ինկան, Պոլսոյ ռուսական հիւանդանոցն է որ Ադամեանը պատսպարեց մինչեւ մահը, Պարոնեան Թոքախտէն մաշեցաւ՝ մխ-մինակ, աղքատ, ամենքէն լքուած: Ի՞նչ ըրին տասը տարիէ ի վեր Կոմիտաս Վարդապետի պէս բազմերախտ մտաւորականի մը համար որ հիւանդ է, մեր եկեղեցական իշխանութիւնները:

Գիտեմ — եւ երբեք չեմ ծածկած հարցին այդ կողմը — որ խորհ. ըէժիմի տակ մտաւորականներու տրուած այդ յարգանքն ու օգնութիւնը պայմանաւոր են. կը յարգուին եւ օգնութիւն կը ստանան այն գիտուններն ու արուեստագէտները որ եթէ ոչ համամիտ գէթ համակիր են նոր ըէժիմին, կամ այն գրագէտներ որ տիրող ոգւոյն համաձայն գործը կ'արտադրեն, կամ գէթ անոր չհակասող, անոր մօտեցող գործեր: Մտածման ու արուեստի լիակատար ազատութիւն գոյութիւն չունի խորհ. ըէժիմի տակ, — ինչպէս գոյութիւն չունէր քրիստոնէական կեանքի տիրապետութեան առաջին տարիներուն: Եկեղեցւոյ Հայրերը՝ միթէ կը խրախուսէի՞ն հեթանոս ոգւով ու ճաշակով արտադրուած գործեր. անշուշտ ո՛չ: Մտաւոր կեանքի մէջ տարամերժ ուղղութեան մը տիքթաթուրական տիրապետման այդպիսի շրջանները ժամանակաւոր եղած են միշտ, բայց նաեւ պէտք է խոստովանիլ որ այդ շրջաններէն իւրաքանչիւրը մարդկային մտքին ու գեղեցկագիտութեան վերանորոգում մը առաջ բերած է: Մտաւոր ազատութեան շրջանը կը հասնի օր մը: Առ այժմ, այդ խորունկ ու միահամուռ յարգանքի մղումը՝ մտաւոր վաստակին հանդէպ, — ինչպէս եւ դպրոցներու բազմացումը, «անգրագիտութեան» բացարձակ բարձման համար թափուած ուժեղ ու մեթոտիկ ճիգերը, — ամբողջ Հայութեան բարոյական կազմուածքը զօրացնող, թարմացնող, բարձրացնող օրհնելի գործ մըն են. ու երկեր որ այս վերջին շրջանին երեւան եկան, ինչպէս Շիրվանզադէի Կեանքի բովիցին սքանչելի նոր շարքը, ինչպէս Չարենցի Էպիքական լուսաբացը, Նորենցի բանաստեղծութիւնները, Բագունցի վէպերը, Նար-Դոսի եւ Դեմիրճեանի նորագոյն գործերը, մեր ազգային գրականութիւնը ճոխացնող մնայուն արժէքով բարձր արտադրութիւններ են, եւ պոլշեւիկ ըլլալու պէտք չկայ անոնց գեղեցկագիտական արժէքը գնահատելու համար:

Սրտայոյզ եւ նշանակալից նկարագիր ունեցող ուրիշ յոբելեան մը, որ ծրագրուած է, հարիւրամեակի տօնն է Պոլսոյ մեր Ազգային Հիւանդանոցին: Մարդասիրական այս մեծ հաստատութիւնը զոր հիմնած է մեր ամենէն իսկական բարերարներէն մին՝ Պէզճեան Ամիրայ, եւ զոր Պոլսոյ Հայութիւնը պահպանած ու զարգացուցած է գուրգուրանքով, ամբողջ ազգին պատկանող, ամբողջ ազգին պատիւ բերող պատկառելի գործ մըն է. ան մէկ դարէ ի վեր՝ Ազգին մէկ Տունը եղած է, հոն պատսպարուած են հազարաւոր թշուառ հիւանդ Հայեր, ամէն տեղէ եկած, ու մեծ մասամբ՝ գաւառացիներ, Հայաստանցիներ: Յոբելեանը նպատակ ունի պատուել Պէզճեանի ինչպէս եւ անոր գործը շարունակող ու յառաջացնող ուրիշ բարեգործ Հայերու յիշատակը եւ այդ հաստատութեան զօրացման համար այդ առթիւ հայ ժողովրդի օգնութիւնն ստանալ: Այդ պարտականութեան պէտք է մասնակցին ոչ միայն Թուրքիա գտնուող Հայերը, այլ արտասահմանի մեր բոլոր հայրենակիցները:

Նիքոլա Եօրկա ռումէն ազգին մեծագոյն զաւակներէն մին է, բազմադիմի ձիրքերով օժ-

Fonds A.R.A.M

տուած, անսպառ կորովով լի, հզօր անձնաւորութիւն մը, որ իր ամբողջ կեանքին մէջ եղած է տիպար մը գաղափարապաշտ ժողովրդանուէր գործիչի: Ուսուցիչ, գրագէտ, բանասէր, կուսակցութեան պետ, հրաւառ եւ խմաստուն հայրենասիրութեամբ մը տոգորուած քաղաքական գործիչ, ան խոշոր ու բարերար դեր մը կատարեց իր ժողովուրդին մտաւորական ու քաղաքական կեանքին մէջ, եւ անոր վարկը բարձրացուց ամբողջ Եւրոպայի մէջ, ուր, իբր թղթակից անդամ մէկէ աւելի Ակադեմիաներու եւ բանասիրական ընկերութեանց կամ իբր դասախօս համալսարաններու, հանրածանօթ եւ խորապէս յարգուած դէմք մըն է: Իր գործերը, որոնց մէջ կարեւորագոյն տեղը կը բռնեն իր երկրին պատմութեան ու մշակոյթին նուիրուած աշխատութիւններ, ամբողջ մատենադարան մը կը կազմեն: Թագաւորը պինք վերջերս հրաւիրեց կառավարութեան գլուխն անցնելու, եւ ան փայլուն կերպով ապացուցանելու վրայ է որ, եթէ բոլոր մտաւորականները միշտ յարմարագոյն անձերը չեն երկրի մը քաղաքականութիւնը վարելու, անոնցմէ ոմանք մերթ կրնան գաղափարապաշտ թռիչներու միացնել գրական ոգի ու վարչական կարողութիւններ եւ հասարակ քաղաքագէտներէ շատ աւելի լաւ կը կատարեն այդ փափուկ ու դժուար դերը: Բարձր մտքով, ուժեղ նկարագրով ու մաքուր սրտով այդ անձնաւորութեան ծննդեան վաթսունամեակը տօնեց վերջերս բովանդակ ռումէն ժողովուրդը արտասովոր չուքով ու խանդավառութեամբ: Այդ յոբելեանին ջերմ ու լայն մասնակցութիւն մը բերաւ նաեւ արտասահմանի Հայութիւնը իր զրեթէ բոլոր եկեղեցական, քաղաքական, մշակութային կազմակերպութիւններով, որովհետեւ Եօրկա իր բովանդակ կեանքին մէջ եղած է եւ է այսօր աւելի քան երբեք հայ ժողովուրդի պիտակից ու հաւատարիմ բարեկամ մը, ճշմարիտ «հայասէր» մը:

«Հայասէր» անունը արուած է շատ մը օտարներու, անխտիր. պէտք է սակայն զանազանութիւն մը դնել. կարելի է երեք խումբի բաժնել զանոնք. Ա. այն օտարները որ մեր դատով զբաղած են անձնական չահու համար, կամ իրենց երկրին չահը միայն ի նկատի ունենալով եւ որոնց «հայասիրութիւնը» եղած է մակերեսային, անհարազատ, խախուտ, ժամանակաւոր. շատոնք հայասէր երբեք չեն եղած, եւ յաճախ աւելի վնաս բերած են մեզի քան օգուտ. Բ. այն օտար մտաւորական կամ քաղաքական գործիչները որ մեր հալածուած, կեղեքուած ու անիրաւուած ցեղին դատին մօտեցած են եւ յանուն մարդասիրութեան, յանուն իրաւունքի, անկեղծութեամբ եւ անչահախնդրութեամբ պաշտպանած են զայն, որոշ րոպէի մը կամ չարունակաբար, ինչպէս Կլատսթոնն մը, Գլեմանսօ մը, Ռուֆիու մը, Ժորէս մը, Պերար մը, Փրեսանսէ մը, Կովէն մը, Լուցաթթի մը, Թաքէ Եօնկօքու մը, եւ ասոնց պէս ուրիշներ. բուն հայասէրը ատոնք ալ չեն, արդարասէր աղնիւ գործիչներ են ատոնք, որ բռնաւորին եւ կեղեքուածին միջեւ կեղեքուածին կողմն է որ կը բռնեն վճռականապէս եւ անոր դատը ջերմօրէն կը պաշտպանեն. Գ. այն օտար անձնաւորութիւնները որ ոչ միայն մեր դատը, այլ մեր ժողովուրդը ուղած են ճանչնալ իր պատմութեամբ, իր մշակոյթով եւ զայն իր քաղաքակրթական արժէքին եւ իր պատմական դերին մէջ ճանչնալով, յարգանքով ու սիրով լի բարեկամութիւն մը նուիրած են անոր, ինչպէս Պրայս մը, Մօրկան մը, Շէյօնպէրժէ մը, Քոչէն մը, Անաթոլ Ֆրանս մը, Քիյար մը, Մեյէ մը, Մաքլեր մը, արբայ Մարիիւս մը, Սաչէդովսքի մը, Լեփսիուս մը, Մարր մը, Մարքուարթ մը. ատոնք իրական հայասէրներ եղած են, որոնց բարեկամութիւնը եղած է խորունկ ու մշտատեւ եւ ամէն կերպով մեզի համար բեղմնաւոր ու օգտաբեր. ատոնք մեր դէմ ճանչցուած, դրպարտուած ժողովուրդին պատիւը պաշտպանած ու վարկը բարձրացուցած են ամբողջ աշխարհի մէջ ու մեր իսկ ինքնաճանաչման նպաստած են հզօրապէս: Եօրկա այս վերջին չարքին պատկանողներէն մին է ու մեծագոյններէն: Իր աշխատութիւնները՝ ռումաներէն ու ֆրանսերէն՝ Ռումանիոյ պատմութեան, քաղաքակրթութեան, արուեստին, առեւտուրին մէջ հայ տարրին կատարած դերին վրայ, հայ ցեղի պատմութեան ու մշակոյթին վրայ, եւ խաչակրութեանց չրջանին Կիլիկիոյ հայ իշխանութեան կատարած դործին վրայ (զոր ցոյց տուաւ աւելի մեծ քան ինչ որ կը կարծուէր ցարդ), կարեւոր նպաստ մըն են պատմութեան մէջ մեր ցեղին տեղը ճշդելու նուիրուած աշխատանքնեբուն: Ու յայտնի է ամենուս թէ ինչ հզօր ու լայնամիտ աջակցութիւն կը բերէ ան՝ այս վերջին տարիներուն մանաւանդ՝ Ռումանիոյ

Fonds A.R.A.M

հայ գաղութին մէջ ազգային մշակոյթի պահպանման, հայ քաղաքակրթութեան ուսումնասիրման ձգտող ճիգերուն: Այդպիսի ճշմարիտ բարեկամի մը, հայ ժողովուրդը պարտաւոր էր իր երախտագիտութիւնը յայտնել սրտագին ջերմութեամբ, եւ մեր ժողովուրդը այս պարտքը լիովին կատարեց:

Սպանիոյ դահընկէց Թագաւորը, Ալֆոնս ԺԳ., որուն՝ 1915ի սեւ օրերուն՝ Դանիէլ Վարուժանը ազատելու համար կատարած ջանքերը կը յիշատակէ «Արինճ» Մուրատ-Ռափայէլեան նախկին սանուց Միութեան ամսաթերթ Տեղեկատուին վերջին թիւին մէջ, «հայասէր» մը չէր: Ան ազնուասիրտ մարդ մըն էր, որ պատերազմի ընթացքին իրապէս ասպետական ոգի մը ցոյց տուաւ: Իր երկիրը չէզոք մնաց այդ փոթորիկի միջոցին, թէեւ սպանիացի ժողովուրդին մէջ գերմանասէրները աւելի բազմաթիւ եղան. Թագաւորին զգացումները աւելի մօտիկ էին Համաձայնութեան երկիրներու ժողովուրդներուն, բայց ճիշդ չէ կարծեմ թէ «բարեկամական ընթացք ի յայտ բերաւ, ինչպէս կը գրէ «Արինճ», Դաշնակիցներու հանդէպ». քօղրեքթ չէզոքութիւն պահեց. բայց կատարեց դեր մը բարձրօրէն եւ անկողմնակալօրէն մարդասիրական, ոչ թէ հոգածու գտնուելով «իր ուշադրութեան յանձնուած նոյն իսկ անհատական դէպքերու», այլ կանոնաւորապէս, յարատեւօրէն, պատերազմին մինչեւ վերջը զբաղելով այն հարիւրաւոր դիմումներով զոր իր մօտ կ'ընէին ընդդիմամարտ երկու կողմերէն ընտանիքներ՝ տեղեկութիւններ ուզելու համար իրենց գերի բռնուած զաւակներուն կամ ազգականներուն մասին, որոնցմէ ոեւէ լուր չունէին: Բազմաթիւ քարտուղարներով դիւանատուն մը հաստատած էր, որ կը ստանար այդ կարգի նամակները, կը գրէր ուր որ պէտք էր, կ'իմանար գերի ինկած զինուորին գտնուած տեղը՝ եթէ ողջ էր ան, կը հաղորդէր այդ հասցէն անոր ընտանիքին, տեղեկութիւն կուտար անոր առողջական վիճակի մասին, ընտանիքէն անոր ղրկուած նամակ, իրեղէններ, նուէրներ, ուտեստ, եւայլն կը հասցնէր տեղը:

Ալֆոնս ԺԳ. զբաղեցաւ նաեւ Իթթիհատի կառավարութեան հրամանով մահացու աքսորի մը ղրկուած հայ մտաւորականներով: «Արինճ» կը պատմէ՝ շահեկան մանրամասնութիւններով՝ այն եռանդուն ջանքերը զոր Սպանիոյ պոլսական դեսպանը թափեր է իր վեհապետին հրամանով՝ Վարուժանը փրկելու համար և որ սակայն բաղխեր են ոճրագործ կառավարութեան ստութեամբ սքօղեալ անդրդուելի չկամութեան: Աւելի քան հաւանական է որ Սպանիոյ դեսպանը զբաղած է ոչ միայն Վարուժանով, այլ եւ աքսորի ղրկուած մեր միւս մեծ մտաւորականներով: «Արինճ» կը հարցնէ թէ ո՞վ է արդեօք Սպանիոյ վեհապետին տուեր Վարուժանի անունը: Մէկէ աւելի դիմումներ պէտք է եղած ըլլան. ես գոնէ ատոնցմէ մէկը որոշ գիտեմ. դեռ պահած ունիմ պատճէնը այն խնդրագրին զոր այդ օրերուն մեզի հասնող լուրերուն առթած մղձաւանջային անձկութեան մէջ՝ ուղղեցի Ալֆոնս ԺԳ. Թագաւորին. Նամակէ աւելի յուշագիր մըն էր, ուր թուած էի աքսորի ղրկուած հայ մտաւորականներուն անունները, անոնց մեծագոյններուն բացառիկ արժէքը մատնանիշ ընելով եւ իրմէ խնդրելով միջամտել այդ քաղաքակրթական արժէքները կորուստէ ազատելու համար: Սիրալիր եւ խոստմնատու պատասխան մը ստացայ իր քարտուղարութենէն: Բարի մարդը ըրաւ անշուշտ ինչ որ կրնար —«Արինճ»ի պատմութիւնը զայդ կը հաստատէ, — բայց չյաջողեցաւ իր փափաքած արդիւնքը ձեռք բերել, դիմացն ունենալով ոչ թէ մարդկային կառավարութիւն մը, այլ ճիւաղներու ջոլիր մը: Ատիկա ըրաւ ոչ թէ հայ դատին կամ հայ ժողովուրդին բարեկամ ըլլալուն համար, այլ իբր մարդասիրական գործ մը: Այդ ազնիւ ճիգին համար, որուն ապարդիւն մնացած ըլլալուն պատասխանատուն ինքը չէ բնաւ, Ալֆոնս ԺԳ. արժանի է մեր ժողովուրդին երախտագիտական ոսկեմատեանին մէջ իր էջն ունենալու:

ԱՆԹԻԼԻԱՍ, ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ ԵՒ ԷՋՄԻԱԾԻՆ.– Բարգէն սրբազանի իբր Կիլիկիոյ աթոռակից կաթողիկոս օծման եւ Շահէ վարդապետի եպիսկոպոսացման հանդիսութիւնները Հալէպի եւ Անթիլիասի մէջ, այն յուզիչ վեհութեամբ որով կատարուեցան, այն միահամուռ սրտագին ոգեւորութեամբ զոր յառաջ բերին Սուրիոյ բովանդակ հայ համայքին մէջ, ցոյց տուին թէ իրաւունք ունինք մեծ տեսնելով դերը զոր իբր ազգապահպան ուժ դեռ ունի կատարելիք ներկայ պայմաններուն մէջ՝ Հայաստանեայց ազգային եկեղեցին մեր հայրենազուրկ պանդուխտ զանգուածներուն համար: Այդ դերը լաւագոյն կերպով կատարելու կա-

Fonds A.R.A.M

րոյ երկու եկեղեցականներ են Բարդէն կաթողիկոսն եւ Շահէ եպիսկոպոսը, զոր Կիլիկիոյ ծերունապարդ Հայրապետը իմաստութիւնն ունեցաւ այդ գործին գլուխը դնելու: Կիլիկեան կաթողիկոսութեան Աթոռը, որուն վերանորոգեալ հաստատումը սուրբական հիւրընկալ հողին վրայ այնքան սիրալիր յարգանքով ընդունուեցաւ երկրին ժողովուրդէն ու անոր պետերէն ինչպէս եւ հոգատար կառավարութենէն, լաւագոյն միջնորդը պիտի ըլլայ սուրբական ժողովուրդին ու իշխանութեանց եւ հոգատար կառավարութեան ու Սուրբիա ապաստանած հայ համայնքին միջեւ: Անոր վարկը միշտ բարձր բռնելը, անոր շուրջ համերաշխօրէն ու լրջօրէն համախմբուած մնալը, հասուսածամոլական կրքոտ կռիւներով անոր գործը չխանգարելը եւ այդ Աթոռին ու ամբողջ հայ համայնքին պատիւն ու շահը չվտանգելը, ազգասիրական անհրաժեշտ պարտականութիւն է Սուրիոյ Հայոց համար: Եւ Անթիլիասի ընծայարանը պիտի ըլլայ նաեւ, հոգեշունչ ու տաղանդաւոր Հայրապետին եւ իր աջակից երկու հմուտ, ազատամիտ ու ազգասէր եկեղեցական պետերուն ղեկավարութեան տակ, ազգային մշակոյթի պատուական վառարան մը, մեր այժմեան պէտքերուն համապատասխան պիտակից ու լուրջ քահանաներ եւ ուսուցիչներ պատրաստող եւ հայ բանասիրութեան ու գրականութեան ալ նպաստ մը բերող մտաւոր կեդրոն մը: Այն ընդհանուր համակրութիւնը որով բոլոր հայ դաղութները ողջունեցին Կիլիկեան Աթոռին Սուրիոյ մէջ ամուր հիմերու վրայ հաստատուելու մը, նիւթական լուրջ օգնութիւնը զոր տուին այդ գործին թէ՛ Նիր Իսթը եւ թէ՛ հայ մեծատուններ, անշուշտ պիտի չարունակուին եւ Հայոց կողմէ ընդարձակուին հետզհետէ: Այդ օգնութիւններուն կարգին՝ ցաւալի անուշադրութեամբ մը՝ մոռցեր էի նախորդ քրոնիկիս մէջ յիշատակել մեծ բարերար Կարապետ Մելտոնեանի մասնաւորապէս գեղեցիկ ժեսթը, որով ան, խորապէս գնահատելով Կիլիկեան Աթոռի գործացման կարեւորութիւնը, իրեն անձնական ծախքերուն ցմահ վերապահուած տարեկան գումարին մէկ հինգերորդը նուիրեց այդ գործին:

Անգլիական հոգատար կառավարութիւնը ընդունեցաւ Երուսաղէմի Միաբանութեան վերջին առաջարկը, եւ Միաբանութիւնը՝ գրեթէ միաձայնութեամբ՝ պատրիարք ընտրեց Թորգոմ արքեպիսկ. Գուշակեանը: Անոնք որ վայնասուն փրցուցին թէ ազգին իրաւունքները կորան եւ թէ Միաբանութիւնը վանքը յանձնեց հոգատար կառավարութեան կամ զայն իր գրպանը դրաւ, կը տեսնեն հիմայ ինչքան անհիմ էր իրենց յուզումը (որ ամանց մօտ լուրջ ու անկեղծ էր, բայց անտեղի, այլոց մօտ՝ դիտումնաւոր ու առելութենէ ղրդուած քան ազգին ու վանքին շահերուն իրական մտահոգութենէն): Միաբանութիւնը ընտրեց այն հայ եկեղեցականը որ յարմարագոյնն էր այդ պաշտօնին, եւ ամբողջ ազգին ներկայացուցիչները եթէ հաւաքուած ըլլային այդ ընտրութեան մասնակցելու, ապահովաբար Թորգոմ սրբազանն է որ պիտի ընտրէին:

Աւելորդ է հոս թուել արժանիքները այդ բազմաստաղանդ մտաւորականին եւ հոգեւոր ու ազգային գործիչին, քանի որ մեր արտասահմանեան բովանդակ մամուլը — բացի Յուսաբերի թթուած քացախով լի յօդուածէն եւ Ազդարարի պաղ ապուրի տպաւորութիւն ձգող բռնազբօսիկ ու վերապահ «գնահատական»էն — ամենաջերմ հրճուանքով ողջունեց այս ընտրութիւնը եւ քանի որ մանաւանդ Թէքէեան Արեւի իր գեղեցիկ խմբագրականով եւ Սիոն իր հրատարակած մանրամասն կենսագրականով ըսին ինչ որ պէտք է Թորգոմ սրբազանի հանրային գործունէութեան արժէքն ի վեր հանելու համար: Միաբանութիւնը գովելի է այդ յայնամիտ ու ճշդատես ձեւով կատարած ընտրութիւնը, եւ մանաւանդ պէտք գովեստի արժանի է տեղապահ Մեսրոպ սրբազանը, որ իր թեկնածուութիւնը վերցնելով եւ ինքն իսկ դիւրացնելով Թորգոմ սրբազանի ընտրութիւնը, այդ յաջող արդիւնքին մեծագոյն նպաստողը եղաւ: Դերը զոր Մեսրոպ սրբազան կատարեց իր տեղապահութեան չրջանին եւ զոր Սիոն իր վերջին թուով ուրուագծած է միայն՝ խոստանալով անոր մանրամասն պատկերացումը տալ իր յաջորդ թիւով, կարծուածէն աւելի օգտակար եղած է վանքին, եւ այդ փորձառու եւ անձնուէր եկեղեցականը որ այնքան երկար տարիներէ ի վեր իր բոլոր ուժերը վանքին նուիրած է, անշուշտ թանկագին աջակից մը պիտի հանդիսանայ նորընծաի պարիարքին՝ այն դեղեցիկ ու բեղուն գործին մէջ որ հոն կայ կատարուելիք:

Այդ գործին առաջին երկու կէտերը, խմբագրելն է Երուսաղէմի պատրիարքութեան նոր

Fonds A.R.A.M

կանոնագրութիւն մը, որ այժմեան կացութեան պատշաճի՝ վանքին վրայ ազգին իրաւունքները պաշտպանելով հանդերձ, եւ վճռական ճիգ մ՚ընելը դիզուած պարտքի հին մղձաւանջէն միանգամ ընդմիշտ վանքը ազատելու համար։ Նորընտիր պատրիարքը ապահովապէս պիտի ունենայ ոչ միայն բոլոր հարկ եղած հոգածութիւնը այս կրկին էական հարցերուն լուծումը դիւրացնելու, այլ եւ իր անձնական հեղինակութեամբ ոեւէ հայ եկեղեցականէ աւելի կարող է այդ կէտերէն առաջնոյն հնարաւոր լաւագոյն լուծումն ստանալու քանի որ երկար տարիներէ ի վեր Եգիպտոսի Հայոց առաջնորդ եւ Պաղեստինի անգլիական մանտայի տակ դրուելէն յետոյ մէկէ աւելի անգամներ Երուսաղէմ այցելած, անգլիական իշխանութեանց մօտէն ծանօթ է և իր մտաւոր ու բարոյական յատկութեանց համար անոնցմէ խորապէս յարգուած։ Միաբանութիւնը ազգին իրաւունքներուն կորսուելուն բնաւ պատճառ չէ եղած ուրեմն, ինչպէս զայն ամբաստանողներ եղան. պատրիարքի ընտրութիւնը Մայր-Աթոռի հաստատման ենթարկելու սկզբունքն առաջարկելէ եւ առով ազգին այդ հաստատութեան վրայ տիրութեան իրաւունքն ապահովել ուզելէ յետոյ, երբ ժխտական պատասխան ստացաւ, ան առաջարկեց որ գոնէ այս անգամուան համար միայն՝ Միաբանութիւնը ինքն իսկ ընտրէ (ինչպէս Ազգ. Սահմանադրութեան հաստատումէն առաջ դարերով ընտրուած են Երուսաղէմի պատրիարքները, որոնց մէջ մեծ դէմքեր չեն պակսած), ընտրուելիք պատրիարքին ձգելով վերջնական կանոնագրութիւն մը խմբագրելու եւ զայն ընդունել տալու համար հոգատար իշխանութեան հետ բանակցելու գործը։ Ամէն դուռ բաց կը մնայ նոր պատրիարքին առջեւ, որ այսօր կը գտնուի այն կացութեան մէջ ուր կը գտնուէր Դուրեան սրբազան երբ բարձրացաւ սաղիմական աթոռին վրայ։

Պարտքի խնդրոյն լուրջ լուծման մը ճամբուն մէջ մտնելուն համար նորընտիր պատրիարքին կարեւոր աջակից մը պիտի ըլլայ անշուշտ Մեսրոպ սրբազանը, որուն տեղապահութեան կարճատեւ ժամանակամիջոցին մէջ արդէն իսկ զանազան սեղմումներով ու խնայողութիւններով՝ պարտքը 2500 ոսկիի չափ նուազած է. բայց այդ հարցին արմատական լուծման ու վանքին տնտեսական ղեկավարման, իր ունեցած կալուածներուն եւ իր դեռ չշահագործուած հողերուն լաւագոյն կերպով օգտագործման համար, անհրաժեշտ է որ որ պատրիարքը դիմէ կարող մասնագէտներու խորհուրդներուն ու մանաւանդ վանքին մէջ ունենայ այդ հարցերով զբաղող ձեռնհաս ու հմուտ պաշտօնեայ մը։

Իսկ շարունակելու եւ ընդլայնելու համար վանքը հայ հոգեւոր ու մտաւո՛ր կեանքի մեծ վառարան մը դարձնելու գործը զոր Դուրեան պատրիարք, աջակցութեամբ Բաբգէն եւ Մեսրոպ սրբազաններու եւ Միաբանութեան այլ հին ու նոր ուժերուն, սկսաւ ա՛յնքան փայլով, ոչ ոք այնքան օժտուած, պատրաստուած է եւ կարող՝ որքան Թորգոմ սրբազանը։ Ինքը ներհուն մտքով եւ օծուն ոճով գրագէտ մըն է եւ մեր եկեղեցական բեմին ամենէն հմայիչ բեմբասացը։ Ժառանգաւորաց վարժարանը, որ արդէն իսկ վանքին տուաւ իր առաջին ու գեղեցիկ հունձքը, Սիոն ամսագիրը որ կրօնական – բանասիրական – գրական լուրջ հրատարակութիւն մըն է, «Դուրեան մատենաշար»ի հիմնարկութիւնը, որուն շնորհիւ ամէն տարի քանի մը ընտիր գրքերով պիտի ճոխանան մեր բանասիրութիւնն ու գրականութիւնը, «Կիւլպէնկեան մատենադարան»ը որուն կառուցման համար ինքն իսկ ստացաւ Պ. Գալուստ Կիւլպէնկեանի գեղեցիկ նուիրատուութիւնը, իր իմաստուն ու եռանդուն ղեկավարութեան տակ եւ իր իսկ տաղանդաւոր աշխատակցութեամբ՝ ազգին պիտի տան լաւագոյն արդիւնքը որ կարելի է։ Վայրի մը մէջ ուր կը սաւառնին մարդկութեան բարոյական կեանքին վեհագոյն յիշատակները, ծոցը հինաւուրց վանքի մը ուր հայ հոգեւոր ու մտաւոր աւանդութեանց գանձ մը կայ պահպանուած, ուր մեր նախնեաց հանճարն ու արուեստը պանծացնող անգին ձեռագիրներ ու գեղարուեստական առարկաներ կը կուտակուին (ամենամեծ մասամբ դեռ չուսումնասիրուած), ահագին ու պատուական գործ կայ կատարելիք, եւ Թորգոմ պատրիարքի ղեկավարութեան տակ այդ գործը պիտի կատարուի լաւագոյն ձեւով։

Սաղիմական հայ Տան դարաւոր կեանքին նոր բացուող շրջանին նուիրուած այս տողերս կ՚ուզեմ վերջացնել կրկնելով թելադրութիւն մը զոր արդէն ըրած եմ եւ անոր կցելով զայն լրացնող խնդրանք մը։ «Դուրեան մատենաշար»ի առաջին հատորներէն մին պիտի ցանկայի որ ըլլար Պետրոս Դուրեանի ամբողջական եր-

Fonds A.R.A.M

կին քննական խնամեալ հրատարակութիւն մը (զոր դեռ չունինք), ու փափաքելի կը գտնեմ որ անոր յաջորդէին մէկ կամ երկու հատոր ուր ամփոփուէին նոյն ինքն Դուրեան սրբազանի գրական եւ բանասիրական էջերը որ ցրուած են լրագիրներու եւ հանդէսներու մէջ եւ որոնք՝ հաւաքուած՝ գեղեցիկ ամբողջութիւն մը պիտի կազմէին: Անիկա պիտի ըլլար հանդուցեալ պատրիարքին, բազմահմուտ մտաւորականին, վարպետ գրագէտին եւ մեծ ուսուցչին յիշատակին մատուցուած ամենէն փափուկ ու վայելուչ մեծարանքը իր մէկ ընտիր աշակերտին կողմէ, — այն պահուն ուր կը տեսնենք Դուրեան եւ Օրմանեան սրբազաններու Արմաշի կրթարանին մէջ թափած լուրջ աշխատանքին հունձքը իր լրութեան հասած, Կիլիկեան, Սաղիմական ու Պոլսական աթոռներուն վրայ բազմած ազնիւ ու ազգօգուտ ժողովրդապետներու անձին մէջ:

Հիմայ, կը մնայ Մայր-Աթոռի գահակալին ընտրութիւնը:

Որովհետեւ Ազգային եկեղեցական համագումարի թուականին որոշումը ծանուցանող կոնդակը՝ որուն կը սպասուի բաւական երկար ատենէ ի վեր՝ դեռ չստացուեցաւ Էջմիածնի Գերագոյն Խորհուրդէն, ոմանք սկսած են յուսահատիլ եւ կարծել թէ այդ խնդիրը «յունական կաղանդին» ձգուած է: Թէ դաշնակցական թերթերը ջանան այդ երկարող լռութենէն օգտուիլ յայտարարելու համար թէ այդ ժողովը կայանալիք չունի եւ թէ Երեւանի կառավարութիւնը կ'ուզէ «Չեկայի գործիչ կրօնաւոր մը» Լուսաւորչի գահուն վրայ զետեղել, անիկա, ինչքան ալ տղայականօրէն չարամիտ, հասկանալի է: Հասկանալի է նաեւ որ Ազդարարը իմ այդ մասին լաւատեսութիւնս հեգնող խմբագրական մը հրատարակէ, քանի որ այդ թերթը լկտած պէվպէկութեան օրկան մըն է. բայց թէ Երուսաղէմի պատրիարքարանի պաշտօնաթերթ Սիոնը աճապարած ըլլայ երեմիաչունչ խմբագրականով մը Էջմիածնայ ժողովին մասին վճռական թերահաւատութիւն յայտնել, անիկա անհասկանալի եւ աններելի կը գտնեմ: Ես չեմ կրնար հաւատալ թէ Հայաստանի կառավարութիւնը, որ լուրջ մարդոցմէ կը բաղկանայ, այդ ժողովին գումարման եւ արտասահմանէն պատգամաւորներու անոր մասնակցութեան սկզբունքով իր հաւանութիւնը տալէ յետոյ, մաքիավելական ձգձգումներով զայն անհնար դարձնէ ու կը յամառիմ համոզուած մնալ որ այդ ժողովը, մասնակցութեամբ արտասահմանի պատգամաւորներուն, տեղի պիտի ունենայ: Քանի մը տարիէ ի վեր է որ խորհրդային Հայաստանի բարեկամ թերթեր Երեւանի կառավարութենէն կը խնդրէին ուժեղ ճիգ մ'ընել արտասահմանի հայ գաղթականներէն մաս մը Հայաստան փոխադրելու համար. չարակամ մտքեր կը յայտարարէին թէ Խ. Հայաստանի կառավարութիւնը անհոգ է, անտարբեր է դէպ ի օտարութեան մէջ տառապող գաղթականները, թէ չ'ուզեր նաեւ զոհողութիւն յանձն առնել, ատոր համար, ինչպէս որ նոյն չարակամ մտքերը կը պոռային թէ Նուպարաշէնի ծրագիրը խաբերայութիւն մըն է Բարեգործականին կողմէ սարքուած թէ հաւաքուած դրամները Բարեգործականը ուրիշ նպատակի պիտի յատկացնէ, եւ թէ նոյն իսկ եթէ զանոնք յանձնէ Հայաստանի կառավարութեան, այս վերջինը ատոնցմով ոեւէ քաղաք պիտի չշինէ, այլ համայնավարական փրոփականտին պիտի յատկացնէ կամ եթէ փոքրիկ գիւղ մըն ալ շինէ՝ անունը ոչ Նուպարաշէն այլ Լենինաշէն պիտի դնէ: Այս թշնամական տարաձայնութեանց ամենէն ուժեղ ու յստակ հերքումը իրողութիւններն են որ տուին: Նուպարաշէն սկսած է կառուցուիլ եւ շինութեանց աշխատութիւնները արագօրէն յառաջ կը տարուին, ու անոր հետ՝ Երեւանի մէջ կը սկսի նաեւ կառուցուիլ «Բարեգործականի Տունը», իսկ այն պահէն ուր այս քրոնիկը կը գրեմ, ահա Երեւանէն հասած է խանդավառիչ հեռագիր մը որ կը ծանուցանէ թէ կառավարութիւնը որոշած է այս տարի իսկ տասը հազար գաղթական ընդունիլ ու տեղաւորել Հայաստանի մէջ, որոշում մը որ անմիջապէս պիտի սկսի գործադրուիլ: Այդ 10,000 գաղթական ընդունող կառավարութիւնը ո եւ է պատճառ չունի թոյլ չտալու որ 10—15 հայ պատգամաւորներ երթան մասնակցիլ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի յաջորդին ընտրութեան, երբ մանաւանդ գիտէ որ հանդուցեալ Հայրապետը եւ Մայր-Աթոռի Միաբանութիւնը ամենաուղղամիտ ու բարեացակամ վերաբերում ունեցան Հայաստանի Խորհրդային կառավարութեան հանդէպ եւ թէ արտասահմանը որոշած է ղրկել պատգամաւորներ որ նոյն ոգին ունին եւ որ նոյն ոգին ունեցող եկեղեցական մը պիտի բազմեցնեն Լուսաւորչի աթոռին վրայ:

Fonds A.R.A.M

★

ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՏԵՂԱՒՈՐՈՒՄ.— *Գալով նոյն ինքն տասը հազար գաղթականի Հայաստան փոխադրութեան որոշման, ատիկա ամենէն ուրախառիթ իրողութիւնն է մեր վերջին շրջանի հանրային կեանքին: Ուրախառիթ՝ մէկէ աւելի տեսակէտներով: Նախ՝ ատ որոշապէս ցոյց կուտայ որ Խորհ. Հայաստանի կառավարութիւնը անտարբեր չէ դէպ ի արտասահմանի անտուն, անգործ, անտէր գաղթականները. երկրորդ, ատկից կը տեսնուի Խ. Հայաստանի տնտեսական կացութեան անհերքելի վերելքը, քանի որ կառավարութիւնը ունի միջոցներ այդքան բազմաթիւ գաղթականներ ընդունելու և անոնց բնակարան ու գործ հայթայթելու: Երրորդ՝ ատով լուրջ գոհացում մը կը տրուի յոյն կառավարութեան, որ ա՛յնքան ազնիւ հիւրընկալութիւն մ՚ընծայեց Իզմիրի ու Պոլսոյ շրջաններէն իր մէկ միլիոն ցեղակիցներուն հետ եկող վաթսուն հազարէ աւելի հայ գաղթականներուն, բայց որ, գաղթականներու այս ահռելին բեռին տակ կքած, քանի մը տարիէ ի վեր կը խնդրէ Ազգերու Ընկերութենէն եւ հայ բարեսիրական կազմակերպութիւններէն որ հայ գաղթականներուն գոնէ մէկ մասը ուրիշ տեղ փոխադրեն: Վերջապէս՝ ատիկա լաւագոյն միջոցն է օտարութեան մէջ ձուլուելու վտանգին ենթարկուած գաղթականներու նոր սերունդներուն գէթ մէկ մասին արմատական ազատումին, եւ ատիկա նաեւ աշխատող ու արտադրող ուժերու յաւելում մըն է մեր հայրենիքին համար: Յոյն կառավարութիւնը՝ ըստ իր խոստման՝ անշուշտ պիտի կարեւոր օգնութիւն մը բերէ գաղթականներու Հայաստան փոխադրութեան, որուն հարկաւ իրենց բոլոր կարելի աջակցութիւնը պիտի փութան տալ նաեւ Ազգերու Ընկերութիւնը եւ Բարեգործականը:*

Միւս կողմէ, հաճելի է տեսնել որ Ազգերու Ընկերութիւնը, ֆրանսական հոգատար կառավարութիւնը եւ Սուրիոյ տեղական իշխանութիւնները վճռական միջոցներ ձեռք առած են, այս վերջերս, գործակցութեան բաժին մը տալով նաև Բարեգործականին, Սուրիոյ մէջ դեռ վրանարնակ թշուառ ու երերուն վիճակ մ՚ունեցող հայ գաղթականներու համար դիւղեր չինելով զանոնք տեղաւորելու: Սուրիա այն օտար երկիրն է ուր օտարացման վտանգը ամենէն քիչ կը սպառնայ մեր գաղթականներուն: Քանի որ այդ պանդուխտներուն աստուածթիւ զանգուածը Հայաստան փոխադրել կարելի չէ, լաւ է որ անոնք հոն մարդավայել կերպով տեղաւորուին եւ երկրագործութեամբ կամ արհեստներով իրենց ապրուստն ապահովեն եւ երկրին ալ յառաջդիմութեան նպաստեն իրենց ուժերուն չափով: Ինչ ինչ տարտամ լուրեր կամ անորոշ բնոյթով հաղորդագրութիւններ տեղի տուած էին թիւրիմացութեան մը զոր պէտք է փարատել: Յունաստանէն կամ այլ տեղերէ Սուրիա զանգուածովին գաղթականներ փոխադրելու մտածող ո եւ է հայ կազմակերպութիւն չկայ: Բարգէն կաթողիկոսը սուրիական թերթի մը խմբագրին յայտարարած էր թէ Սուրիա հայ գաղթականներու ոեւէ խումբ փոխադրելու ծրագիր գոյութիւն չունի, և իրաւունք ունէր: Բարեկեցիկ կամ Սուրիա մօտիկ ազգական ունեցող Հայեր եթէ ուրիշ երկիրներէ հոն երթալ ուզեն, ցանկալի է անշուշտ որ երկրին դռները անոնց առջեւ չգոցուին (եւ այդպիսի Հայերու մասին են տարածուած լուրերը, զոր գաղթականներու զանգուածային փոխադրութեան հետ պէտք չէ չփոթել: Գաղթականներու զանգուածներ, Յունաստանէն, Պուլկարիայէն, Թուրքիայէն, նաեւ մասամբ Ֆրանսայէն ու Սուրիայէն, պէտք է փոխադրուին Հայաստան, մխիթարեան Հայաստան:

★

ՊԱՐՈՆԵԱՆԻ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՆ ՎԵՐՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄԸ.— *Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան մէկ ուրիշ գովելի որոշումը, Պարոնեանի ամբողջական գործին վերհրատարակումն է: Ատիկա թանկագին ծառայութիւն մըն է մատուցուած մեր գրականութեան, որուն անթառամ վարպետներէն մին է Պարոնեան: Ցանկալի է որ այս նոր հրատարակումը իրապէս ամբողջական ըլլայ եւ կարելի բոլոր խնամքով կատարուած (մանրամասն կենսագրութիւն, ծանօթագրութիւններ, եւայլն): Պէտք է որ կառավարութեան ձեռնարկը չսահմանափակուի Պարոնեանի գրքի ձեւով հրատարակուած գործերուն երկրորդ տպագրութեան մը մէջ: Պարոնեանի արտադրութեանց մէկ*

Fonds A.R.A.M

ատուար մասը կը գտնուի Ս. Ֆէլէկեանի արտօնատիրութեամբ եւ իր խմբագրութեամբ հրատարակուած «Եփրատ» թերթին մէջ, ուր իր սկզբնաւորութիւնն ըրած է, Յարութիւն Սվաճեանի «Մեղու»ին մէջ որուն տուած է փայլուն աշխատակցութիւն մը, իր իսկ հիմնած ու խմբագրած Թատրոն եւ նիկար ամսաթերթերուն մէջ (չեմ յիշեր Միծադը որ առանձին հատորով հրատարակուած է եւ երկրորդ տպագրութիւն ալ ունեցած է Թիֆլիս)։ Առանց մէջ կան զմայլելի շարքեր (քրոնիկ, յօդուած, ֆանթէզի, ազգային կեանքի, գրականութեան ու բարքերու երգիծական քննադատութիւն, առօրեայ կեանքէ առնուած տեսարաններ, եւլն.), որ Պարոնեանի լաւագոյններէն են եւ որոնք պէտք է դասաւորուին եւ քանի մը հատորներու մէջ ամփոփուին։ Կատարելութիւնը, չատ աւելի պարկեշտ քան Պոլսոյ այն խայտառակ հրատարակիչը որ առանց իմ հաւանութիւնս առնելու (որպէս թէ մեռած ըլլայի) իմ Թուղթի փառէ վիպակիս երկրորդ տպագրութիւն մը ելոյս ընծայեր է եւ ամէն տեղ կը ծախէ պայն, ու մարքսիստ ըլլալուն հակառակ՝ հանգուցեալ գրադէմ մը սեփականութեան իրաւունքը յարգելով, ծափելի զգաստարն ունեցեր է Պարոնեանի որդւոյն դիմելու, խնդրելով անկից իր հօրը գործերէն մէկ մէկ օրինակ ղրկել իրեն եւ անոր խոստանալով այդ վերհրատարակման համար վճարում մ'ընել իրեն։ Չեմ գիտեր թէ Պարոնեանի որդին ունի՞ իր հօրը բոլոր գործերը։ Եթէ Եփրատի, Մեղուի եւ նիկարի հաւաքածուները կը պակսին իր մօտ, կատարելութիւնը կրնայ դիմել Վենետիկի եւ Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեանց եւ խնդրել օրինակութիւն մը այդ թերթերու մէջ գտնուղ Պարոնեանի բոլոր էջերուն։

✶

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆԻ ԳՈՐԾԵՐՈՒՆ ՎԵՐՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԻՄԸ.— Պոլսոյ մէջ, Պ. Մ. Կազմարարեան, որ քանի մը տարի առաջ հրատարակած էր Գրիգոր Օտեանի Ազգային ժողովին մէջ արտասանած ճառերը, ինչպէս եւ զմբանականները եւ կարդ մը գրական էջերը համախմբող հատոր մը, քանի մը ամիս առաջ ի լոյս ընծայեր է այդ հատաքածուին երկրորդ հատորը, որուն մէջ ամփոփած է «գրախօսական յօդուածներ, յառաջաբաններ, ոտանաւորներ, անտիպ ու տպուած նամակներ, ճառեր, եւն.»։ Չեմ կարծեր որ այդ երկու հատորները պարունակեն Օտեանի բոլոր գրուածքները. հոն չեմ տեսներ՝ օրինակի համար՝ «Մորմրդածութիւնք հին ու նոր գրականութեան վրայ, գիւցազներգութիւն եւ վիպասանութիւն» ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը որ երեցած է 1857ին պոլսական լրագրի մը մէկ եւ որ հայ գրական քննադատութեան առաջին լուրջ փորձերէն մին է, – ինչպէս եւ հեղինակին այդ յօդուածները որ Մեղուի մէջ երեցած են, գրաբարի եւ աշխարհաբարի հարցին վրայ գրածները, եւլն.։ Բայց այդ հեղինակին արտադրութեանց մեծագոյն մասն է որ ամփոփուած է այս երկու հատորներուն մէջ, եւ պէտք է չնորհակալ ըլլանք Պ. Կազմարարեանին որ այդ ռոմանթիկ — խորապէս ու վեհօրէն ռոմանթիկ — հայ մեծ արձակագրին ցրուած էջերը երկու հատորի մէջ ամփոփելու երկիւղած պարտականութիւնը կատարեր է։

Դժբաղդաբար խնամքը կը պակսի այդ հրատարակութեան մէջ. կենսագրականը չատ հակիրճ է. գրուածքներուն վրայ ծանօթագրութիւններ չատ քիչ են. ու բազմաթիւ են ձեռագրի ընթերցման սխալներն ու տպագրական վրիպակները։

Այդ երկու հատորներուն պարունակութեան վրայ չեմ ծանրանար հոս, որովհետեւ ատ մեծ ու ճոխ նիւթ մըն է, որուն պէտք է օր մը յատուկ ուսումնասիրութիւն մը նուիրել. Օտեանի անձնաւորութիւնը՝ իբր գործիչ եւ իբր գրագէտ՝ (բաց ի Հրանտ Ասատուրի Դիմաստուերներ հատորին Օտեանի նուիրուած սիրուն բայց մանկական կենսագրէն) չէ ունեցած իր մանրակրկիտ վերլուծական ուսումնասիրութիւնը։

Ո՞վ պիտի նախաձեռնութիւնը առնէ Ռաչհատուր Միսաքեանի, Տէրոյենցի, Նիկողայոս Զօրայեանի, Ստեփան Ոսկանի, Մամուրեանի, Եղիա Տէմիրճիպաշեանի գործերը հատորներու մէջ ամփոփելու։

ԱԼԻՇԱՆԻ «ՆՈՒԱԳՆԵՐՆ» ԱՇԽԱՀԱԲԱՐԻ ՎԵՐԱԾՈՒՄԸ.— Շատ ուրախ եղայ տեսնելով որ Ալիշանի հնգահատոր նուագներու լաւագոյն էջերուն աշխահարարի վերածում մը մեր ժողովրդին տալու մասին ներկայացուցած թելադրութիւնս՝ Բագմավէպի խմբագրութիւնը իրագուցեր է եւ իմ փափաքածէս իսկ աւելի

Fonds A.R.A.M

գայն ընդլայնելով սկսեր է գործադրել։ Խմբագրութիւնը, որ արդէն իսկ Շաթուրեանի գրչին արժանի Ընդ եղեւնեաւ քերթողական արձակով սքանչելի գործը աշխարհաբարի վերածելով հրատարակեց Բազմավէպի մէջ եւ յետոյ գրքի ձեւով, որոշեր է Նուագներու հինգ հատորներու բոլոր կտորներուն թարգմանութիւնը տալ և արդէն հրատարակեր է Բազմավէպի վերջին թիւին մէջ Մանկունիի երկու սիրուն տաղերուն տաղաչափեալ աշխարհաբար թարգմանութիւն մը, որ յաջող է։ Ես ինքս ատենով հրատարակած եմ Անահիտի մէջ Ալիշանի գեղեցկագոյն քերթուածին, Հարսներգին աշխարհաբար թարգմանութիւնը՝ կշռաւոր արձակով, եւ իմ սպասածս Մխիթարեան միաբանութենէն՝ տաղաչափուած թարգմանութիւն մը չէր, ոչ ալ Ալիշանի բոլոր բանաստեղծութեանց թարգմանութիւնը, որովհետեւ տաղաչափեալ յանգաւոր թարգմանութեան մը մէջ դժուար է միշտ հաւատարիմ մնալ բնագրին, եւ Ալիշանի բանաստեղծութիւնները մեծապէս անհաւասար են. անոնց մէջ, հոյակապ էջեր կան եւ թոյլ կամ աննշան կտորներ. իմ երազս էր լաւագոյն էջերուն բնագրին վերհրատարակում մը՝ երկու կամ երեք հատորի մէջ, ներդաշնակ արձակով աշխարհաբար թարգմանութեան մը հետ. բայց եթէ Մխիթարեան հայրերը կ'ուզեն աւելի եւս մեծ յոգնութիւն յանձն առնել եւ բոլոր բանաստեղծութեանց աշխարհաբար ոտանաւոր թարգմանութիւն մը ի լոյս ընծայել, չենք կրնար չգնահատել իրենց անձնուիրութիւնը Ալիշանի յիշատակին եւ գործին հանդէպ։

Օր մը կարգը անշուշտ պիտի գայ նաեւ Հ. Արսէն Բագրատունիի Հայկին, որուն մէջ վսեմ գեղեցկութեամբ հատուածներ կան. այդ դիւցազներգութեան, որ դժբաղդաբար չափազանց երկայն է, ամբողջութեան ամփոփում մը եւ լաւագոյն կտորներուն աշխարհաբար թարգմանութիւն մը պէտք է տալ մեր նոր սերունդներուն։

Նոյն աշխատութիւնը անհրաժեշտ է կատարել նաեւ —այս պէտքին վրայ քանի անգամ ուշադրութիւն հրաւիրած եմ. — մեր հին հեղինակներուն համար։ Թորգոմ եւ Գարեգին սրբազանները մեզի տուին Նարեկացիի Աղօթամատեանին աշխարհաբար թարգմանութիւն մը. ատենով Խորէն Վ. Ստեփանէ Խորենացիի Հայոց Պատմութեան արեւելահայ աշխարհաբար թարգմանութիւն մը հրատարակած է. բայց դեռ չունինք Նարեկացիի, Խորենացիի միւս գործերուն, Եզնիկի, Ագաթանգեղոսի, Փաւստոսի, Փարպեցիի, Եղիշէի երկերու աշխարհաբարը։ Շահէ եպիսկոպոսի անտիպ աշխատութեանց մէջ կը գտնուի, ըստ Սիոնի հրատարակած կենսագրականին, Փաւստոսի Պատմութեան աշխարհաբարի վերածում մը. ցանկալի է որ ատիկա հրատարակուի։ Այդ գիրքը մեր հին մատենագրութեան գլխաւոր գործերէն մին է, քրիստոնեայ Արշակունեաց շրջանի տեսակ մը Շահնամէ է, եւ անծանօթ կը մնայ մեր նորերէն շատերուն։

Հաճոյքով կը տեսնեմ որ Պ. Արտաշէս Աբեղեան Վարդան Այգեկցիի եւ այլ հին հայ առակախօսներու ա՛յնքան համեղ ու յաճախ ինքնուրոյն էջերուն աշխարհաբար թարգմանութիւնը կը հրատարակէ «Հայրենիք» լրագրին մէջ։ Փափաքելի է որ ատոնք յետոյ հատորի մը մէջ ամփոփուին։

Պոլիս, Պ. Զարդարեան գրատունը նոր տպագրութեամբ մը հրատարակեր է Աբովեանի Վէրքը, առանց ո եւ է կենսագրական ու քննական յառաջաբանի, առանց բառարանի (ինչ որ արեւմտահայերու համար բաւական դժուարահասկնալի կը դարձնէ Քանաքեռի բարբառով գրուած այդ վէպը)։ Պակասաւոր հրատարակութիւն մըն է, որ նորէն գնահատելի է, որովհետեւ Աբովեանի գիրքը այսօր անգտանելի է, եւ սպասելով որ Խ. Հայաստանի կառավարութիւնը ձեռնարկէ Աբովեանի ամբողջական գործին քննական հրատարակութեան մը՝ որ կատարուելիք անհրաժեշտ գործ մըն է, այդ վէպը կարդալ ուզող երիտասարդ Հայերը գէթ այս հրատարակութենէն կրնան օգտուիլ։ Ցանկալի է անշուշտ որ օր մը այդ վէպին, ինչպէս եւ Ջանգիին (որ Աբովեանի է՛ն աղուոր գործն է) եւ իր սիրուն Ովսաննա նորավէպին արեւմտահայ աշխարհաբարի վերածում մը հրատարակուէր արտասահմանի մեր գաղութներու գրասէրներուն համար. ատիկա անշուշտ դժուար ու փափուկ գործ է, որ կարող ձեռքի մը կը սպասէ։

Չունեցանք դեռ դժբաղդաբար մեծ կազմակերպութիւն մը, որ մեր արդի պայմաններուն ու պահանջներուն համապատասխանող

Fonds A.R.A.M

հրատարակչական գործն իր վրայ առնէր եւ զայն կատարէր ամբողջական ու մեթոտիկ ձեւով մը, — ըստ այն մանրամասն ծրագրին զոր պարզած եմ մեր Գրականութիւնը գրքոյկիս մէջ։ Սպասելով որ այդ երազն օր մը իրականանայ, մենք պէտք է գնահատենք ու քաջալերենք այն անհատներն ու խմբակները որ այդ գործը մաս առ մաս ըստ կարելւոյն կը կատարեն։

«ՆԱՀԱՏԱԿ ԳՐԱԳԷՏ» ԵՐՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ». — Այդ խմբակներէն մին՝ «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ» խմբակցութիւնն է։ Ռուբէն Զարդարեանի եւ «Հրանդ»ի հատորներէն յետոյ, ան ահա հրատարակեր է Գեղամ Տէր-Կարապետեանի գրուածքներու հաւաքածու մը, տարօնի աշխարհի տիտղոսով։ Գեղամ Տէր-Կարապետեան ուզած է Մշոյ «Հրանդ»ը կամ մանաւանդ Թլկատինցին ըլլալ, բայց չունի վերջնոյն գրական մեծ տաղանդը եւ փոաչինէն ալ վար է իբր գրագէտ։ Ազնիւ դէմք մըն է, ժողովրդասէր տաք սիրտ մը, եւ կան իր գրուածքներուն մէջ սիրուն հատուածներ. բայց տեղական բարբառը չափազանց կը սիրէ իր լեզուին մէջ (բարեբաղդաբար հրատարակիչները հատորին վերջը բառարան մը դրած են, որ, թէեւ պակասաւոր, կը դիւրացընէ հասկացողութիւնը քնապրին), եւ իր իրապաշտութիւնն ալ չափազանց տեղական, մանաւանդ ու սահմանափակ է. իր սեռը, հրապարակագրութեան ու նորավէպի խառնուրդ, պիտակ է։ Բայց իր արտադրած բազմաթիւ էջերուն մէջ մեր հայրենիքի ամենէն խորապէս հայկական, ամենէն սիրելի ու շահեկան մէկ շրջանի քնանկարներուն, բարքերուն, աւանդութեանց, լեզուին վերաբերող մեծաքանակ ու թանկագին նիւթեղէններ կան հաւաքուած։ Տեսակ մը ֆոլքլօրական արտադրութիւն է, որ իր արժէքն ունի եւ կրնայ օր մը օգտագործուիլ աւելի արուեստագէտ գրողներէ։ Հատորին սկիզբը գրուած կենսագրականին մէջ հրատարակիչները կը յիշատակեն հանդուցեալ գրագէտին բանասիրական, ազգագրական, պատմական անտիպ աշխատութիւնները («Մշու գաւառական լեզուի բառարան եւ քերականութիւն», «Յիշատակարաններու հաւաքածու, Տարօնի շրջանի վանքերու 831 հին ձեռագիրներու յիշատակարաններ», «Մշու Ս. Կարապետի եւ այլ վանքերու պատմութիւնը՝ սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը», «Ժողովրդական երգերու, հէքեաթներու եւ աւանդութեանց հաւաքածու», եւայլն)։ Անոնք աւելի արժէքաւոր աշխատութիւններ պէտք է ըլլան՝ իրենց տեսակին մէջ՝ քան իր գրական էջերը, եւ ցանկալի է որ հնարաւոր դառնայ օր մը այդ բոլորն ալ հրատարակել։

Այս հատորին առթիւ, ստիպուած եմ կրկնել դիտողութիւն մը զոր արդէն բանաձեւած էի։ Գեղամ Տէր-Կարապետեան «նահատակ» գրագէտ մը չէ։ Եթէ հիւանդ չըլլար, ինքն ալ պիտի աքսորուէր անշուշտ եւ նահատակուէր իր ընկերներուն ու եղբայրակիցներուն հետ։ Բայց հիւծախտէ արդէն մաշած, մնաց Պոլիս եւ 1918ի նոյեմբեր 28ին, զինադադարէն քիչ յետոյ, վախճանեցաւ հոն։ Հայ «նահատակ գրագէտներ» միմիայն անոնք են որ պատերազմի առեն թուրք կառավարութեան հրամանով խղխղուեցան. Գեղամ Տէր-Կարապետեանի եւ այլ հանդուցեալ հայ գրագէտներու գործերը պէտք էր հրատարակուէին իբր ուրոյն շարք մը, «նահատակ գրագէտներու» շարքէն յետոյ։

Պ. Կ. ԲԱՄՄԱՋԵԱՆԻ «ՀԱՅ ՀԻՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ» ՀԱՏՈՐԸ. — Այս վերջերս երեւցած հրատարակութեանց մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնէ՝ իր բանասիրական արժէքով՝ Պ. Կ. Բամմաջեանի «Հայերէն արձանագրութիւնք Անւոյ, Բագնայրի եւ Մարմաշէնու» գործը, որ Revue de l'Orient Chrétien ամսագրին մէջ մաս առ մաս հրատարակուելէ յետոյ այժմ հատորի ձեւով լոյս է տեսեր։ Այդ հին պատմական արձանագրութիւնները (թուով 223) ուրոնց կարեւորագոյնին վրայ Պ. Բամմաջեան յօդուած մը ունի մեր ներկայ թիւին մէջ, մասամբ ուրիշ հեղինակներէ ալ հրատարակուած էին արդէն, բայց յաճախ երկրորդ ձեռքէ, գրեթէ միշտ սխալներով լի։ Ինքը, իր Անի ճամբորդութեանը միջոցին, գիտունի մանրակրկիտ ճշդախուզութեամբ զանոնք օրինակած է եւ այս գործին մէջ համախմբած։ Ֆրանսերէն շահեկան ներածութիւն մը կը զանենք բուկիզը հատորին, ուր տպուած են արձանագրութեանց բնագիրները՝ իրենց ֆրանսերէն թարգմանութեամբ եւ լուսաբանող համառօտ ծանօթագրութիւններով. հատորին մէջ կը զանենք նաեւ չարք մը պատկերներ, արձանա-

Fonds A.R.A.M

գրութիւններէն ոմանց եւ Անիի ու Մարմաշէնի եկեղեցիներէն մէկ քանիին լուսանկարները։

Պ. Բասմաջեանի, որ քանի մը տարի առաջ հին հայ մեծ գիտուն Ամիրտովլաթի բըժշկական կարեւորագոյն գործին քննական հրատարակութիւն մը տուաւ մեզի, ամենէն արժէքաւոր աշխատութիւններէն մին է այս հատորը, որ կուգայ ճոխացնել մեր բանասիրական մատենադարանը։

Վերջերս լոյս տեսած գրական հրատարակութեանց մէջ, ունեցանք երկու վէպ, Ղ. Մելոյեանի Երեք Ընկերները եւ Ռուէնի Գնդակահարուածները, ու բանաստեղծութեանց հաւաքածու մը, Քիչ մը երկինք, Վահրամ Սոֆեանի։ «Ռուէն»էն Հայրենիք ամսագրին մէջ կարդացած եմ գրուածքներ որ լաւագոյն են քան իր այս վէպը. «Գնդակահարուածներ»ուն նիւթը առնուած է պոլշեւիկեան յեղափոխութեան առաջին օրերու փոթորկային շրջանէն. մեծ, բարդ, խոր, ահաւոր նիւթ, որմէ «Ռուէն» մակերեսային թերթօնավէպ մը հաներ է, ոչ զուրկ քանի մը շահեկան մասերէ, բայց ընդհանրապէս նիհար, միակողմանի եւ հարեւանցի, աւելորդ մանրամասնութիւններով, անվերջ սընամէջ խօսակցութիւններով լեցուն։ Մելոյեանի «Երեք Ընկերներ»ուն մէջ աւելի ինքնատըպութիւն կայ. դժբաղդաբար իր վէպին իբր հերոս առած է տարամերժօրէն զզուելի արարածներ, եւ ատոնց գլխաւորը, որ ինքն իսկ կը պատմէ իր կեանքը, ոչ միայն մշտական ճիգ մ'ընելու վրայ է ինքզինքը կարելիէն աւելի բարոյազուրկ, ապականեալ, չնական ցոյց տալու եւ ատով պարծելու, այլ եւ կը յաւակնի կարծել թէ բոլոր մարդիկ իրեն պէս են, բայց կեղծաւորութեամբ կը սքօղեն իրենց բուն էութիւնը։ Ինքզինքը անխառն տիղմով շինուած ներկայացնող այդ պարոնը, որ տղմաթաթաւ նայուածքով մը բովանդակ մարդկութեան ու կեանքի վրայ անընդհատ տեսութիւններ կը պարզէ — միշտ ժխտական ու պղտոր — այնքան միատարրօրէն, միօրինակօրէն զարշելի է, որ չի կրնար — է՛ն ինկած մարդը նորէն խառնուրդ է բարիի ու չարի – կենդանի, վաւերական էակի մը տպաւորութիւնը ձգել։ Բարոյականի չքացման ու սեռային բնազդի այլասերմանց պատկերացումն ընելու համար հեղինակը կանգ չ'առներ ամենէն գռեհիկ բրտութեանց առջեւ։ Իր փրազներու կառուցուածքը մերթ բաւական արտառոց է, անուղիղ եւ անխնամ, ու իր լեզուն լպրտուկ թանապուր մըն է արեւելահայերէնի, արեւմտահայերէնի եւ վանցիերէնի ...

Վահրամ Սոֆեանի ոտանաւորներու հաւաքածուին մէջ, կան տեղ տեղ սիրուն գաղափարներ, բանաստեղծական տեսիլներ, ու մերթ արտայայտութեան յաջող հատուածներ, բայց իր ձեւը շատ անհաւասար է, տհաս, տկարութիւններով, բիծերով լի։

Վերջին պահուն կը ստանամ՝ «Նահատակ Գրագէտներ»ու շարքին չորրորդ հատորը եւ Յովհաննէս Պօղոսեանի «Երկու ամիս Հայաստանի մէջ» գիրքը։

Պօղոսեանի այս ստուար գործը, որ այժմ պատկերազարդ հատորի ձեւով լոյս տեսած է, նախ երեւցաւ իբր թերթօն Պոսթընի Պայքար լրագրին մէջ եւ զայն արտատպեցին մէկէ աւելի արտասահմանեան թերթեր։ Ան բաժնուած է երեք մասերու. 1. Թուրիստական Հայաստան, նկարագրութիւն խորհր. Հայաստանի մէկ ծայրէն միւսը հեղինակին կատարած պտոյտի ընթացքին տեսած բաներուն եւ կրած տպաւորութեանց. 2. Հայաստանի իրաւակարգն ու կենցաղը, Հայաստանի մէջ խորհր. րէժիմի օրէնսդրութեան, հիմնարկութեանց ու կեանքի պատկերացումը. 3. Մշակութային Հայաստան, խորհր. Հայաստանի կրթական, գրական, գեղարուեստական եւ այլ մշակութային հիմնարկութեանց, Միութեանց, ձեռնարկներու մասին տեղեկութիւններ։ Առաջին անգամ Հայաստանը տեսնող — եւ զայն իր այժմեան նոր կեանքի տենդոտ եռուզեռին մէջ տեսնող — հայրենակարօտ այցելուի մը խանդավառ տըպաւորութիւններն են որ արձանագրուած են հոս։ Հեղինակը սակայն իր խանդավառութեան մէջ չէ սահմանափակուած, այլ մեծ աշխատանք թափած է իր գծած պատկերը ճըշգրիտ ու մանրամասնեալ ընելու համար, եւ եթէ վերանորոգման ու վերաշինման համատարած ու աշխոյժ ճիգին հանդէպ զոր հոն պարզուած տեսած է՝ իր ազգասիրական ոգեւորութենէն մղուած՝ աւելի ծանրացած է պատկերին դրական կողմերուն վրայ, չէ անտեսած նաեւ թերութիւնները, որոնց գէթ մէկ մասը որոշապէս մատնանիշ ըրած է։ Ներբողին մէջ զգուշացած է չափազանցութենէ եւ քննադատութեան մէջ՝ տեսարանական խորութեանց չէ ուզած իջնել, նախընտրելով իր տեսած ու

Fonds A.R.A.M

պատկերացուցած իրողութեանց տալ խօսքը քան համայնագին խորհրդածութեանց ու վերլուծական մեկնութեանց ճամբուն մէջ մտնել: Ու գրական հանգամանք ունեցող իրողութիւնները, որ հոս ներկայացուած են խղճամիտ ու փաստացի կերպով, բազմաթիւ են ու իրապէս ոգեւորիչ:

«Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ» խմբակցութեան չորրորդ հատորը, ամբողջական գործն է Գեղամ Բարսեղեանի, որ երիտասարդ ու նուրբ տաղանդ մըն էր եւ 1915ի եղեռնին մէջ Իթթիհատի կառավարութեան խողխողել տուած հայ մտաւորականներէն մին եղաւ: Քերթողաշունչ գմայլելի արձակագիր մը էջերն են, ազնիւ, շնորհալի, խանդաղատալից ներշնչումներով արուեստագէտ գրողի մը արտադրութիւնները, զոր այդ խմբակցութիւնը շատ լաւ է ըրեր հատորի մը մէջ ամփոփելով: Այդ կարեւոր հատորին վրայ պէտք է մանրամասնօրէն խօսիմ յաջորդ քրոնիկիս մէջ, ուր եւ պէտք է մտածումս բանաձեւեմ Փարիզի երիտասարդ ու արդէն ծանօթ խումբ մը «արդիապաշտ» գրողներու կողմէ հիմնուած ինքնատիպ «Մենք» ամսագրին վրայ, որուն երկրորդ թիւն ստացայ վերջին րոպէին, եւ որ երգիծական ու քնարերգական քանի մը աղուոր էջերու հետ, — մանաւորապէս Ն. Պէշիկթաշլեանի երկու ուժեղ հեգնանկարները, Նարդունիի սիրուն հէքեաթը, Շուշանեանի երկրորդ «քարոզերգութեան» քանի մը լայնաշունչ ու աղուոր գրուած հատուածները, — ունի նաեւ (առաջին թիւին մէջ) «ամենակուլոս» պոռոտախօսութեան բաժին մը, որ աւելորդ է, աղուոր չէ, եւ այդ երիտասարդ գրողները զուր տեղ ծիծաղելի կը դարձնէ:

Առաջին թիւը կրնար կոչուիլ ոչ միայն «Մենք», այլ եւ «երեք պոռազանակիրք», որովհետեւ երեք են անցեալն ամբողջ փոշի դարձնել սպառնացող մոլեգնապոռոչ փողարները, (Նարդունի, Շուշանեան, Սարաֆեան), որ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի կատակերգութեան «երեք քաջերը» կը յիշեցնեն. միւս ինը չատացած էին բնականոն ու առողջ կեցուածքով՝ իրենց տաղանդին արդիւնքը բերել պարզապէս դնել հոն, եւ չար դիպուածով մը՝ առանցմէ ոմանք իրենց լաւագոյնը չէ որ բերած էին, ինչ որ երբեակ չփոխեր խլացուցիչ սրագոչումը աւելի քօմիք կը դարձնէր: Երիտասարդներու՝ ինչպէս եւ տարեցներու՝ իրաւունքն է, ու պարտականութիւնը, քննադատել ու դատափետել ինչ որ իրենցմէ առաջ կամ իրենց օրով արտադրուած գործերուն մէջ իրենց կը թուի թոյլ, անվաւեր, կեղծ, անկենդան — պայմանով, սակայն, որ չխաբեն իրենց դատումին մէջ, եւ պայմանով նաեւ որ գիտնան ազնուօրէն ըմբռնել ու գնահատել ինչ որ կայ վաւերականօրէն, ամբօրէն, տեւականօրէն գեղեցիկ: Ուրանալ ամէն ինչ իրմէ առաջ, ընդունիլ ինքզինքն ու իր քանի մը ընկերները միայն իբր Ալֆան ու Օմեկան բովանդակ հայ գրականութեան, հիւանդագին երեւոյթ է: Ճշմարիտ «երիտասարդ»ը այն չէ որ համատարած քամահրանքի թթուած նայուածք մը կը պտըտցնէ շուրջը, այլ այն որ իրապէս նոր եւ ուժեղ գործ մը մէջտեղ նետելով՝ կը ստիպէ ամէնքը զինքը սիրել ու իր վրայ հիանալ եւ կ'ապացուցանէ թէ նոր ու ինքնուրոյն ուժ մը եկեր է աւելնալ ցեղին հանճարին հին ու անկորնչելի արժէքներուն վրայ: Այս մասին դեռ ըսելիք ունիմ, նիւթը հարուստ է եւ հրապուրիչ. բայց պէտք է հաճոյքով նկատեմ որ Նիկողոս Սարաֆեան, Անահիտի մէջ երեւցած Հանի մօր մատը հզօր վիպակին եւ այլ ինքնադրոշմ էջերու տաղանդաւոր հեղինակը, որ չեմ գիտեր ինչո՞ւ մղուեր էր առաջին թիւին մէջ երեք պոռազանակիրներէն մին ըլլալ, երկրորդ թիւի իր խորունկ յօդուածին մէջ (մէկդի դնելով քանի մը ծանօթ հիներու դէմ ուղղուած ծայրայեղ չարութեանց մասը, ուր Օշականին վերաբերեալ տողերը միայն՝ հազիւ թէ չափազանցութիւն կը ներկայացնեն եւ արդարավճիռ խարանում մը կը կազմեն այդ համայնափիլս մեծամիտ արհամարհանքի փոքրոգի ու ամլացուցիչ ախտին, որով Օշական ինքն իսկ է՛ն առաջ ինքզինքն ու յետոյ մեր նորերէն մէկ քանին ապականեց) ըսեր է արդէն էականը՝ ամենալաւ ձեւով:

Իսկ Ն. Պէշիկթաշլեանի «Ռապպի»ն, Զարենցի «Էպիքական լուսաբաց»ը եւ Կոստան Զարեանի «Երեք երգ»ը նշանակութեամբ ու արուեստով այնքան ճոխ ու թելադրական գործեր են, մէկէ աւելի տեսակէտով այնքան այլազան խորհրդածութեանց առիթ տուող, որ անոնց մասին ըսելիքներս պիտի հրատարակեմ առանձին յօդուածներով՝ Անահիտի յառաջիկայ թիւերուն մէջ:

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

Յ.Գ.— Mercure de France-ը տարիներէ ի վեր sottisier-ի բաժին մը ունի, ուր ֆրանսական մամուլին մէջ երեւցած յիմար, հակասական, անուղիղ, անիմաստ ֆրազները կը համախմբէ՝ իր ընթերցողները զուարճացնելու եւ գրական լրջութեան դէմ մեղանչողներուն անհոգութիւնը, մտացրութիւնը կամ տգիտութիւնը թօթվելու համար: Եթէ մեւնոյն աշխատանքը կատարէր Անահիտի մէջ, յաճախ այս թերթին մէկ ամբողջ թիւը կարելի պիտի ըլլար լեցնել այդպիսի քաղուածքներով: Բայց դէթ երբեմն պէտք է յիշատակել հոս նմուշներ հայկական «չոչորգապատում»էն: Ատոր մէջ պատուոյ տեղ մը պիտի գրաւէր ապահովապէս Պոլսոյ «Ազդարար»ին խմբագիրը: Այդ մանուկը, որուն ուղեղը պզտիկ է ինչպէս գնդասեղի մը գլուխը եւ լեզուն երկար ինչպէս ընձուղտի մը վիզը, կը յամառի կոր Մօրենացին ու Եղիշէն ե·դարուն ապրած ըլլալու հաւատքին կառչած մնալ, որովհետեւ՝ ըստ իրեն՝ առանց ատոր հայ ազգին գոյութեան յենակէտը կը խախտի եղեր ... Անահիտի մէջ այդ խնդրոյն վրայ խօսող յօդուածներու փաստերուն բեռին տակ պապանձած, յանկարծ ան ելեր է՝ «երկու չափ երկու կշիռ» ոխտոսով խմբագրականի մը մէջ՝ Թադէոս եւ Բարթողիմէոսի Հայաստան եկած կամ չեկած ըլլալու հարցին փաթթուիլ, ատոր մէջ փնտռելու համար իր թէզին փրկութիւնը: «Ինչո՞ւ, կը ճչայ («Շրջիկ»ի մէկ չատ ողջամիտ յօդուածին ակնարկելով), առաջինը (Թադէոս–Բարթողիմէոսի աւանդութիւնն ուրացող Հ. Հացունին) նկատել «աւանդութիւն քարկոծող, զաւանական կրքէ մղուած» եւ հետեւաբար պղտելի, իսկ Հ. Ակինեանը համարիլ ազգօգուտ գործիչ եւ հետեւաբար գմայլելի»: Ոդորմելին չէ հասկցած որ Թադէոս–Բարթողիմէոսի աւանդութիւնը հայ ազգային եկեղեցւոյն առաքելականութեան հիմքը կը կազմէ եւ ատիկա նշանակութիւն ունի, ոչ գիտական տեսակէտով (ազատախոհ գիտուն մը իրաւունք ունի այդ աւանդութիւնն ալ ինչպէս եւ Պետրոս առաքեալի Հռոմ երթալուն ու նոյնիսկ Յիսուսի սքանչելահրաշ կեանքին աւանդութիւնը անհաւատ վերլուծման, աստրկայական քննութեան ենթարկելու), այլ եկեղեցական–ազգային տեսակէտով: Պետրոսի Հռոմ երթալուն, աւետարանելուն եւ նահատակուելուն միմիայն աւանդութեան վրայ հիմնուած պատմութիւնը իբրեւ վաւերական եւ ապացուցուած ճշմարտութիւն ընդունող եւ նմանօրինակ աւանդութեան մը վրայ հիմնուած Թադէոս–Բարթողիմէոսի պատմութիւնը հերքող Հ.Հացունին իրաւունք ունինք դատապարտելու, բայց բնաւ տեղիք չկայ դատապարտելու, ազգադաւ գործ համարելու գիտական աշխատանքը Հ.Ակինեանի մը, ինչպէս եւ այնքան ուրիշ հմուտ գիտուններու եւ գիտական ոգի ունեցող գրողներու, որ Մօրենացիին Ե·դարուն ապրած չըլլալը չատոնց ապացուցած են և հիմայ Եղիշէի Փարպեցիէն յետոյ ապրած ըլլալը կ'ապացուցանեն(1): Հայ ազգի գոյութեան համար անհրաժեշտ չէ որ Մօրենացի և Եղիշէ Ե·դարուն ապրած ըլլան: Հայ ազգը աւելի կը զօրանայ եթէ իր անցեալի մասին ճշմարտութիւնը գիտնայ, քան եթէ երեւակայական «Արտաշէս աշխարհակալ»ներու եւ Ցիսուսի հետ թղթակցող Աբգարներու հեքեաթներով օրօրուի: Մօրենացին, ո՛ր դարու ալ ապրած ըլլայ, մեծ գրագէտ կը մնայ, — բայց ոչ լուրջ պատմագիրը, — մեծ գրագէտ, հոյակապ յատկութիւններով, ու նաեւ որոշ թերութիւններով, որ անոր իբր գրագէտ մեծութիւնը չեն նուազեցներ: Մեր անցեալը իր իսկական մեծութիւններով աւելի մեծ է քան ինչ որ Մօրենացին ցոյց կուտայ: Իսկ Եղիշէի Ե·դարուն ապրած չըլլալովը՝ Վարդանանց եւ Վահանանց չրջանի հայկական դիւցազներգութիւնը ոչինչ կը կորսնցնէ, քանի որ մենք ատոր իրական պատմութիւնը ունինք չնորհիւ Փարպեցիի: Աւտղջ ազգասիրութեամբ տոգորուած խոհական գիտուններու կատարած գործուարին, կարեւոր ու բեղմնաւոր աշխատանքը անարգել ու խանգարել ձգտող այդ անիմաստ իրարանցումը ազեղ է, եւ զուր ու տգայական պոռչտուք է միայն:

Ա.Զ.

---

(1) Այս վերջիններէն է նաեւ Օշական, որուն բնիւադատական ուսումնասիրութիւնները ժամանակակից հեղինակներու վրայ՝ իր ողբալի ամբարտաւանութենէն խաթարուած՝ յաճախ անյաջող են, բայց որուն յօդուածները մեր հին մատենագիրներուն վրայ շատ լաւ են· տեսնել «Զուարթնոց»ի մէջ իր ընդարձակ ու պատուական յօդուածը Եղիշէի վրայ, ուր ինք ալ կը հերքէ աւնր վարդանի ժամանակակից, բարտուղար եղած ըլլալու աւանդութիւնը եւ զայն եթէ միւնչեւ Է· դար չի տանիր, Փարպեցիէն ետք ապրած կը համարի:

Fonds A.R.A.M

ԻՎԱՆ ԹՈՒՐԿԵՆԵՎ

ՅԱՂԹԱԿԱՆ ՍԻՐՈՅ ԵՐԳԸ

(Շար.)

Զ.

Մուծծիօի վերադառնալուց մի քանի չաբաթ առաջ, Ֆաբիօն սկսել էր նկարել իր կնոջը: Նկարում էր նրան, Սբրուհի Զեչիլիայի երեւոյթին տակ: Նա իր արուեստին մէջ կարեւոր առաջադիմութիւն էր արել. հռչակաւոր Լուինին, Լէոնարդօ դա Վինչիի աշակերտներից, Ֆէրրարայից գալիս էր իր մօտ և օգնում էր նրան իր սեփական խորհրդներով, և տալիս էր նրան իր մեծ վարպետի պատէրները: Նկարը գրեթէ ամբողջապէս վերջացել էր, մնացել էր միայն՝ աւելացնել մի քանի գծեր դէմքին վրայ. եւ Ֆաբիօն մեծապէս կարող էր հպարտանալ իր ստեղծագործութեամբ:

Մուծծիօին դէպ ի Ֆէրրարա ճանապարհուելը տեսնելուց յետոյ, նա դարձաւ իր արուեստանոցը, ուրտեղ Վալերիան սովորաբար նրան սպասում էր. բայց այնտեղ չգտաւ նրան. կանչեց նրա, նա չպատասխանեց: Ֆաբիօն նկատեց մի գաղտնի անհանգստութիւնից, սկսեց որոնել նրան: Նա տանը ոչ մի տեղում չէր: Ֆաբիօն վազեց դէպ ի պարտէզը, եւ այնտեղ, ամենից մեկուսացած ճեմավայրերից մէկում իր ուշադրութիւնը դրաւեց Վալէրիայի տեսքը:

Նա նստել էր մի նստարանի վրայ, գլուխը խոնարհել էր կրծքին, եւ ձեռները ծալլել էր ծնկերի վրայ. այն ինչ, իր առեւտում, մի նոճիի մութ կանանչից գաղտագողի դուրս էր նայում մի մարմարեայ այծամարդ, որ իր դէմքի վրայ մի չարամիտ ծամածուռ ժպիտով, ծըռած չրթունքները դրել էր Պանի սրինդին վրայ: Վալերիան, յայտնապէս, ամոքուել իր ամուսնուն երեւումով, եւ այս վերջինին մատուցանջ հարցումներին պատասխանեց, որ մի թեթեւ գլխացաւ ունի, բայց թէ դա մի անկարեւոր բան էր եւ թէ պատրաստ էր նրա համար իրը մոդել ծառայել:

Ֆաբիօն առաջնորդեց նրան իր արուեստանոցը, դիրք տուեց նրան, ու ձեռք առաւ իր վրձինը, բայց չատ նեղացաւ նկատելով որ չէր կարող լրացնել դէմքը, որպէս ինք ցանկանում էր: Եւ այդ ոչ թէ նրա համար, որ նա մի տեսակ գունատ և ուժասպառ էր երեւում ա՛չ, այլ նրա համար, որ այն անմեղ, սրբանման արտայայտութիւնը, որ ինք

Fonds A.R.A.M

այնքա՜ն սիրում էր նրա մէջ, եւ որը իրեն տուել էր գաղափարը նկարելու Վալերիային, որպէս Սրբուհի Ջեչիլիա, նա այդ օրը այդ բանը նրա մէջ չէր գտնում:

Նա վերջապէս նետեց վար իր վրձինը, եւ ասաց իր կնոջ թէ ինք աշխատելու տրամադրութեան մէջ չէ, եւ թէ նրան չի ուզում արգիլել հանգստանալու, որովհետեւ նա բնաւ լաւ չէր երեւում. եւ դրաւ կտաւը վար, երեսը պատին դարձրած:

Վալերիան համաձայնուեց նրա հետ, որ ինք պէտք է որ հանգստանայ, եւ կրկնելով իր գանգատը գլխացաւի մասին, քաշուեց դէպ ի իր ննջասենեակը:

Ֆաբիոն մնաց արուեստանոցում: Նա ունէր մի տարօրինակ շփոթ տպաւորութիւն որ իրան անհասկանալի էր մնում: Մուծծիոյի ներկայութիւնը իր տան մէջ, ուր ինքն իսկ ստիպողաբար հրաւիրել էր, այժմ իրան նեղացուցիչ էր թւում:

Եւ ոչ թէ նրա համար, որ նա նախանձում էր, — ո եւ է մէկը կարո՞ղ էր նախանձ զգալ Վալերիայի համար — այլ նա իր նախկին ընկերը այլ եւս չէր ճանաչում: Բոլոր այն տարօրինակ, անծանօթ բաները, որ **Մուծծիօն** բերել էր իր հետ հեռաւոր երկիրներից, — եւ որոնք ըստ երեւոյթին, ներմուծուել էին նրա մարմնոյն եւ արեան մէջ — բոլոր այդ մոգական բաները, երգերը, օտարոտի խմիչքները, համր Մալայեցին, նոյն իսկ համեմաւոր բուրումները որ արտահոսում էին Մուծծիոյի հագուստներից, մազերից, շընչից, — այդ բոլորը, Ֆաբիօին ներշնչեցին կասկածոտութեան, նոյն իսկ թերեւս վեհերոտութեան մերձաւոր մի զգացողութիւն:

Եւ ինչո՞ւ համար այդ Մալայեցին, սեղանին սպասաւորած միջոցին այնպիսի անախորժ դիտաւորեալ նայուածքով աչքերը իր վրայ յառում էր: Իսկապէս, ո եւ է մէկը, կարող էր ենթադրել, որ նա հասկանում էր իտալերէն:

Մուծծիօն ասել էր նրա համար, որ կորցնելով իր լեզուն, այս Մալայեցին, մի մեծ զոհողութիւն էր արել, եւ ի վարձատրութիւն, այժմ տիրապետում էր մի մեծ ոյժի:

«Ի՞նչ տեսակ ոյժի», եւ ի՞նչպէս նա կարող էր այդ ուժը ստացած լինել՝ իր լեզուի գնով:»

Այս բոլորը շատ տարօրինակ եւ անըմբռնելի էին:

Ֆաբիօն գնաց իր կնոջ սենեակը, նա հագուած պառկել էր մահճակալի վրայ բայց քնած չէր: Լսելով իր ոտնաձայնը, նա ցնցուեց, ապա նորից այնպէս թուեց որ ուրախացաւ նրան տեսնելով՝ ինչպէս պարտէզում: Ֆաբիօն նստեց մահճակալի մօտ, բռնեց Վալերիայի ձեռքը, եւ մի կարճ լռութիւնից յետոյ, հարցրեց նրան. «Ի՞նչ էր այն արտաքոյ կարգի երազը, որ այնքան ահաբեկել էր նրան, նախընթաց գիշերը: Եւ միթէ՞ ամէն կերպով նման էր այն երազին որ Մուծծիօն նկարագրել էր:» Վալերիան շառագունեց ու հապճեպով ասաց. — «Օ, ոչ, ոչ, ես տեսայ... մի տեսակ հրէշ, գազան, որ աշխատում էր ինձ պատառ պատառ անել»: —«Մի հրէ՞շ, մարդո՞ւ կերպարանքով», հարցրեց Ֆաբիօն: —«Ոչ, մի գազան... մի գազան»: Վալերիան դարձաւ մէկ կողմ եւ թաքցրեց իր այրուող երեսը բարձերի մէջ:

Ֆաբիօն իր կնոջ ձեռքը մի քիչ աւելի երկար պահեց իր ձեռքի մէջ, յետոյ բարձրացրեց իր շրթներին, ու

Fonds A.R.A.M

մեկնեց: Երկու երիտասարդ ամուսինները այդ օրն անցրին ճնշուած սրտով: Մի ինչ որ մութ բան, երեւում էր որ կախուած էր նրանց դլխի վերեւ ... բայց ի՞նչ էր այդ, նրանք չէին կարողանում ասել: Նրանք ցանկանում էին լինել միասին, որպէս թէ մի վտանգ էր սպառնում նրանց. բայց ինչ ասէին միմեանց, չէին իմանում:

Ֆարիոն չանք արեց նկարի մասին խօսել, եւ կարդալ Արիոստոյից, որի քերթուածը դեռ նոր էր լոյս տեսել, եւ որ այժմ մեծ ազմուկ էր բարձրացնում ամբողջ Իտալիայում, բայց ի զուր, ոչինչ չէր օգնում: Երեկոյին, ուշ ժամանակ, ճիշդ ընթրիքի պահուն Մուծիոն դարձաւ:

Է.

Մուծիոն երեւում էր հանդարտ եւ զուարթագին, բայց նրանց չատ քիչ բան ասաց: Նա աւելի հակում ցոյց տուեց հարցումներ անելու Ֆարիոին, իրանց հասարակաց ծանօթութեանց, դերմանական պատերազմի, եւ Շարլ կայսեր մասին: Նա խօսեց իր սեփական ցանկութեան մասին, այցելել Հռոմ եւ տեսնել նոր Պապին: Նա նորից Վալէրիային առաջարկեց մի քիչ Շերազի դինիից, եւ երբ նա մերժեց, իր մաքում նկատեց, «կարիք չկայ այժմ, այդքան վստահ լինելու»: Դառնալով եա իր կնոջ հետ դէպ ի իրենց սենեակը, Ֆարիոն իսկոյն քնեց եւ զարթնելով մի ժամ յետոյ, համոզուած զգաց իրան թէ ոչ ոք չէր բաժանում իր անկողինը: Վալէրիան իր կողքին չէր: Նա չտապով վեր կեցաւ, եւ հէնց այդ վայրկեանում, տեսաւ իր կնոջը՝ իր դիչերային տարազով, որ գալիս էր պարտէզից դէպի իրանց սենեակը: Լուսինը պայծառօրէն փայլում էր, թէեւ երանից քիչ առաջ, մի թեթեւ անձրեւ տեղացել էր: Փակուած աչքերով, մի խորհրդաւոր սաստիկ արտայայտութիւն իր անչարժ դէմքի վրայ, Վալէրիան մօտեցաւ անկողնուն, եւ ձեռքերը տարածելով չօշափեց նրան, եւ ապա չտապով անբարբառ մտաւ անկողին: Ֆարիոն դարձաւ դէպ ի նրան մի հարցումով, բայց նա չպատասխանեց, նա երեւում էր թէ քնած էր: Դպչելով նրան զգաց նրա հագուստներից ու մազերից անձրեւի կաթիլները, եւ նրա մերկ ոտքերի գարշապարում փոքրիկ աւազի հատիկները: Ապա, նա վեր ցատկելով վազեց դէպ ի պարտէզը. կիսարաց դրան միջից լուսնի վառ պայծառութիւնը բոլոր առարկաները լոյսով պարուրել էր: Ֆարիոն նայեց չուրջը, եւ նշմարեց որ աւազի վրայ դանուում էին դրոշմներ երկու զոյգ ոտքերի, մէկ զոյգը բոպիկ, եւ այս դրոշմները առաջնորդում էին դէպ ի յատմիկների մի հովանավայր, տաղաւարի եւ տան միջեւ դանուած մի անկիւնում: Նա մնաց անչարժ վարանոտութեան մէջ, եւ յանկարծակի, նա միանգամ եւս լսեց երգի հնչիւնները, այն նուագի որ նա լսել էր նախընթաց դիչերը: Ֆարիոն սարսռաց եւ վազեց դէպ ի տաղաւարը ... Մուծիոն, կանգնած սենեակի մէջտեղում, նուագում էր ջութակի վրայ:

Ֆարիոն նրա վրայ խոյացաւ. «Դու պարտէզումն ես եղել, քո չորերը անձրեւից թաց են»:

«Ոչ ... ես չեմ իմանում ... ես կարծում եմ ... ես դուրս եյած չեմ ...» Մուծիոն պատասխանեց մեղմօրէն, ապշած երեւոյթով Ֆարիոյի մուտքից եւ նրա դրգռուած վիճակից:

Ֆարիոն բռնեց նրա ձեռքը. «Եւ ինչու նորից նուագում ես մեղեդին ... Արդեօ՞ք նորից մի երազ ես տե-

Fonds A.R.A.M

սել»: Մուծծիօն մի ակնարկ նետեց Ֆարբիօին, միեւնոյն ապշութեան նայուածքով եւ ոչինչ չասաց:

«Պատասխանիր ինձ»:

«Լուսինը կանգնած է բարձր, բոլորաձեւ վահանի նման.

Օձի նման պեան է չողչողում ...

Բաբեկամը արթուն՝ թշնամին քընած.

Թռչունը բաղէի ճանկերումն է ... օգնութի՛ւն».

Մրմնջեց Մուծծիօն, ինքն իրան մրմռալով, որպէս թէ զառանցանքի մէջ եղած լինէր:

Ֆարբիօն երկու քայլ դէպ ի ետ քաշուեց, նայեց Մուծծիօին, կշռադատեց մի րոպէ, եւ վերադառնալով տուն, գընաց իր ննջասենեակը:

Վալէրիան, դլուխը ուսին վրայ փլած եւ ձեռները անկենդան վար կախուած, խոր քնի մէջ էր:

Ֆարբիօն չէր կարող իսկոյն զարթեցնել նրան, ... բայց Վալէրիան անմիջապէս տեսաւ նրան, ինքն իրան նետեց նրա վզով ու ջղաձգօրէն համբուրեց նրան: Նա դողում էր ամբողջ մարմնով: «Ի՞նչ է պատահել, իմ անգին, ի՞նչ կայ, չարունակում էր կրկնել Ֆարբիօն, աշխատելով հանգստացնել նրան: Բայց նա տակաւին անկենդան փռուել էր իր կրծքի վրայ: «Օ, ի՛նչ սոսկալի երազներ ես տեսայ, փսփսաց Վալէրիան, թաղցնելով իր դէմքը նրանից: Ֆարբիօն ուզում էր հարցաքննել նրան ... բայց նա դողդողում էր միայն: Պատուհանի ապակիները առաւօտեան լոյսից չառագնում էին, երբ վերջապէս ընկաւ քնի մէջ իր բազուկներում:

Ը.

Յաջորդ օրը Մուծծիօն առաւօտ կանուխ անհետացաւ, այն ինչ Վալէրիան տեղեկացաւ իր ամուսնուն թէ ինք նպատակ ունի գնալու մերձակայ մի վանք, ուրտեղ ապրում էր իր հոգեւոր հայրը, մի ծերունի խստաբարոյ վանական, որի վրայ նա անսահման վստահութիւն ունէր: Ֆարբիօի հարցափորձին նա պատասխանեց թէ ինք ցանկանում է խոստովանութեամբ մխիթարել եւ զօրացնել իր հոգին, որ ճնշուել էր վերջին մի քանի օրուայ արտակարգ տպաւորութիւնների ներքոյ:

Մինչդեռ նա նայում էր Վալէրիայի ընկճուած դէմքին ու լսում նրա նուաղած ձայնը, Ֆարբիօն հաւանութիւն տուեց նրա ծրագրին: Արժանաւոր հայր Լօրէնցօն գուցէ տայ նրան թանկագին խորհուրդներ, եւ գուցէ փարատէ նրա տարակոյսները ...

Զորս սպասաւորների ուղեկցութեամբ, Վալէրիան ճանապարհուեց դէպ ի վանքը, այն ինչ Ֆարբիօն մնաց տանը, եւ թափառում էր պարտէզի մէջ մինչեւ իր կնոջ վերադարձը, ջանալով ըմբռնել թէ ի՞նչ էր պատահել նրան, ինչո՞ւ էր գոհ դարձած մի մշտական երկիւղի եւ սրամտութեան, և անորոշ կասկածների ցաւին: Մի քանի անգամ գնաց դէպ ի տաղաւարը, բայց Մուծծիօն չէր վերադարձել, իսկ Մալայեցին աչքը յառած՝ նայում էր Ֆարբիօին մի արձանի նման, սարկօրէն դլուխը խոնարհեցնելով, իր պղնձագոյն դէմքին վրայ մի ժպիտով որ, ինչպէս թւում էր Ֆարբիօին, լաւ քօղարկուած էր:

Միեւնոյն ժամանակ, Վալէրիան, խոստովանանքին մէջ ամէն ինչ ասել էր իր քահանային, ոչ այնքան ամօթով որքան սարսափով: Քահանան լսեց նրան ուշադրութեամբ, տուաւ նրան իր օրհնութիւնը, արձակեց նրան իր ակամայ մեղքից, բայց ինքն իրան մտածեց՝ «Կախարդանք, սատանայի

Fonds A.R.A.M

արուեստ ... խնդիրը այսպէս չի կարելի թողնել ...» Եւ Վալէրիայի հետ վերադարձաւ նրա ամարանոցը, թերեւս այն նպատակով, որ կատարելապէս խաղաղեցնէր ու ապահովացնէր նրան: Ի տես քահանային, Ֆաբիոն նետուեց մի տեսակ յուզմունքի մէջ, բայց փորձառու ծերունին կանխամտածել էր թէ ինչպէս պէտք էր վարուէր նրա հետ: Երբոր նա թողուեց մենակ Ֆաբիոի հետ, ի հարկէ չմատնեց խոստովանութեան գաղտնիքը, բայց խորհուրդ տուեց նրան, որ եթէ կարելի է ազատուէն հիւրից, որ իրանք հրաւիրել են իրանց տանը, որովհետեւ նրա պատմութիւնները, նրա երգերը, եւ նրա ամբողջ ընթացքը վրդովում են Վալէրիայի երեւակայութիւնը: Բայց ի դրանից, ծերունիի կարծիքով, Մուծծիօն, որքան յիշում էր, նախկին օրերից ըսկսած, հաւատքի մէջ այնքան հաստատ չէ եղել, եւ իր կեանքի այնքան երկար մէկ մասը սպառած լինելով քրիստոնէութեան ճշմարտութիւններից չլուսաւորուած երկիրների մէջ, նա գուցէ իր հետ բերած լինի վարակումը թիւր վարդապետութիւնների, նա նոյն իսկ գուցէ ընտանի դարձած լինի գաղտնի մոգական արուեստների: Ուստի եւ թէպէտ բազմամեայ բարեկամութիւնը ուներ իրօք իր իրաւունքները, սակայն մի խմաստուն խոհեմութիւն մատնացոյց էր անում բաժանման անհրաժեշտութիւնը:

Ֆաբիոն կատարելապէս համաձայնուեց կղերականին հետ: Վալէրիան նոյն իսկ ուրախացաւ, երբ իր ամուսինը տեղեկացրեց նրան քահանայի տուած խորհուրդը. եւ երիտասարդ ամոլի սրտագին բարեմաղթութիւններով ճանապարհ դրուելով, վանատան եւ աղքատների համար ընծաներով բեռնաւորուած, Հայր Լօրէնցօն վերադարձաւ տուն: Ֆաբիոն նպատակ ունէր ընթրիքից անմիջապէս յետոյ Մուծծիօին բացատրութիւն տալ, բայց նրա տարօրինակ հիւրը չվերադարձաւ ընթրիքին: Ապա, Ֆաբիոն որոշեց յետաձգել իր խօսակցութիւնը Մուծծիօի հետ մինչեւ յաջորդ օրը, եւ այր ու կին քաշուեցան իրենց սենեակը հանգստանալու:

Թարգմ. Պ. ՇԻՓԵՐՋԵԱՆ

(Վերջը յաջորդ թիւով)

Fonds A.R.A.M

ԱՐԴԻ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

«Խորունկ յեղաշրջումներ, քաղաքական, ընկերային, տնտեսական ու մտաւորական, տեղի ունեցած են վերջին յիսուն տարիներու ընթացքին՝ քաղաքակրթուած մարդու միջավայրին մէջ, ու դեռ եւս երկրայական կը մնայ՝ թէ ան պիտի կարենա՞յ կամ ոչ զանոնք ըմբռնել եւ ինքզինքը յարմարեցնել անոնց պահանջքին»: Այսպէս կ'ըմբռնէ փրոֆ. Կիլպըրթ Մըրրէ, նախկին նախագահը Միջազգ. Մտաւորական Գործակցութեան՝ մեր դարու յատկանշական նկարագիրը իր նոր գրքին մէջ — «Ներկայ Սերունդի Դատավարութիւնը»: Նախադասութեան առաջին մասը կը հաստատէ ճշմարտութիւն մը որ յայտներեւ դարձած է, եւ լայնօրէն ընդունուած: Խռովիչ մասը երկրորդն է, թէ հարցական կը թուի որ մարդկութիւնը լիուլի ըմբռնէ զինք շրջապատող բոլոր փոփոխութիւններուն իմաստը եւ իր ճակատագիրը տիրապէս վարէ ժամանակի խոշոր շփոթութիւններու մէջէն:

Հարցը գրեթէ նոյնը եղած է գրեթէ ամէն դարու մէջ. բայց կուգան ժամանակաշրջաններ երբ վճռական կը դառնայ ան: Եւ լեցուն պատճառներ ունինք հաւատալու թէ կ'ապրինք պատմութեան այսպիսի շրջանի մը մէջ: Ոչ թէ քանի մը, այլ բազմաթիւ են զօրութիւնները զորոնք ազատ արձակած է այս դարը, իրենց պայթուցիչ եւ ապատագրող գործունէութիւններովը: և աննախատեսելի հակասութիւններովը: Ասոր նշանները ամէն տեղ կը յայտնուին. հաստատութիւնները զոր տասնըիններորդ դարը կայունացած կը համարէր, ընտանիք՝ պետութիւն՝ եկեղեցի՝ դրամատիրութիւն, հարցի կ'ենթարկուին ու կը բարեփոխուին: Տնտեսական այն կարգաւորումը որ ճարտարուեստական Յեղափոխութենէ ծնաւ, այլ եւս դարձած է երիտասարդ եւ առհասարակ՝ չընտանեցուած հսկայ մը որուն ուժերը մարդկութիւնը դեռ ո՛չ կրցած է լման հասկնալ, ո՛չ վարել: Ուժի նորանոր հոսումներ ամէն կողմերէ կը խուժեն ու ճնշում կը գործեն կեանքի վրայ: Մտածումները յուզուած են, շարժումները զիրար կը հալածեն, ձգտումները կը բազմանան: Արդի կենցաղին ազդեցութիւնները, եւ գիտական հետազօտութիւններու արդիւնքը եղող ըմբռնումները կեանքի ամենէն անառիկ բերդերուն դէմ արշաւանք կազմած են, հիմնապէս ցնցող եւ յեղաշրջող նպատակներով: Մինչ մտածողութեան աշխարհը, ուր վերջնապէս պէտք էր դիմել՝ լուծելու համար քաղաքակրթութեան բոլոր հարցերը, չունի հաստատուած ճշմարտութիւններու ամուր գետին մը:

Քանի որ անկախ չենք մեր ժամանակէն ու միջավայրէն, մանաւանդ որ կ'ուզենք անոնց յարմարիլ, պէտք է ճանչնանք անոնց նկարագիրը: Պէտք է ջանանք կարելի եղածին չափով ամփոփ բայց ամբողջական պատկեր մը կազմել մեր ժամանակի եւ միջավայրի ձգտումներուն՝ մտածումներուն՝ ուժերուն՝ շարժումներուն՝ մասին:

Ա.

ՄՏԱՅՈՅԶ ՀԱՐՑԵՐ

Ի բնէ հարցասէր է մարդ էակը: Զինքը կենդանական աշխարհի միւս բոլոր գոյութիւններէն զանազանող բնորոշ յատկութիւնն է իրերու իսկութիւնը ճանչնալու իր յարմար ըղձանքին մէջ ցուցուցած քննասիրութիւնը: Առաջին այն օրէն ի վեր՝ երբ իր ներքին անձին եւ զինք շրջապատող բնական միջավայրին ու տիեզերքին գիտակցութիւնը ունեցաւ, ան ուզած է բացատրութիւններ գտնել վերը երկինքին, վարը՝ երկրին, շուրջը՝ գոյութեան բիւր ձեւերուն եւ ամէն դասի առարկաներուն մասին որոնց հետ շփման մէջ կը մտնէ իր զգայարանքներու միջոցաւ, ըլլան անոնք գործարանաւորներ կամ անկենդան իրեր: Ան կ'ուզէ իր տեսած և զգացած ամէն բանի բացատրութիւն մը տալ: Ժամանակի հոլովոյթին մէջ, իր ունեցած խորհուրդները, շարժումնե-

Fonds A.R.A.M

րը, իր կատարած գիւտերը, յառաջդիմութիւնը, վարձատրութիւններն են իր այս բնաւորութեան:

Ներկայ դարու ծայրայեղութիւններէն մին է չափազանց հարցասիրութիւնը: Մարդս երբեք չէ եղած այնքան անհանդարտ հարցաքննող մը՝ ուղղակի եւ անվախօրէն ճշմարտութիւններու երեսը նայելու եւ իրականութիւններու իսկութեան թափանցելու իր բուռն փափաքին մէջ՝ որքան ներկայ ժամանակներու մէջ: Եթէ ճշմարտութիւն մըն է՝ մէկ կողմէն՝ թէ չէ եղած դար մը ուր կոպիտ նիւթը այսքան տիրապետող հանդիսանար կեանքին վրայ և իր ճնշումին ներքեւ հեղձամահ ընելու սպառնար հոգին, թէ մարդիկ աննիւթական իրականութիւններու հանդէպ ըլլային՝ այսքան անտարբեր և բոլորովին գրաւուած նիւթի ետեւէն կատարած իրենց հեւքոտ վազքովը, միւս կողմէն՝ ճշմարտութիւն է նաեւ որ չէ եղած դար մը երբ մարդկային միտքը՝ իր ընտրեալ հաւաքականութեանը մէջ՝ այսքան մեծ նախանձայուզութեամբ եւ նպատակի անկեղծութեամբ յուզէր տիեզերքի խորագոյն հարցերը:

Միտքը նահանջ կամ յոգնութիւն չի ճանչնար, եւ ոչ իսկ դադար: Տարուած մէկ յաղթանակը նոր պայքարի մը նախադուռը կը բանայ միայն: Որքան վեր մագլցի մարդը իր յառաջդիմութեան ճամբուն վրայ, բնութեան անել զօրութիւնները ընտանեցնելով եւ իր կամքին հպատակեցնելով, նոյնքան կ'ընդարձակի իր հայեացքին հորիզոնը, կը նշմարէ նոր խնդիրներ, նոր պայքարի ասպարէզներ որոնք յաղթողներու կը սպասեն: Կեանքի ամբողջութիւնը հարցերու երկար շղթայ մը կը ներկայացնէ, ուր լուծուած ամէն մէկ խնդիր ուրիշ խնդրի մը առջեւ կը բերէ մարդկային միտքը:

Ծանծաղ հետաքրքրութիւն մը չէ այս, սահմանուած շուտ մարելու, այլ գիտութեան լոյսովը զինուած եւ օգտասիրութեան ոգիովը տոգորուած՝ յարատեւ խորացող քննասիրութիւն մը որ կը ձգտի մարդկային կեանքը աւելի ճոխ, աւելի ընդարձակ, աւելի լեցուն եւ նշանակալից դարձնելու: Ատոր մղումովը՝ Մարդը դարերու համբերատար աշխատութեամբ հետազօտութիւններ կատարած և մանրակրկիտ կերպով քննած է կեանքի բոլոր արտայայտութիւններն ու գործունէութիւնները, գիտական աշխատանոցներու, մարդկային փոխադարձ յարաբերութիւններու, փորձառութիւններու եւ հոգւոյն խորութիւններու մէջ բրած խուզարկութիւնները, հանապազօրեայ գիւտերը, նկատումները եւ անոնցմէ հանած եզրակացութիւնները դասաւորած, դիտած, համադրած է, մինչեւ որ՝ ժամանակի ընթացքով կարողացած է կեանքի գաղտնիքներուն մասամբ ինչ թափանցել, եւ սկսած է բանականութեան հակակշռին ենթարկել կեանքի բովանդակ արտայայտութիւնը եւ ընթացքը: Իր ետեւը կը գտնուին անթիւ տարիներու ուսումնասիրութիւնները, փորձարկութիւնները, տեսութիւնները, աշխատանքը, իր առջեւը՝ դեռ չյայտնուած ընդարձակութեամբ հորիզոնները անծայր ժամանակի, ուր ան պիտի շարունակէ յառաջդիմել անդադար եւ անվերջ:

Ամէն բանէ վեր՝ մարդ կ'ուզէ ինքզինքը բացատրել: Կ'ուզէ գիտնալ թէ ի՛նչպէս գոյութեան եկաւ, թէ ուրկէ՛ սկսաւ կեանքն իր վերելքը եւ ի՛նչպէս կատարուեցաւ ան, թէ ինչո՛ւ իր կեանքը այնքան խստօրէն սահմանափակուած ըլլայ ծնունդի եւ մահուան դէպքերովը, թէ ինչո՛ւ ցաւն ու տառապանքը, ախտերն ու մեղքերը մնացած են իր անբաժան ընկերները: Դարաւոր հարցեր են ասոնք, բայց ներկայիս տարբեր կերպերով կը ներկայանան գիտութեան լոյսին տակ: Մարդ կ'ուզէ վստահ ըլլալ թէ կա՞յ իրապէս ինչ որ գիտակցութիւն կը կոչուի: Գիտե՞նք թէ գիտենք: Ի՞նչ է միտքը. գործարանաւորութեան ուժերու լոկ մեքենական միջյարաբերութի՞ւնը, թէ ոչ անմար կայծ մը տիեզերական հոգիի հրայրքէն: Ի՞նչպէս կարելի է բացատրել անհատի մը կենցաղին այլազան եւ երբեմն անտրամաբանական երեւոյթները, որոնք կը կորսուին ենթագիտակցութեան անչափելի խորութիւններու մէջ: Հոգեկան փորձառութիւններն ու վերացումները կը հիմնուի՞ն առարկայական իրականութիւններու վրայ, թէ ոչ ենթակայական պատրանքներ են լոկ: Ինչ որ ներքին անձնաւորութիւն կը կոչուի, արդեօք պարզապէս համագումար ամփոփո՞յթն է զուտ մեքենական կենցաղ ու վարքին, եթէ ոչ ան իր մէջը ունի անկորնչականը՝ զօրութիւնը կեանքի արժէքներ ստեղծելու, կատարելագործելու եւ տիեզերքի մէջ յաւերժօրէն պահպանելու:

Անհատական գոյութեան վերաբերող այս հարցերէն յետոյ՝ կան ընկերային յարաբերութիւններու խռովայոյզ հարցերը: Նախկին ժամանակներու մէջ՝ մարդկային փոխադարձ յա-

Fonds A.R.A.M

բարերութիւնները կ'որոշուէին ու կը վարուէին միանգամ ընդ միշտ հաստատուած ու նուիրականացուած անփոփոխ օրէնքներով: Բայց հիմայ որ ժողովրդական տարրերը ինքնագիտակցութեան հասած են, եւ հասարակական կեանքը բարձր պահանջներ դրած է իմացականութեան վրայ, փոխ-յարաբերութիւնները կազմակերպելու եւ վարելու համար բաւական չեն արտաքին օրէնքներու ուժերը: Ի՞նչ միջոցներով կարելի պիտի ըլլայ ներշնչակ ամբողջութիւն մը յօրինել ընկերային կեանքի մէջ, անջատողական ուժերու, հակամարտ շահերու, անհատական նախասիրութիւններու պայքարէն վեր: Ի՞նչ եղանակով պիտի կատարուի աշխատանքի եւ հարստութեան հաւասար բաժանումը, որ հաստատուի անտեսական արդարութիւնը: Դրամագլուխի չհաւարակութիւնը, գործանութիւներու մատակարարումը, գործուած ապրանքի բաշխումը, աշխատանքի դասաւորումը այնպիսի նոր դրութիւնով մը կազմակերպուելու է որ ոչ ոք եւ ոչ մէկ հաւաքականութիւն պրկուի իր նիւթական վայելքներու արդար իրաւունքէն: Պարզ նուիրական արդարութենէ ի գատ՝ ի՞նչպէս կարելի է Մարդը նիւթի տիրապետութենէ ազատել եւ պատեհութիւն տալ կեանքի աւելի վսեմ մակերուն մէջ իր ճաշակը բարձրացնելու եւ անձնաւորութիւնը զարգացնելու: Երկար չարք մը կը ներկայացնէ՝ մանաւանդ՝ երկու սեռերու փոխադարձ յարաբերութիւններու, դասակարգային իրաւարարութեան, ընկերային ապահովութեան՝ պաշտպանութեան, դասակարակութեան, միջավայրի բարեփոխութեան, եւ ասոնց նման ընկերային հարցերը:

Ասոնք՝ կան ազգային պետական հարցեր, որոնք կատարեալ չփոթութեան մատնած են ժողովուրդներու վարիչները: Պետական հին ոճերը անկարող կը մնան քաղաքակրթութեան նոր պահանջներուն գոհացում տալու: Ամէն կողմ դժգոհութիւն կը յայտնուի պետական վարչաձեւերու դէմ, եւ փորձարկութեան մէջ կը դրուին կատարեալ նոր մեթոտներ, նոր յառաջադրութիւններ, որոնք առհասարակ յեղափոխական բնոյթ մը ունին: Հին միապետական դրութեան նուիրականութիւնը քայքայելէ վերջ, ո՞րն է յարմարագոյն վարչաձեւը որ հանրապետական ըլլայ բայց միանգամայն կարենայ ներկայացնել անխախտ կեդրոնական հեղինակութիւն մը: Անգլիական հասարակապետութեան հակայ կերտուածքին մէջ յայտնուող ցնցումները, Ֆրանսական դահլիճներու յարափոփոխ կեանքը, հանրապետական սիստեմին յաջողութիւնը չատերու կողմէ ինդրոյ առարկայ դարձուելը, իտալիոյ մէջ տեղի ունեցող յեղաշրջումները, ընդհանրապէս Արեւելքի՝ մասնաւորապէս Չինաստանի ազգայնական դարթումը, Ռուսիոյ անօրինակ յեղափոխութիւնը, Ֆաշիզմը Իտալիոյ մէջ, եօթը ութը պետութիւններու դիկտատորութիւնը, եւ դեռ համայնավարութեան, անիշխանականութեան եւ այլ անուններով նկարագրուող պետական ծայրայեղ ըմբռնումները — ասոնք բոլորն ալ ապացոյցներ են որ ժողովուրդները՝ դժգոհ իրենց ներկայ պետական դրութիւններէն՝ նոր փնտռտուքի եւ փորձերու մէջ են:

Քիչ մը ընդարձակելով մեր հայեացքը՝ կը տեսնենք միջազգային բազմապիսի հարցերու խառնափնդոր թնճուկ մը կատարեալ: Ահա անոնցմէ չոր ցանկ մը· պատերազմական հատուցում եւ վերազարմանում, միջ-դաշնակցային պարտքեր, նաւային հաւասարութիւն, ծովերու ազատութիւն, մաքսային համագործակցութիւն, տնտեսական վերակազմութիւն, խաղաղութեան դաշնագրերու վերաքննութիւն, եւրոպական սահմանադրերու ճշդումը, հոգատարութեան յանձնուած երկիրներու մատակարարութիւնը, փոքրամասնութիւններու պաշտպանութիւնը Եւրոպայի մէջ, զինադադարի ու խաղաղութեան հարցերը, Եւրոպական Միութիւնը համայն աշխատաւորութեան կազմակերպութիւնը, միջազգային իրաւարարութեան գործադրումը, եւ նմանիք: Ասոնք բոլորն ալ նոր հարցեր են: Այս դարու իրագործութիւնները պետութիւնները նոր կացութեան մը առջեւ դրած են: Բոլոր ազգերը իրարու հետ նիւթական, գիտական, բարոյական անքակտելի կապերով միացուած՝ կը կազմեն բազմատարր ամբողջութիւն մը, ուր մէկը կախեալ է բոլորէն, եւ փոխադարձաբար: Ուրիշներէն բոլորովին անկախ ազգ մը չկայ այլեւս: Բոլորին ալ տնտեսական, քաղաքական, մտաւորական գործունէութիւնները կ'ազդեն իրարու կեանքին: Այս իրերակաս վիճակին մէջ՝ ի՞նչպէս կազմակերպելու եւ վարելու է փոխադարձ յարաբերութիւնները ազգերու, որպէս զի անոնց միջեւ յառաջ եկող վէճերն ու տարբերութիւնները խաղաղարար կերպերով լուծ-

Fonds A.R.A.M

ուին: Կարելի չէ՞ ազդերը լուսաւորել այնպիսի՛ քաղաքական դաստիարակութիւնով մը, որ անոնք դիւրաւ իրրեւ գործակից ճանչնան՝ համային քաղաքակրթութեան զարգացումի աշխատանքին մէջ: Կարելի չէ՞ անոնց անտեսական գործունէութիւնը եւ յարաբերութիւնները վերակազմակերպել այնպիսի դիտական հիմերու վրայ, որ նուազին վէճերու եւ դրդռութիւններու առիթ տուող պատճառները, կամ երբ վէճեր ծագին՝ լուծուին իրաւարարութեամբ, եւ ո՛չ թէ սուրով ու թնդանօթով: Կարելի չէ՞ որ ամէն ազգ՝ իր ինքնուիքը, մասնայատկութիւնները, աւանդական սովորականութիւնները պահպանելով հանդերձ, ապրի ու գործէ այն դիտակցութեամբ թէ ինք բաղկացուցիչ մէկ մասրն է միայն համամարդկային մեծ ընտանիքին, ուր իւրաքանչիւրը կոչուած է ո՛չ թէ միւսները չահագործելու, այլ իր յատուկ ձիրքերովն ու կարողութիւններովը նպաստելու ընդհանուր քաղաքակրթութեան բարձրացումին:

Աւելի խորերը՝ կը հանդիպինք իմաստասիրական կրօնական հարցերու: Պիտի կարենա՞նք ճշմարտութիւնները վերջնականապէս հիմնաւորուած գտնել առարկայական գոյութիւններու վրայ, բոլորովին անկախ այն ցոլացումներէն որոնք միայն ենթակայական հիմեր ունենալ կը թուին: Ի՞նչպէս թափանցել երկրագունդին վրայ կեանքի խայտանքը ցուցադրող բազմազան երեւոյթներու խորհուրդին: Հոգեւոր արժէքներու վրայ դրուած հաւատքը կ'արդարանա՞յ այս գարու մէջ. գիտութեան յայտնած ճշմարտութիւնները տեղ կը թողո՞ւն աննիւթական իրականութիւններու համար: Կեանքը բազկացնող բաւանդակ իրերու անկայունութեան մէջէն կը յայտնուի՞ անկորնչականը: Կրօնքը զգայնական խնդիր մը, հոգեբանական երեւոյթ մը ըլլալէ աւելի ունի՞ հիմնական ճշմարտութիւն մը զոր կարելի ըլլայ ապացուցանել ու հաստատել բանականօրէն:

Արդի մտածողութիւնը կը հասնի վերջապէս սիեզերական կարգի բնութեան, նպատակին, գործելու եղանակին վերաբերող ահաւոր հարցերու: Ի՞նչ է այս անհունութիւնը որուն մէջ կը թաւալի կեանքը, ժամանակ, նիւթ, միջոց: Կա՞յ բացարձակ, առարկայական իրականութիւն մը որ հիմը կազմէ մարդկային մտքի դեղերումներուն: Կ'ընդունմարուի՞ վերջնական նպատակ մը որ կատավարէ այս ամբողջութիւնը, յաւերն կոլ մը, նշանակէտ մը, դէպ ի ուր յառաջանան գոյութեան բոլոր արտայայտութիւնները նախախնամական առաջնորդութեամբ: Արդեօք համային սիեզերքը պատահական, կոյր եւ անդէմ մեքենականութի՞ւն մըն է, համօրէն բացատրելի նիւթով ու էլեկտրոններու չարժումով, առանց նպատակի, առանց բարոյական դատումի, սկզբունքի, առանց համազոյ իմացականութեան մը որ զայն վարէ դէպ ի բարի կատարում մը, ինքնագործ մեքենականութիւն մը որ բոլորովին դիպուածով յայտնաբերած է կարգ եւ օրէնքի, գեղեցկութեան, բարութեան աշխարհ մը, կամ ինչպէս պիտի ըսէր Ամերիկացի իմաստասէրներէն Սանթայանա «Ամպ մը փոշիի՝ որուն յորձանոտյթին մէջ բռնուած ըլլալը գոյութիւն կը կոչուի», եթէ ոչ այլայլութիւններու այս անհունութեան մէջէն կը յայտնուի համապարփակ, միաւորիչ, համագրիչ ու կազմակերպիչ իմացականութիւն մը, ստեղծագործող գործութեամբ ու հոգեւոր արժէքներ արտադրելու եւ յարատեւելու նպատակով, որ համային այս կարգաւորումը ծրագրերով մղէ դէպ ի որոշ լրում մը, կատարելութիւն մը:

Ահա հարցեր որոնց առջեւ դող կ'ելլէ մարդկային ազգուն միտքը: Բայց քանի միտքը է այն ինչ որ է, չի կրնար գոհանալ իր հունաւոր չրջապատներովը, եւ կը նկրտի դիմքը ամէն կողմերէ պաշարող ու խոյանքները սահմանաւորող նիւթական կաշկանդումները փշրել, անհունութեան մէջ թեւածել ու ճանչնալ սիեզերական կարգը այնպէս ինչպէս որ է իր խակութեանը մէջ: Ամէն կողմ հարցումներ միայն կը տեսնէ ան, եւ կ'ուզէ անոնց պատասխանել:

Երբեմն տեղ չկար այսպիսի հարցումներու: Կեանքը հանդարտ կը չրջէր չափուած սահմանապիծերու մէջ: Պատասխանատուութիւնը թողուած էր նուիրապետական հեղինակութիւններու, եւ մահկանացուն՝ հետեւելով կարգ մը որոշ հրահանգներու՝ գերծ կը մնար մտահոգութիւններէ: Այսօր՝ սակայն՝ ընդարձակուած է հեղինակութեան ըմբռնումը ու կեանքը վերածուած անյարիր ու տարուբեր հարցերու ովկիանոսի մը: Եթէ կ'ուզենք կեանքի խորութիւններէն տանիլ մեր գործութիւնները, չենք կրնար անտարբեր մնալ այս հարցերու առջեւ: Անոնք մեր ուշադրութիւնը կը պահան-

Fonds A.R.A.M

ջին: Ոչ ալ կրնանք ուրանալ անոնց գոյութիւնը, ամենուրեք մեր մտածութեան կը բախին անոնք եւ պատասխան կ'ուզեն բարձրաղաղակ: Կարելի չէ անոնց ընդհանրական եւ բացարձակ պատասխանները գտնել, բայց իրողութիւնը թէ մարդկային մտքին մէջ ծագած են այսպիսի հարցեր՝ ինքնին ապացոյց է որ մարդկութիւնը արթնցած է ճշմարտութիւնները փընտռելու, զանոնք անկեղծութեամբ ընդունելու, եւ իր կեանքի այլական գործունէութիւնները անոնց պահանջքին համաձայն կանոնաւորելու:

Յարուցուած հարց մը եւ պայն լուծելու կարողութիւնը զուգընթաց են միշտ: Ուր եւ երբ որ մարդկային միտքը լուրջ հարցի մը հանդէպ գտած է ինքզինքը, հոն եւ յայնժամ ան կրցած է անոր լուծումին համար թագնըւած կարողութիւնները ի յայտ բերել իր մէջէն: Բոլոր ճշմարտութիւնները իրրեւ հարցեր ներկայացուած են նախ: Բոլոր գիւտերը պատասխաններ են այսպիսի հարցումներու: Կան՝ ուրեմն՝ արդի հասարակաց հրապարակները ազմկող չարժումներէն վեր, ներքին՝ լուռ այլ ահեղ մտային ու բարոյական հոսանքներ որոնք անտեսանելի խմորումներով կը ծաւալին խորհող մարդոց մէջ, եւ քիչ քիչ երեւան գալով մարմնացում կը գտնեն չարք մը համայնաձաւալ չարժումներու մէջ որոնք դարուս այս ճշմարտախոյզ ոգիին գոհացում տալ կը ձգտին:

ԲԻԶԱՆԴ ԵՂԻԱԵԱՆ

ԼՐԱՏՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍԻՑ

—Դերենիկ Դեմիրճեանը աւարտել է «Արհաւիրքներով» վերտառութեամբ մի տրամա, որի նիւթն է հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնը: Միաժամանակ պատրաստում է իր երկերի ժողովածուն՝ հրատարակելու համար:

— Սահեան Զօրեանը վերջացնում է «1921 թ.» վէպի մշակումը (քաղաքացիական կռիւները Հայաստանում): Միաժամանակ աշխատում է «Զկնորսներ» վէպի վրայ որը վերցրած է Սեւանի ձկնորսների կեանքից:

— Տպագրութեան է յանձնուած Սայեաթ-Նովայի տաղերի լիակատար գիտական ժողովածուն, Գ. Լեւոնեանի առաջաբանով:

— Մոսկուայից ստացուել են Հայ Պետհրատի կողմից ձայնագրուած պլաստինկաները, 45 համար: Նրանց թւում են Մոսկուայում Օլիմպիատի միջոցին Հայաստանից ուղարկուած երաժշտական անսամբլների եւ երգեցիկ խմբի կողմից կատարուած համարները (Պետական Կոնսերվատորիայի երգեցիկ խմբի, արեւելեան անսամբլների, հայ աշուղների, եւ այլ յայտնի կատարողների մասնակցութեամբ):

Ձայնագրման աշխատանքները տարել են երաժիշտ Մուշեղ Ադայեանը, Շարա Տալեանը (երգիչ), Իպպոլիտով – Իվանովը եւ Բրաուդօն (երաժիշտներ):

— Վրաստանի երաժշտական հայ սեկցիայում.— Ապրիլի 1ին, Գրողների գահլիճում, տեղի ունեցաւ Վրաստանի երաժշտական հայ սեկցիայի ընդհանուր ժողովը, ուր վարչութեան գործունէութեան մասին զեկուցեց երաժշտագէտ Արմէն Տիգրանեանը: Մտքերի փոխանակութեան մասնակցեցին երաժիշտներ Վ. Տալեան, Ումր – Շատ, Յակ. Յովհաննիսեան, Եդ. Կզարթմտեան եւ ուրիշներ. ընդունուեց միաձայն բանաձեւ, որից յետոյ ընտրուեց վարչութիւն, որի մէջ մտան Վ. Տալեան, Ա.

Fonds A.R.A.M

Տիգրանեան, Յակ. Յովհաննիսեան, Ադամեան, Բարխուդարեան, Կզարթմեան, Ումր – Շատ, Թեկնածուներ՝ Մազմանեան, Զալեան եւ Ա. Ազարաբեան: Քարտուղարութեան մէջ մտան Վարդգէս Տալեան եւ Մարտիրոս Մազմանեան:

Վրաստանի երաժշտական հայ սեկցիայի երգեցիկ խումբը.— Վրաստանի երաժշտական հայ սեկցիան վերակազմում է երգեցիկ խմբի աշխատանքները. նպատակ է դրուած երգեցիկ խումբը բանւորականացնել, ներգրաւելով գործարաններից բանւոր – բանւորուհիներ: Գործարաններն են ուղղւում երգեցիկ խմբի բիւրոյի անդամներից բրիգատներ, որոնք սոց. մրցման կարգով ցուցակագրում են երգեցիկ խմբի համար բանւոր – բանւորուհիներին: Երգեցիկ խմբի դեկավարութիւնը յանձնուած է երաժիշտներ Եդուարդ Կզարթմեանի եւ Մարտիրոս Մազմանեանի:

Վրաց երաժշտագէտները Երեւան.— Հայաստանի տրամատուրգների եւ երաժշտագէտների հրաւէրով, ապրիլի 21ին Երեւան հասաւ Վրաստանի երաժշտագէտների պատուիրակութիւնը: Պատուիրակների մէջ են յայտնի երաժշտագէտներ՝ Պալիաշվիլի, Աբակիձվիլի, Դուդուչաւա, Ինաշվիլի, Սոխաձէ, Բալանչիւաձէ, Բագրիձէ եւ ուրիշներ:

Ապրիլի 21ին երեկոյեան Պետ. Կոնսերվատորիայում տեղի ունեցաւ հիւրերի հանդիպումը Մորհ. Հայաստանի երաժշտական գործիչների հետ:

— Նար Դոսի գրական գործունէութեան 45ամեակի առթիւ՝ Վրաստանի Մորհը. Գրողների Ֆեդերացիայի հայկական սեկցիան ապրիլի 23ին Գրողների դահլիճում (նախկին Հայարատուն) կազմակերպեց մի դեկուցում՝ նուիրուած Նար – Դոսի ստեղծագործութիւններին: Զեկուցեց ընկ. Նորայրը: Մօտեցին նաեւ գրողներից չատերը, որից յետոյ եղան հեղինակին համակրանքի եւ գնահատութեան ցոյցեր:

Նար Դոսի յոբելեանը.— («Մորհ. Հայաստան» լրագրէն քաղուած).— Յունիսի 14ին Ռուսթաւելու անուան թատրոնի համերգային դահլիճում, տեղի ունեցաւ վիպասան Նար – Դոսի գրական 45 ամեայ գործունէութեան յոբելեանը: Դահլիճում տեղ էր գրաւել հանդիսականների մեծ բազմութիւն, որը բուռն օվացիաներով ընդունեց գրողների ուղեկցութեամբ բեմ բարձրացող վաստակաւոր վիպասանին:

Ընկերը կվերակաձէի (Վրաստանի հանրային կրթութեան գործավար եւ Նար Դոսի Յոբելեանի կազմակերպիչ Յանձնաժողովի նախագահ) ճառը.

«Այսօրուայ յոբելեանը, ասաց ընկ. Կվերիկաձէն, քաղաքական եւ կուլտուրական մեծ նշանակութիւն ունեցող մի ցոյց է Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմութեան մէջ: Սա ապացոյց է, թէ ինչպէս վրացի եւ հայ աշխատաւոր մասսաները խորհրդային իրաւակարգում բարձր են գնահատում իրենց կուլտուրական արժէքները եւ ձեռք ձեռքի տուած՝ ձրգտում են միահամուռ ուժերով սոցիալիզմ կառուցել: Վրաստանի աշխատաւորութիւնը բարձր է գնահատում վիպասան Նար – Դոսի գրական գործունէութիւնը եւ դրա համար էլ Վրաստանի Լուսժողկոմատը որոշել է տալ վիպասան Նար – Դոսին ՎԱՍՏԱԿԱՒՈՐ ԳՐՈՂԻ կոչումը, ապահովել նրան թոշակով եւ Ախալֆալաքի շրջանի ԱԼԱՍՏԱՆ գիւղի եօթնամեայ դպրոցը վերանուանելով ՆԱՐ–ԴՈՍԻ անուանով:»

Ընկ. Կվերիկաձէի վերջին խօսքերը հանդիսականներն ընդունեցին բուռն, երկարատեւ ծափերով:

ԸՆԿ. ԱՂ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ

Նար–Դոսի գրական գործունէութեան մասին ուսերէն լեզուով զեկուցեց ընկ. Աղ. Վարդանեանը: Զեկուցողը համառօտ կերպով տուեց Նար–Դոսի կենսագրութիւնը եւ ապա գնահատեց նրա ստեղծագործութիւնների հասարակական, գեղարուեստական արժէքը: Նար–Դոսը գրական ասպարէզ իջաւ այն ժամանակ, երբ Անդրկովկասում մուտք գործեց եւ զարգացաւ արդիւնաբերական կապիտալիզմը, որը քայքայեց մանր առեւտրական, արհեստաւորական տնտեսութիւնը: Նար–Դոսը իր գործուածքներում պատկերացնում է այդ գործընթացը, նկարագրում է մանր արհեստաւորների, առեւտրականների, մանր սեփականատէրերի եւ ինտելիգենցիայի կենցաղը: Հեղինակը չի պատկերում դասակարգային տեսակէտը, չի տալիս չահագործողների եւ չահագործուողների սոցիալական կացութիւնը եւ դրա պատճառները, նա միայն տալիս է քայքայուող խաւերի կենցաղային փոխյարաբերութիւնները եւ նրանց ծանր, անելանելի վիճակը: Նար–Դոսը համեմատաբար քիչ գրուածքներ է տուել, բայց տուածներն էլ որակեալ երկեր են: Մոր–

Fonds A.R.A.M

հրաժեշտությունից յետոյ Նար-Դոսը թէեւ դանդաղ, բայց հաստատուն քայլերով մօտենում է խորհրդային կեանքին եւ մենք նրան համարում ենք մեր քաղաքական ուղեկիցը: «Լուսաբաց»-ում տպուած իր գրուածքներում նա արդէն տալիս է խորհրդային կեանքից որոշ չորիներ, որոնք ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս ալեզարդ վիպասանը գնում է պրոլետարիատի հետ:

Այնուհետեւ ընկ. Վարդանեանը չեչոտում է, որ Նար-Դոսի յոբելեանը Վրաստանի աշխատաւոր ժողովուրդների եղբայրակցութեան եւ կուլտուրական մերձեցման մի ցոյց է: Վրաստանի Լուսժողկոմատը կատարելով Նար-Դոսի յոբելեանը, մի աւելորդ անգամ եւս ապացուցում է լենինեան ազգային քաղաքականութեան ճիշդ կիրառումը Անդրկովկասում, արժէքաւորելով ոչ գնահատելով ազգ. փոքրամասնութիւնների կուլտուրական գործիչներին:

ՈՂՋՈՅՆՆԵՐ ՅՈՒԲԵԼԵԱՐԻՆ

Ջեկուցումից յետոյ խօսքը տրւում է ողջունողներին:

Հայաստանի Լուսժողկոմատի եւ Պետհրատի կողմից ողջունում է յոբելեարին ընկ. Մակինցը, որ յայտարարում է Հայպետհրատի որոշումը Նար-Դոսի երկերի լիակատար ժողովածուն հրատարակելու մասին: Հայաստանի խորհրդային դրողների Ֆեդերացիայի կողմից ողջունում է ընկ. Դեմիրչեանը: Վրաստանի խորհրդային դրողների Ֆեդերացիայի կողմից ընկ Տիցիան Տապիձէն ողջունելով յոբելեարին՝ յայտնում է, որ Վրաստանի կառավարութիւնը որոշել է ՆԱՐ-ԴՈՍԻՆ նշանակել կենսաթոշակ, միանուագ նուիրել 1000 ռուբլի, վրացերէն լեզուով թարգմանել «Մեր թաղը» ժողովածուն եւ «Սպանուած աղաւնին» վիպակը:

Այնուհետեւ ողջոյնի ջերմ խօսքերով հանդէս են գալիս Հայաստանի պրոլետարական դրողների ասոցիացիայի կողմից ընկ. Ալազանը, Վրաստանի պրոլետդրողների ասոցիացիայի կողմից ընկ. Նաւթլուղելին (վրացերէն լեզուով), Վրաստանի խորհրդային դրողների Ֆեդերացիայի հայկական սեկցիայի կողմից ընկ. Վ. Ատրեանը, Թիֆլիսի հայկական Պետդրատմայից՝ ընկ. Քափանակեանը, Ստալինի անուան նորոգման գործարանների 4000 բանուորութեան անունից՝ ընկ. Զալեանը, Արաքսալի գործարանների բանուորների անունից ընկերը Ասլամազեանը (վրացերէն), ազիւսի գործարանների բանուորութեան կողմից ընկ. Բագրատեանը, Օրջոնիկիձէի անւ. մեխ. գործարանների կողմից ընկ. Լուսիենեանը, տպագրական բանուորների կողմից ընկ. Սարգսեանը:

Կարդացւում են բազմաթիւ հեռագիրներ, զանազան կուլտուրական հաստատութիւնների եւ դրողների կողմից:

Ուշ լինելու պատճառով ողջունողների թիւը կրճատւում է:

ԱԼԵԶԱՐԴ ՅՈՒԲԵԼԵԱՐԻ ԽՕՍՔԸ

Յոբելեանական նիստի վերջում հանդէս եկաւ ալեզարդ յոբելեարը եւ հէնց ժամ առաջ իր ճառում նկարագրեց մինչհոկտեմբերեան շրջանի մռայլ իրականութիւնը, գրչի մշակների ծանր, արհամարհուած դրութիւնը եւ համեմատական գիծ անցկացնելով անցեալի ու ներկայի միջեւ՝ յայտնեց, որ ներկայումս, խորհրդային իշխանութեան շնորհիւ, գրողը գուրգուրանքի եւ յարգանքի է արժանացել եւ ամէն կերպ քաջալերւում եւ գնահատւում է: «Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնը լայն ասպարէզ է բացել գրողների առաջ. ես խոստանում եմ նկարագրել եւ տալ սոցիալիզմի կառուցման մեր պատմական ու յաղթական օրերը:»

«Ես խորին շնորհակալութիւն եմ յայտնում, վերջացրեց իր խօսքը յոբելեարը, – Վրաստանի Լուսժողկոմատին, յոբելեանական յանձնաժողովին եւ բոլոր նրանց, ովքեր այսօր ողջունեցին ինձ եւ գնահատեցին իմ գրական համեստ աշխատանքը»:

Յոբելեանական հանդիսաւոր նիստից յետոյ երաժշտական բաժնում հանդէս եկան ընկ. ընկ. Դանիէլեանը, Ինաշվիլին, Գրիգորովան. մի քանի երգեր երգեց երգեցիկ խումբը Մազմանեանի եւ Կղարթմեանի ղեկավարութեամբ:

Յոբելեանական հանդիսէն առաջ, Թիֆլիսում հրատարակուող «Գրական Աշխատ»-ում լոյս տեսան մի շարք քննադատական յօդուածներ՝ Նար-Դոսի բազմաթիւ երկերի հետ լայն մասսաներին ծանօթացնելու նպատակով:

Հայաստանի Պետհրատը որոշած է հրատարակել յոբելեանի առիթով Նար-Դոսի գրքուածքների լիակատար ժողովածուն: Վրաստանի եւ Ադրբէջանի Պետհրատները նոյնպէս հրատարակում են նրա լաւագոյն երկերը, որոնց թւում է «Մեր թաղը»:

Դպրոցները նոյնպէս պատրաստուելան

Fonds A.R.A.M

լայն արձագանգ տալու Նար-Դոսի յոբելեանին :

Տեղի ունեցաւ զեկուցում Նար-Դոսի 45 ամեայ գրական գործունէութեան մասին Հաւլաբարի կառուցողների ակումբում :

Ռուսաստանի Պետհրատը լոյս ընծայեց ռուսերէն լեզուով Նար-Դոսի «Մահը» մեծ վէպը, Արտ. Տէր-Մարտիրոսեանի թարգմանութեամբ :

— Ստեփան Զօրեանի պատմուածքները ռուսերէն .— Ռուս Պետհրատը լոյս ընծայեց արձակագիր Ստեփան Զօրեանի պատմուածքների երկրորդ գիրքը :

Գ. Սարեանի «Աչք» պիէսը .— Լենինականի թատրոնը մօտ օրերս բեմադրելու է Գեղամ Սարեանի «Աչք» պիէսը :

«Լուսաբաց» .— Լոյս տեսաւ Վրաստանի գրողների հայկական սեկցիայի օրգան «Լուսաբաց»ի թիւ 5ը, նուիրուած խորհրդային Հայաստանի տասնամեակին :

— Պայազատի «Մանր մարդիկ» .— Հայաստանի Պետհրատը լոյս ընծայեց շնորհալի գրող Պայազատի «Մանր մարդիկ» գրուածքների ժողովածուն :

— Գրական դասախօսութիւններ Երեւանում .— Երեւանում Գրողների Տանը կազմակերպուեցին մի շարք դասախօսութիւններ պրոլէտ-գրողների նոր երկերի մասին : Զգալի աջողութիւններ են ցոյց տուել Նայիրի Զօրեանը, Վաղարշակ Նորենցը եւ ուրիշներ :

Շիրվանզատէ առողջացած .— Շիրվանզատէ, որ թոքերու բորբոքումով ծանրապէս հիւանդ էր, Երեւանի պետական հիւանդանոցին մէջ մեծ խնամքով դարմանուելով, բուժուած է, եւ արդէն դարձած է Թիֆլիս :

Դերենիկ Դեմիրճեանի 35 ամեայ յոբելեանը .— Յունիսի 22ին Կուլտուրայի Տանը, հոծ մասսայի ներկայութեամբ տօնուեց Դերենիկ Դեմիրճեանի գրական 35 ամեայ գործունէութեան յոբելեանը : Հանդէսին նախագահող Լուսաւորութեան ժող. կոմ. Արտ. Եղիազարեանի ներածական խօսքերից յետոյ, ողջոյնի ուղերձներ արտասանեցին գրական, պրոֆմիութենական եւ հասարակական կազմակերպութիւնների բազմաթիւ ներկայացուցիչները որոնք նշում էին յոբելեարի ստեղծագործութեան ուժը եւ նրա երկերի ներդաշնակութիւնը մեր ժամանակին : Իր խօսքի մէջ յոբելեարը շնորհակալութիւն յայտնելով ողջունողներին, յայտարարեց որ իր հետագայ ստեղծագործական աշխատանքում կը ղեկավարուի կոմկուսի դրոյթներով :

Հայաստանի կառավարութիւնը Դեմիրճեանին նշանակել է անհատական թոշակ եւ ամսական 200 ռուբլի, տալով նաեւ միանուագ 1000 ռուբլի : Հայաստանի Պետհրատը հրատարակում է Դեմիրճեանի երկերի լիակատար ժողովածուն :

ԹՂԹԱԿԻՑ

ՍՏԱՑԱՆՔ

ARSÈNE YERGATH. — *Les Cyprès embrasés*, suivis des *Stances à Astrée*, Poèmes, préface d'Octave Charpentier. Bandeaux et culs-de-lampe de la collection *Poésie*. Editions de «La Caravelle», Le Livre et l'Image, 6 rue Bezout, Paris, 1930.

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԵՐԱՄԵԱՆ.— «Յուշարձան Վան - Վասպուրականի»: Երկու սիւնակ գեղակազմ հատոր, պատկերազարդ: Հրատարակութիւն «Յուշարձան»ի Կեդր. Հրատ. Յանձնախումբի, Աղեքսանդրիա. տպագրութիւն Արամ Գասապեան: Գին երկու հատորներու, 120 եգիպտ. դահեկան:

ՏԻԳՐԱՆ Թ. ՍԱՒԱԼԱՆԵԱՆՑ (նախկին դասատու ժառանգաւորաց եւ քարտուղար Պատրիարքարանի Սրբոց Յակոբեանց Վանուցն Ս. Երուսաղէմի) «Պատմութիւն Երուսաղէմի»: Գրաբար բնագրէն աշխարհաբարի վերածեց Մեսրոպ եպիսկոպոս Նշանեան: Երկու սիւնակ հատոր: Երուսաղէմ, տպարան սրբոց Յակոբեանց, 1831: Իւրաքանչիւր հատորի գինը՝ երկու շիլին:

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊՍԿ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ. — «Խոհք եւ Խօսք», իր կեանքին վերջին շրջանին գրուած. (յետ մահու հրատարակութիւն): Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1929: Գին չորս շիլին:

ՄԱՏԹԷՈՍ ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.— «Կիկոսը», վիպակ: Պետական Հրատարակչութիւն. Երեւան, 1929: Գին 50 կոպէկ:

Մ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.— «Նորը», պատմուածք: Վրաստանի Պրոլետ-Գրողների Ասոսիացիա, հայկական սեկցիա, թիւ 6. Թիֆլիս, 1929: Գին 15 կոպէկ:

Մ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.— «Փարսադան», պատ-

Fonds A.R.A.M

մուածք. Սահակդամի. Թիֆլիս, 1930։ Գին 30 կոպէկ։

ԱՐՋԱԳԱՆԳ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ, կրօնաբարոյական եւ առողջապահական ամսաթերթ։ Խմբագիր՝ Պերճ Արմենակեան, 8, rue de Prague, Paris. Տարեկան բաժնեգին՝ Ֆրանսա եւ Սուրիա 10 ֆր., արտասահման 15 ֆր., Ամերիկա 75 սենթ։

ԲԱԲԳԷՆ ԵՊՍԿ. ԿԻՒԼԵՍԷՐԵԱՆ. — «Հայ Եկեղեցի». ուսումնասիրութիւններ (Հայ Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան վերաբերեալ խնդիրներ. — Հայ. Եկեղեցւոյ դիրքը Քրիստ. Ընդհ. Եկեղեցւոյ մէջ. — Առաքելութիւն Հայ Եկեղեցւոյ.— Պետութիւն եւ Եկեղեցի)։ Արտատպուած «Սիոն» ամսագրէն։ Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1930։ Գին մէկ շիլին։

ԼԻՈՆԱՀԱՅ ՈՒՂԵՑՈՅՑ. — «Տարեցոյց», պատկերազարդ եւ քարտիսաւոր։ Առաջին տարի, 1931։ Հրատարակութիւն Տպարան «Եփրատ»ի, 34, rue Villeroy, Lyon։ Գին 7 ֆր.։

ԱՂՔԱՏԱՀՆԱՄ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ՓԱՐԻԶԻ ՀԱՅՈՑ, «Տեղեկատուութիւն» 40րդ տարեշրջանի, 1930։ Փարիզ, 1931։

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ «ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳԻՏԵԼԻՔ»Ի, ԹԻՒ 1.— «Պաղատու ծառերը». քաղեց Յ. Գ. Աթանասեան. 1931, Ֆրումոասա։ Գին 15 լէյ, արտասահման՝ 3 ֆրանք։ Դիմել՝ Librairie Frumoasa, Jud. Ciuc. Frumoasa, Roumanie։

Հ. ՄԿՐՏԻՉ ՊՈՍՈՒՐԵԱՆ. — «Սեւ Լ՚Լը», վիպակ։ Բ. տպագրութիւն. Ֆրումոասա, 1931, նոյն հասցէ։ Գին 40 լէյ, արտասահման 4 ֆր.։

ԿԻԼԻԿԻՍ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑ ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ՏՈՒՆ.—«Լիակատար գրացուցակ», 10րդ տպագրութիւն։ Cilicia Book Store, 97 Lexington avenue, New York, N. Y. (U. S. A.)։

ՀԱՆՐԻ ՊՈՐՏՕ. — «Բուրդէ շրջազգեստը», վէպ։ Թարգմանեց Բերուզ Ջ. Խօրասանճեան. Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն Յ. Մ. Սէթեան, 1930։ Գին 100 դրուշ։

ՋՕՄԱԼՈՒ.— Գրեց՝ Արիս Տ. Կ. Գալֆաեան։ Հրատարակութիւն Ջօմալուի Նպաստամատոյց Ընկերութեան։ «Կոչնակ» տպարան, Նիւ Եորք, 1930։ Գին 2 տոլար։ Դիմել՝ H. Asadourian, 245, 5th avenue, New York City, U. S. A.։

BIBLIOTHÈQUE K. J. BASMADJIAN. II.— *Les Inscriptions arméniennes d'Ani, de Bagnaïr et de Marmachen*, recueillies sur place et publiées avec leurs traductions françaises, par K. J. Basmadjian (Extrait de la «Revue de l'Orient Chrétien»), Paris, Typographie Firmin-Didot et Cie, 1931. Տպուած 100 օրինակ (պատկերազարդ)։ Գին՝ 200 ֆրանք։ Դիմել Կ. Յ. Բասմաջեան, 9, rue Gazan, Paris։

ՓՇՐԱՆԹՆԵՐ ՋՈՒՂԱՀԱՅ ԵՒ ՀՆԴԿԱՀԱՅ ԲԱՆԱՀԻՍՈՒԹԻՒՆԻՑ («Տաղեր եւ ժողովրդական երգեր»)։ 17—19րդ դար։ Գրեց Արամ Եբեմեան։ Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1930։ Գին 1 ֆրանք։

LA PROTECTION INTERNATIONALE DES MINORITÉS, par André Mendelstam. Première partie, la protection des minorités en droit international positif. — Librairie du Recueil Sirey, 22, rue Soufflot, Paris, 1931.

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱՋՈՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՓԻՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲՆԱԳԻՐ. Հատոր Գ. 8. Ղեւոնդ Երէց պատմագիր. 9. Ղեւոնդ Երէց եւ Մովսէս Խորենացի. 10. Հայ Բագրատունիներու տոհմածառը։ Գրեց Հ. Ներսէս Վ. Ակինեան։ Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1930։ Գին 4 ֆրանք։

ԹՈՒՂԹ ՄԱԿԱՐԱՅ Բ. Երուսաղէմի Հայրապետի առ Վրթանէս եպիսկոպոսապետ Սիւնեաց յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ։ Նշխարս մը Ջ. դարու Հայոց եկեղեցական պատմութեան։ Աշխատասիրեց Հ. Ներսէս Վ. Ակինեան։ Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1930։ Գին 1.50 ֆր.։

ԻՍԼԱՄԸ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ, Ա. Գրիգորի Տաթեւացւոյ ընդդէմ Տաճկաց. Բ. ի Քաշունէ քաղածոյ։ Ուսումնասիրեց եւ հրատարակեց Բարգէն եպսկ. Կիւլեսէրեան։ Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1930։ Գին 3 ֆր.։

ԱՐԱՅ ԳԵՂԵՑԻԿ, Համեմատական քննական ուսումնասիրութիւն։ Գրեց՝ Հ. Ալեքսանար Վ. Մատիկեան։ Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1930։ Գին 4 ֆրանք։

ՎԱՀՐԱՄ ՍՕՃԵԱՆ.— «Քիչ մը երկինք», բանաստեղծութիւններ, 1931, Նիւ Եորք։

ՆԱՀԱՏԱԿ ԳՐԱԳԷՏՆԵՐՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ. — Գեղամ Տէր Կարապետեան. Մատենաշար, թիւ 3.— Տաթեւի Աշխարհ, պատկերներ ու

Fonds A.R.A.M

պատմուածքներ: Փարիզ, 1931: Գին 30 ֆր., 1.50 տոլար: Դիմել՝ Dr. L. Krikorian, 126 Faubourg St. Denis, Paris:

— Նոյն Մատենաշար, թիւ 4.— Գեղամ Բարսեղեան, Ամբողջական գործը: Փարիզ, 1931: Գին 20 ֆր., 1 տոլար:

ՌԷՆ.— Գնդակահարուածները, վէպ ռուսական մեծ յեղափոխութիւնից: Փարիզ, 1931: Գին՝ 20 ֆրանք, արտասահման 1 տոլար: Դիմել՝ M. Altounian, 17 rue Ampère, Cachan (Seine):

ՆԱԻՐԻ ԱՇԽԱՐՀ.— Պատկերազարդ ամսաթերթ (8 էջով). Խմբագիր՝ Ա. Թորոսեան. 5, Rue des Gobelins, Paris: Տարեկան բաժնեգին՝ Ֆրանսա եւ գաղութներ 18 ֆրանք, արտասահման՝ 20 ֆրանք, Ամերիկա՝ 1 տոլար:

ԿԱՄՔ, պաշտօնական ամսաթերթ «Որդիք Հայաստանեայց»ի. ազգային, գրական, գիտական: Տարեկան բաժնեգին 1 տոլար, 150 W. Larned St. Room 210, Detroit, Mich., U. S. A.

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ շաբաթաթերթ օրկան Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան Ամերիկայի շրջանի. 9, P. O. Box. Mad. Sq. Sta. New York, N. Y.: Տարեկան բաժնեգին 2 տոլար:

ԳԷՈՐԳ ՄԵՍՐՈՊ.— «Հայկարան» (պատկերազարդ պարբերագիրք): Մեսրոպեան Ճեմարան. Բավլօվօ, Սօֆիա, 1931: Գին 200 լէվա, 50 ֆր. կամ 2 տոլար: Հասցէ՝ Kévork Mesrob, Pavlovo, Sofia, 8, Bulgarie:

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆԻ ԳՈՀԱՐՆԵՐԸ, Հատոր Բ. (Գրախօսականներ, յօդուածներ, հանդէսներ, թարգմանութիւններ, յառաջաբաններ, ոտանաւորներ, տպուած եւ անտիպ նամակներ, ճառեր, առածներ): Պատրաստեց եւ հրատարակեց Մ. Կազմարարեան: Տպագր. Մ. Տէր Սահակեան, Պոլիս, 1931: Գին 200 դրուշ, արտասահման 1 տոլար 50: Դիմել՝ Ա. Յակոբեան Գրատուն, 20, rue Tchakmakdjilar, Constantinople, Turquie:

ՄԵՐ ՈՒՂԻՆ, քաղաքական - հասարակական-գրական երկօրեայ թերթ: Ա. տարի: Բաժանորդագին Ֆրանսա եւ գաղութներ տարեկան 70 ֆրանք, վեցամսեայ 35 ֆր., արտասահման՝ տարեկան 5 տոլար, վեցամսեայ 3 տոլար, Պալքաններ՝ տարեկան 100 ֆր., վեցամսեայ՝ 55 ֆրանք: Հասցէ՝ Mer Oughine, Rédaction-Administration. 23bis Boulevard Arago, Paris:

ՊԱՏԱՆԻԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԸ. հատոր թիւ 4.— Հրատարակութիւն Սահակ-Մեսրոպ տպագրատան: Պատմուածքներ Տոլստոյէ. Պահոմ. Մարդ մը ո՛րչափ հողի պէտք ունի. Թարգմ. Լեւոն Պ. Գալէմքեարեան: Հատը ձեռքէ մէկ եգիպտ. ղահեկան: Բաժանորդագրութիւն 12 թիւը 10 եգ. ղհ.: Հասցէ՝ Sahag - Mesrob Press, 25 Sh. Tevfik, Le Caire, Egypte:

— Նոյն մատենաշար, թիւ 5, Պանտորա, Նաթանիէլ Հաւթհորնի. թիւ 6, պատմուածքներ Տոլստոյէ (Եղիա, Փոքրերու իմաստութիւնը, Չար ոգին ու Հացի կտորը):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊՕՂՈՍԵԱՆ.— «Երկու Ամիս Հայաստանի մէջ» (Թուրքիստական Հայաստան— Հայաստանի իրաւակարգը եւ կենցաղը— Մշակութային Հայաստանը) պատկերազարդ ստուար հատոր մը: Տպարան «Պայքար»ի Պոսթոն, 1931: Գին, թղթակազմ՝ 1.50 տոլար կամ 37.50 ֆր., լաթակազմ՝ երկու տոլար կամ 50 ֆրանք: Դիմել հեղինակին՝ O. Boghossian, Jaurnal «Abaka», 227 Boulevard Raspail, Paris:

Հ. Ս. Խ. Հ. Լուսժողկոմատ — Պետական Համալսարան,— Ա. Մանուկեան, Յովհ. Թումանեանի «Անուշ»ը (բանասիրական եւ գեղարուեստական վերլուծում): Արտատպութիւն Հ. Ս. Խ. Հ. Պետական Համալսարանի «Գիտական Տեղեկագրի» թիւ 6ից: Երեւան, 1931: Գին 50 կոպէկ:

ABBÉ D. KAYETANOWICZ. — *La cathédrale arménienne de Lwow et son entourage* — Guide. Traduit du polonais par B. et G. Keuprulian, Lwow, 1931 (պատկերազարդ):

AGAH CATCHIK ARRAKIEL, by Mesrovb I. Seth.— A paper read at the Meeting of the Indian Historical Records Commission held at Patna in December, 1930.— Price, eight annas.

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎԵԱՆ.— «Որբ Հայրենասիրի» — (Վէրք Հայաստանի). պատմական վէպ. Դ. տպագրութիւն բնագրին: Գրատուն Պ. Զարդարեան, Կ. Պոլիս, 1931: Չաքմաքճըլար, թիւ 73: Գին 200 դրուշ:

ARMENIANS at Agra and Gwalior from

Fonds A.R.A.M

the days of Akbar the Great to the indian mutiny of 1857, by Mesrovb I Seth, M. R. A. S·. Calcutta, 1930։

ՎԱՍՏԱԿ, պարբերաթերթ առեւտրական, տնտեսական եւ ելեւմտական։ Արտօնատէր և պատասխանատու տնօրէն Արտաշէս Գալփաքճեան։ Թիւ 1—2։ Կ. Պոլիս։ Boîte postale, No· 393, Yéni Djami, Istambul, Turquię.

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ ՄԵՐ ԸՆԹԵՐՑՈՂՆԵՐՈՒՆ

Ներկայ թիւով կը սկսի ԱՆԱՀԻՏ*ի նոր շրջանի* երրորդ *տարին։ Այս թիւը լոյս կը տեսնէ ծանուցուած թուականէն 5–6 շաբաթ ուշ, եւ՝ բաղկացած 192 էջէ՝ կը ներկայացնէ կրկնակ թիւ մը (1–2)։ Յաջորդ չորս թիւերէն երեքը պիտի բաղկանան ըստ սովորականին 128 էջէ, 6րդ թիւը դարձեալ պիտի ունենայ 192 էջ։*

Այս փոքրիկ «անկանոնութիւնները», զոր անգամ մը եւս թոյլ կուտանք մեզի, արդիւնք են մէկէ աւելի լուրջ պատճառներու զոր հոս պարզել աւելորդ կը նկատենք։ Գիտենք որ նորէն ատոր համար գանգատողներ պիտի ըլլան. միանգամ ընդ միշտ ըսենք որ մենք տպագրուած թղթի վաճառական չենք եւ այս հանդէսը լրագրական ամսաթերթի ձեւով չէ որ յղացած ենք, այլ իբր շարք մը գրական հաւաքածուներու որ մնայուն արժէք ունեցող արտադրութիւններով մեր արդի մատենագրութեան իրական ճոխացմանը նպաստեն։ Ուրախ ենք հաստատել կարենալու որ եթէ մերթ գանգատողներ պատահեցան հրատարակման յապաղումներէն կամ երկու թիւի կցումէն, ատոնք քիչ են թիւով, եւ մեր ընթերցողները, ամենամեծ մասամբ, մեր բուն ծրագիրն ու նպատակը լիովին ըմբռնած են եւ, այդ նիւթական թերութեանց մասին ներողամիտ, գնահատական ջերմ արտայայտութիւններով մեզ խրախուսած են։

Ճշգրիտ ըմբռնումի եւ ազնիւ գնահատումի ամենասիրուն այդ արտայայտութիւններէն մին գտանք Սելանիկ հրատարակուող Արեւելք *օրաթերթին, որ իմաստուն ու վառ հայրենասիրութեան համակրելի օրկան մըն է, սա տողերուն մէջ. «*Անահիտ*ի ամէն մէկ թիւը անակնկալ մըն է հայ գրական եւ գեղարուեստական աշխարհին համար, որ այժմ այնքան նիհարցած է եւ աժգունած։ Գրական հանդէս մը չէ* Անահիտ*ը, այլ անոր ամէն մէկ հատորը գիրք մըն է հոյակապ, որ անցեալի քաղցր օրերը կը կապէ մեր այսօրուան ազգային կեանքին եւ հայրենի ապրումներուն, եւ որ ցոյց կուտայ նոր ծիլեր ու ծաղիկներ որոնք վաղուան մեր գեղեցիկ գարունը կ'աւետեն»։*

Այս ձեւով – որ արդար ձեւ մըն է – ըմբռնուած Անահիտ*էն՝ մեր բոլոր ընթերցողները պէտք է ուրեմն սպասեն, ոչ թէ անոր հրատարակման մեքենական կանոնաւորութիւնը, – որուն նաեւ օր մը նորէն հասնիլ կը փափաքինք անշուշտ եւ կը յուսանք, – այլ իր պարունակութեան յարաճուն բարձրացումը, որ մեր գլխաւոր նպատակակէտն է։*

Մեր փոքրիկ անկանոնութիւնները, ամէն պարագայի մէջ հեռու են մեր բաժանորդներու մէկ մասին – մէկ բաւական կարեւոր մասին – վճարման ծայրայեղ անկանոնութեանը հաւասարելէ։ Աւելի քան երեք ամիս է որ երկրորդ տարեշրջանը լրացաւ, եւ այդ տարեշրջանի բաժնեգիններէն ստուար թիւ մը դեռ անվճար կը մնայ ...։ Կը յուսանք որ երրորդ տարուան ընթացքին մեր ընթերցողները իրենց բարոյական գնահատման ջերմութեանը պիտի ջանան զուգորդել իրենց բաժնեգնին արագ վճարման գրական առաքինութիւնը։

Ա. Չ.

Fonds A.R.A.M

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆՔ

Պ. Սէզար Երամ (Փարիզ) նուիրեց Անահիտի երկրորդ տարուան հաւաքածուն Երուսաղէմի Զէյթունցիներու Հայրենակցական Միութեան.

Պ. Գրիգոր Սարգիսեան (Աղեքսանդրիա) նուիրեց Գ. տարուան մէկ օրինակ Անահիտ Հալէպի Ակնցւոց Արհեստանոցին եւ Պոլսոյ Ազգ. Կեդրոնական վարժարանին:

Պ. Մ. Անդրանիկեան (Գահիրէ) նուիրեց մէկ տարեկան Անահիտ Գահիրէի Պէրպէրեան վարժարանին:

Պ. Մ. Ֆարխիկեան (Սէն-Շամոն) նուիրեց մէկ տարեկան Անահիտ Պ. Հ. Քէնտիրճեանին (Հալէպ):

ՎՐԻՊԱԿ

ԱՆԱՀԻՏի 5–6 միացեալ թիւի 7րդ էջի վրայ «ԹՕՍՈՒՆԸ» յօդուածին մէջ սպրդած են հետեւեալ վրիպակները.

1.— Սիւնակ Բ. տող 12րդ Գարամանէն ի՞նչ լուր, կ'ըսէր յաճախ, — ուղղել կ'ըսէի յաճախ.

2.— էջ 75 առաջին սիւնակ, տող 31րդ, չէf կրնար երեւակայել, ուղղել չէի կրնար.

3.— էջ 75 երկրորդ սիւնակ վերջին տողերուն մէջ, Կարւոյ պետական ... ուղղել Կարսի ...

4.— էջ 76, առաջին սիւնակ, տող 33րդ, շատ անգամ սիրով կը պահէր, ուղղել, սիրով կը պահէի:

Վահրամ Թաթուլի քերթուածին մէջ որ հրատարակուած էր Անահիտի Բ. տարիի 5–6 միացեալ թիւով, ուղղել հետեւեալ վրիպակը.—

էջ 139, առաջին սիւնակ, 12րդ տող՝

Ու մազին վրայ *իր* լուսնակին ...

Որ պէտք է ըլլայ՝

Ու մազին վրայ *լի* լուսնակին ...

"ԱՆԱՀԻՏ"Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Անահիտ կը հրատարակուի երկու ամիսն անգամ մը: Տարեկան բաժնեգինն է Ֆրանսայի եւ Սուրիոյ համար, 100 ֆրանք, վեցամսեայ 60 ֆրանք, իւրաքանչիւր թիւը 20 ֆրանք: Օտար երկիրներու համար, մէկ անգլիական ոսկի կամ 5 տոլար, վեցամսեայ՝ 11 շիլին կամ 3 տոլար, իւրաքանչիւր թիւը քանի եգիպտ. դահեկան, կամ մէկ տոլար կամ 25 ֆրանք: Բաժնեգինները պէտք է ղրկուին ուղղակի թերթին հիմնադիր-տնօրէն A. Tchobanianի, 9, rue Say, Paris, կամ պէտք է յանձնուին մեր գործակալներուն:

ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆ
ԴԷՄՔԵՐ

Բ. Հատոր

(պատկերազարդ)

Պետրոս Ադամեան.— Յ. Յ. Պարոնեան.— Խաչատուր Աբովեան (հարիւրամեակին առթիւ).— Երուանդ Մանուէլեան.— Մատթիա Գարագաշեան.— Վահան Թէքէեան.— Ատոմ Եարճանեան.— Դանիէլ Վարուժան.— Համաստեղ և գիւղը հայ գրականութեան մէջ.— Իսկար Շահին.— Յովսէփ Փուշման:

Հրատարակութիւն
Հայ Կրթական Հիմնարկութեան
Գին՝ մէկ տոլար
(Ֆրանսա և Սուրիա 20 ֆրանք)

——

Նոյն հեղինակէն

La Roseraie d'Arménie

Երեք ստուար գեղատիպ հատոր, միջնադարեան հայ բանաստեղծութեան գեղեցկագոյն էջերու ֆրանսերէն թարգմանութիւնը պարունակող, կենսագրական և քննական ծանօթագրութիւններով, և հայ արուեստի ընտրոշ նմուշներու բազմաթիւ վերարտադրութիւններով զարդարուած: Ա. հատորը՝ գրեթէ սպառած է, Բ. և Գ. հատորը կը ծախուին իւրաքանչիւրը 100 ֆրանքի:

Դիմել հեղինակին, 9 rue Say, Paris.

LE GÉRANT : ATOG GUÉVREK

IMPRIMERIE TURABIAN
227. BOULEVARD RASPAIL
PARIS

Fonds A.R.A.M

ՄԵՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐԸ

Մարսէյլ, Գառնիկ Յովհաննէսեան
Լիոն, Մ. Տէր-Ահարոնեան
Վիէն, Յովհաննէս Մկրտիչեան
Հալէպ, Նշան Տէր-Պետրոսեան և Պողարեան գրատուն
Պէյրութ՝ Պ. Յակոբ Ադէմեան
Գահիրէ, Օ. Մահտեսեան
» Մասիս Զուրիկեան
Աղեքսանդրիա, Մելգոն Գասպարեան
Պոլիս, Ս. Յակոբեան գրատուն
Պրիւսել, Յ. Թօփուզեան
Ամերս, Օր. Մելինէ Գօվանճեան
Միլան, Ռ. Ճանիկեան
Յունաստան, Յ. Դարբինեան
Ֆիլիպէ, Մկրտիչ Կարապետեան
Պուրկազ, Թորոս Ադեխեան
Նիւ Եօրք, Հայ Կրթական Հիմնարկութիւն, Պ. Հրաչեայ Գ. Եուսուֆեան, «Կիլիկիա» գրավաճառանոց (Նիւ Եօրք եւ շրջակայք).
Պ. Յովհաննէս Մամասեան, «Մասիս» գրավաճառանոց.
Պոսթըն, Գասպար Մովսէսեան
Լորէնս, Ա. Մ. Ահարոնեան
Լին, Պ. Գասապեան
Տիթրօյթ, Լեւոն Պէշկեթիւրեան
Սան-Ֆրանսիսքօ, Կ. Է. Մալխասեան
Թրօյ, Գէորգ Մղրդպլեան
Հեվըրհիլ և Պրատֆօրտ, Գ. Զուլճեան
Ռիչմընտ, Ա. Յ. Ժամկոչեան
Ուօշինկթըն, Ժաք Պալտաճեան
Ֆիլատելֆիա, Դ. Ճէլալեան
Փրովիտէնս, Յարութիւն Ուլուհոճեան
Ուսաբը, Մարտիրոս Զօպանեան
Լօս Անճելէս, Խոսրով Էլմասեան
Շիքակօ, Օհնիկ Նորհատ
Ֆրէզնօ, Պօղոս Գուլումճեան եւ Վահէ Հայկ
Պաղտատ, Գէորգ Մ. Գասապեան
Պուքրէշ, Յ. Ճգնաւորեան
Քոնսթանցա, Յ. Տիրատուրեան
Ալէքսանտրէթ, Մարտիրոս Տէր-Ստեփանեան

Fonds A.R.A.M